

КЊИГА О БАЛКАНУ, 1936.

Садржај

Р. Парезанин: Уводна реч

Т. Желински: Антика, Европа и Балкан

Паул Кречмер: Преисторија Балкана у огледу језика

Шарл Пикар: Јавни и приватни живот на Балкану у античко доба

М. Ростовцев: Економски живот Балкана у староме веку

Н. Вулић: Најстарије културе у Југославији

Гуљелмо Фереро: Римска империја и Балкан

Ж. Зејер: Ширење хришћанства на Балкану од I до V века

В. Н. Златарски: Насељавање Словена на Балканском Полуострву

Шарл Дил: Балканска култура у доба Византије

Д-р Ф. Делгер: Средњевековна култура на Балкану

Д-р Ив. Саказов: Привредни живот на Балкану у средњем веку

Владислав Скарић: Балкан под турском влашћу

С. С. Бобчев: Поглед на правно уређење Балкана под турском управом

Фехим Спахо: Из јавног и приватног живота у доба Турака

Ежен Питар: Народи које су Турци довели на Балкан

Тадеуш Ковалски: О балканским Турцима

В. Ћоровић: Стварање независних држава на Балкану

К. Сфорца: Политички живот на Балкану

Д-р Сава Улмански: Пољопривреда Балкана

Д-р Живко Топаловић: Радништво на Балкану

Д-р В. Тотомианц: Задругарство на Балкану (задругарство у Румунији, задружни покрет у Грчкој)

Д-р Милан Мариновић: Шуме и шумска привреда балканских држава

Кр. Сандфелд – П. Скок: Балкански језици

Д-р Едмунд Шневајс: Општи поглед на балкански фолклор

Калми Барух: Јевреји на Балкану и њихов језик

Јон Мушлеа: О румунском књижевном фолклору

Ангелика Хаџимихали: Грчка народна уметност

Екрем Чабеј: Живот и обичаји Арбанаса
Христо Вакарелски: Живот и обичаји Бугара
Нафи А. Кансу: Народна просвета у Турској
Владимир Гидионеску: Народна просвета у Румунији
Атанас Илиев: Наука и научни живот у Бугарској
Скендер Луараси: Модерна књижевност у Арбанији
Хасан Али Јиџе: Турска књижевност од почетка до данас
Јон Бреазу: Савремена књижевност у Румунији
С. Скитник: Уметност у Бугарској
Јозеф Мерц: Балкан и његова мора
Ж. Ансел: Природни услови балканског јединства
Д-р Ђорђе Тасић: Уставноправни развој и устави балканских држава
Николас Екзархопулос: Васпитање балканског човека
П. Скок – М. Будимир: Балканска судбина
Сарадници I Књиге о Балкану

СЛАВНОЈ УСПОМЕНИ
ВИТЕШКОГ КРАЉА АЛЕКСАНДРА I УЈЕДИНИТЕЉА
ЗАШТИТНИКА НАУКА И УМЕТНОСТИ
АПОСТОЛА БАЛКАНСКЕ СОЛИДАРНОСТИ
И ЕВРОПСКОГ МИРА
НЕКА ЈЕ ПОСВЕЂЕНА КЊИГА О БАЛКАНУ.

Научни рад и, пре свега, несебично испитивање историјске истине о заслугама појединаца и народа не може се замислити друкчије него у атмосфери мира и узајамног поверења. Било би немогуће преиспитавати научну сарадњу између више народа, сарадњу свакако неопходну за студије које обухватају ипак огромну и ипак разнолику област као што је Балкан ако нису ови предуслови испуњени. Балканско Полуострво које стоји пред научником као једна географска и историјска целина може се проучавати са њим у успехом само сарадњом ипак већег броја балканских и европских стручњака.

Идеал балканског споразума и балканске сарадње нашао је у личности Вишешког Краља Александра I Ујединиоела свог најодлучнијег поборника, увек спремног на жртве без којих нема никаквог напретка. Јавно мишљење целог света учинило је ову правду Краљу Мученику, чија је највећа амбиција била увек да најбоље служи својој земљи, Балкану и човечанству. Ново доба балканске историје — доба мирне сарадње, узајамног поштовања и солидарности балканских народа — обележено је именом Александра Карађорђевића, аистолола боље судбине балканске.

Наша је дужност да овде споменемо ове заслуге Краља Миротворца. Посвећујућу ову Књигу о Балкану у спомену најборбенијег аистолола споразума и сарадње балканских народа, желимо да Му ипак покажемо нашу искрену и бескрајну захвалност. Извршујући неуморно задатак који смо себи поставили одаћемо на најлепши начин дужну ипак великом Балканицу и великом Европаницу.

ИНД.БР.

10031

КЊИГА Уводна реч О БАЛКАНУ

I

БЕОГРАД 1936

ИЗДАЊЕ БАЛКАНСКОГА ИНСТИТУТА

Уводна реч

Ово што ми данас радимо није ни ново ни необично.

Пре нас, и пре више времена, у разним тренуцима и фазама балканске историје, и други су се Балканци, можда само на друкчији или мало друкчији начин, бавили истим мислима и исте тежње и идеале имали су пред својим очима.

Кажимо одмах и отворено шта су наше тежње и шта су нам идеали: ми желимо да се балканске државе зближе, да оне створе међусобне чврсте политичке и привредне споразуме и савезе, да се народи балкански узајамно допуњују и помажу, да се међу њима развије дубоко и трајно осећање *солидарности* и *заједнице* за које постоје многобројни услови и *још веће потребе*.

Без такве заједнице, без самосвесне, чврсте и трајне заједнице која може да издржи сва искушења и све нападе, ма с које стране они долазили и у ма ком се виду показивали, ни балкански народи понаособ ни један део Балкана не могу се ни политички, ни привредно, ни социјално, ни културно напредно и у пуној мери развити нити се могу успешно одржати и одбранили у међународној утакмици данашњице и сутрашњице.

Балкански народи морају ићи заједно. То је њихова судбина. То је питање њихове будућности и опстанка њиховог.

Одбранили Балкан као целину, одбранили и одржати Балкан *за балканске народе*, то је данас највећи и једини разборити национализам и Југословена и Бугара и Грка и Арбанаса и Румуна и Турака. И наш патриотизам, ако хоће да буде реалан, *мора бити балкански*. Бити пуни самопоуздања, *поносити се* тиме што смо Балканци, то је једино исправно и достојанствено становиште које може заузети човек рођен и настањен на овом нашем делу света. Изједначавање Балканца са нижим, некултурним и вандалским бићем, а Балканства са „простотом“ и дивљаштвом, то су биле непријатељске пароле и то су после-

дице завојевачких политика које су ишле за тим да од свих балканских народа створе робље, а од балканских богатих и дивних земаља да изграде колоније за експлоатисање.

Балкански човек има своју *балканску душу*, има своју *човечност*, има своје *високо осећање њравде*. Ни од једног ни од другог ни од трећег, он се не може ни пред ким постидети. Балкански неписмени сељак хуманији је од просечног ванбалканског човека и сутра, кад се културно и привредно подигне, он ће, извесно, боље и човечније знати и моћи да влада свим тековинама људске технике од његовог сабрата изван Балкана који се могао да развија под кудикамо повољнијим и срећнијим условима.

Прелиставајући историју, старију или новију па све до најновије, ми видимо да су се не ретко вештачким путем, каткад силом и брзо а каткад опет дугим и систематским напорним радом одозго, стварале извесне државне и политичко-привредне заједнице чак и онде где није било за то ни изблиза свих оних географских и етничких, геополитичких, привредних, социјалних, духовних и других услова које пружа на сваком кораку и у сваком тренутку прошлост и садашњост Балканског Полуострва. То се радило и то се ради свим могућим методама и сретствима, почевши од измишљања и стварања географских и геополитичких назива и појмова за области које се желе захватити, па до присилних колонизација и завојевачке примене оружане силе која треба да доведе до политичког, привредног и културног ропства оне народе који живе у тим областима. Довољно је осврнути се само на историју балканских народа па да се одмах нађу многи примери за то.

Балкану и балканским народима, међутим, нису потребна никаква измишљања ни завојевања, нису им потребни никакви вештачки путеви и заобилажења. Балкански народи на своме Балкану, брушеном и вајаном кроз столећа и тисућлећа, имају многобројне услове за сасвим природно и не тако тешко остварење заједнице, за напредан и обезбеђен живот у тој заједници као у једној хармоничној целини. Само да би то могли лакше и брже остварити, балкански народи морају се окренути Балкану: да би био осигуран *Балкан балканским народима*, мора се оживотворити и мисао: *Балкански народи Балкану*. Треба се окренути својој матери земљи, *балканској земљи*, и ту потражити *главни и једино исправни и чврсти ослонац поли-*

иничкој и привредној самосталности и независности; у балканској земљи потражити и пронаћи изворе за надахнућа и мотиве за сва стваралаштва.

Балкан, урачунавши ту Арбанију, Бугарску, Грчку, Југославију, Румунију и целу Турску (европски и азијски део) има око 2 милиона квадратних километара површине и преко 60 милиона становника од којих су близу 80 од сто сељака. Кад се културно, а по том и привредно *балкански* подигне, кад своја огромна богатства буде искористићавао (у *социјалној* режији) зналачки и сретствима савремене технике, кад изгради *своју индустрију* која ће одговарати његовим унутрашњим и спољним привредним потребама, када његови народи не буду допуштали да се спољни, ванбалкански чиниоци и утицаји мешају себично и деструктивно у унутрашње ствари балканске, што значи кад се потпуно еманципује од *свих* штетних и понижујућих духовних, политичких и привредних утицаја са стране, — онда ће Балкан постати сила, *велика* сила на великој судбоносној раскреници и путу између Европе, Азије и Африке. И тада ће нестати са површине и многа питања разних нарави, настала из разних узрока, која данас муте хоризонте и коче напредак било у појединим балканским земљама било на Балкану као целини. На Балкану има довољно места и може бити доста среће за све балканске народе. Кад су солидарни и кад буду повезани „несаломљивим челичним ланцима“ (речи Кемала Ататурка у његовом говору на другој Балканској конференцији) у чврсту заједницу, њима није потребно да чезну и гледају преко својих балканских међа...

Да ли је, после свега искуства што смо имали и после свега оног што знамо, да ли је могуће самим државницима и политичким вођима народним, — и поред свих позитивних услова којима обилујемо, — спроводити без записњања и сумњи тежње које истичемо и приводити ка остварењу идеал који нам је пред очима? У најбољем случају ми сумњамо у то. Јер, не треба се варати, постоје још увек многе и разне тешкоће за поуздану и трајну заједницу балканских народа, и те тешкоће, у извесном случају, могле би да постану још и теже.

Балканском државнику и политичару мора се олакшати посао око извођења овог племенитог и великог задатка. Та му се помоћ, по нашем схватању, може у приличној мери указати културним и научним радом и културном сарадњом. Далеко

смо од тога да потцењујемо привредно деловање у истом правцу или ма које друго практично деловање инспирисано овим тежњама и идеалима. Напротив, све су те акције потребне и њих би требало *координирати*, и мора се знати да једна без друге, или форсирање једне а запостављање друге, никада неће дати ни изблиза оног резултата који је потребан за извођење постављеног циља.

I.

Изналазити и наглашавати оно што Балкан спаја, уједињује и изједначује, подижући у исти мах његове вредности, јесте један од првих наших задатака. У том погледу ми имамо доста материјала: у свим областима живота могу се наћи врло брзо многобројни моменти и појаве које спајају, везују и уједињују Балкан. У сваком случају такви моменти и те појаве знатно су јачи од оног што би могло да Балкан разједињује и ти позитивни моменти и појаве претстављају трајност, они се протежу кроз векове, кроз све фазе и мене историје. Други, супротни моменти, претстављају ефемерност, фрагменте, појаве од локалнијег значаја или најчешће струје изазване од ванбалканских чинилаца.

Вековне борбе и распре, трвења толиких система, утицаја и интереса, у чему је Балкан од почетка обиловао као ретко који други део света, свакако да је све то морало да створи у много чему и подвојености. Те подвојености често су биле искоришћаване од стране оних који су хтели да Балкан и његове народе подјарме било политички било економски било културно, било пак у целости. И добро се мора пазити да наше хоризонте не помуте овакви утицаји и нико са Балкана или изван Балкана, који истински жели бољи живот и боље односе међу народима и државама балканским као и осталом свету, неће смети да заборавља на ове моменте.

Поред свих сличности, поред свих заједничких или истоветних историјских доживљаја од најстаријих па до најновијих дана, поред толике блискости и сродности, балкански народи, нарочито широки слојеви њихови, познају се међусобно кудикамо мање но што сваки од њих позна туђе и далеке земље, народе и културе. То се мора отворено признати. Балканске књижевности пуне су превода из страних и далеких књижевности — сви ми Балканци знамо понешто и о Персији, Китају, Индији, да не говоримо о појединим европским књижевностима

— а наша рођена књижевност и уметност, поред све њене блискости — изузевши нешто музику — нама је и данас највећим делом остала непозната. По један, два и три превода у времену од једног или два деценија, понека ретка сликарска изложба, — у последње време опажа се нешто интензивнији рад у овом правцу —, и то је све. У исто време, међутим, засипљу нашу читалачку публику сви могући и немогући преводи туђих и далеких књижевности и набављају се слике уметника страних нашем срцу и хладних и необичних за нашу земљу.

Са балканском науком исти је случај. Она позна далеко боље страну науку и научна испитивања из најудаљенијих земаља од науке и научних испитивања у рођеним балканским земљама. Ми смо утврђивали везе и сличности са страним литературама, обичајима, језицима, мада све то за нас није баш толико важно ни значајно, а наше везе које постоје вековима и које су неразлучан део нашега живота јер су немало пута и крвљу освештане, ми нисмо стигли да утврдимо и подвучемо.

Своје земље, своје народе и своју историју ми тако често упознајемо и проучавамо из туђих извора који нису увек чисти, а то нису ни могли да буду. У једно време, — то је време потрајало прилично дуго, — ми смо препустили — делимично смо то, с обзиром на наш уде, и морали да чинимо — у једно време ми смо препустили да нашу историју, нашу уметност и књижевност, наше обичаје, наш фолклор итд. излажу и објашњавају дириговани публицисти и научници, махом странци, служећи силама које нису показивале несебичан интерес за судбину Балкана.

Потпуно је разумљиво и природно да је таква публицистика и наука тражила да пронађе и подвуче међу балканским народима првенствено оно што их цепа и дели, подваја и претставља туђим и далеким међусобно, а, уколико тога није увек могла да пронађе, она је не ретко и удешавала чињенице и служила се нетачностима. У таквим временима, глас истинских научника и објективних публициста, балканолога и балканиста са стране није могао да се устали и да продре дубље и шире у јавно мишљење, јер су они први били фаворизовани и помагани целим апаратом и свом силом интересованих државних политика, завојевачких и привредних центара и разних *туђинских* „мисионарских“ културних огњишта.

Благодарећи овој „диригованој“ балканистичкој и балканској литератури постојало је — а постоји знатним делом

joш увек — рђаво, пристрасно, нетачно и површно мишљење у Европи и осталом ванбалканском свету о Балкану и његовим народима. У очима просечног Европљанина или Американца, Балкан је одавно „буре пуно барута“ и земља дивља и некултурна; Балкан је несоцијална дивљина која је способна да све и свашта учини и изведе; Балкан је неред, подвала и хајдучија; Балкан је толика анархистичност и поцепаност да су чак и паметни европски државници, не размишљајући дубље како је и зашто је дошло до те поцепаности, створили појам „балканизација“ кад су хтели „тачно“ да оквалификују завађеност и поцепаност послератне Европе. И кад у балканске земље дође неки странац, који је годинама и деценијама обавештаван о Балкану на горњи начин, он се чудом чуди што је пронашао и открио нешто ново, нешто сасвим друго, но што је раније о Балкану читао и слушао.

Није неприлика само у томе што је ванбалкански човек пао под утицај „дириговане“ литературе о Балкану. Кудикамо већа је неприлика и несрећа у томе *што су и сами Балканци* делимично њоме заражени и под њеним утицајем. И данас се може наћи примера да неки балкански публициста или научник, бранећи извесну посебну ствар једног балканског народа или једне балканске политичке средине, узима наводе из те „дириговане“ литературе за документацију своје тезе.

Ко је руковођен оним тежњама и идеалима које смо напред истакли, ко хоће да допринесе ствари остварења међубалканске солидарности и заједнице која неће бити од користи само Балканском Полуострву, него и свима онима који истински желе међународни мир и међународну солидарност, у првом реду треба да тражи начина да се таква „диригована“ литература потисне и обеснажи. Објективно обавештавање балканског света о Балкану, о његовој прошлости и садашњости, о његовим државама и народима, како из пера домаћих балканских тако и из пера свих оних ванбалканских писаца, публициста и научника који зналачки и непристрасно улазе у балканске проблеме, учиниће врло много у том правцу. И у томе је, између осталог, смисао овог нашег рада.

Смисао нашег рада је и у следећем:

Показати и доказати самом балканском човеку да он није ни у културном ни у уметничком животу „сиротиња“ као што су га често приказивали; упознати га са свим вредностима његова живота у прошлости и садашњости; обавестити га

тачно о његовим богатствима и могућностима; изнети и изложити му безбројна сведочанства, изражена у свим областима духовног и материјалног живота, о *нераздвојним судбинским везама* које спајају и упућују једне на друге балканске народе. То ће балканском човеку подићи веру у себе самог с једне стране, и упутити га да смишљеније, брже и одлучније креће идеалу једне чврсте и трајне балканске заједнице с друге стране.

II.

Ми смо пре свега покренули један велики међународни балканистички часопис, „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“. У редакцији двојице познатих југословенских балканолога, универзитетских професора г.г. П. Скока и М. Будимира, овај часопис је већ у досадашњим двома великим свескама, окупивши око себе преко две стотине сарадника са Балкана и из Европе, углавном обележио свој програм и своја настојања.

Прва свеска „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ донела је из пера г.г. Скока и Будимира на уводном месту опширан и документован програмски чланак о нашем раду, под насловом „Циљеви и значај балканских студија“. У том се програмском чланку у главном каже:

Потребно је објективно и научним методима испитивати и утврђивати балканску стварност и балканску вредност; радити на координацији балканских наука, упућујући научни интерес на проучавање једног балканског организма који чини целину од времена класичне антике па до данашњих дана. Тај балкански организам, чији делови видно показују трагове јединственог живота, има већ своју хиљадугодишњу историју. И поред већег броја народа, који су се измењали на Балкану и који су на њему живели један крај другог, може се констатовати да заједнички закон управља судбином целе њихове историје. Никада нећемо моћи да схватимо један балкански народ ако се он узме сам за себе, издвојен од своје балканске околине. Историја појединих балканских народа, сав њихов удес тесно је везан са Балканом као недељивом целином.

Треба радити на планском испитивању балканских феномена у њиховој повезаности. Прошлост и садашњост Балкана показује да чисто балканских елемената има у довољној мери у свим областима духовне и материјалне културе балканских народа. Извесне групе тих елемената испитивали су појединци

и раније. Али још није учињен покушај *планског* испитивања балканских феномена у њиховој целини, па су стога досадашњи радови, мада корисни, ипак остали само фрагментарни.

У складу са овим програмом потребно је у првом реду обрађати пуну пажњу свима духовним наукама које се баве балканским стварима и питањима. У балканолошком смислу историја неће проучавати само међубалканске везе, реципрочне утицаје који се могу доказати, документе које можемо имати у рукама, него и аналогije и размисоилажења која се могу запазити у еволуцији појединих балканских народа. На Балкану има довољно аналогija да би се могао применити компаративан метод. Антропoгeографija и геополитика, лингвистика и фолклор, литература и уметност, право и економија, међубалканске везе, став разних балканских народа према православлу, католицизму и исламу, став Европе према балканским државама и народима, домен балканских односа са Европом и Азијом итд. — све су то области које ће пружити много драгоценог материјала за испитивање и проучавање.

Треба показати свету шта је Балкан унео доброг и позитивног у светску цивилизацију. Балкан је, без сваке сумње, и по свом географском положају и по свом историјском удесу, по склопу свога становништва, по менама кроз које је пролазио, по привредним могућностима, по структури и богатству свога тла и по свему осталоме један од најинтересантнијих и најважнијих делова старог света. Та интересантност и важност његова потврђивана је стално и у континуитету у прошлости од преко две миленије. Садашњост Балкана и његова будућност свакако су од још већег интереса и важности. Положен на раскршћу између два света, Истока и Запада, у додирној и тесној вези са сва три континента, погодан за путеве и пролазе и за размену свих добара духовних и материјалних, он ће да игра све већу позитивну и корисну улогу за цело културно човечанство у колико се сам више буде културно подизао. У том културном подизању Балкана играће не малу улогу непристрасна и зналачка сарадња балканских и ванбалканских научника, стручњака и других културних и јавних радника.

Овакав рад мора да пружи и државнику много материјала и могућности да тачније упозна балканског човека, његову судбину, природне социјалне и економске услове његовог живота, његов начин мишљења и осећања. Упоредно и систематско

проучавање балканске прошлости и садашњости олакшаваће и државнику конструктиван рад на споразумевању, сарадњи и солидарности балканских држава и народа. Све то заједно допринеће ствари међународне сарадње и идеалу општега мира...

III.

Док је часопис „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“ намењен поглавито међународном читалачком свету као и оном кругу интересената у балканским земљама који проблеме из балканистике може да прати на великим европским језицима, дотле је серија „Књига о Балкану“ намењена ширим редовима југословенске читалачке публике. Ова „Књига о Балкану“, која излази сад пред југословенске читаоце, представља *прву* нашу свеску те серије. И „Књига о Балкану“ излазиће, повремено, у више свезака, у истој опреми и у формату као и њена прва свеска. Један део студија и написа из „Књиге о Балкану“ излази истовремено на страним језицима, у „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“.

Редакција „Књиге о Балкану“ настојала је да дадне већ у првој свесци извесну балканску целину, један преглед догађаја и стварности који има везу од најстаријих дана па до данас. Ту је низ чланака и студија из пера познатих балканолога, стручњака и познавалаца живота Балкана и балканских народа. Стари Балкан, средњи век и ново доба на Балкану, предмет је „Књиге о Балкану“. Југословенски читаоци у „Књизи о Балкану“ (у овој првој свесци као и у другим које ће да следе) имаће прилику да стекну основна обавештења о свим балканским научним, културним, књижевно-уметничким, привредним и социјалним вредностима и стварностима. „Књига о Балкану“ излаже историју, стару културу и стари живот балкански, објашњава стварање балканских држава у свим временима, износи целу цивилизацију прошлости, данашњи културни, књижевни, уметнички и привредни и остали живот у појединим балканским земљама и на Балкану уопште.

Ми знамо да би било најбоље да смо распоред материјала у „Књизи о Балкану“ уредили тако да поједине свеске донесу заокружене целине појединих доба и епоха или области које се испитују. Из техничких разлога то нам је било немогуће, па смо стога остали при томе да у свакој свесци може бити говора о свим добима и о свима областима. И у колико

нема у првој свесци „Књиге о Балкану“ прилога о појединим питањима и проблемима балканске средине и народа, настојаћемо да то буде у наредним свескама. При том смо ипак настојали да извесне гране живота, како из области духовне тако и из области материјалне културе, буду заступљене већ у првој свесци, обухваћене у једном компаративном или у више посебних чланака.

Прва свеска „Књиге о Балкану“ доноси већи број студија из пера ванбалканских научника и писаца. То није случајно. Ми смо желели да претставимо југословенским читаоцима познате научнике и пице из Европе и осталог света који показују позитиван научни или публицистички интерес за Балкан и његове народе. Од важности је при том нарочито околност да сви они, о ма којем добу или о ма којој области писали, наглашују редовно значај Балкана онако како то и ми схватамо и изналазе и утврђују најразноврсније везе које балканске народе спајају и повезују у једну нераздвојну целину. Тако ови инострани балканолози, упоредо и заједнички са балканским научницима и другим јавним радницима стварно помажу утирању пута ка идеалу коме тежимо.

На крају ове уводне речи, сматрамо за дужност да изјавимо и на овом месту најтоплију захвалност нашим бројним сарадницима, преводиоцима и редакторима који су својим прилозима и радом омогућили да дамо ову прву нашу „Књигу о Балкану“.

Р. Парезанин

Антика, Европа и Балкан

I.

Ако се осврнемо на моменат (а тај је трајао векове), када су северни народи, тј. они који су створили нашу модерну културу, ступили у везу с повлашћеним народима античкога доба, лако ћемо приметити да су они донели са собом особине које су створиле њихову националну физиономију, и да су позајмили од античких народа, Грка и Римљана, две основне ствари: хришћанство пре свега, а затим оне елементе античке културе који су им били блиски. Народност, хришћанство, антика — то су три извора данашње европске културе.

Ако се затим запитамо, који су то елементи што у својој целини сачињавају ту културу, и ако настојимо да их приближно одредимо, вероватно ћемо бити мало збуњени мноштвом гледишта на која ћемо при томе наићи. Немајући времена да о томе овде расправљам, морам упутити читаоца на моју *Историју античке културе* (Paris 1931, Payot), у којој сам покушао да утврдим четири таква елемента: науку, уметност, морал — према трима главним идеалима истине, лепоте и добра — додавши и елемент који их све обухвата, а то је вера. Али ако хоћемо да укажемо на њихово порекло, наћи ћемо да нам је веру завештало хришћанство, а морал произлази више или мање из народности, хришћанства и антике. Науку и уметност пак дугујемо самој антици. У овим двема областима данашњи човек је ишао само путем на који је указао и којим је прошао добрим делом његов претходник, антички човек.

Антика, одиста, има велико право на славу као мајка наше науке и наше уметности. То би морало да буде довољно да јој обезбеди... „сахрану првог реда“, одговарају скептици. Јер, заиста, данашња наука и уметност, које се хвале да су у многом превазишле оне из античког доба, могле би да при своје у неку руку одговор лукавог дечака који се, запитан да ли га је добри Бог створио, извукао рекавши ово: „Јесте,

али не више него оволико“ (попративши своје речи изражајним покретом); „а даље, сâм сам од себе растао“. То се може видети на делу: чак и највећи противници класичне наставе (ту смо, зар не?) не одбијају антици част такве сахране.

Али још нисмо рекли све: вишак, велики вишак који имамо да додамо — означићемо једном речју: *ипрејорођај*. Истина је да смо навикли да именујемо том речју велики преврат, духовни, уметнички и морални који је настао у Европи, почев од Италије, у току четрнаестог, петнаестог и шеснаестог века; али то ограничавање није ни у колико обавезно. Многи историчари — излишно је додавати да сам и ја међу њима — називају препорођајем културну реформу коју је увео Карло Велики у свом пространом царству. То би био дакле „каролиншки препорођај“. Овај израз је у толико оправданији што је баш тада по први пут био скован.

Aurea Roma iterum renovata renascitur orbi, можемо да читамо код једнога од песника тога времена, који је писао под псеудонимом Назон. Био је још један препорођај — трећи у целокупном низу — који се појавио и развио у Енглеској у другој половини осамнаестог века да затим достигне свој врхунац у Немачкој, у доба Гетеа. Поводом овог трећег препорођаја, Иполит Тен рекао је ове лепе речи: „Од 1780 до 1830 Немачка је створила све идеје нашег историјског доба, и још за пола века, а, можда, и за један век, наш велики задатак биће да о њима размишљамо“, (*Историја енглеске књижевности* V, 268). Ове године које је Тен обележио обухватају стварно цело зрело доба Гетеово, почев од његовог пута на коме је открио Италију.

Век који је претсказао историчар-филозоф управо је истекао. Какав ће одсад бити наш велики задатак? То ћемо видети; засад да утврдимо да други историчар-филозоф, Ернест Ренан, говори такође о свим препорођајима које је људски род већ видео, додајући оне које ће још видети. Ово последње обећање је врло утешно; јер су три препорођаја у прошлости били епохе великог прогреса у свим областима културног живота, па се можемо надати да ће и четврти бити такав, — и тако редом. То је морфолошка теорија коју ми можемо да противставимо теорији коју је прокламовао песимизам Освалда Шпенглера. Пропаст западног света? Не; четврти препорођај доћи ће на време да спасе западни свет од те пропасти.

Одатле следи да препорођај није — као, на пример, феудализам, схоластика, реформа, класицизам и такозвани филосовски век *Aufklärung-a* прелазно доба еволуције човечанства, догађај који је оно морало да доживи и да се више томе не враћа. Не, то је непрекидна ако не и стална покретна сила чију привлачност човечанство осећа поново сваки пут кадгод покушава да се удаљи од ње. Одатле следи даље да би наша данашња култура грешила када би подражавала дрекости дечака, кога сам мало пре навео, кад би мислила да је сама од себе могла да прође отстојање које је дели од антике. Не, она дугује тај прогрес тим трима препорођајима који су јој предали, не коначне резултате него, што је још драгоценије, — стање душе које је способно да те резултате прима.

II.

При свем том тачно је да ми још нисмо објаснили непрекидан утицај антике у данашњем свету који се јавља у повременим препорођајима о којима смо малочас говорили; међутим, неко објашњење је потребно. Тачно је пак с друге стране да је препорођај врло сложена историјска појава да би се могла анализирати у једној краткој расправи као што је ова. Стога нека ми се опрости што износим овде само две особине, по једну за сваку од двеју области — за науку и уметност — о којима сам напред говорио.

Почињемо с науком. Главна њена особина јесте способност да се чиста наука схвати као предмет урођене потребе човекове природе, или, што значи исто, некористољубиво стремљење ка науци. За антику је то једна од најважнијих особина, и она ју је добро запажала: чим се ради о области о којој је реч, та свест о човековој природи нема ничег што зачуђава. Она нам то заиста сама каже преко Цицерона: „Пре свега“, вели тај филозоф у својој расправи о дужностима (I 13), „тражење истине својствено је човеку. Услед тога ми осећамо потребу, чим имамо слободан тренутак, да видимо, чујемо, научимо нешто, сматрајући познавање ствари тајних и достојних дивљења, као потребан услов за срећан живот“.

Али, могло би ми се приметити: зар се једино антика налазила у таквом односу? Зар та склоност ка чистој науци, није била својствена и другим народима сем Грка и Римљана, на пример Индусима¹ или Китајцима или пак Египћанима

или Вавилонцима? Питање је за нас без важности у колико се односи на народе који нису извршили никакав утицај на нашу културу или су га извршили једино посредством класичне антике. Међутим, ако се хоће потпуно да оцени то својство античке склоности за чисту науку, сведочанству Цицерона се може противставити једно друго сведочанство готово из истог доба и независно од њега. Не заборавимо да је Цицеронова епоха била такође епоха јеврејског прозелитизма; дакле, чујмо како јеврејски пропатор, који носи маску часне грчке Сибиле, препоручује безбожничким слепцима своја откровења: „Претстављам ти град који је пореклом од Ура халдејског“ — реч је о Јерусалиму — „његови становници надмашују све остале својим осећањем правде. Они се увек брину о спасоносном савету, о поштену раду, али ни у колико о месечевим менама, ни о сунчаним круговима, ни о страшним безданима под земљом, ни о опасним морским валовима... Звезде нису предмет њихове радозналости, то је заиста само варање у коме лудује тај безумни народ“ — реч је о Грцима — „у свом свакидашњем раду, расипајући узалуд све своје силе у некорисним пословима. Не: наши се баве једино правдом и врлином“.

Овде нас се мало тиче особити карактер те правде и те врлине, којима би се могло много да замери: главно је начин на који јеврејство тих времена посматра науку, — јер се само по себи разуме да ми овде говоримо само о јеврејству. Важно је да је благодарећи јеврејском утицају и сам хришћански свет, тј. данашњи свет, био заражен тим научним утилитаризмом. То се види на делу у иначе тако паметним саветима Св. Амброзија, који је изучавање астрономије и геометрије прогласио за излишно расипање духовних снага, и тиме допринео да мрачна столећа средњег века на помолу презиру те науке. То је било све до појаве каролиншког препорођаја који је тим наукама вратио њихово почасно место у школама. Али не за дуго: познији средњи век ће ипак продужавати да цени науке са становишта *utilitas* или *curiositas*, осудивши на пропаст оне науке које су припадале последњој групи. Тако ће бити све до појаве великог препорођаја XIV века, који је донео уз поновну љубав и њен култ чисте и некористољубиве науке. За увек? У сваком случају не у Немачкој, у мрачним вековима верских ратова и њихових последица, када је латински језик био оглашен потребним, али само за извесно време као језик научника, и грчки у колико је био потребан за проуча-

вање Новог Завета. Тако ствари стоје све до појаве трећег препорођаја, који је открио, благодарећи Винкелману, Гетеу и толиким другим, заборављене или непризнате вредности антике.

Говоримо отворено: јесмо ли сигурни да у данашња времена, у пуном јеку XX-ог века, под тиранском владом машине, тај утилитаризам не би могао поново да се јави? Што се мене тиче, врло сам далеко од те сигурности и говорим из искуства. Проживео сам с толико других прве године новог поретка у Петрограду: тада је омладина, према лозинци даној одозго, научила да дели „корисне“ науке од оних које су биле проглашене за „некорисне“, и само се по себи разуме да је наука коју имам част да претстављам добила место у последњој категорији. Не, заиста, не будимо сувише сигурни: та зараза би се могла врло добро да прошири и другде. И тада? Да ли би то био крај наше културе? Не: то би било само припремање новог препорођаја — четвртог.

И нека нам се овде не примети да утилитарно гледиште има ипак свој разлог постојања... Ја опет говорим као човек са искуством, чувши у Русији толико пута одговор: „Ми нисмо тако богати да бисмо могли да дозволимо себи луксуз некорисне науке“; али је култ чисте науке неопходан и за развитак саме „корисне“ науке. Допустите ми да вам овде наведем једну чињеницу још источнијег обележја, коју узимам из некада знаменитих успомена Емин-Паше. Било је то за време Махдијеве буне. Људи Емин-Паше ухватили су голуба-селицу са цедуљицом привезаном за ногу и донели су га своме старешини; старешина, уверен да се садржај цедуљице тичао непријатељевих ствари, позвао је једног заробљеника и наредио му да ту цедуљицу дешифрује. Заробљеник прочита да та и та зоолошка башта учтиво моли онога који ухвати или убије голуба да јој изволи саопштити место и час где се то десило. Старешина помисли да му се заробљеник руга; он позва другог и нареди му то исто. Исти резултат. Тада старешина узвикну, да ма како да је увек ђауре сматрао за луде, ипак му изгледа да ова последња глупост превазилази све остале. На то је један од заробљеника могао да му примети да су ипак ти глупи ђаури са својом детињом радозналешћу проналазачи многих других ствари које је и сам Емин-Паша налазио као корисне; али је сматрао да је паметније да ћути.

Зато бисмо ми могли да говоримо место њега. Ми бисмо могли да истакнемо чудесни прогрес електротехнике у по-

следње време, науке корисне као што је ретко која. — Овај прогрес не би никада био постигнут, да нису некористољубиви истраживачи у далека времена сматрали достојним свог проучавања несташну силу која се налазила у Ђилибару, у том електрону који је дао име науци озбиљној и огромној у свакидашњој употреби. Могли бисмо да идемо и даље тврдећи, да углавном присталице чисте науке праве велика открића, док проналазачи једино иду њиховим стопама, примењујући њихова открића на свакидашње потребе. Али та тако занимљива тема захтевала би више места и више снаге него што ја имам на расположењу. Нека ми буде допуштено да поновим још једном, при закључку, један од својих најмилијих афоризама: наука је врло богата девојка за удају, али она поклања руку само ономе који је хоће због ње саме а не због њеног мираза.

III.

Потсећамо читаоца да нам је у овом делу наше расправе била намера да истакнемо две особине античке културе, једну за науку другу за уметност, доказујући благотворну снагу античког утицаја на нови свет. Што се тиче науке, ми смо се држали античке склоности за некористољубивим познавањем тајанствених и чудноватих ствари које нам пружа свет; одуживши јој се, прелазимо на уметност, на античку уметност, разуме се, с погледом на нову уметност. Према ономе што смо малопре рекли, овде ћемо да укажемо на још једну особину, остављајући на страну остале — а њих заиста има прилично много — које би могле да падну на памет образованом човеку.

Како волим да узмем за полазну тачку лично искуство, овога пута хоћу да се позовем на стихове немачког песника, врло омиљеног у време моје младости, Виктора Шефела. Он је те стихове објавио у свом малом забавном спеву, под насловом „Растанак са Олеваном“, и читалац може да их прочита у дивној Каза Балди (Casa Baldi) тог сабинског села, које им је дало почасно место. Ево тих стихова: „И у стенама, у дрвећу, из даљине читамо стара тајанствена слова која пучина никада није могла да разуме — закон вечно лепога“.

Und aus Fels, aus Baum, aus Fernen
Lesen wir die alte Keilschrift,
Die der Haufe nie verstehen mag —
Das Gesetz des ewig Schönen.

Закон вечно лепога и, према томе, вечна лепота. Зар то постоји? Ми можемо себи да допустимо одговор на такво питање које нас обеспокојава: било да је она стварност или сањарија, вечна лепота, њена просветилачка врлина остаје иста, и само њоме треба овде да се бавимо. Јер, ево, шта је одлучно: антика, једина антика је веровала у ту вечну лепоту и у њене законе, и због тога је и модерно човечанство, чим је потпало под утицај антике, усвојило ту утешну веру.

Желите ли за то доказа? Требало би почети од Платона, иако је тај филозоф расматрао тај проблем са сувише метафизичког гледишта. Не мари; ми можемо увек да се позовемо на његовог Ероса, таквог како га је он дефинисао на чувеном месту своје *Гозбе*, као тежњу за стварањем у лепоме да би се достигла бесмртност. Или пак на оном другом месту истог дијалога који ослобађа истинску лепоту од сваког случајног атрибута, релативног или пролазног, да је узме саму за себе, вечну и непроменљиву. Велики духови и велика срца подали су се чару тих одушевљених речи; што се тиче осталих, можемо да им уштедимо труд да се уздигну тако високо. Заиста, цела антика делила је ту веру у вечност истинске лепоте. Њена највећа уметничка дела створена су не само за вечност, него такође, у колико ми можемо да их ценимо, и ради вечности. Ево двеју слика, вели нам Хорације; једна ти се једном свидела и не више, а друга ће ти се свиђати чак кад јој се и по десети пут вратиш. Да ли ће читалац да сумња која од ових двеју слика претставља истинску лепоту? Стварај дело које ће моћи да траје, пише Плиније Млађи једном свом пријатељу. Он очевидно верује да краткотрајни успех не може да задовољи његову тежњу. И тако редом. Није толико важно што писци више случајно износе таква тврђења: то је само један доказ више за универзалност веровања о коме је реч.

Дакле, да ли нам је потребан дуги заобилазни пут да би показали како је модерни свет готово сасвим изгубио то веровање? У то неће посумњати онај који је читао чувене манифесте једног од његових пророка, оца футуризма Маринетија. Излажући потсмеху „пасеизам“ (реч двоструко варварска, приметимо узгред, коју је тај Италијан требао барем да замени речју „пасатизмом“), писац само тражи за своје идеале и идеале својих присталица скромно трајање од око тридесет година; затим ће да их баца на ватру, исто као што је он учинио са идеалима својих претходника. Све вреди само

за тренутак: музеји су само гробља којих се треба ослободити што је могуће пре, јер самим својим постојањем спречавају стваралачки полет савременика. Не знам да ли он још заступа ово мишљење: тридесет година је протекло, и он не показује жељу да се враћа прошлости. Уосталом, његов напад на музеје био би у оштрој супротности с расположењем Дучеа, пошто је он одобрио да се у Риму оснује музеј, „Museo Mussolini“, који је већ врло леп и биће још лепши. Али, најзад, то је његова ствар.

Што се тиче његове основне мисли о пролазном обележју лепоте, имао сам прилике да о томе говорим с једним великим мислиоцем: саслушавши пажљиво моје примедбе што се тиче *Trostlosigkeit*-а (разговарали смо на немачком језику) те доктрине, он ми, смећећи се, одговори наводећи добро познату Гетеову реч: *Stirb und werde*. Изгледало ми је да се ова реч, ма колико да је дубока, не може применити на наш случај. У многим другим случајевима та се реч може, свакако, применити. Наш национални песник Адам Мицкјевич рекао је то добро у својој *Оди младости*: „Срећан је онај који је пао у борби јер ће његово непомично тело постати степеница за друге да би се достигао врхунац славе“. Овде су заиста речи „умри и постани“ на свом месту: смрт је лака, радо то верујем, кад онај који умире може да се нада да ће његово дело постати веза између садашњости и будућег развића. Али смрт постаје жалосна у највећој мери, када умирући човек мора себи да каже да ће то развиће узети противан смер, остављајући њега ту као сувишно бремене земље.

Зар не верујете да тај дубоки осећај беде који обележава модернисте последњег времена, осећај који они узалуд покушавају да прикрију подругљивом маском својих грдњи — долази управо од тога што су они изгубили сваку наду у трајање њиховог дела? Ви ћете се још више уверити у то, ако упоредите ту беду са самопоуздањем и мирном вером која је својствена антици, као и са онима који су пристали да се инспиришу њоме.

Закључимо. Што дуже посматрамо преображај европске цивилизације од најдаљих времена до наших дана, она нам све више изгледа слична извесној музичкој композицији која се назива рондо. Главна тема се ту јавља повремено, сваком понављању претходи развој неке друге теме, узгредне или помоћне. Те друге теме могу да нам се допадају или не, али ми осећамо извесно олакшање при сваком понављању главне

теме. Дакле, у развићу европске цивилизације главну тему даје грчко-римска антика, а њена повремена понављања ми називамо препорођајима. Досад смо имали три таква препорођаја; имаћемо и друге. Пријатељи прогреса немају разлога да се жалосте. Ко каже поновно јављање, не каже понављање јер други препорођај није био копија првог ни трећи другог. И модернисте (обухватајући тим сумњивим изразом све непријатеље „насеизма“) не треба да се срде, ако посматрамо њих и њихове тежње, са гледишта развића, говорећи им: ваше дело је потребно у толико у колико оно припрема у срцима човечанства носталгију која ће донети нови препорођај, — *несврши*.

IV.

Какав ће бити *шај нови ѡрепорођај*?

Историчар не треба да буде пророк, иначе он излаже опасности своју науку и самог себе. Због тога ја начелно избегавам да одговарам, када ми се постављају сувише одређена питања по томе предмету. Постоји ипак извесно пророчанство које и најстрожи научници сматрају научним, и, према томе, допуштеним; оно се састоји у *екстраполацији*. Израз није сасвим правилан језички, али како он постоји, морам се њиме послужити. Међутим, није опште познат, па објашњење неће бити сувишно.

Пре пет дана посматрао сам месец; он је био у сазвежђу бика. Има три дана како нисам могао да га посматрам, јер је небо било облачно; зато сам га јуче пронашао у знаку рака. Одатле закључујем да се он пре три дана налазио у знаку близанаца; такав закључак зове се интерполација. Да ли је он сигуран? Да, јер је месечев пут правилан, а близанци заузимају тачно средину између бика и рака. Али то није све. Ослањајући се на те податке, предсказујем да ће се сутра наш сателит налазити у знаку лава. Да ли је то предсказивање исто тако тачно као прво? У најгорем случају могла би се десити нека космичка катастрофа, нека комета могла би да уништи месец или да га скрене с његовог пута. Али како би такав догађај био сасвим невероватан, ми га искључујемо из рачуна, изјављујући да је „екстраполација“ у нашем случају сигурна.

Кад смо то рекли, пређимо на питање: каква еретства ми имамо да помоћу „екстраполације“ претскажемо четврти препорођај о коме смо више пута говорили у овој расправи?

У томе циљу, потребно је пре свега да испитамо околности које су довеле до три прва препорођаја. Овде пре свега морамо да забележимо једну обесхрабрујућу чињеницу: месечев пут је правилан, а историјски није, или боље, ако постоји нека правилност у његовим еволуцијама и револуцијама, као у *revolutiones orbium caelestium*, о којима говори Коперник, мора се признати да ту правилност не видимо, што значи једно те исто; отуда произлази да би било смело предкаивати време новог препорођаја. Али то је само питање хронологије.

Пређимо на околности и почнимо с првим препорођајем, званим каролинским. Познато је да се он ограничио на западни свет, као, уосталом, и други препорођај; источни свет га није осетио (ја намерно остављам по страни Арабљане да не бих компликовао наше излагање). Говори нам се, истина, о извесном препорођају у Византији, везујући тај израз за епоху Комнена или пак Палеолога, али он ту значи врло мало: доста скромно појачање класичних наука без вредности за осталу културу.

Придржавајмо се чињеница: први препорођај извршио је свој културни утицај само у западном свету. Томе додајмо одмах и другу чињеницу, наиме да је култура коју је он ширно била искључиво латинска. Ту је потпуно недостајао јелинизам у колико већ није скривено дејствовао посредством латинског језика. Пошто смо учинили ову поставку, покушајмо да утврдимо који су узроци томе.

Главни узрок је тај што је Рим у своме опадању, покрштавајући западни свет, умео да му наметне свој језик чак и ван граница своје империје, док Византија не само да није могла да наметне свој језик суседним народима, него чак ни да спречи образовање националних цркава у својој средини — коптске, јерменске, сирске. Нека ме сви добро разумеју. Нама није до тога да овде расправљамо питање која од двеју цркава вреди више с верског или политичког гледишта, универзална или национална црква; мишљења у томе погледу могу бити различна. Оно што се нас овде тиче, то је једна или друга евентуалност као услов могућег препорода, и с тог гледишта ствар је савршено јасна. Западна црква је сачувала или усвојила латински језик као језик опште црквени. Источна црква није учинила то исто са грчким језиком. Примећујете ли ту разлику с обзиром на препорођај о коме је реч?

Стара књижевност, извор будућег препорођаја, била је за обе стране нагомилана у библиотекама манастира и једне и друге цркве. Западни духовни радник имао је само да пружи руку и да узме класичне римске писце. Знајући њихов језик, он је могао лако да их изучава, а изучавање је доводило до подражавања: Егнихард се инспирисао Светонијем да би написао биографију Карла Великог. — У томе он не би никад без тог обрасца успео. „Песници из доба Карла Великог“ црпели су свој полет и своје знање из сневова Виргилија и Овидија. Да ли су њихови другови у Русији, на пример, могли да чине то исто? Допустимо да су они имали на расположењу грчке рукописе у својим манастирима. Шта су, не знајући грчки, могли да ураде с њима? Дакле, видимо да је, благодарећи тој разлици, први препород о коме говоримо био могућан и чак неизбежан на западу, док никако није могао да се изврши на истоку.

То је много, а ипак то још није све. Латински језик није био једино језик римске књижевности, он је био такође и језик који је сједињавао све народе који су примили римску веру. Отуда долази могућност духовног општења међу тим народима. Довољно је било да се културно средиште успостави код једног од њих, па да се његови зраци пренесу другима. Алкуин, Англосаксонац пореклом, постаде један од присних саветника Карла Великог, и као такав он је био прави инспираторски геније каролиншког препорода. Да ли је Алкуин знао француски? Да ли су Карло Велики и његови људи знали англосаксонски? Мало је важно и једно и друго; сви су они знали латински, и знање тог заједничког језика било је довољно. Насупрот томе пређимо на исток. Да ли ћемо ту наћи такву исту културну узајамност? Да, дешавало се каткад да неки византијски калуђер дође у посету својим московским једноверницима; нагуцајући помало на језику земље, он је успевао да изврши извесни утицај на њих, као, на пример, Максим Грк, али се тај утицај ограничавао на теолошку област не могавши да створи нешто што би ма и најмање било слично неком препороду. Хомер, Софокле, Платон имали су своје слушаоце у школама Византије, али они нису могли да пређу прилично уске границе свога језика.

Такав је био тај први препорођај, — његови услови и његово обележје. Ми га називамо каролиншким одајући тим називом пошту ономе који је био његов највећи покретач, али

би било смело приписати га једној нацији или чак некој посебној раси. Ни сама империја Карла Великог није била национална. Њено обележје је било свеопште хришћанско, идеал императора је био васкрснуће Рима онаквог какав је био за време последњих императора почев од Константина Великог. Али, чудновата ствар; тај исти император обратио је своју пажњу на најнационалнију поезију својих земаља. Према ономе што вели његов биограф Егинхард, кога смо мало пре поменули, он је наредио да се скупе све народне песме његових франачких поданика, и није његова кривица што је немарност наследника упропастила ту драгоцену збирку с толиким другим делима тог првог пренорода. Та неспорна чињеница нам даје повода да протестујемо још једном против једне предрасуде односно пренорода уопште. Оптужују га наиме да је антинационалан, и, у вези с тиме, оптужују и његове покретаче као рђаве патриоте. Ништа није толико нетачно: иако је универзалан, препорођај — (говорим овде о њему као о морфолошком типу) — јесте у исто време и националан у најбољем смислу речи. И то се лако разуме. Дубље изучавање антике несвесно поставља ово питање: а шта ми имамо у предмету о коме је реч? Римљани су имали свога Virгилија, свога Овидија; па лепо, а шта смо ми створили у области поезије?

Први препорођај нам пружа први пример тога спасоносног одраза антике на националност, два следећа даће нам друге примере. Далеко су, дакле, од нас та детињаста страховања: љубав према антици не искључује љубав према отаџбини. Напротив, она је изазива и даје јој храну.

V.

Имало би још много шта да се каже о овом првом препорођају, али пошто нам је време ограничено, пређимо на други.

Овај се ширио, као што је познато, у концентричним круговима: од Петрарке, његовог првог покретача у Фиренци, од Фиренце по Италији, од Италије по целом западном свету, додирујући овај пут мало и источни свет. Истина, сасвим мало, али је ипак занимљива чињеница да се кнез Курнски позива у једном писму своме цару кога мрзи, Ивану Грозном, на једно дело Цицероново. Та преписка мало потсећа на узајамне грдње Филелфа и Пођија и ту нам се и сам Иван јавља као прва жива фигура међу московским монарсима. Буркхард је, ма

шта рекли његови данашњи противници, имао ипак право називајући овај други препорођај епохом буђења личности.

Међутим, поред свега тога ово је био само један слаби одблесак. Све у свему, ми се морамо ограничити и у другом препорођају, као и у првом, на западни свет. И ако се запитамо и овде, какве су биле околности које су олакшале његову појаву у томе свету, одговор ће бити исти: латински језик као заједнички језик свештенства још потпуно католичког и свих других духовних радника. Истина је да је препорођај био мало незахвалан према том спроводнику — мислим на говорни латински, на црквени латински. Пред самом могућношћу његове употребе и његовог победоносног напредовања, препорођај је учинио све што је могао да га ограничи и потисне у корист класичног латинског, зацело много лепшег, али и много тежег. И пошто је он победио, дато је предсказање за будућност, за препорођаје који ће доћи. Црква неће више бити услов за препорођај, него једино *школа* са својом класичном наставом. Сувишно је додати да нико у та времена није мислио на ово, а на нама је да изведемо тај закључак.

И једно друго разматрање поткрепљује ово горње и оно нас води истом циљу. Универзалност латинског језика у западном свету била је условљена универзалношћу католичке вере у томе свету. Та универзалност је била неоспорна у тренутку када је други препорођај раширио крила за свој чудесни лет. Она то није више била, када су њене силе почеле да слабе. И овде морамо да одбацимо задњу мисао, била она верске или политичке природе: чињеница је, да је почев од друге половине XVI века западни свет, који је велики раскол већ био одвојио од истока, изгубио чак и своје средњовековно јединство. Од тог времена имамо с једне стране Европу која је остала католичка и латинска, а с друге стране Европу коју је освојила реформа са својим националним црквама, врло различним између себе, али ослобођеним од језика латинскога Рима. Одатле следи и то, да будући препорођај не би више могао да рачуна на услове које је створила црква.

Обележје о коме смо малочас говорили било је заједничко двама првим препорођајима. А сад да говоримо о разликама. Први је дошао са севера, преко Ирске, из англосаксонске Енглеске, и раширио се у империји Карла Великог, која није имала никакво национално обележје. Други је дошао из Италије, што му је пре свега давало романско обележје. Било

је, без сумње, у прво време једно друго средиште, Девентер у Холандији, са својом Братовштином задружног живота и својим Герхардом Магнусом, чији је утицај био велик и спасоносан у северозападној Немачкој, али су зраци који су дошли са тог огњишта убрзо били засењени другим, много сјајнијим зрацима из Италије. Ни Француска, освојена новим препорођајем XVI века, ни норманска Енглеска, и према томе романска нису могле да га лише његовог примитивног обележја; што се тиче Пољске, Мађарске и других земаља где је он заузео чврст и трајан положај, ту је италијански утицај био неоспоран. Све у свем можемо поуздано да кажемо: други, велики препорођај био је *романски* препорођај.

Романски, да, али ипак препорођај. Због тога и овде треба да говоримо о оном рефлексу антике на националност о коме смо раније говорили. У Енглеској је препорођај вратио англосаксонском језику његово првенство које је он био изгубио у корист француског још од времена норманског освајања. Шекспир, највећи песник препорођаја уопште, писао је на енглеском. У Немачкој видимо исти случај: појава Лутера, проузрокована препорођајем и његовом лозинком *ад фонџес*, претставља у исто време његово двоструко самоубиство, како језично тако и религиозно. У Пољској исто тако: њен препорођај, иако италијански по свом пореклу, био је у исто време епоха процвата националне поезије. И тако редом.

Споменимо још једну чињеницу која обележава разлику између другог и првог препорођаја. Овај, поставши на северу, могао је бити само чисто књижевни препород пошто уметнички споменици готово сасвим недостају на северу; ту они нису играли никакву улогу. Сада се изглед мења: Италија, отаџбина другог препорођаја, била је прави музеј старина. Преко њених емисара склоност за античку скулптуру шири се по целој пробуђеној Европи. Она је на тај начин дала новог помагача свом некадањем заточнику: почев од ње класична уметност је нераздвојна од идеје ма каквог препорођаја, а музеј заузима почасно место поред библиотеке.

Та обележја могу нам засада бити довољна. Ја знам да је велики препорођај и сувише сложена историјска чињеница; знам такође да су неколике особености које сам изнео далеко од тога да буду неоспорне. У њихов прилог и свој могу да кажем да ми је дубље изучавање доказало да је сваки напад на њихову солидност узалудан, пошто је он диктован пролазним

и безначајним схватањима. А сад пређимо од другог на трећи препорођај.

VI.

Он пре свега има извесне заједничке црте с првим. И он долази са севера, из оне исте Енглеске која је предала континенту препорођај који називамо каролиншким. Занимљиво је посматрати како извесни политички догађаји осредње важности могу каткада да доведу до одлучних последица у области светске цивилизације. Ко би могао веровати да ће се ступањем династије ханOVERске са Ђорђем I. на престо Енглеске догодити револуција у области духа? Па ипак то је био случај у току XVIII века. Та је династија, прешавши у своју нову краљевину, задржала своје звање изборног кнеза у Немачкој. Одатле потичу присне везе које су се успоставиле између Енглеске и ХанOVERског универзитета Гетингена и које су га учиниле најзначајнијим универзитетом Немачке, где су биле сковане идеје-водиље спремне да полете у осталу Европу. То су баш оне идеје на које је мислио Тен у оном напред наведеном афоризму (глава I). Уочи њиховог процвата, Ернести, један ваљани али помало педантан филолог из Лајпцига, говорио је и писао „о узроцима опадања хуманизма“, — као што видите сама чињеница тога опадања није доведена у сумњу, јер се ради само о томе да се установе његови узроци. Латински језик управо беше изгубио свој повлашћени положај наставног језика на немачким универзитетима. Томазиус га је први заменио немачким. Истина, то га је стало катедре у Лајпцигу, али он је то накнадно катедром у Халеу у Пруској. Што се тиче дипломатије, прелаз с латинског на француски вршио се сам од себе уколико је политика прелазила из државног надлештва у будоаре дворских лепотица. Да је нешто под овим условима обавештенији мислилац могао да претскаже процват хуманизма у доба Гетеа, он би наишао на тако исто скептичан пријем на који наилази у наше дане пророк четвртог препорођаја.

Али ми говоримо о трећем препорођају. О његовим условима већ смо говорили. Ту више црква није имала никаквог удела, већ школе у којима су животарила обадва класична језика, — пошто је већ други препорођај у свом познијем добу био додао и грчки латинском. То средиште је још зрачило, иако му је претила опасност с разних страна; трећи препо-

рођај долази баш у последњем тренутку да га спасе. Други услов трећег препорођаја створили су уметнички споменици, скупљени овде онде у малобројним музејима на северу: њихово присуство било је довољно да упути тежње великих духова ка Италији, од које су очекивали далеко успешније оплођавање. — То је био случај са Винкелманом и с Гетеом, који су били од одлучног значаја за напредовање трећег препорођаја. Ја говорим о Италији; Грчка још није била отворила широког свету своје уметничке ризнице, али је била већ спремна да то учини: Бајрон је допро до онога о чему је Гете могао само да наслути. Јер је за овај трећи препорођај карактеристично његово неодољиво стремљење ка јелинизму, стремљење које га је учинило често неправедним и незахвалним према римском делу антике. Очеvidно је да се та наклоност и незахвалност не би десила, да је национално обележје трећег препорођаја било романско, као што је био случај с другим. Али, видели смо, да то није било: поникао у Енглеској, поново германизованој другим препорођајем, оној Енглеској која је прва открила „природни“ карактер Хомерове поезије изазвавши на тај начин чувено „Хомерово питање“; уздигнут до врхунца у Немачкој која ће му дуговати своју пресудну улогу у духовној култури следећег века, — тај трећи препорођај се може с пуним правом назвати *германским*.

Да ли то значи да романски и словенски народи нису у њему никако учествовали? Овде треба правити разлику иако ће нас то разликовање довести пре до једног негативног резултата. Француска која је знала да постигне првенство у Европи у XVII веку, била је ослабљена „злосрећном распром старих и нових“, која означава крај њене цветне епохе. Није се могло ни за њепим заставама у XVIII веку, сем ако се не би заиста одлучили да госпођицу Де Скидери поставимо изнад Хомера. У поезији је она све више тонула у суви класицизам. Истина је, тај књижевни род нашао је подражавалаца у тадањој Европи, али се та Европа није тиме доцније много поносила. И једино ју је романтизам XIX века извео из тог теснаца, романтизам, законити и ако мало неблагодарни син трећег препорођаја. Италија пружа отприлике исту слику. У Шпанији се говори врло мало о стварима које нас занимају. Истина је да сем поезије постоји и философија која привлачи нашу пажњу у овом „философском веку“. Француска, примивши од Енглеске философију „разума који умује“, да се послужим речима Тена,

створила је од ње страшно оружје против сваког догматизма, верског или политичког. Једним делом револуција је одатле произишла, али то је било у исто време и њена осуда. Свет није могао да живи у тој разређеној атмосфери скептицизма; он је тражио друге животне елементе изван ње — и најзад их је нашао.

Оволико о Романима. А Словени? Говорећи само о мојој отаџбини, која у томе погледу може да послужи као пример, били бисмо врло незахвални, кад не бисмо хтели да признамо одлучан и благотворан утицај трећег препорођаја и његовог продужења романтизма у најцветнијој епохи наше књижевности, у епохи Мицкјевича и његових савременика. Али, у колико се тај утицај ту извршио, зраци које је он произвео, били су и у овом случају само зраци одблеска. Исти суд може да се примени и на друге словенске књижевности — у колико су ми оне познате. Далеко сам од те претпоставке, да оне немају домаћих елемената. Напротив, закон рефлекса антике на националност ту се поново појављује, као што се то могло и очекивати. Али ко каже препорођај, каже класична антика стопљена са савременим духом. Једино у том смислу малопре употребио сам израз „зраци одблеска“, стављајући му насупрот — шта?

VII.

Сада је време да се вратимо на питање, које нам је послужило као полазна тачка за наша размишљања о природи трију препорођаја у прошлости, *о условима* под којима су се јавили и о њиховом националном обележју. Поновимо укратко: што се тиче првог препорођаја, неопходни и једини услов састојао се у јединству западне цркве са њеним свеопштим латинским језиком. Тај услов још постоји за други препорођај, али верска реформа која је из њега произишла преноси универзалност цркве на школу, а класична настава постаје услов будућих препорођаја. У накнаду за то, старе књижевности добијају моћног савезника у античкој уметности, која се баш тада открива. Што се тиче трећег препорођаја, западна црква, пошто је изгубила своје јединство, не може више никако да му помаже; тежиште почива једино на класичној настави у школама. Истина, античка уметност добија нову важност у колико се открива и чисти јелинизам под римском спољашношћу, али и та сама уметност — нека ми се овде допустити да

се вратим на ту тачку — није могла да прође без филологије која је објашњава. *Sine philologiae lumine caecutire archaeologiam*, — јесте духовита изрека једног од учитеља филологије, Хајриха Бруна, врло често пренебрегнута од његових наследника.

Оволико о условима. Што се тиче *националног обележја*, наше објашњење биће још краће. Први препорођај је био у том погледу сасвим нејасан, као и римска империја коју је он хтео да васкрене. — Национална свест тада још није била продрла у духове. Други препорођај, настао у Италији, није нигде одрицао своје романско обележје. Најзад трећи, који се родио у Енглеској а процветао у Немачкој, доневши овој духовну превласт у Европи, био је неоспорно германски препорођај.

Пошто смо ово рекли „*екстраполирајмо*“... Читалац се сећа оног што је било речено у почетку главе IV.

У Европи живе три велике расе, Романи, Германи и Словени; што се тиче осталих, независно од њихове вредности, која може бити врло знатна, оне сачињавају само мањине. Ми видимо како сунце културе, које се јавља у препорођајима, пошто се ослободило неизвесне магле космополитизма, прелази редом констелацију романску, затим германску. Шта му преостаје да учини? Да ли је баш сувише смело, ако дозволим себи да претскажем, екстраполишући: следећи препорођај мора бити *словенски препорођај*. „Свако истинско пророчанство произлази из екстраполације“, рекао је славни Освалд, кога наводим тим рађе, што нас он није много волео, нас филологе и „ренесансисте“.

„Четврти препорођај — словенски препорођај... да ли нема мало смелости у тој претпоставци?“ — могли би да нам примете наша старија браћа, Романи и Германи. Ни најмање, одговорићемо им. Ми смо се користили два пута вашим духовним тековинама у оба претходна препорођаја. Ви сте нас двоструко задужили, па бисмо радо хтели да вам се одужимо, када дође рок; тај рок је баш четврти препорођај. Не љутите се, дакле, на израз „словенски препорођај“. Нама је стало само до тога да исплатимо заостали дуг без икакве повреде наше захвалности према вама за вашу двоструку помоћ.

Оволико за странце; што се пак тиче нас самих, није потребно да проналазимо формулу за наш препорођај: ту формулу дала су нам два претходна препорођаја. Њихови су

зраци били у нашим земљама, зраци који су отејајивали што их није спречавало да каткада буду врло блистави. Сада се ради о томе да се створи *нејосредна* смеса између антике и словенске душе. То ће нам послужити да платимо свој дуг о коме смо малочас говорили.

Ту је смисао будућег препорођаја. Али под којим ће се *условима* он јавити?

Према ономе што је раније речено, ми не можемо више рачунати на сарадњу цркве, пошто заједница вере и не постоји код Словена. Тежиште се померило одавно с погледом на оно што се нас овде тиче. Као што је био случај у претходном препорођају и овде ће школа играти улогу са својом *класичном наставом* коју треба сачувати по сваку цену, како би препорођај, обећан током догађаја, постао стварност...

„То сте, дакле, хтели?“, запитаће ме неко. „Ваша расправа, дакле, није ништа друго него апологија класичне наставе? Ви нас обмањујете вашим словенским препорођајем да би дошли у помоћ тој настави, која је врло угрожена нарочито у словенским земљама?“

Не, заиста, то није мој циљ. Истина, одбрана класичне наставе задаје ми бригу већ одавно. Ја сам јој посветио малу књигу, у словенским земљама и на Балкану добро познату, захваљујући многобројним преводима, међу којима би хтео да укажем на чешки, словеначки, бугарски (не говорећи о текстовима пољским и руским), румунски и грчки. Ту нећете наћи ни једне речи о четвртом препорођају. Питање класичне наставе не зависи од препорођаја, што га, разуме се, не спречава да јој по потреби укаже помоћ. Оставимо, дакле, на страну задње мисли и продужимо нашу тему.

Други услов, споредан али врло моћан сам по себи, јесте помоћ уметничких споменика и античке уметности. Ту се наша пажња *окреће одлучно према Балкану*, пошто су пољски и чешки народ готово сасвим лишени тога, а политички положај не допушта да се рачуна на Русију каква је она данас. И кад смо већ на Балкану, треба да споменем, сем словенских народа који ту чине већину, још Румунију, чак и Мађарску, па и малу Арбанију од Бутринта, део Турске са Цариградом и нарочито — Грчку. Не постоје крвне везе међу тим народима, али постоји исто интересовање, стварно или остварљиво, за уметничке споменике које је антика оставила на њиховој земљи. Они ће, дакле, *сви бити обухваћени идејом будућег*

препорођаја, који ми називамо словенским једино с обзиром на већину његових покретача. И овде се наша мисао уздиже изнад данашњих борби и сукоба ка слози и блиској сарадњи: четврти препорођај постаје лозинка тог духовног братства. — Утопија? Ми Пољаци имамо пуно права да показујемо извесну ограду према тој речи: колико пре тридесет година, сама наша отаџбина била је утопија у очима готово целог света. Уосталом, догађаји из последњег времена у многome су смањили утопистичко обележје тога јединства: сам Балкански Институт доказ је за то.

А какав ће бити садржај тог новог препорођаја?

Један грчки мудрац рекао је: Аполон не открива будућност нити је сакрива; он само указује на њу. Било би неправедно кад би се тражило нешто више од једног обичног смртника.

Преисторија Балкана у огледалу језика

Под преисторијом разумемо историју некога доба из којег нам нису сачуване никакве писане вести; то доба претходи историјском добу. Ту таму расветљују донекле две науке: археологија и лингвистика. Археологија црпи своје знање из остатака преисторијског становништва и његове материјалне културе, али није у стању да утврди народност и језик тога становништва. Лингвистика опет долази баш до језичких и етнолошких резултата, али довести у склад њене резултате са археолошким налазима је врло тежак посао, који је понекад и сасвим непоуздан. То веома отежава узајамно допуњавање тих двеју наука и њихов упоредни рад. И у једној и у другој врло је тешко, а често и несигурно одређивање доба. Тако преисторијска истраживања имају много недостатака; једна једина кратка историјска вест могла би нам понекад више рећи него многа мучна закључивања на основу археолошког или језичког материјала. Али, преисторија има баш то обележје да у њој нема писаних историјских сведочанстава; зато морамо тим научним гранама бити благодарни, ако испуњавају празнину и у оној ограниченој мери која је могућа. Историчар који омаловажава преисторијска истраживања и од њих тражи више него што се може тражити, личи на географа који би замерао астроному што о далеким свемирским световима даје тако непотпуне и оскудне вести, док земља допушта много сигурнија и исцрпнија истраживања. Таквих географа нема, али историчара има. Али, проширење нашег познавања историје преко граница писмене традиције значи и проширење нашег духовног видокруга уопште, и целога нашег погледа на свет.

Ниједно културно добро није толико трајно и дуговечно као језик. Нарочито имена места често остану и онда када се становништво одавно променило, и дају нам података о преисторијским народима. Тако, на пример, имена места нарочито у јужноме делу Балканскога Полуострва, дакле у Јелади, пока-

зују негрчки карактер; њих не можемо протумачити из језика доцнијих господара тих предела. Напротив, она се упадљиво слажу са називима места на Полуострву са друге стране мора, у Малој Азији. То слагање видимо деломце код целих имена; тако нпр. имамо *Παρνασσός* у Фокиди и у Кападокији; *Μυκαλησσός* у Беотији и Карији, а уз то и *Μυκάλη*, рт на јонској обали; *Περγασή*, атичка општина и *Παργασής*, општина у Карији; *Ἄνδανία* у Месенији и *Ἄνδανον* у Карији; *Πήδασος* у Месенији и код Троје, и *Πήδασα* и *Πήδασον* два града у Карији; *Ἵμητιός*, планина у Атици, *Ἵμητιός* у Карији. Понекад се слаже само први део имена. Тако *Καρνησσόλολις* на Криту и *Ἀλικαρνησσός* у Малој Азији, чији први део потсећа на *Ἀλίσαρνα* код Троје и *Ἀλάσαρνα* на острву Косу; *Ἀραφίη*, атичка општина, и *Ἀράφαις*, острво испод каријске обале. Итд.

Још више пада у очи сличност у суфиксима код тих имена у Јеладии и у Малој Азији. Реч је о двама врстама имена места: једна има у суфиксу *-σ-* или *-σσ-* (атички *-τ-*); у Малој Азији томе одговара *-ss-*, ређе *-s-*. Са *-σσ-* имамо имена планина *Παρνασσός*, *Ἵμητιός*, *Βριλητιός*, *Ἄρδητιός*, и имена места *Ἵητιός*, *Γαργητιός*, *Συλαλητιός*, *Μυκαλησσός*; — а на малоазијској страни *Σαγαλασσός*, *Λυρνησσός*, *Κορησσός*; у хетитеким клинастим натписима у Богазкеју необично су честа имена на *-assa(s)*, ређе *-issa(s)*, *-ussa(s)*, као *Pitassa*, *Sallawassa*, *Dattassa*, *Chakpissa*. Са једним *-σ-* имамо имена река *Ἰλισός*, *Κηρισός*, *Παμισός*, *Ἄρμισός*; у близини места *Κνωσός* које показује исти облик суфикса; исто тако *Λάρισα* и име реке *Λάρισος*, затим *Πύρασος* и *Παγασαί*, — у Малој Азији *Μύλασσα*, *Θήβασα* и др.

Друга врста имена места има у суфиксу *-νδ-*; томе у Малој Азији одговара *-nd-*: *Τίρυνς*, *Τίρυνδος*, *Κόρινθος*, *Σάμινθος*, *Σύρινθος*, *Προβάλινθος*, *Ἀράρυνθος*, *Ἀράκυνθος*, *Ζάκυνθος*, а у Малој Азији *Ἄλινδα*, *Πίγινδα*, *Κάλυνδα*, *Κύλλανδος*, *Σίλανδος*, хетитеки *Buranda*, *Arinnanda*.

Тих негрчких назива места има у старије доба толико да се имена грчкога порекла поред тога просто губе. То је доказ да је у Јеладии становало некада прастановништво које је било у блиском сродству са становништвом Мале Азије; то прастановништво дало је местима ова имена. Замерка која се чула, да суфикси код лингвистичких истраживања немају много доказне снаге и да не обавештавају о пореклу корена речи, неумесна је; јер код предгрчких имена места у Малој Азији слажу се и корени, а понекад и цела имена. Морали бисмо,

напротив, рећи обратнo: ништа не доказује истоветност корена, ако не иде заједно са истоветношћу суфикса, творења речи. — Али, иако је прастановништво на оба Полуострва у суштини, изгледа, било исто, ипак можемо у погледу језика да распознамо једну знатну разлику: малоазијски језици немају аспирата (тх, кх, пх), изузев незнатне трагове на северу, док су ови гласови карактеристични за предгрчки језик прастановништва јужног дела Балканског Полуострва. На тај начин објашњава се и суфикс *-vδ-* у Κόρινθος према *-nd-* од *-nt-* у малоазијским именима места, као *Piginda*.

На земљишту Мале Азије пружају нам хетитски текстови извесне податке о етничким приликама око половине друге миленије пре Христа; зато смо у стању да о томе прастановништву више сазнамо него о ономе на грчком тлу. Сигурно ту можемо распознати пранарод *Хаџу* или *Хаџи* од кога је индоевропско племе по досељењу на Полуострво преузело хетитско име. Хатски језик који, за разлику од хетитског, називамо протохатским, до сада нам је врло оскудно познат. Најглавнија му је особина деклинација помоћу префикса; све то сачувано нам је само у неколико примера. Паралела за то налазимо у северно-кавказским језицима. Денкитичан показни префикс *a-*, употребљаван као члан, личи на показни префикс *a-* у абхаском језику, једном језику северозападног Кавказа, где је употреба тога *a-* врло честа, испред именица, а и испред личних имена. Префикс за множину *le* сусрећемо у једноме јужно-кавказском језику, сванском, код речи које означавају сродничке односе. Хипотеза да су стари малоазијски језици у сродству са кавказским, не може се данас још са неком сигурношћу доказати, нити ће то можда икада бити могућно; јер стари малоазијски језици сачувани су нам из предхришћанског доба, хатски језик из половине друге миленије пре Христа, а кавказски језици из новог века, док већину њих познајемо тек из садашњег доба. Осим тога, није још јасан ни сроднички однос између северно-кавказских и јужно-кавказских језика. Ипак има онажања, као ова што смо их горе учинили која поткрепљују могућност да су кавказски језици у исти мах и остаци старих малоазијских идиома и њихови погранични делови.

Према старости малоазијски се језици састоје из две групе. Једну чине језици из друге миленије пре Христа, који су нам сачувани у текстовима из Богазкеја, писани клинастим писмом; другу сачињавају језици из друге половине прве миленије пре

Хр., писани домаћим, грчким азбукама: ликијски, пракипарски, карски и лидијски језик. Изузев нешто мало индоевропских елемената у ликијском и лидијском, ови језици имају потпуно неиндоевропско обележје; али, не можемо их довести у везу ни са протохатским, а ни између себе не показују никаквих поузданих сличности. Треба, дакле, у најмању руку претпоставити да је поред протохатског постојао још један малоазијски прајезик.

На грчкој страни осим имена места имамо на расположењу само неколико оскудних писаних остатака; из њих можемо бар донекле створити претставу о језику прастановништва Грчке. Многобројни критски натписи, писани у другој миленији пре Христа миносским писмом, у сликама и линијама, на глиненим плочицама, нажалост, још нису прочитани. Исто вреди и за кратке записе на судовима у старој Теби и за натписе на једној посуди из Асине у Арголиди. Чаробна формула против болести, на језику Кефтиу, тј. критском језику, која нам је сачувана у египатским јероглифима на једноме папирусу у Лондону, прочитана је додуше, али још нема за њу убедљива тумачења. Остају само још двојезични натпис на једном стубу са попрсјем војника из Каминије на Лемносу, и три натписа из Праисоса на источном Криту; сви су ти натписи писани грчким словима V и IV века пре Хр. Језик натписа са Лемноса показује јасно сличности са етрурским језиком у Италији, и зато је са правом приписиван Тирсенцима који су, по Тукидиду, становали на Лемносу, и које Херодот назива Пелаззима. Име Пелазги носили су испрва становници тесалске равнице, доцније Пелазгиотиде, која је вероватно идентична са Πελασγικὸν Ἄργος код Хомера. Када су се доселили, Јелини су наишли ту на је дно урођеничко племе коме су дали име Пелазги (од Πελαγ-σκοί) према месту становања, „равници“, = πέλαγος. Доцније су историчари и песници то име проширили и на остало прастановништво. Тукидид као да сматра да су Тирсенци део Пелазга, а Херодот их просто назива Пелаззима. Њихове остатке он је нашао још у Плакији и Скилаки на Хелеспонту, као и северно од Халкидике, где је и Тукидид потврдио да има пелазгијских Тирсенаца. Херодот њихов језик назива варварским. Из тога се може закључити да је језик Пелазга, дакле у најмању руку једног великог дела прастановништа, био сродан са тиренским, а тиме и са етрурским. Колика је била та сличност, то, разуме се, не можемо да утврдимо. Неколико грчких речи које немају основа у индоевропском, али које се могу

упоредити са етрурекима, потичу, можда, из језика прастановника; оне би говориле у прилог етрускоидном карактеру његовом.

Ипак, то не каже да је предгрчко становништво у погледу језика било јединствено. Могли су, као и у Малој Азији, постојати и други идиоми; и заиста, она три натписа из Праисоса показују језик који је сасвим различит од тиренског на Лемносу. Праисос је, по Страбону, био град Етеокрићана, т. ј. правих Крићана, дакле прастановништва тога острва; језик на она три негрчка натписа дакле је етеокритски. У њему нема сличности за тиренским осим у муклим аспиратим (тх, кх, пх). Име самога града Праисоса видимо на једноме од тих натписа као Φραιστοι и Φραιστονα. Можемо ту, дакле, утврдити да је постојао и други језик код прастановништва; поред њега говорио се и на Криту пелазго-тиренски језик, пошто Одисеја у познатим стиховима XIX 175 сл. говорећи о мешавини језика на острву, спомиње осим Ахајаца и Дораца и Пелазге, Етеокрићане и Кидонце. Као што се види, подаци који нам стоје на расположењу за одређивање језика прастановништва, на жалост су врло оскудни. Једва да су довољни да нам пруже и приближну слику преисториских језичких односа.

Распрострањеност прединдоевропског становништва на северу Балканског Полуострва не можемо са сигурношћу одредити. Имена места као *Salmydessos*, *Odessos* у Тракији на Понту, *Orgessos*, *Naissos* (данас Ниш), име реке *Panyassos* на илирском подручју много личе на грчке називе места типа *Mykalessos*; али нама трачки и илирски језик ни издалека није толико познат као грчки, и пошто је *Ἐδεσσα*, данашњи Воден, постао, изгледа, од *Vedesja*, мораћемо рачунати и са могућношћу да је н. пр. и *Naissus* постала од *Navisius* (упор. илирска имена места на *-isium*, као *Tarvisium*).

То прастановништво потиснула су индоевропска племена која су се доселила са севера или су се постепено ширила ка југу. Изгледа да је још пре досељења Јелина био један старији индоевропеки талас; али то је проблем за чије разматрање овде нема довољно простора. — Доба досељења Јелина можемо са гледишта језика само релативно одредити. Судећи по извесном малом броју примера, у доба када су се Јелини доселили у своју доцнију постојбину, још није била довршена једна гласовна промена битна за изглед грчкога језика, а то је прелаз почетног *s* у *x* испред самогласника. Тако се

једно место код Праисоса на Криту зове Ἴτια; то ће бити вероватно Σίτα(i): на натписима, — данас *Sitia*. Већ споменуто трачко место Σαλμυδιεσσό: зове се код Плинија *Halmydesos*, код Меле *Helmydesos*, код Птолемеја Ἀλμυδιεσσός. Друге је врсте Αἴφος, античко име Балкана: то име упоређивано је са староинд. *sīman-* и са *Semanus*, старогерманским именом Тириншке горе (Thüringerwald). Овде нема облика са *s-* на почетку, и име би могло потицати из трачко-фригијског језика у коме је, паралелно са грчким, такође дошло до прелаза *s-* у *h*.

Археолози датирају досељење Јелина у јужни део Балканскога Полуострва почетком друге миленије пре Христа. Они своју хронологију оснивају на налазима критских и јеладских (микенских) предмета у Египту, а египатских у Кнососу и на подручју јеладске културе; ма да ту понекад може бити и сумње, — претерана скепса није оправдана. У област археологије спада и питање у коме су обиму и за које време досељеници примили урођеничку материјалну културу, као и материјалну културу пренесену са миноског Крита. Језик показује да су Грци од прастановништва примили разне изразе, вероватно не баш малобројне, и то нарочито речи за културне појмове. Грчки језик има много речи које је немогуће свести на индоевропске, и којих нема у сродним језицима. Мада то код једног дела тих речи можемо и тако протумачити да су се оне у осталим језицима изгубиле, и мада неке од њих могу бити и доцније позајмице, ипак велик део тих речи за културне појмове морамо из разних разлога приписати прастановништву. Овамо спада ὀβρινθος „када, купатило“, још код Хомера, затим имена биљака ἄφρινθος, λέβινθος, ὄλυνθος, ὀδόλυνθος и κολάρισθος; τύρσις „кула“, μόλιβδος (μόλιβος βόλιφος) „олово“, и др. Врло важно поглавље чине предгрчка имена богова и хероја предгрчкога порекла, као Атене, Хефаистос, Лато, Хиакинтос; даље, Тесеус, Тидеус, Персеус, Пинеус, Леда. Преузимање таквих имена и речи претставља, међутим, само спољашње знаке јакога утицаја што га је прастановништво вршило на јелинске досељенике у погледу верске и материјалне културе. Врло карактеристичан пример је замена наслеђених индоевропских назива за брата и сестру изразима ἀδελφός и ἀδελφή (дорски ἀδελφεός, ἀδελφεή); ове речи значе заправо: „они који су рођени од исте мајке“, означавају дакле брата и сестру по мајци, — док су φρατέρες чланови уписани у једну фратрију према пореклу од истог оца. Овде се јасно види како се очинско

право грчких досељеника сукобило са патриархалним појмовима егејскога становништва.

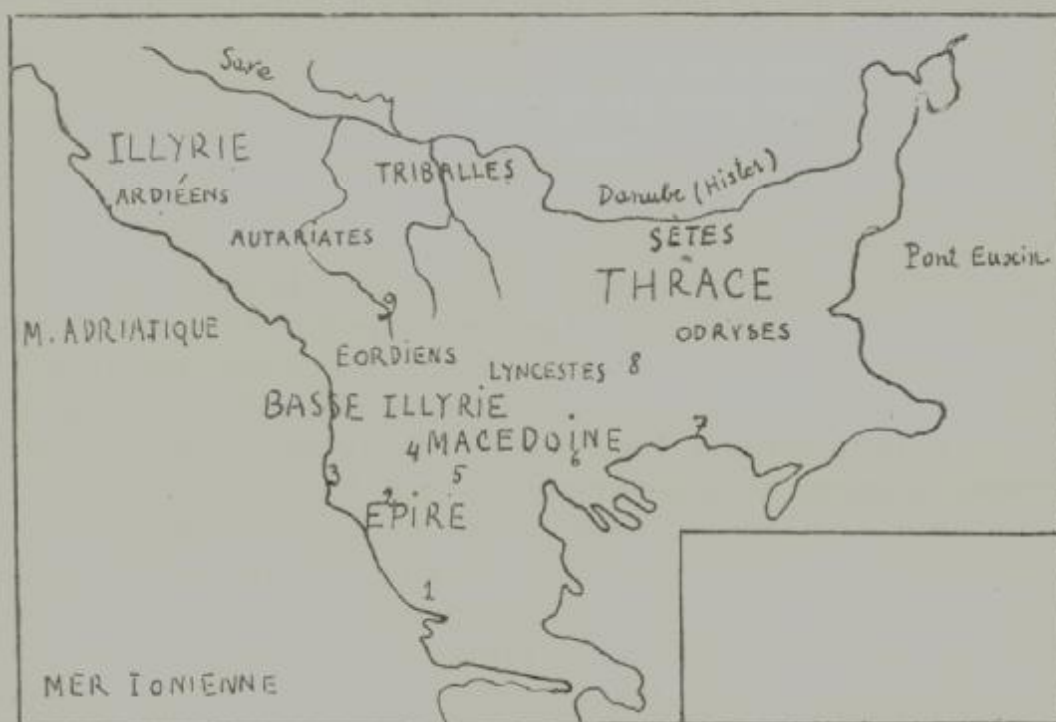
За Јелинима дошла су, исто тако са севера, друга два индоевропска племена, — на истоку Трачани, а на западу Илири, испуњавајући широки копнени део Балканскога Полуострва. Остаци језика тих народа код којих се није развила никаква књижевност, толико су мали да једва можемо створити слику о њиховом језику. Поред Трачана и Илира играли су на северном делу Балканског Полуострва доста знатну улогу и у старије и поново у млађе доба Скити; њихову улогу карактерише већ и сама чињеница да је име Данубиус за горњи и средњи Дунав, изгледа, скитског порекла (а не, како се обично узима, келтекога). Ските сусрећемо као досељенике и завојеваче над Агатирема све до у Ердељ, а даље на запад један од извора Херодотових зна за неки народ медијеког порекла, за Сигине с оне стране Дунава.

Да су Илири, или бар један њихов део, после Трачана дошли у своја јужна седишта, можемо претпоставити по томе што поврх Трачана местимиче налазимо на илирске слојеве и што су они с једне стране прешли на запад, преко Јадрана, а с друге преко трачког земљишта и преко Византа (чије је име илирско) у северозападну Малу Азију (Дарданци и Мизи). Хронологија ових етничких кретања није потпуно јасна; највећи покрет, тзв. Егејска сеоба, десио се око 1200 пре Христа; тада су Фриги и њихова претходница, Јермени, прешли на исток, у унутрашњост Мале Азије, где су срушили хетитску државу и место ње основали фригијску. Исти тај покрет проузроковао је и дорску сеобу; тада је једно јелинско племе (фила Димана и мешовита фила Памфила), заједно са једним илирским племеном (филом Хилејаца) са северозапада, из Епира, продрло у Тесалију, средњу Грчку и до Пелопонеза.

Као што видимо, преисторија на југу, у Јелади, допире до много старијих времена него на северу где отпада цео период преиндоевропског становништва које се овде може препознати само по неким именима места. Неки су хтели да трачки култ Диониса, због његовог оргиастичког и екстатичког карактера, доведу у везу са прастановништвом Балкана које је било сродно са оним у Малој Азији. Можда имају право, али то се не може доказати. Имена су индоевропска. Најстарију етничку основу северног дела Балканског Полуострва чине, према томе, Илири, Трачани и Скити.

Јавни и приватни живот на Балкану у античко доба

У староме веку Балканско Полуострво је мало знало за заједничку цивилизацију. У то време оно је било насељено можда каткада сродним, али независним племенима која су се разликовала ако не пореклом, а оно бар језиком и обичајима.

Балканска племена у античко доба. — Поред именованих племена, бројеви обележавају још и ова племена: 1) Тесироћани; 2) Молоси; 3) Хаонци; 4) Оресићи; 5) Елимљани; 6) Кресићонци; 7) Траузи; 8) Пеонани; 9) Пенесци.

Према томе, најбоље што можемо учинити на овом месту јесте да прикупимо испитивања, црпена из извора, о особинама јавног и приватног живота за сваку област, па да затим покажемо шта би могло бити слично код једног и другог станов-

ништва, и у којој мери имамо право да расправљамо, уопште, о некој старој балканској цивилизацији.

Не можемо тврдити да је лако упознати палеолитско доба у коме недостатак писаних докумената отежава чак и почетну историју обичаја. Ови крајеви су били већ тада насељени по-ништво дуж речних долина; а у скровиштима под стенама, у пећинама на великој висини, пронађени су трагови људских насеља која иду у епохе назване „орињачком“ и „мустерском“.

Неолитско доба је, наравно, боље познато. Нагађа се да су, око 3500 година пре Христа, племена из области између Дона и Дунава продрла уз Мораву и низ Вардар — тим вечитим путевима најезде — у Тракију, Македонију, па чак и у Тесалију, остављајући свуда на свом пролазу трагове земљорадничког, пастирског и ратничког живота. У покућанство тих настањених номада спадају: земљано посуђе које није рађено на витлу, али у које су унесене сјајне боје, — лепо примерци тога посуђа нађени су у Бутмиру у Босни, — и алатке од углачаног камена. У Галицији, Румунији, Источној Бугарској, па чак и у Тесалији, пре него на ту тако особену грчарију, наилази се на обојено земљано посуђе звано „диминимолдавско“ којег нема у налазиштима у Србији, Македонији и Западној Бугарској. Изгледа да Балканско Полуострво тада није много одржавало веза са цивилизацијом Крита, Грчке и Кикладских Острва, изузев кадикад западно од Струме, ма да ископавања у Винчи, у близини рудника цинобера код брда Авале, одседа постављају многа питања чија ће решења корисно обележити праисторију Југославије. Ископавања су нарочито тамо открила у дубини наслагане цивилизације које је пожар уништио једну за другом: пре прве хиљаде година, неки судови за мирисе, у облику животиња, изгледа да показују егејске утицаје који су дошли морем с југа. Биће да су трговци са Крита или из других места били већ дошли овамо примамљени рудним богатством овога земљишта. У банатским неолитским налазиштима ископани су станови у земљи; поред грчарије, у њима је нађено кухињско посуђе од камена и опсидијана који потичу из угарских наслага, што потврђује трговачке везе са Северозападом. Око XXIII века Балкан су, изгледа, освојила нова племена са истока, можда трачко-фригијска, и тада су прекинуте везе с јужним делом Полуострва. Око године 2000 појавили су се, изгледа, Јелини, будући завојевачи данашње

Грчке, и Илири (ови су донели халштатску цивилизацију у Македонију и Грчку, али нису долазили баш из Илирије, већ из области око горњег Дунава). О енеолитској цивилизацији особито су нас обавестила скорашња открића у Плочнику где је једно станиште скривало мноштво малих кипова, предмете од иловаче и алат од кости и бакра. Балкан се тада клањао једној нагој богињи — симболу људске и земаљске плодности — често претстављеној с истакнутим облинама (стеатопигија). Доба звано халштатско, које одговара бронзаном добу, нарочито је обогатило наше археолошко познавање у земљи где

Менада из Тетова

су налазишта код Прозора, Гласинца и Марибора била тако успешно искоришћена. Положаји на узвисинама, могиле и гробови открили су дунавску цивилизацију тога доба, већ тако богатога леном грнчаријом.

Али о свим првим епохама имамо само археолошко знање, које, уосталом, дугујемо готово искључиво истраживањима XX века. Доцније, када су се балкански народи нашли у додиру с малоазијским племенима и с племенима источног дела Средоземног Мора, сведочанства грчких историчара додаће животне

снаге реконструкцијама које се могу чинити на основу самих ископавања. Налазишта из бронзаног доба на северу од Егејског Мора претстављају нарочито Трако-Фрижане. Македонци припадају оним народима који су силазећи у Тесалију и потискујући с друге стране Трачане ка истоку, у исту област донели цивилизацију железног доба.

Приморје и острва дуж морске обале била су већ тада радо насељавана, од Македоније и Тракије до Далмације (Хвар, Фарос старих Грка). Унутрашњост земље, до које су морепловци теже дозирали, остаће увек ако не мање насељена, а оно бар мање позната. Прелазећи Полуострво са истока на запад, можемо, после халштатског доба, скицирати општу и посебну историју главних области. Народи чије старе обичаје познајемо више или мање јесу: Трачани чије се земљиште пружа од Скитије до Егејског Мора, затим Македонци и њима потчињена племена, најзад Илири и Епирци.

Тракија

Од свих тих области Тракија је, чини се, имала највидљивијих додира с малоазијским светом, грчким острвима Северног Архипелага (Тасос и Самотрака) и с племенима источног дела Средоземног Мора. Нарочито у верском погледу сами су Грци признавали да су много узајмили од Орфејеве отаџбине: они су се интересовали за њу веома живо, и то не само у трговачком погледу. На жалост, стари трачки језик остаје загоњетак. Али у току целог класичног доба грчки историчари — Херодот, Тукидидим Ксенофон — додали су драгоцену обавештења оним документима што нам их обилно дају ископавања: они нас уводе у јавне локале, па чак и у приватне станове. Херодотову радозналост вајвише привлачи живот приватних лица. Уистину, он балканска племена не слика увек оптимистички. Још од самог рођења, вели нам на пример, да су *Траузи*, народ Јужне Тракије, нарицали због несрећа које су очекивале новорођенче; а доцније није било ретко да родитељи, нагнани бедом, продају неком страном трговцу једно од своје многобројне деце. Без сумње, сиромашни су људи познавали мучан живот. Повлашћени аристократи остављали су им стога обрађивање земље, задржавајући за себе војничко занимање. И богаташи и сељаци покоравали су се захтевима доста свирене и лоше религије чија примитивна обележја нису

још довољно одређена, јер је познајемо мало боље тек у грчко-римско доба. Дионис је у њој играо велику улогу, а његови верници су били жигосани његовим знаком. Кожа човека из добре куће разликовала се од коже простога човека сјајним тетовираним сликама које се још виде на извесним атичким вазама (VI—V в.). Беси и Сатри су чували једно Дионисово

Трачки коњаник огрнут зепром

пророчиште у планини Пангеји. Из Тракије је дошао бог Телесфор. Код Крестонаца, најближих Струми, властелин је имао право на више жена од којих је једна, највољенија, имала ту жалосну повластицу, да буде жртвована на његовом гробу. Сви Трачани су практиковали обичај да жену купују од родитеља, и то каткада врло скупо. Због тога су они много држали

до женидбе; за дотле слободну девојку женидба је била почетак затвореног и радног живота. Домаћичке особине трачких жена задивиле су, причало се, и самога персијског краља Дарија који је, по Херодотовим речима, предузео освајање Пеоније само да би своје поданике снабдео dobrим домаћницама!

Атина је, у класично доба, радо употребљавала трачке жене као дојкиње. Без сумње, брига за одржавање трачкога стана била је нарочите врсте, јер су Трачани и у класично доба у извесним крајевима подизали станове по језерима да би избегли пожаре који су често пустошили и уништавали огњишта и гробља.

Трачка ношња, прилагођена једном често хладном крају, изненађивала је странце. Њу су сачињавали: сјајан огртач са везеним пругама (зеира старих Грка), туника с рукавима, капа која је покривала и уши, а била каткада и од лисичје коже. Код пешачења и јахања, чиме су се Трачани радо бавили, она је обухватала и високе чизме од јареће коже.

Сахрана је давала повода значајним церемонијама. У халштатско доба леш је био три дана излаган и пошто је уз нарицања приношен велики број жртава, тело се спаљивало или закопавало. Тада су близу гроба вршене погребне игре. Што се тиче класичнога култа, Херодот вели да су Трачани поштовали богове сличне Аресу, Дионису и Артемиди у грчком пантеону, а да су краљеви задржавали за себе жртве неком богу, сличном Хермесу, од кога су они, по њиховом тврђењу, потицали. Ми познајемо богиње Беуксис (Артемиду) и Котито (Сибилу). Нарочито се морају споменути Гети који су у Херодотово време били насељени између Хемоса (Старе Планине, Балкана) и Дунава. Они су били усвојили неко чудно једнобоштво, верујући у Залмоксиса у коме су Грци хтели да виде само неког бившег Питагориног роба који је, према учитељевим поукама, убедио земљаке у своју бесмртност. Гети су мислили да им је Залмоксис могао обезбедити после смрти вечито блаженство. Они су тога господара с оне стране гроба обавештавали о својим потребама, шаљући му сваких пет година на онај свет по једнога „гласника“. Овај, да би „отишао Залмоксису“, морао је бити бачен на врхове уздигнутих копаља; ако би, случајно, остао у животу, сматран је као рђав човек кога Залмоксис није хтео примити.

У доба за које нам Херодот даје ова обавештења, Трачани су још били расцепкани на независна, често непријатељска

племена. Особене трачке уметности није било, пошто је још у VI веку долазило из Скитије све оно што у краљевским гробовима није грчко. Племе Одриза је, касније, успело да уједини највећи део тога краја. Тако образована трачка држава живела је у благостању, и одиграла је улогу у Пелопонеском рату. Тукикид нам поводом тога даје занимљива обавештења о јавном животу Трачана; она потврђују обавештења што су нам дала откопавања, нарочито ископине у месту Дуванли, у источној Румелији (близу Пловдива), у Бошковој и Големој Могили. Богати власници у Тракији каткада су односили у своје гробове красне златне оклопе домаће израде, претеће с њиховим именима урезаним на грчком језику (Скитодокос) са силуетама коњаника као на фризу панатенејском, сребрне дионисијске кондире ишаране и позлаћене и скупоцене сребрне пехаре. Тракија, пребогата житом, била је тада добар купац за златарске радионице, подигнуте око Перикловог Акропоља, које су извозиле „атинску робу“. Када Еурипид у Резосу, пре 424 године, изражава неспокојство своје отаџбине због држања краља Ситалка, може се веровати да се срца спартанских противника нису узнемиравала само због снабдевања храном и државне одбране.

Ксенофон је такође био у вези са трачким краљем Сеутом, трећим поглаваром Одриза. Одриска краљевина се тада пружала од Хемоса и Родопских Планина до Црнога Мора и Дарданела. Њој нису били потчињени Трибали и брдски Трачани, звани Диенци. Од својих поданика Сеут је узимао данак од 400 талената, повећан даровима и поклонима у природи што су дуговали сви они који су ступали у односе са краљем. Ксенофон је описао једну сјајну гозбу на којој су се гости такмичили у дарежљивости, а Грци, сиромашнији, у оштроумности. Краљевина је располагала са 150.000 људи, од којих једна трећина коњаника, и могла се такмичити и са самом Скитијом. Атињани су дуго умели да за себе сачувају подршку такве силе, ласкајући одриским владарима (зар Садок, Ситалков син, није био грађанин Атине, када га Аристофан приказује, како по свима видовима пише: „Драги Атињани!“). Пошто је Македонија стала на страну Спарте, Одризи су је освојили. Обе велике балканске државе морале су више пута доћи у сукоб до појаве Филипа и Александра чији су ратови уништили одриску моћ.

Македонија

Антички македонски језик, који нису познавали ни класични Грци, није нам познатији од трачког; а није добро познат ни постанак државе која се по свој прилици највише развила од запада на исток на обалама Вардара и Струме и другим путем између Тесалије и Дунава, с југа на север. Речне долине, морске обале и планински огранци открили су прву цивилизацију између еубнеолитскога и латенскога доба, која је остала доста сиромашна, пастирска, скоро номадска. Преко тих примитивних племена, чија су станишта варварска, биће да су се наслагали мешовити елементи, трачки, илирски, можда и други, из Грчке. Отуда су религијска сложеност и *снолошки* карактер култа. Доња Македонија, којој је Солунски Залив био излаз као и данас, била је плодна и погодна за гајење стоке. У њој су сељаци живели по незаштитеним селима; племство, смело, безобзирно и добро наоружано, уливало је страх чак и Трачанима. У доба мира свима су биле разонођење гозбе, праћене великим пијанкама, које су се каткада завршавале трагично, (као гозба на којој је нашло смрт цело једно персијско посланство јер је било увредило краља Аминту.) Чувени свадбени ручак код Карана (у Пели) између 322 и 288 године, како нам га је Атенеј описао према изворима онога времена, састоји се такође из велике помпе, преобилне хране, накинђурености и игара по грчком укусу. То је због тога што су се македонске династије, зване аргеадске, мало по мало биле јелинизовале, тако да су им и саме судије олимпијских игара признавале грчко порекло. Ти краљеви су били прави творци своје државе: они су потчинили Пие-рију око Олимпа, Ботрију, Пеонију и трачке крајеве. Осми међу њима, Архелај, саградио је тврђаве и друмове, реорганизовао је администрацију, војну управу, израду оружја и гајење коња. Македонци су по потреби умели да се служе дипломатијом, а за време персијских ратова то је краљ Александар показао доста лукавом политиком обзира; неки владари су помагали књижевност и уметности, Архелај је свечано примио Еурипида и Зеуксиса. Зло је било у неслози великих породица које је каткада захватало и двор. Бунтовно племство изазивало је и мучка убијства, од којих и убијство Филипа. До Филипове владе, поред македонске државе, бејаху се одржале у високим долинама оних река које се уливају у Солунски

Александр Великий

Залив, слободне кнежевине, мале и велике, нарочито према Илирији. На северу, на пример, била је земља Линкеста чији су краљеви тврдили да су у вези са коринтским Бакхиадима; на област Антанаца; на северозападу Орестида, отаџбина Аргеада, за коју се држало да је заштитила Орестово бегство. Елимитида је почињала на југу, на границама Епира и Тесалије, у

Златни и сребрени новац Филипа и Александра

горњем току Халиакмона; у Тукидидово доба она је била остала независна. За време Херодота, ако му се може веровати, у тим шумовитим и тешко приступачним областима још су се налазили лавови и зубри (турови). Одатле су нарочито долазили снажни ратници који су рано, у згодној прилици, били најамници, и које је само Филип успео да савлада, да дисциплинује, да би од њих створио фалангу са страшним „сарисама“ (дугачким копљима.)

Илирија, Епир

Обавештења старих историчара и археологије о западном, најисцелканијем и најмање насељеном делу Полуострва у античко доба пружају нам само појединости пуне празнина.

Под именом Илирије Грци а доцније и Римљани стављали су целу област која лежи између Венетије и Епира. Доња Или-

рија, у којој је најзнатније било племе Атинтана, одговарала је северним крајевима данашње Арбаније; горња Илирија је обухватала отприлике Црну Гору, Босну и Херцеговину, Истру. У првим инвазијама та област је играла само улогу другог реда; племена која су дошла са Дунава ишла су уз Саву и њене притоке и нису одвећ често прелазила планинску преграду која одваја те долине од Јадрана. Утврђено је да су се ту населили Венети, обожаваоци Рехтије (Рехтиа), о чијим чудним брачним обичајима Херодот прича похвално; они су дозвољавали да се на годишњем сајму јавно продавају будуће невесте: одвајане су... лепотице од осталих; службени викач је најпре стављао на лицитацију оне прве, а само за другу партију је давао новчане накнаде које су одговарале њиховој спољашности! Када су се Венети повукли ка ушћу Пада, заменише их нека помешана племена, рој пустоловних племена, међу које су Грци лакше или теже убацили своје колоније крфске и, нарочито, коринтске: Епидамно (доцније Dyrrhachium, Драч, који ће у римско доба бити полазна тачка пута званог Via Egnatia), илирску Аполонију итд. Грчки увоз у та средишта и свуд унаоколо богатство предела развили су јавно и приватно благостање које је баш сада дошло сјајно на видело приликом ископавања гробова краљева код Требеништа, близу старог Лихнида, северно од Охридскога Језера. Многобројни већ отворени гробови — делом племићски — у овом погледу су доказали да се овде дуго очувао обичај града Аргоса, употреба златних маски. Тај је обичај у правој Грчкој ишчезао још у микенско доба. Законани предмети, од којих су неки увезени из Коринта и Атике, доказују раскош цивилизованих великаша, и нарочито јелинске верске обичаје, али и скитске утицаје... Дионисова вера је била свуда продрла у овај крај повољан за планински живот. Сви Илири нису били владари ни богати као Дасарети; нису сви експлоатисали руднике. Најсиромашнији су гладовали: „имати празан трбух као Илир“, гласила је грчка пословица која је била позната и Аристофану. Говорило се и: „викати као Илир“, јер се то становништво вежбало у разбојништву и просјачењу код других. Они су давали најамнике који су били способни да уплаше чак и Бразидине Спартаце још из доба Пелопонеског рата, и који су се борили кличући и млатарајући својим оружјем. Недовољно стратегијско знање шкодило је, у истини, њиховој храбрости. У приморју, ови преци ускока живели су од риболова, али

и од гусарства; служили су се лембама (lemboi), лаким једрењачама, у којима су у згодној прилици покушавали напад на незаштићена пристаништа. Нарочито од III века пре Христа илирски гусари су постали опасни у сразмери с опадањем грчкога бродарства. Поставши страх и трепет на Јадрану, једног су се дана усудили да пркосе Риму, али на своју штету.

Међу народима у унутрашњости, Еорди (на реци Деволу) и Аутариати (на Дриму и Тари) имали су превласт узастопце; њихова је престоница била Тариона. Пенести су живели према истоку. Бавили су се добивањем соли. Једном су се помакли далеко у правцу истока, и из моравске долине потиснули су трачки народ Трибале. Неко време Аутариати су располагали македонском круном, и Аминта, Филипов отац, морао им је плаћати данак. Келтска инвазија 310 године сломила је њихову моћ и приморала их да напусте моравску долину, па чак и да се иселе. Нека илирска племена, отада су усвојила келтске обичаје. У то доба основан је Сингидунум (Београд). Откопавања у Босни и Херцеговини утврђују да су и овуда пролазили Келти и приказују улогу тог западног етничког елемента у овим крајевима. После ове инвазије, образована је једна илирска краљевина под управом час једног владара, час двојице — услед потстицаја Ардијаца, према острвима Хвару и Корчули. Али сукоб с Римљанима имао је као последицу казнени поход на Илирију, организован још 228 године против краљице Теуте; унутрашњост, у којој су се овде-онде одржавали Келти Скордисци, зацело се одуирала дуже, чак до доба око 100-те године. Зна се да је Илирија, при крају римскога господарења, дала античком свету енергичне владаре из оне области где се уздиже чувена Диоклецијанова палата, владаре који су опет оснажили латинску државу, враћајући Италији услугу којом је она користила Полуострву: својом административном организацијом, својим путевима (Via Egnatia),¹⁾ а нарочито тиме што је балкански континент увела у свет класичног старог века.

Римске насеобине су уопште наследиле преисторијска места у Македонији као и у Илирији, у Словеначкој као и на

¹⁾ У истину, Via Egnatia је ишла пругом једне раније трансбалканске артерије.

пространој територији Паноније и Горње Мезије. Откопавања у Македонији (у Стубери, у Пелагонији, нарочито у Стобима) потврђују већ грчко-римску цивилизацију којој је Рим био спроводник, а нашло би јој се трагова и другде.

Епир почиње северно од Амбракијског залива (Арте). Та планинска земља с тесним пролазима, организована у одвојене кантоне, одувек је била погодна само за сточаре. Још у Пирово доба главни пастир краљевога стада био је врло угледна личност. Нема никакве потребе да се опоменемо доброга гласа који су уживали чувени овчарски пси „молоси“. Епир је био колевка првих Јелина који су, после сеоба, ову колевку свога племена сматрали варварским леглом. Епирски краљеви су се бар називали грчким: династија под чијом су владом били Молоси (народ старог Епира) доводила се у везу с Ахилевим сином Пиром Неоптолемом. Владари у Бутроту и другде потрудили су се да у својој земљи заведу јужну цивилизацију. Краљ Тарис је био савезник Атине у Пелопонеском рату. Али до III века пре Христа, у овим местима, људи из унутрашњости, чијем су се поштењу иначе дивили Грци, одунирали су се свакој промени због патријархалних и номадских обичаја. Темистокле се користио етолским гостопримством, када су га његови земљаци прогнали. Да би умирио Адмета, краља Молоса, Темистокле је, дошавши у његову земљу, сео као изгнаник поред огњишта с младим краљевићем у наручју. Краљ, ма да није волео Грке, ипак га је примио због правичности, а затим му је чак и помогао да побегне. Епирци су били опасни ратници у очима Грка; служили су као почасни стражари пред храмовима. У VI веку било је још четрнаест независних племена. Превласт јужних Теспрођана, вештих морнара које наводи Одисеја, преузели су Хаонци, северозападни становници Јадранског Приморја. Мање су позната друга племена као, на пример, племена Атинтана (горњи ток реке Лоса). За време Пелопонескога рата Епирци су помогли Спарти против северних градова који су били савезници Атине. Кад је дошао на њих ред, и Молоси су дошли до власти. Напротив, Теспрођани и Хаонци — чији је режим у V веку личио на онај у Риму са два годишња чиновника који су били старешине војске — нису имали толико унутрашњих немира, и придржавали су се монархије с умеренијим аносолутизмом. Као властодршци, Молоси су направили савез с македонским краљевима. Олимпија, Александрова мати, била је из тога краја, а

њен брат, захваљујући Филипу Македонском, uspeo je da celu zemlju spoji u savez koji se, ustvari, nije završio stvarnom centralizacijom. Za престоницу je била одређена Амбрација (Арта). Александар, творац јединства, започео је 330 године са интервенцијама на Западу, у великој Грчкој (данашњој Јужној Италији). Али ти колонијални походи — који су тежили да чувају трговачке пролазе у правцу Јонскога Мора — нису, као што се зна, испали за руком Епиру који је био растрзан унутрашњим немирима и борбом против Илира. После Пира, краља су заменила три стратега од којих је један имао првенство и давао своје име години.

Економски живот Балкана у староме веку

Са гледишта економскога развоја оба главна дела Балканскога Полуострва, јужни део и северни део, осетно се разликују један од другог. Јужни део — права Грчка — припада егејском свету и оријентисан је ка Егејском Мору и класичном Истоку, док северни део Полуострва — Илирија, Тракија и Македонија — стоји пре у вези са Средњом Европом и Италијом, остајући у исто време тесно везан за егејску Грчку.

Врло мало познајемо економски живот Балкана у преисторијско доба. Изгледа као извесно да су — када су ту област, вероватно у трећој хиљади пре Христа, освојила индоевропска племена — завојевачи, и сами полуномади и пастири, нашли на Балканском Полуострву настањено земљорадничко становништво.

Индоевропски завојевачи, који су се настанили на Балкану, од преиндоевропскога становништва научили су се земљорадничком животу. Они су такође наследили поморске везе које је створило то преиндоевропско балканско становништво са егејским и малоазијским светом, нарочито са Критом из доба Краља Миноса који се одликовао тако високом материјалном цивилизацијом и тако напредним економским животом. Под егејским утицајем индоевропска племена, која су се настанила у Источној Грчкој — Ахајци са Пелопонеза, из Атике, из Беотије — образовала су (у другој хиљади пре Христа) добро организоване велике државе које називамо микенским. Археологија нам пружа могућност да назремо друштвени и економски састав тих држава. Владајући staleж ахајских завојевача становао је у утврђењима око којих се пружала такође утврђена варош. Тај владајући staleж био је састављен од ратника којима су заповедали краљ и аристократија. Они су се одавали ратовању и пљачкању на суву и на мору. Помоћу својих лађа са веслима, они су јурили по Егејском Мору и у своме неодољивом налету освајали су острво по острво и једну

малоазијску равницу за другом. То називамо првом грчком колонизацијом. Код своје куће, у Грчкој, живели су беспослени: од плена својих похода и од производа земље која им је припадала и коју је за њих обрађивало освојено становништво, потчињено и везано за земљу.

Један нов индоевропски талас — дорска најезда ратника наоружаних гвозденим оружјем — излио се на Грчку око XII века. Он је уништио микенске државе и, после дугог периода сеоба и освајања, установио је у Грчкој економски и друштвени поредак који су нам делимично (VIII в.) откриле хомерске песме и, за мало позније доба (VIII—VII в.), Хезиодова дела. Тај поредак изгледа да је био карактеристичан и за северни Балкан — Македонију, Тракију и Илирију.

Живот индоевропских племена на Балкану тога доба је земљораднички и пастирски. Нема трагова аграрнога комунизма. Земља је подељена између породичних старешина завојевачких племена и постаје њихова приватна својина за коју јамчи племе. Земљорадничко и пастирско становништво живи у селима која су везана с једним утврђењем где је седиште краља и аристократије и где се налазе храмови племенских заштитничких богова. Становништво Грчке пре Дораца (пред-дорско) било је у неким деловима Грчке (Спарта, Крит, Тесалија) покорено од завојевача и обрађивало је поља за своје нове господаре, а у другима (Атика, Беотија, Македонија), оно је на један или други начин апсорбовано од завојевача. Индустрија и трговина биле су мало развијене, мање него у микенско доба. Готово све се производи и троши у породици. Једино ковачи и неколико лончара раде у својим ковачницама и својим лончарницама као независне занатлије. Неке друге занатлије иду из куће у кућу и проводе живот стално путујући. Размена земљорадничких и индустријских производа, која је веома ограничена, врши се на вашарима који се одржавају у одређеним временским размацама, близу великих храмова. Нема професионалних трговаца. Сами произвођачи продају вишак своје жетве. Лукеузне предмете и неке главне сировине (нпр. метале) увозе већином страни трговци, нарочито Феничани, који трговачко занимање спајају са гусарским. Племенска аристократија је ратнички сталеж. Као у микенско доба, она се одаје пљачкању на суву и на мору и тако стиче велика богатства. Као владајући сталеж, аристократија притискује сељачки сталеж и потчињава га. Ствара се пролетаријат

и он постаје знатан чинилац економскога живота. Ропство постоји, али је без важности.

Ова економска и друштвена организација траје на целом Балканском Полуострву неколико стотина година. Економска и друштвена криза која се појављује свуда у Грчкој и која почиње у VIII да би достигла свој врхунац у VII и VI веку — борба сељака и декласираних противу владајуће аристократије — постепено мења стање ствари. Њене су последице равномернија подела непокретног имања и јака колонизација готово свих обала Средоземнога и Црнога Мора од стране јелинских исељеника. Та равномернија подела и та експанзија врше дубок утицај на економски живот Грчке. Појачава се земљорадничка производња Грчке и Мале Азије, а нарочито производња вина и маслиновог уља. Професионални трговци превозе вишак сабраних плодова у колоније и, преко својих заступника, продају га староседеоцима Италије, Сицилије, Галије, Мале Азије и црноморских области. С уљем и вином, исти трговци превозе производе јелинске уметности и индустрије (нарочито металургије и керамике) које се брзо развијају. Староседеоци колонијалног залеђа купују те производе чак са задовољством, и они се појављују у њиховим гробовима још од VII века. Проширење те трговине потетиче земљорадњу и индустрију. Проналаском новца у Малој Азији, почетком VII века, и ширењем новца у Грчкој, у току VII столећа, улога трговине и индустрије у грчким градовима постаје значајнија, ма да Грчка и даље остаје првенствено земљорадничка и пастирска земља. Напоменућемо да се у то доба одваја економска судбина праве Грчке од северног дела Полуострва. Македонија, Тракија и Илирија настављају да живе старим хомерским животом, док се у јелинском свету скоро потпуно мења економски изглед живота.

Потстакнут брзим порастом града и убрзан у своме развоју великим победама над Персијом у Грчкој и над Феничанима у Сицилији, економски живот Јелина у VI и V веку постаје све више и више индустријски и трговински, а у исто време и капиталистички. Развија се неколико великих средишта трговине на велико и на мало, као и средишта индустријске делатности. Навешћу само ове примере: Милет и Ефес у Малој Азији, Егину, Еубеју и Родос на Егејском Мору, Коринт и Атину у правој Грчкој. У почетку, ту еволуцију прати нов колонизаторски полет. Све већи и већи број грачког становништва не може се више прехранити производима оних поља

која сачињавају градски „атар“ и неки градови, особито Милет, чак и почетком VI века, настављају своју колонизаторску делатност, нарочито на североистоку. Али могућности колонизације су се брзо исцрпеле. Ради исхране градскога становништва остаје као једино сретство увоз потребних количина животних намирница из земљорадничких крајева и рибљих ловишта. С друге стране, рат, трговина и свакодневни живот неодољиво намећу набављање великих количина сировина — метала, дрва, коже, лана, конопље, смоле и др. — за израду оружја, грађење трговачких бродова, ратне флоте итд. Неке од ових сировина у Грчкој се никако не налазе или их има само у врло малим количинама. Настаје потреба обраћања страним пијацама: Тракији и Јужној Русији за жито и рибу, Италији опет за жито, Македонији за метале (злато и сребро), острву Кипру за бакар, приморским областима и Италији за гвожђе, Македонији и Малој Азији за дрво, Египту за лан, Јужној Русији за конопљу и кожу итд. Све веће богатство јелинских градова потстиче увоз разних источњачких производа које су некада Феничани разносили по свету око Средоземнога Мора, али који сада у Грчку стижу с малоазијске обале персијским караванима и грчким бродовима. Религија је употребљавала тамјан у великој количини; мириси, зачини, драго камење, слонова кост, везене тканине са Истока — одувек су били производи које је тражило становништво Грчке. Са све већим богатством и новчаном економијом, ти предмети налазе више кунаца него раније. За плаћање увозне робе Грчка је имала само своје вино, своје уље и производе своје индустрије. Као некада индустрија Истока, и грчка индустрија је била нарочито индустрија луксузних предмета: посуђа од бронзе и печене земље, раскошног оружја (мачева, шлемова, оклона, доколеница), златног и сребрног накита, скупоценог намештаја, луксузних тканина. Ти предмети су се куповали у иностранству због њихових нових, сасвим лепих облика, због њихове грације, њихове украсне и естетске вредности. У VI и V веку пре Христа грчки уметнички производи били су освојили свет. То је допринело брзом развијању те индустрије у грчким трговачким градовима и великим политичким средиштима.

Нећемо се, дакле, зачудити ако у Грчкој, у току VI и V века пре Христа, констатујемо веома брзу трговачку и индустријску еволуцију. Организује се и развија се трговина на велико. Грчки бродови — једрилице чије је грађење увелико

напредовало — праве опасну конкуренцију феничанским лађама и потискују их са Егејскога Мора. Трговина на мало иде за трговином на велико и специјализује се све више и више. Новац, који сада кују готово сви важнији градови у Грчкој и који се употребљава и у једној и у другој трговини, постаје скоро једино сретство размене. Банкарски и кредитни послови се умножавају и систематизују. Рађа се и развија грађанско и трговачко право. У свима већим градовима по Грчкој отварају радње мењачи и зајмодавци који се поступно преображавају у банкаре. Индустрија се коначно одваја од „куће“ и по градовима се смешта у дућанима на тржишту. Кућа још производи много предмета које сама троши, али постепено постаје много zgodније, нарочито за градско становништво, да се животне намирнице и индустријски предмети купују на пијаци него ли да се производе код куће. Пијачни занатлија не ради више, као некада, по личној порудбини: он ради за непознатог купца, између осталих и за великопродавце. Поред усамљенога занатлије, појављује се предузимач који купује извезан број робова и тера их да раде за њега. Производе своје радње он продаје на пијаци или неком трговцу који их извози. То још није фабрика или радионица, али није више ни обична занатлијеска радња. Трговина и индустрија обогаћују град. Возарина, царина и мостарина бивају веће, а прикупљање тих дажбина постаје само по себи трговачки посао који држава даје појединцима под закуп.

Еволуција економскога живота, који смо сада описали, не само што обогаћује извезан број енергичних и способних лица, него ствара нов дух капиталистички. Људи настоје да нагомилани новац ставе у оптицај, и увиђају да је тај нагомилани новац не само економска, него и политичка и друштвена сила. Међутим, ништа не треба преувеличавати. Еволуција о којој говоримо није се извршила у целој Грчкој; а тамо где се извршила, она није додирнула цело становништво. Скала новог живота је кратка, а произведена и размењена роба је ограничена. Али ван сваке сумње је, да се у Грчкој у то доба образовао први пут тип економскога живота чији је непосредни наследник наш економски живот.

Економска еволуција Грчке у IV и V веку произвела је дубок утицај на северни део Балканског Полуострва. Живот Трачана, на пример, који је Херодот описао, још је врло примитиван. Трачани и Македонци нису имали ни вароши ни тр-

говине ни индустрије које би се могле поредити са трговином и индустријом у грчким градовима. Преовлађује племенска организација пастира и земљорадника. Али економска еволуција Грчке је обогатила Македонију и Тракију. Краљ и аристократија скоро потпуно су експлоатисали македонске руднике и шуме. Тракија је постајала све насељенија и све више земљорадничка, и производила је све веће количине жита за пијаце у Грчкој. Размена са том земљом обогатила је нарочито више класе. Она их је у исто време здружила с јелинским животом, и земље балканскога севера полако су се припремиле да пођу за еволуцијом Грчке. Али кнежеви и племство тих крајева нису били једини који су се користили полетом економскога живота у Грчкој. Јелински градови на Халкидичком Полуострву, на македонској и тракијској обали Егејскога Мора, на мореузима, на обалама Мраморнога и Црнога Мора, тржишта македонских и тракијских равница, од обичних земљорадничких насеобина претворили су се у важна трговачка места и обогатили су се тргујући металима, дрвима, житом и робом. Трговачки сталез тих градова све више и више је постајао владајућом класом.

После персијских ратова, с оснивањем атинске превласти, Атина постаје велико огњиште новог економског живота. Атина и њено пристаниште Пиреј образују сада трговачко средиште грчкога света. Атинска флота ликвидира гусарство на Егејском Мору. У Атини се производи највећи део индустријских предмета за извоз. Та велика улога Атине не завршава се с њеним политичким опадањем после Пелопонескога рата. Чак и лишена своје превласти, Атина остаје до краја IV века економско средиште Грчке. IV век означава врхунац нове продуктивности коју је створио велики град. Тек после Александровог ступања на престо и после освајања персијскога царства, средиште економскога живота почиње да се премешта у правцу Истока.

То освојење је изазвало неколико нових економских појава. Исток је био отворен Македонцима и Грцима. Систематска колонизација Истока од стране Александра Великог, а нарочито његових наследника, стварање војничких колонија у Малој Азији, Сирији, Месопотанији и Медији, настањивање војника по давнашњим и скорашњим егинатским селима — то је у становништво Истока створило етничка острвца новог економског живота као и нове групе потрошача грчких производа. За војницима су ишли други грчки исељеници који су се по новим градовима јелинистичких краљевина настанили као краљевски

чиновници, као предузимачи, трговци, закупци пореза, сопственици индустријских завода итд. Сав тај свет нису сачињавали сиромашни људи. Један део блага нађеног у персијским престоницама, Александар је — у готову — раздао својим генералима, официрима и војницима. И његови наследници су добро плаћали своје трупе и своје службенике. Искоришћавање природних богатстава освојених земаља обогатило је друге. Једном речи, број лица која су била грчкога порекла и припадала грчкој цивилизацији, која су имала сретстава и била добри купци, огромно је порастао.

Индустријска и трговачка Грчка користила се овим новим приликама. Крајем IV и почетком III века богате се Атина и друга грчка трговачка и индустријска средишта. Али тај период цветања је краткотрајан. Постепено се нови градови, нарочито велике престонице новог јелинистичког света — Александрија, Антиохија, Селеукија и Пергам — прилагођавају новим приликама, подижу фабрике које јефтиније производе оно што је раније Грчка производила сама, и приграбљују трговину животним намирницама и индустријским артиклима. Све се ово врши на рачун праве Грчке. Конкуренцији Истока одуширу се једино Коринт и острва Родос и Делос. Њихов географски положај чини их неопходним за организацију размене између Истока с једне и Грчке и Италије с друге стране. Права Јелада и већина острва из деценије у деценију постају све сиромашнији. Економска пропаст Грчке убрзана је њеном огорченим борбом против македонских краљева и политичком и друштвеном анархијом која у њој влада у III веку. Ситуација се компликује још више мешањем Рима у послове јелинистичкога света. Грчка постаје одседа војничка база за Римљане у њиховој борби против Македоније и Сирије, и страшно пати од војних реквизиција. Трговина и индустрија опадају све више и више, и Грчка опет постаје оно што је била у почетку своје историје: сиромашна земља пастира и земљорадника. Беда приморава оне који то могу да напусте своју домовину: Исток и Италија су велике усељеничке земље. Они који остају више воле да немају деце. Све веће и веће опадање становништва јесте карактеристична црта јелинскога живота у II и I веку пре нашега доба.

Сасвим различите су биле прилике у северном делу Балканског Полуострва. Македонски краљеви — Филип, Александар и његови наследници, Антигониди — нису никад помишљали

да стварају вароши по Македонији. Усамљени градови које су основали Антигониди, као Антигонеја и Персеис у Мигдонији, само су ретки изузетци. Иста примедба вреди и за Тракију. Не знамо ништа позитивно о градовима које су у Тракији основали Филии (Филипополис и Филипи — стара Кренида) и Александар (Александрополис). Лизимах, велики наследник Александров у Тракији, није се осећао довољно јаким да предузме систематску урбанизацију своје краљевине, као што су то учинили Антигон и Селеук I у Малој Азији и Сирији. Он се задовољио тиме што је себи подигао једну престоницу — Лизимахију — на Тракијском Херсонезу. После њега Тракија је постала независна. Прилике које су у њој владале нису биле стабилне: Келти, Скити, затим Сармати оспоравали су једни другима ту земљу и одржавали су је у готово непрекидном стању политичке анархије. Ова променљива судбина објашњава економско опадање земље и грчких градова који су се налазили у њој. Приморске вароши, веома напредне у IV и III столећу, све више и више осиромашавају у II и I веку. Само неколико породица одржавају своје богатство и остатак трговине уредеређују у своје руке.

Мало и рђаво познајемо западне трачке крајеве с њиховим келтским имањима и илирске крајеве на Полуострву. Грчка трговина VI и V века продрла је у те области исто као и у Источну Тракију. Ово је сјајно доказало више срећних ископавања од којих је последње и најлепше оно у Требеништу. Али старе грчке колоније на југу од илирских земаља — Аулон, Аполонија, Енидамнус, Билис, Орикон, Амантија, као и неколико колонија основаних у IV веку на далматинским острвима — нису имале дубоког утицаја на Илире и Трачане у Илирији који су и даље живели својим дивљим, пастирским и врло примитивним племенским животом, спојеним на обалама Јадранскога Мора са дрским гусарством које су Римљани зауставили крајем III века пре Христа.

Нов период економскога живота за балканске земље почиње римским освајањем. Грчка, поставши римска покрајина, остаје оно што је постала у позно јелинистичко доба: земља чија је прошлост славна, садашњост јадна, а будућност без наде. Неки градови још напредују. Обновљени Коринт опет постаје значајно место транзитне трговине; Атина, сада туристичка и универзитетска варош, ствара још неколико уметничких дела и с радошћу прима дарове које с времена на

време добија од царева; Патрас остаје стовариште од извесног значаја. Али Грчка, некада средиште економскога живота, за време Римљана је безначајна у томе погледу.

Римска држава утицала је веома много на крајеве северног дела Балканског Полуострва када су они ушли у њен састав. Македонија је за неко време постала велико римско утврђење за одбрану егејске Грчке. Доцније се она претворила у земљу војничке колонизације. Њене вароши су примиле исслужене војнике и полатиниле се готово сасвим. Међутим, земља је задржала свој првенствено земљораднички карактер, а домаћа племена, блиска градовима, нису никад узела живог учешћа у економском животу тога краја.

Главни пут којим је римска цивилизација продирала на Балканско Полуострво био је Дунав и његове притоке. Та велика река и њене притоке послужиле су и италијанским трговцима (у II и I веку пре Христа), а после њих и римској војсци при њеном напредовању у областима које се пружају према југу. Трачко-келтске и трачке земље јужно од Дунава постепено су постале римске покрајине (обе Паноније и Доња и Горња Мезија) и почеле су да се урбанизују. Римски логори су се претворили у градове с мешовитим, више или мање полаћеним становништвом. Племенска главна места су се преобразила у варошице, а затим у вароши. Сва ова нова градска средишта имала су велике и плодне области у којима су се обрађивана земљишта простирала све више и више, и која су производила жито у изобиљу и била богата воћњацима. Градске пијаце су снабдевале сеоско становништво индустријским производима из Италије и Галије који су ту стизали речним и римским путевима, како трговачним тако и војничким артеријама. Али те вароши нису никада постала средишта јаче индустрије, и њихова трговачка важност је остала чисто локална. У Доњој Мезији старе грчке колоније су доживеле повратак благостања које је долазило од земљорадње и трговине која је ипак била пре свега локална. Међутим, до присаједињена Дакије с њеним минералним богатствима, подунавски крајеви остају безначајни у општем развоју економскога живота Римске империје. Њихова улога је да хране римску војску која брани образовани свет од варвара и да је попуњавају дајући јој регруте.

Улазак Далмације у римску економију пружа другу слику. Истра, постаје ускоро латинска земља — допуна Аквилеје, великог трговачког и индустријског места. Јужније, један низ

градова, још од II века пре Христа, штитио је јаке колоније латинских трговаца који су се били помешали са својим грчким претходницима. Када је у I веку пре и у I столећу после Христа Илирија била припојена Империји, њене најзнатније вароши (Сениа, Јадер, Салона, Нарона, Епидаурум) постале су римске колоније и активна средишта економског живота. Ускоро су њихова земљишта била добро обрађена (љиве, виногради, маслињаци) и њихова трговина је ојачала. Из тих колонија економски напредак се ширио ка унутрашњости. Нека племена су се трајно настанила и њихова главна места су се претворила у градове. Али многе унутрашње области су очувале своју пастирску и племенску организацију до краја римске владавине. Једна важна појава економије у Далмацији јесте римско искоришћавање њених минералних богатстава: злата, сребра и гвожђа.

Што се тиче источне Тракије, она је вековима била упућена на егејски свет. Грчки је увек био језик њене просвећености. Римљани су то знали и нису покушавали да измене то стање ствари. Када је цар Клаудије учинио крај вазалној грчкој краљевини, ништа није било промењено у економском саставу те земље. Она је остала област пашњака и поља, скуп села с њиховим вапшарима који су се јављали у разна доба године. Приморски грчки градови (Месембрија, Анхилаус и Аполонија на Црном Мору, а Енос, Маронеја и Абдера на Егејском Мору) још увек су постојали као средишта земљорадње и месне трговине. Филипова творевина — Филипополис — очувала је свој састав. Ниједна систематска колонизација није покушала да одмах урбанизује ту земљу. Само две колоније су биле основане: једну је основао Клаудије (Арпи), а другу Флавијевци (Деултум). Доцније се јако појачала урбанизација по јелинистичком узору: под Трајаном се појављују Аугуста Трајана, Плотинополис и Трајанополис, а под Адријаном Адријанополис. Нека села су постали градови: Сердика (Софија), Пауталија, Никополис ад Нестум, Топирус. Али стварање ових нових вароши мало је изменило економски изглед земље која је остала оно што је била још у Херодотово време: земљорадничка и пастирска. Важност Тракије за Римску империју била је увек чисто војничка, а не економска. Таква је, дакле, била физиономија Балканскога Полуострва до III века после Христа, када је почело ново доба се великим германским и иранским походима.

Најстарије културе у Југославији

Требало је хиљада, десетина хиљада година, да човек дође до данашње културе, којом се наш век горди над свима вековима. Међутим, људи су дали доказа већ у најстарија времена да у нашој души од искона пламти божанска искра. Већ први човек открива тајну ватре и уме да начини од камена често изванредно лепо оружје и оруђе. Невероватно, да десетине хиљада година пре нас има генијалних сликара, скулптора и резбара којима би могао завидети на савршенству њихових ремек-дела многи данашњи прави богодани уметник. То су били сјајни уметници који нису знали за грађену кућу, питомљену животињу, за земљорадњу, грнчарију, ни за какав метал, и који су живели од лова и дивљих плодова. Доцније, али још увек на више десетина векова пре нас, наши прадедови живе сточарским и земљорадничким животом и станују у избама које су сами себи начинили. Требало је још доста времена да прође па да се за алат и друге рукотворине стане употребљавати метал: најпре бакар, затим бакар помешан с калајем, или бронза, и напоследку гвожђе. Ове културе: стара камена, нова камена, бакарна, бронзана и гвоздена, најстарије су културе које је свет имао. Кроз те културне фазе прошла је и данашња Југославија. У овом чланку биће о њима реч, у главним потезима.

У нашим крајевима има много трагова из ове древне и предуге периоде људског живота и на основу тих остатака ми састављамо углавном слику ове такозване преисторијске прошлости. С једне стране налазимо људских костију те са знајемо ко су били носиоци тих култура; с друге стране имамо разноврсне остатке њихове културе: куће и гробове, оружје и оруђе, накит итд. Захваљујући преисторијским налазцима ми знамо како су изгледала насеља тих времена, како су се људи хранили и одевали, чиме су се занимали. Познат нам је делом и њихов духовни живот, особито вера њихова.

Често можемо говорити о тим питањима опширно и с много појединости, кад нам на расположењу стоји обилата грађа. Тако, на пример, одлично познајемо оружје и оруђе из металног доба наше земље: копља и мачеве, штитове, шлемове и бојне доколенице, буздоване, секире, пожеве, тестернице, српове, длета, будаке, мотике и друге земљорадничке алате, од метала и од јелењег рога. Познат нам је, даље, у појединостима накит тих људи и жена: прстење, минђуше, огрлице, копче, игле за косу, дијадеме, појаси оковани лепим пафтама. Тај је накит често од злата и сребра и украшен ћилибарем. Остало нам је такође у хиљадама примерака грччарије из овог и ранијег доба: лонци, шоље, зделе, крчази, чаше, кашике, урне за пепео покојника, најразноврснијих облика и орнамената.

Најстарији остаци од човека и његове културе у нашој земљи нађени су у Крапини (Загреб). Они су из такозваног палеолитског времена, тј. из времена кад је човек правео своје рукотворине готово искључиво од камена (ређе од костију), и то само на један врло примитиван начин: окресујући комад камена, одбијајући од њега комадиће другим каменом. Од тог доба раздвајају нас вероватно читаве десетине хиљада година. Крапински човек живео је у једно доба које се разликовало од нашег и климом и животињским и биљним светом. То се доба зове ледено, или међуледено доба, јер пада између два ледена доба када је велики део Северне Европе био покривен стално ледом и снегом. Иако ту периоду зовемо леденим добом, у време Крапинца клима је била топлија него данас, јер је поред њега живео слон. По рачуну једног нашег научника, међуледено доба о ком је реч пада између 180.000 и 120.000 година пре Христа. Ако је човек из Крапине из тог времена, преисторија наше Југославије почиње доиста рано.

Овај човек није изгледао као ми данас. Он се у многим разликовао од садашњег човека. Крапинац припада једној раси која данас не постоји више нигде и коју називамо неандерталском. Он је имао врло ниско чело, тек мало браде (кост), веома задебљане горње ивице очне дупље, забачено теме, испупчене јагодице, а вилице су му биле избачене напред (нека врста њушке). Крапинац је, истина, ходао усправно, али су му ноге биле мало савијене у куковима и у коленима, а колена су му била јако размакнута једно од другог. Све то ми смемо да тврдимо зато што је у Крапини, у једној пећини, пре једно 40 година, нађено

преко 500 костију тог првобитног човека, костију од бар једнаест индивидуа: људи, жена и деце.

Поред тих костију лежале су рукотворине Крапинчеве. Њихов број је врло велики, преко хиљаду. Углавном оне су од камена; правих рукотворина од кости управо нема. Оружје и алат крапинског човека доста су разноврсни. Они су од јасписа, кварца, халцедона, опала и других врста камена и имају доста различне облике. Ту је најпре бодез који је с једне стране заобљен да се може држати у руци, а на другом крају заострен да се њиме може бости; затим долазе стругалице с једним и са два реза, стругалице налик на нож, сврдла, тестере и друго. Сличан је и алат од кости, особито од костију пећинског медведа и бизона: шиљци и секирице. Крапинац је употребљавао као оружје и дугачке кости које су биле згодне да се њима боду, сече или за што друго. Камене рукотворине овог доба, као ни уопште палеолитског доба, нису никад глађене, полиране, брусом израђене. Човек је живео можда сто хиљада година а да није дошао на мисао да се комаду камена може дати облик и брушењем.

Крапинац и његови савременици у свету били су на врло ниском ступњу културе. Главно занимање овог човека било је лов. За земљорадњу и сточарство он још не зна; у то време нема уопште припитомљених животиња, чак ни пса. Крапинац је ловио разне животиње ради њиховог меса и ради крзна којим се огртао. У лову је он морао показивати не само велику храброст него и велико лукавство и довитљивост. Носорог је, на пример, врло опасна животиња, али он је тврд на сну и примитиван човек га је јамачно често убијао на спавању. Исто тако јамачно се Крапинац користио другом једном особином носорога, коју је био запазио. Ова животиња има обичај да иде на воду увек истим путем. На тим путевима Крапинац је, бесумње, копао јаме које би покрио грањем, и у те јаме често су упадали носорози, које после није било тешко убити каменом. Међутим, Крапинац није био сигурно само месождер; он се хранио и плодовима који расту дивљи у природи. Хватао је и рибу. Помишља се да је јео и људско месо. Већи део људских костију у Крапини нађен је разбијен. Ни једна лобања није била цела као ни једна чељуст. Исто тако бутне кости и цеванице увек су налажене у комадима. Дуге људске кости биле су разбијене уздуж, свакако да би се из њих извадила срж. То би се могло протумачити тако да је Крапинац јео људе.

Своје саплеменике или странце? Тешко је рећи. У сваком случају наш пра-прапредак или боље пра-праземљак (јер данашње расе не воде порекло од неандерталца) није имао никаквог пијетета ни поштовања према мртвима, ни према својима.

О животу крапинског човека знамо још по нешто. Тако, на пример, знамо да је он умео ложити ватру и да је ватру употребљавао не само да се греје него и да пече месо. На месту где су нађене његове кости и његове рукотворине примећена су многа огњишта, и на њима спаљене животињске кости. Крапинац је правио ватру јамачно на тај начин што је трљао дрво о дрво. Крапинац је био гурман и радо је јео срж из животињских костију. На основу неких његових костију можемо закључити да су се њему дешавали несретни случајеви и да је патио од болести. Један је Крапинац по свој прилици пао на десно раме и сломио кључњачу која му је после зарасла; другом је свакако дивља звер одгризла део подлактичне кости; трећем је једна кост гнојила, а неки су опет патили од зубобоље. Јамачно влажан стан у ком је Крапинац живео (једна полу-пећина) шкодио је и том природном човеку. По неким знацима судећи, неки од палеолитских Крапинаца боловали су од *артеријске деформације*, од чега је, уосталом, често патио и пећински медвед.

До пре само неколико година ово је била једина сигурна палеолитска „станица“ у нашој земљи. Пре пет-шест година нашао је С. Бродар, професор у Цељу, трагове палеолитске културе на једном новом месту. Он је открио на брду Олшави, на самој граници југословенско-аустријској, у пећини која се зове Поточка Зиалка, артефакте палеолитског човека и друге трагове његове. У тој пећини нађено је око 250 кременова, од којих су неки служили као ножеви, стругала, копча и др. Врло је велики број и коштаних предмета, око 130 лепо израђених шила, од којих нека имају, ваљда као украс, извесне цртице и спирале. Оставићемо остале предмете на страну, па ћемо споменути још само огромну количину костију пећинског медведа, које су лежале под земљом у овој сад славној пећини. Утврђено је да се овде ради о 1500 примерака овог некадашњег страшног звера. Поточка Зиалка је сигурно служила као заклон нашем палеолићанину кад је у ове планине долазио у лов. Он у њој јамачно није становао, и у њој, за разлику од крапинске пећине, није нађена ни једна људска кост. Важно је да досад на свету није позната ни једна „станица“ из палео-

литског доба, која се налази на таквој висини од 1700 метара. На послетку, треба нарочито нагласити да је ова култура много млађа од крапинске. Палеолитски човек је прошао кроз две главне културне фазе: старији и млађи палеолит. Крапинац припада првој, а човек из Поточке Зиалке другој периоди.

Према једном писму г. Бродара, он је у сасвим последње време открио трагове палеолитске близу Зиданог Моста. Та „станица“ је много мања од оне у Поточној Зиалци. У њој је Бродар, који је стекао својим открићима нарочите заслуге за нашу преисторију, нашао око 150 пећинских медведа, неке примитивне коштане рукотворине и 12 лепих алатљика. О том проналаску у јавности још није било речи. У науци, и на страни, он ће бити предмет многих разговора.

Много боље него палеолит познајемо ми неолит или ново камено доба. Остаци из тога времена веома су чести у нашој земљи. Могло би се слободно рећи да у извесним крајевима Југославије нема села где није нађено трагова из те периоде. Сви наши музеји имају богате неолитске збирке. Неке од тих збирака спадају међу најчувеније у свету.

Између старог и новог каменог доба постоје огромне разлике. Неолићанин не живи више у леденој периоди. Настала је, тако да кажемо, данашњица с погледом на климу, животињски и биљни свет. И човек у неолитско доба, то је данашњи човек. У културном погледу ово доба претставља према палеолиту нечувен напредак. Неолитски човек уме да ради земљу, да гаји говеда, овце, козе итд., да сагради себи кућу, да прави гричарију, да меси и пече хлеб, да тка и др. Он, истина, као ни палеолићанин, не употребљава никакав метал, ни бакар, ни бронзу, ни гвожђе, него само кост и камен. Али камен он обрађује сасвим друкчије него што је обрађиван у ледено доба. Раније је камен окресиван (и вероватно стављан у ватру да пукне). Неолићанин му даје облик глачањем, полирањем, и тако добија секире, длета, клинове итд. Међутим, треба напоменути да се и у ово доба још увек употребљава оружје и оруђе од неглађеног камена, јер је у нашим и страним неолитским насељима нађено доста окресина од камена, које су служиле као ножеви, сврдла, длета, стрелице и стругала. Осим рукотворина од камена у неолитским насељима код нас нађено је и много предмета од кости јелењег рога, а још више предмета од печене иловаче. То су разноврсни судови, рађени слободном руком, а не на лончарском витлу, и затим статуице

које су вероватно служиле као идоли. Посуђе има изванредно лепе облике и често је украшено разним шарамма. Та орнаментика се састоји по правилу из геометријских облика (троуглови, ромбови, спирале, кругови и др.). Ми знамо напоследку и како су изгледале неолитске куће: то су биле или земунице, јаме, мање или више укопане у земљу и покривене прућем, сламом, кожама, или дрвене куће подигнуте на балванима који су били забодени у дно какве воде недалеко од обале („сојенице“).

Као што је већ споменуто, у Југославији има много неолитских насеља. Многа су од њих научно раскопана и проучена. Међу најстарија свакако спадају Доњи Клакар и Нови Шехер, први код Босанског Брода а други код Женча у Босни. Посуђе из Доњег Клакара је необично примитивно, без дршке, без орнамента. Насеље код Новог Шехера могло би бити нешто млађе. Околу овог места има читав низ неолитских насеља. У њима је нађено доста рукотворина од разног камена, као јасписа и халцедона, и неке су секире ванредан технички рад. На керамици овде се виде први примери орнаментике, примитивне. У Новом Шехеру није нађено идола.

Особито чувено је неолитско насеље код Бутмира, близу Сарајева. Бутмирац је радио земљу, гајио стоку, употребљавао оружје и алат од камена, имао посуђе од иловаче, градио је идоле од земље, становао у земуницама. Нама је познато која је жита он сејао и које воћке садио. Знамо и које је питоме животиње гајио и које дивље ловио. Он, на пример, зна за четири врсте говеда, за барску свињу, јелена итд. Од бутмирског оружја и оруђа очувало нам се безброј примерака. Пре свега, ту се употребљава, као у палеолитско доба, окресан, неглачан камен. Ту су разни ножеви, сврдла, гребалице, шиљци, тестерице, копља, стрелице, разне величине, често врло велике, а веома разноврсних облика, и од разног камена. Често су ти предмети израђени с великом вештином. Затим долази оружје и оруђе од глачаног камена: буздовани, секире, чекићи, пробушени и непробушени, длета итд. Многи од ових предмета су још недовршени, многи оштећени, а неки од оштећених узети су у оправку.

Прво место пак међу рукотворинама бутмирским заузимају предмети од печене иловаче. Бутмирско посуђе имало је разноврсне облике, често врло лепе, и било је често украшено изванредно лепом орнаментиком. Оно се може фино на

две групе: обично за свакидашњу употребу, и луксузно за религиозну употребу. Изгледа да је грнчарију у Бутмиру израђивало женскиње, јер се на њој више пута виде отисци од женских прстију. Неки судови имају облик купе, чији врх претставља дно, други су чаше с високом дебелом ногом, трећи изгледају готово као лопта, с ногом или без ноге. Врло су интересантни они који изгледају као обична обла чаша проширена горе у лопту, с једним малим отвором на врху. Има и разних других облика. Нађено је и поклонца за посуђе. Једни су судови имали дршку, други су били без дршке. Орнаменти на грнчарији су врло разноврени. Нарочито су лепе спирале које су или упаране оштрим шиљком или, обичније, пластичне. Оне су, даље, или једноставне, или двоструке, троструке, или бесконачне, т.ј. чине бесконачан низ спирала. Све ово посуђе рађено је слободном руком, без лончарског витла.

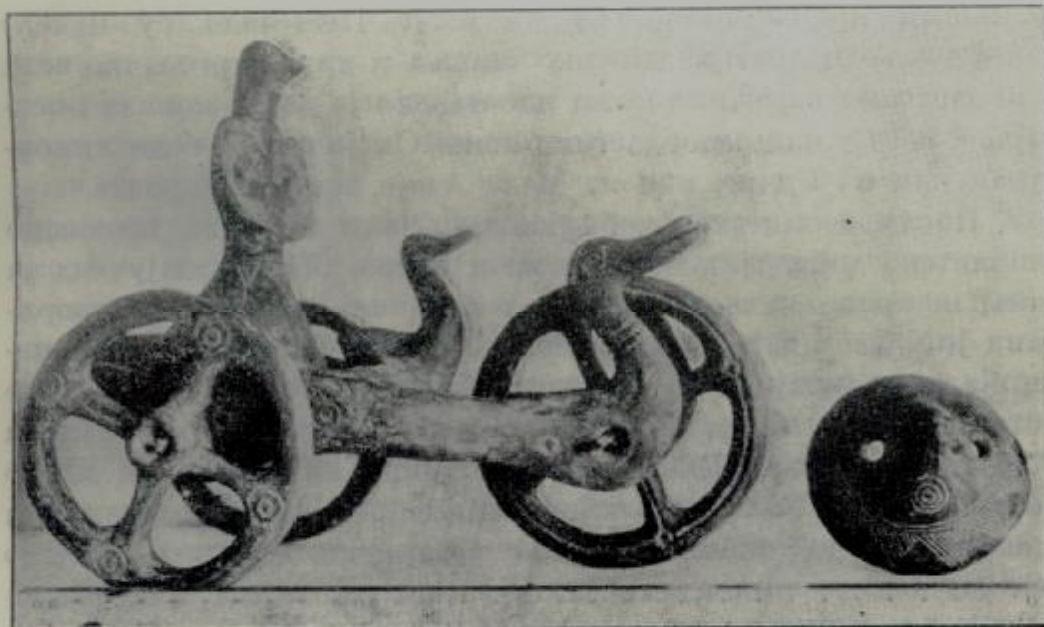
Од печене земље нађено је у Бутмиру и других предмета. То су мали судови који су јамачно служили као играчке за децу; затим тегови, једна црепуља за печење хлеба, судови изрешетани рупицама (јамачно кадионице) итд. Интересантне су животиње начињене од иловаче: једна воловска глава, задњи део једне животиње, и још неколико одломака од животиња. Нарочиту пажњу пак привлаче идоли од иловаче, којих је нађено у великом броју у Бутмиру. Они су сви оштећени, осим једног који је цео. Неки су врло примитивни, плоснати, и на њима нису означени поједини делови тела. На другим се више или мање познаје глава, нос, очи и уста, груди, руке и ноге, коса и одело. Неки су израђени врло вешто. Идоли су махом женски и претстављени су у стојећем ставу. У Бутмиру је нађено преко 70 таквих идола.

У Бутмиру су нађени и неки предмети израђени од кости: једна игла и још две — три ствари. Занимљиво је да људских костију на том месту уопште није нађено.

Осим ових неолитских насеља у Босни, позната су нам многобројна таква насеља из других крајева наше земље. У Србији, код Међулужја, у селу Јабланици, откопано је знатно насеље из тог времена. Оно је у многим било слично с Бутмиром. Број идола овде је још већи (преко 80). Неки од њих претстављају човека како седи или лежи. Јабланичка керамика није тако лепа као бутмирска. И код Лесковца, на месту „Градац“, систематски је откопавано једно неолитско насеље које има сличности с Бутмиром и Јабланицом. Број идола од

иловаче откривених овде далеко надмаша број бутмирских и јабланичких идола (око 170).

Веома су многобројне „станице“ из млађег каменог доба у Срему, Бачкој, Банату, Барањи. Људи су овде живели у ово доба у земуницама, с облепљеним зидовима и патосима, и покривеним прућем, кожама и сламом, или у брвнарама подигнутим на води (на Дунаву, Тиси и др.). У Банату неолитска насеља су у главном поред река, и он је богатији и бројем и каквоћом рукотворина од Барање и Бачке. Позната су налазишта у Срему: Сарваш, Вучедол (код Вуковара), Даљ, Бабска;

Преисторијска колица од иловаче
(из Дупљаје, Банат)

у Бачкој: Сента, Ада, Суботица, Апатин; у Банату: Вршац, Потпорањ, Велико Средиште, Ватин, Алибунар, Омољица, Старчево (код Панчева), Српски Крстур, Чока; у Барањи: Моноштор, Беље, Батина. И у овим областима нађено је идола од земље, од којих су неки врло интересантни (Велико Средиште, Арадац, Бабска, Сарваш). Керамика из Вучедола и Сарваша је нешто изванредно, а негде је бојена (на пример Старчево). У Војводини су откривени неолитски гробови. Они су се налазили између самих станова. Скелет је обично био згрчен. Можда је вера налагала да се умрли сахране у таквом положају. Неолитани су несумњиво веровали у будући живот. Због тога су

поред сахрањеног леша остављали у гробу разне предмете који би покојнику могли требати на оном свету. Неолитске старине из ових крајева налазе се по музејима у Пешти, Темишвару, Сенти, Суботици, Панчеву, Загребу, Београду, Вршцу и др.

Изгледа да је већ у ово доба било насеља која су се, углавном, бавила индустријом а мање земљорадњом и сточарством. Можда је Бутмир био једно такво насеље. Бутмирци су се по свој прилици првенствено бавили израдом грнчарије и оружја и оруђа од камена. Изгледа да су те своје „фабричке“ производе извозили и продавали у иностранству. Као што се види, по овом је постојала трговина с иностранством у нашим крајевима још у неолиту. Постојале су између наше земље и других далеких земаља и друге трговачке везе. У неолитским насељима и код нас нађено је доста комада опсидијана, кога у нашим областима нема. Он је морао бити импортиран или из Грчке, или из Мале Азије, или са Карпата.

После неолитског доба настало је и код нас такозвано енеолитско доба, тј. доба камена и бакра. Људи знају сад за бакар и праве од њега оружја и алат, али својим рукотворинама још увек дају првенствено неолитски облик, а и као материјал за оружје и оруђа употребљавају чешће камен него метал. Из тог времена имамо једно насеље код Плочника (близу Прокупља). Енеолитских старина нађено је на много места код нас. То су или појединачни предмети или такозвани „депои“. „Депои“ значи већи број ствари на окупу. Вероватно ови „депои“ су припадали „путујућим“ трговцима или радионицама где су се од бакра израђивале секире, длета, клинови итд. Нађено је и доста калупа за израду тих предмета. Дебело Брдо код Сарајева је такође једно место где је откривено знатних ствари из енеолита.

Много боље познајемо ми бронзану периоду наше земље. Једно од најзнатнијих насеља тога времена било је код Доње Долине на Сави, ниже Градишта. То насеље било је саграђено на води, на балванима. Откопан је само један део насеља, па ипак је нађено читавих седамнаест кућа. Зграде су биле од дрвета, али су под и зидови били облепљени земљом. Куће су се састојале из две-три просторије уз које су ишли амбари, штале и др. Средиште стана било је огњиште које је било од печене иловаче, а имало је облик великог плитког котла. На ивицама његовим с две стране виде се удубљења за ражањ. Често на дну огњишта има више рупа, а под огњиштем левак

од иловаче који води испод патоса кроз те рупе, и кроз тај левак одлазио је пепео. Осим тих огњишта употребљавали су становници Доње Долине за грејање станова и затворене обле или четвртасте пећи, налик на данашње. Над собама је био таван, који је служио за оставу. Једна од нађених зграда била је вероватно лончарница, јер је у њој нађено много комада грчарије, а друга, у којој је откривено пуно животињских кости, касапница.

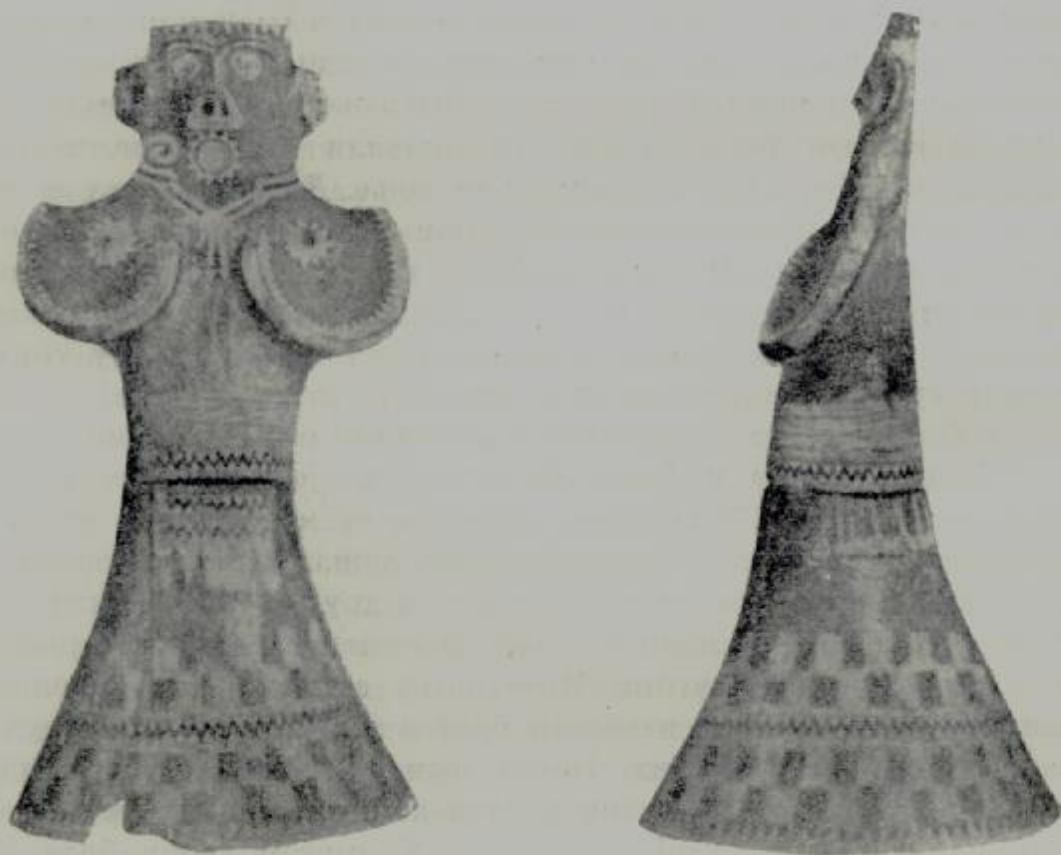
Становници Доње Долине били су марљиви ратари. Под њиховим зградама нашло се много отпадака од њихове хране, из којих се видело шта су они сејали и садили (поред осталог пшеницу и грашак). Справе за обрађивање земље правили су они од јелењег рога, од кога су правили и друге потребне ствари: чекиће, па чак и ђемове за коње. Дабогме да су и ти људи морали ратовати, као што нам показују њихови шлемови и штитови. И њихова деца, као и данашња, играла су се играчкама: један судић с поклопцем у коме су биле спаљене кости неке птице јамачно претставља мртвачку урну у коју су деца сахранила своју омиљену птицу, угледајући се на своје старије који су тако сахрањивали своје покојне.

Поред насеља у Доњој Долини било је и гробље. Ту је откривено преко 170 гробова. Већином су мртви били сахрањени, ређе спаљивани. Често су по два леша сахрањена заједно у једном гробу. Они леже један изнад другог, женске горе а доле мушки, и положени су тако да су ноге једног покојника тамо где је глава другога. Мртваци су сахрањивани с целим њиховим накитом и с извесним бројем посуђа, у ком је несумњиво била храна за њих. Поред једног женског скелета, на пример, нађени су бронзани колуту који су ношени на слепоочницама и један судић за помаду. У другом гробу била је сахрањена млада жена с бронзаном дијадемом, такође великим колутима за слепе очи, масивном бронзаном огрлицом и ђерданом од ћилибарских зрна. Њено одело било је на грудима закопчано с две округле и једном спиралном копчом. На рукама је имала масивне гривне, а око струка појас који се састојао из 4 узице оплетене бронзаном жицом и о ком је висила кита бронзаних привесака (једна у облику овна). Осим у овом гробљу на обали реке, становници Доње Долине сахрањивани су и на дну Саве, под својим кућама.

Треба још споменути да су у Доњој Долини нађена два чамца. Оба су начињена од једног стабла. Један је дуг око 5

метара, широк 60 сантиметара, а дубок само 20 сантиметара. Други је много већи. Он има 12 и по метара у дужини. Ни један музеј на свету нема оваквог чамца као што је овај други, и он спада у најдрагоценије ствари које сарајевски музеј има.

У селу Ватину, код Вршца, откривено је једно врло интересно насеље из ове периоде. Гробови (ватински) били су веома богати предметима. Један велики део преисториског

Идол из Кличевца

блага у богатом вршачком музеју одакле је. Мртваци су овде ретко сахрањивани, него су обично спаљивани. Пепео покојников налазио се у једној урни, поред које је обично стајала једна здела и један лончић с дршком. У здели се често налазила бутна кост од прасета, јамачно остатак од хране која је дата покојнику. У лончићу пак неколико пута нађен је покојников накит. И из Ватина имамо оружја, оруђа, накита, грнчарије и других ствари које сведоче о животу ватинских становника тога доба. Посуђе је често врло лепог облика и фино

орнаментирањо. То је такозвана „панонска“ керамика, која је после грчке најлепша у преисторијско доба. Такве грнчарије нађено је и у нашој земљи на десној обали Дунава („Жуто брдо“ код Голупца, Кличевац, одакле је био и чувени кличевачки идол, висок 34 сантиметра, богато украшен орнаментима; он је из београдског Народног музеја нестао за време рата). У Ватину много су били у употреби јелењи рог и кости; од рога су прављене секире, копља, стреле, ножеви, чекићи, длета итд., а од костију имамо игала, дугмади, алата за кожарски посао итд. Као сружје употребљава се мач, јатаган, двосечна секира, буздован, а за накит огрлице, фибуле, пробушени зуби од медведа, ћилибар, неки пужеви чак из индијског океана. И овде су се деца играла малим посуђем од иловаче. Јамачно дарови божанствима су животиње или делови животињског и људског тела од печене земље: свињче, ован, птица, риба, човечје руке и ноге, воловска глава. По свој прилици, исто тако, неком богу су завештани и судови од иловаче нађени поред огњишта, забодени у земљу и са по једним говеђим и коњским зубом. У Ватину се у ово доба становало у земунцама.

Ко су били носиоци ових култура о којима је до сада било речи и које су дошле после палеолита? Несумњиво је да у другој хиљади година пре Христа у нашој земљи живе Илири и Трачани. Према томе носиоци бронзане културе, која код нас почиње око 2000 година пре Христа, бар једним делом били би ова два народа. Међутим, није искључено да су они дошли још у трећој хиљади година на Балканско Полуострво и у том случају могли би они бити и носиоци нашег неолита. Неки су научници узимали да је између млађег каменог и металног доба био као неки прекид, и зато су претпостављали да је на крају неолита у наше земље упао неки туђинац и да с њиме почиње метално доба. Али за ово мишљење не постоје неки јаки разлози.

Илири и Трачани су народи индоевропског језика. То значи да су њихови језици били сродни с индоевропским језицима, словенским, германским, романским, грчким итд. Нажалост, нешто ближе о тим језицима ми не знамо. Трачких натписа уопште немамо. Илирских има доста, али их слабо разумемо. Лингвисти много полажу на географска имена која налазимо у данашњој Југославији и другим, ближим и даљим, областима и на основу тих имена, која су једнака или слична, доносе радо закључке о простирању Илира и Трачана. Захва-

љујући тој методи сад има мишљење да су се Илири и Трачани пре Грка налазили у доцнијој Грчкој и да су живели и у Ческој и Шлезији. Изгледа да нестручњаци гледају боље на ту ствар и да они тим аргументима с правом не дају велики значај. Сличних и чак једнаких имена има много и у областима које зацело нису никад биле насељене истим народом. Те су сличности пука случајност.

Илири су се делили на многобројна племена. Око Сарајева су становали Дезидијати. Њихови северни суседи били су Мезеји. Једно велико племе илирско, Јаподи, простирало се од Истре до преко Уне. Јужно од њих, поред мора, живели су Либурни, чувени као поморци. Још јужније били су Далмати, који су живели с оне стране Динарских Алпа; они су били чувени са своје ратоборности. На Неретви били су Ардијеји и Даорзи. На Тари, која можда од њих има своје име, становали су Аутаријати, који ће се после, испред келтске најезде, повући на исток. На Скадарском Језеру живели су Лабеати, а на Охридском Језеру Дасарети. Област од Књажевца до Велеса захватили су Дарданци, а одатле на југ Пеонци, који су, можда, такође били Илири. Већи део Црне Горе био је насељен Доклеатима (отуд Дукља). Око Ужица налазимо Партине и Озуеје, у Срему источно Амантине, на Сави око Брода Бреуке, у Истри Истре, итд. Као што се види, Илири су били веома поцепани племенски. Сепаратизам је био јак код тог народа. Племена су живела у непрестаним борбама. Илири су били ратоборни и храбри. И у римско време илирски је војник био одличан.

Ми познајемо и више трачких племена која су живела у нашим крајевима. У главном, они су живели на левој обали Дунавa и између Мораве и Тимока. У Банату, то су били Дачани. Источно од Мораве становали су Мези (по којима се, доцније, под Римљанима, прозвао један део наше данашње отаџбине) и Трибали. На реци Пеку живели су Пикензији, а на Тимоку Тимахи. Као шта се види, име Пек и Тимок потичу из тих праистарих времена.

О Илирима и Трачанима, њиховом изгледу, њиховим особинама, њиховим обичајима итд. дају нам стари писци неке податке. Они нису многобројни, а нису ни сви поуздани, али је занимљиво чути шта наши извори о томе говоре. За Трачане и Јаподе сазнајемо да су се тетовирали. Трачани су носили кожухе и шубаре; били су неумерени у вину; нису волели да раде. Код њих је владала полигамија. Али је код једног њи-

ховог племена, код Меза, било људи који су живели аскетским животом: били су вегетаријанци, а јамачно и апстиненти, и клонили су се жена. Код Трачана је жена имала потчињен положај; код Илира она је била, напротив, веома цењена. Тако, по једном писцу, у Либурији владале су жене. Чувена је била краљица Теута као енергична владарка. Илирске жене су биле снажне и вредне. За младе Илирке читамо да су биле еманциповане и да су се могле кретати без пратње. И за Илире се каже да се нису умели умерити у јелу и пићу, као ни Трачани. Извесни писци описују нам теревенке илирске, са којих жене воде кући пијане мужеве, а на којима је и женама било допуштено да наздраве коме хоће. Пиће је било пиво, за које су знала и трачка племена (једни га зову сабаја, други парабија, итд.), доцније вино. Са Дарданце чујемо да су били народ веома нечист. Они се купају трипут у животу: кад се роде, кад се жене и кад умру. Станују пак у земунцима покривеним ђубретом. Кад умру, каже један писац, њима обрију главу. Дарданци су јако волели музику и у својим прљавим становима радо су се забављали свирајући у флауту и инструменте са жицама. За Илире каже се још да су били гостољубиви, побожни, дружевни и да су волели правду. О том колико су ценили слободу и колико су се бојали ропства, дали су доказа у борбама с Римљанима, када су жене бацале децу у ватру и саме скакале у њу, да не би допале ропства.

Што се тиче занимања старих Трачана и Илира, они су се великим делом бавили сточарством. Чувен је био сир дардански, дукљански и далматински. Нека су племена живела од рударства: испирала су злато или су радила у подземним рудницима (на пример у Шупљој Стени на Авали итд.). Разуме се, међутим, да је знатан део Илира обрађивао земљу. Један стари географ прича да су Далмати имали обичај да деле сваких осам година наново земљу између себе.

Нама је позната у извесној мери и вера тих преисторијских варода. Знамо, захваљујући натписима из римског доба, за нека њихова божанства. Тако су Јаподи имали бога Биндуса, кога су изједначавали с римским Нептуном; то је свакојако био неки бог река. Један бог претстављен је на коњу и с копљем у руци. Тај Медаур, како се звао, био је или бог здравља или заштитник града Рисна. У ужичком крају помиње се Јупитер с надимком „партински“, који је добио сигурно од пле-

мена Партина. У Качанику је нађен олтар посвећен богу Андину. Трачки бог је био Збелтурд. Више малих камених икона носе рељеф такозваног „трачког коњаника“. У Панонији и Далмацији постојао је култ богиња „дадиља“ или „мајка“, које су често претстављене с дететом на грудима на споменицима. Исто тако на више места у нашој земљи (код Прилепа и код Сарајева) нађени су олтари посвећени Аполону који носи надимак Таден или Отеудан или Етеуданик.

О гвозденом добу, које је дошло код нас, као и у целој Европи после бронзаног доба, обавештавају нас такође до појединости налази из разних крајева наше земље. Једно од најзнатнијих места где су нађени врло богати трагови из прве половине те периоде је Гласинац, источно од Сарајева. То је једно огромно гробље које се састоји из могила (тумулуса). Број гробова је већи од 20.000, а раскопано је преко 1.000. Покојници су овде махом сахрањивани, а ређе спаљивани. Сахрањивани су на овај начин: тело се положи, с целим накитом и оружјем, на голу земљу (а не у сандук), па се онда на њега набаца камење. Има и могила у којима је сахрањено више људи; то су јамачно породичне гробнице. Тумули су разне величине; могу бити дугачки 5 до 30 метара, а високи 0.50 до 3 мет. Исто тако претрпаван је и пепео оних који су спаљивани гомилом камења, а пепео би с накитом или оружјем био расут по голој земљи, која би се уравнила. Споља ове могиле изгледају друкчије од првих: оне су озго заравњене и имају облик гумна.

Гласиначко гробље обогатило је сарајевски музеј великим бројем оружја и накита. Из тога што су коцља многобројна, смемо закључити да су се гласиначки становници овог доба по правилу борили из даљине, а не из непосредне близине. Уосталом, то нам каже и један стари писац. Међутим, они употребљавају у борби и мачеве. Нађени су и шлемови и доколенице од бронзе, дивно орнаментирани. Гласиначки свет радо се китио и имао је врло лепог накита. О том сведоче разноврсне копче (фибуле), гривне различитог облика и лепо украшене, дивни окуви за појасе, привесци, једанпут у облику птице, коцља и вазе с ручицом, огрлице од бронзе укусно орнаментирани, и огрлице (ђердани) од ћилибарских и емаљираних зрна, укоснице, дугмета, дијадеме. Вреди споменути један изванредно леп сребрн рељеф који претставља вепра; то је право ремек-дело.

У гласиначким гробовима нашло се много људских костију. На основу лобање може се казати нешто о том како су изгледали гласиначки људи овог доба. У већини они су имали не округлу него дугуљасту главу (били су долихоидни). О том којој су језичкој групи припадали ови људи, не може се сумњати. Они су били сигурно Илири, о којима је мало час било говора.

Поред Гласинца позната су нам у Босни још неколика важна налазишта гвозденог доба. Код Санског Моста и Језерина откопана су велика гробља из тог времена; код Језерина испитано је преко 550, а код Санског Моста преко 170 гробова. У њима је било људских костију, пепела, угљена, грнчарије и много накита. Мртваци су или сахрањивани или спаљивани. Накит је често особито лепо израђен. Исто тако веома је леп накит нађен у крематоријуму код Горице. И ту у и околини су нађене дивне пафте за појас, укоснице с ланчићима, слепоочни колутови, сребрне мињуше и богате копче (фибуле). Једна фибула има на средини велики комад ћилибара, а крајеви су јој израђени у облику животињских глава. Ћилибар је у ово доба био веома омиљен. Он је доношен с Балтичког Мора, а јамачно је размењиван за злато, кога је у Босни било у изобиљу. Вероватно тиме треба објаснити то да злата на Гласинцу и на поменутиим другим местима нема никако.

Ова гробља и овај крематоријум код Горице не припадају само првом, старијем гвозденом добу (халштату), него и млађем гвозденом добу (латену). Искључиво том другом времену припада некропола код Рибића. Ту је раскопано преко 300 гробова. Нађене су у њима урне, ћилибари и др. Латен је келтска култура. Њу су у наше крајеве донели Келти, који су у њих дошли око 400 год. пре Христа.

Наша земља била је у гвоздено доба у тесним везама с Грчком, а особито са северном Италијом. На Гласинцу је нађено доста импортираних ствари грчког порекла, као што су шлемови, доколенице од бронзе и извесни судови од глине. Тако је исто било италеских и грчких ствари у некрополи код Санског Моста. Западни део наше отаџбине био је под јаким утицајем италијске културе која у то време цвета у Венецији и Ломбардији. У Крањској има хиљаде гробова који то сведоче. Херцогоиња Паула од Мекленбурга раскопала је пре рата више стотина њих и прикупила је из њих, и иначе, око 20.000 предмета. Они потичу из Магдаленске Горе, Св. Вида, Вача, Винице,

итд. Само један део тог археолошког блага доспео је у љубљански музеј; остало је отишло у Њујорк. То је за наше музеје и за нашу науку о прошлости наше земље неоцењива штета. Извесни предмети нађени на споменутих местима Крањске од великог су значаја за познавање халштата, као, на пр., целом свету позната ведрница, „ситула“ из Вача. Она је украшена великим бројем рељефа, који претстављају животиње, пешаке, коњанике, орнаменте итд.

Ситула из Вача

Из гвозденог доба су и тзв. „градине“, којих има на Гла-синцу, око Сарајева, и иначе. Број њихов у Босни и Херцеговини иде на стотине. Градине су зидани бедеми од камена без малтера, и служиле су као утврђења. Свакојако, становници околних места склањали су се у њих за време какве опасности. Оне имају разне облике; могу бити овалне, полукружне, једно-струке и двоструке (тј. има унутрашња и спољна тврђава). По неки пут облик је њихов сасвим неправилан, јер је градина саображена облику земљишта. О неким од тих илирских утврђења говоре и наши стари извори.

Ето, то су најстарије културне фазе кроз које је наша земља прошла. После је настало историјско доба, кад су у наше крајеве дошли Грци и Римљани. Грци су почели да подижу своје колоније у нашем приморју (Вис, Хвар, Корчула, Трогир итд.) око 400 год. пре Христа. Око 200 година после тога почињу Римљани да освајају нове крајеве. Дуго је њима требало да покоре нашу велику земљу, насељену народима који нису трпели туђ јарам и који су изнад свега волели слободу. Могли бисмо рећи да је готово цела данашња Југославија постала саставни део Римске империје тек око Христовог рођења. Банат је, шта више, потпао под Римљане тек око 100 година после Христа, а Бачка уопште није била у саставу римске државе.

Римска империја и Балкан

Дунав је био граница Римске империје изузимајући период од једног века и по, од Трајана до Аурелијана: од Трајана који је 106 године после Христа коначно освојио Дакију, на северу Дунава, до Аурелијана, који је Дакију напустио 271 године пошто није могао више да је брани, и пренео границу на Дунав. Дакија је била насељена германским и трачким становништвом. Ово се становништво није много романизовало за 160 година римске управе, премда се тај крај брзо развио, захваљујући својој плодности и својим рудницима. Крајеве јужно од доњег Дунава па до Егејског Мора који су припадали Империји насељавале су четири разне расе: Илири, Трачани, Македонци, који су били мешавина Илира, Трачана и Грка, и Грци.

Илири су народ, чије потомке налазимо у данашњим Арбанасима; Трачани су, напротив, потпуно ишчезли. Илири су заузимали цео простор између Јадранског Мора и средњег Дунава; Трачани су живели источно од Илира, од Егејског Мора до ушћа Дунава. Један огранак Трачана, Гети, били су насељени на левој обали Дунава. Пространа равница између Дунава и планине Балкана била је центар тога народа. Још у последњем веку римске републике, Трачани и Илири бејаху два снажна земљорадничка, војничка народа, једноставних нарави. Они су живели у пољу и имали су само неколико примитивних градова. До времена римске власти њима управљаху краљеви, који беху груба и варварска имитација источњачке монархије. Трачани и Илири били су, дакле, на северу Полуострва противност Грцима на југу: Грцима с њиховом развијеном градском цивилизацијом, с њиховим немирним републикама, високо развијеном културом и њиховом војничком слабости. Македонци, који су се географски налазили између Грчке и трачко-илирскога дела Балканскога Полуострва, беху тако исто средина између градске цивилизације Грчке и земљо-

радничке цивилизације Трачана и Илира. Југ, прекомерно цивилизован, који је нагризала његова претерана цивилизација у опадању, север још прост и варварски — ето, тако је изгледало стање Балканског Полуострва на почетку наше ере.

Римска империја није променила ништа у социјалној структури Грчке, премда је Грчка под римском власти полако опадала, нешто услед општега историјскога развоја, а нешто услед римске власти, која је Грчку начинила подређеном и другоразредном земљом. Али је био спасен изглед ствари, градови су сачували своју веру, своје обичаје, своје законе, своје институције, реформисане у аристократском духу, Неки чувенији градови, као што су Спарта и Атина, сачували су у теорији чак и своју независност. Они нису били потчињени Риму, него су били његови савезници; они су сачували право да кују свој новац. Римски гувернер, који је имао своје седиште у Коринту, није имао права да у њих улази нити је имао какве власти над њима.

Али земља као целина била је много осиромашила, богатства се беху сконцентрисала, градови много опали и живот је текао успоренијим и све слабијим ритмом. На Грчку је падао сан. Игре су биле једина страст која ју је распаљивала до лудила у тој њеној сањивости.

За време Римске империје Грчка је била центар спортског лудила које беше обузело све расе и провинције у Империји. Обновљене су чувене игре класичног доба: олимпијске, иетмичке, немејске, пистијске; уведене су биле тако исто нове игре, и умножио се број школа за све врсте атлетике и гимнастике. Игре су биле велика страст, велика слава и, можда, тако исто и најбогатији извор прихода за земљу. Из свих крајева Империје долазио је свет на велике игре. Грчка је у то доба давала мало песника и филозофа, али много атлета који су односили награде. Са свих страна света долазили су у Грчку сви они који су хтели да постану чувени атлети, да добију награде и да створе себи добар положај помоћу игара.

Ако је претерано цивилизована Грчка опадала и успављивала се под римском влашћу, било је супротно у још простим и варварским областима јужно од Дунава, у којима су живели Трачани и Илири. Балканско Полуострво је мост који веже Европу и Азију, Исток и Запад. Кад су Европа и Азија, Запад и Исток у борби, његова је судбина једна јер му је суђено да постане једно од бојних поља и да га газе и раздиру

оба противника. Кад се Европа и Азија, Исток и Запад одвајају једно од другога, кад живе сваки за свој рачун, Балканско Полуострво, препуштено само себи, чини шта може. Најбоља су времена за њега била кад Европа и Азија, Исток и Запад живе у миру и сарађују. Онда се Балканско Полуострво може развијати и напредовати захваљујући својим многоструким и плодним додирима са Истоком и са Западом.

Такав је случај био с њим у току прва два века хришћанске ере, након великих римских грађанских ратова који га бежу страховито опустошили. У тим ратовима једна би страна увек завршила тиме што би се ослонила на Исток, а друга на Запад. Тада рат добија изглед борбе између Истока и Запада и Балканско Полуострво, као и увек, постаје једно од попришта. Пошто су се свршили грађански ратови, почев од Августа, римска власт почиње дефинитивно да организује Балканско Полуострво. То није био лак посао, јер је становништво било везано за своју независност или полунезависност, коју је дотле било сачувало. Али у току првог века наше ере римска се управа постепено васпоставила по целој земљи. Од Јадрана до Црнога Мора, она гради путове, оснива градове, подиже гарнизоне и тржишта. Становништво, и трачко и илирско, које је дотле било земљорадничко и пастирско, усавршује сада своју земљорадњу и своју индустрију, развија своју трговину, почиње експлоатисати своје руднике и своје шуме, учи латински и грчки језик, полатињује и погрчава своје обичаје, своје идеје, своју културу. Њихови се градови развијају и организују, а један се део становништва урбанизује. Римски утицај превлађује на Западу, у областима ближим Јадрану, а грчки на Истоку, у областима које додирују Црно Море. Босна, на пример, постаје са својим рудницима напредан центар индустрије гвожђа. Далмација се богати и романизује. Она експлоатише своје шуме, она ствара напредно морепловство, она постаје центар текстилне индустрије која ће постати чувена по целој Империји.

Трачко и илирско становништво било је, као што смо видели, нарочито у доба његове независности, војничког карактера. Ратовање му беше једно од најмилијих занимања. Романизијући се и јелинизујући се, навикавајући се на рафинираност мирног и лаког живота који доноси собом градска цивилизација, оно не губи своје особине него од њих чини другу употребу. Место да се њима служи да би дало очајнички отпор римској најезди, или да би се између себе тукло, оно их ставља

у службу Риму. Илирски елеменат из века у век даје римској војсци све више и више. У колико се римски контингент регрута исцрпљује, у толико се римска војска илиризује, ако могу да употребим тај израз; она се балканизује, рекли бисмо данас. У трећем веку то илиризовање постаје тако велико, да у илирске руке прелази и команда војске, а тиме и управљање Империјом, пошто су у то доба легије биле извор царске власти. У другој половини трећег века, услед велике војне анархије коју је изазвао пад породице Север, изван број императора, који су велики императори јер су велики ратници, долази из дунавских крајева или јадранских земаља. Најчувенији су Клаудије Гот, који је одбио прву велику германску најезду, Аурелијан, који је заслужио да узме назив „*restitutor orbis*“, — обновилац света, — а, нарочито, Диоклецијан, који је после педесетогодишње анархије направио последњи озбиљан покушај да реорганизује Империју у њеној целини. Тај последњи поборник романизма на умору био је Далматинац, из Сплита. Сплит је саграђен на остацима огромне палате, коју он беше подигао у своме граду да у њој проведе старост и ужива мир, после двадесет година посвећених Империји.

Већ током трећег века почиње опадање и Балканског Полуострва као и свих других делова Империје, премда му војничке особине његовог становништва дају могућност, да Империји која се љуља, пружи храбре браниоце: војнике, официре, генерале, императоре. Али се на те крајеве у опадању, још од друге половине трећег века, пошто је Аурелијан напустио области на левој обали Дунава, почиње да сваљује све више и више једна тешка несрећа, а то су најезде варвара. Велике варварске најезде пошле су у два правца, који су имали два различита циља: један је био Галија и Италија, други је био Мала Азија. За племена која су хтела да пљачкају Малу Азију и њена тада баснословна богатства,

Цар Диоклецијан

Балканско Полуострво било је природан пут. Та племена прелазе доњи Дунав и плачкајући римске провинције Балканског Полуострва труде се да прикупе потребна сретства како би доспели до Мале Азије и њених крајева препуних блага.

Али, и поред њиховог сјајног развитка, балканске земље нису имале оно баснословно, скоро неисцрпно богатство Галије, која се подизала после сваког пустошења. Варварски упади, чак и у приликама кад би варвари само прелазили преко Балкана и одлазили даље, брзо су га упропашћавали. На те невоље надовезала се још и деоба Империје. Преносење престонице у Цариград било би веома погодно за Балканско Полуострво да је Империја сачувала своје јединство. Балканско Полуострво постало би у том случају за Цариград оно што је за Рим била долина реке Пада: у исто време заштита и повлашћени крај услед његове близине престоници. Али је Империја ускоро била подељена на две половине, источну и западну, и онда се Балканско Полуострво почело трзати и мучити између ова два дела. Један део нагињао је Риму и Италији, а други Цариграду и Малој Азији. Двојство културе латинске и јелинске, у току прва два века наше ере, ере напретка и благостања, није штетило његову развоју, него је, напротив, допринело његову богатству и разноликости. А сада пак то је двојство постало узрок немира, непања, слабости што је још више отежало положај Балканског Полуострва. Религија још и данас носи трагове те поделе која је у балканским земљама скоро упропастила све што је Рим постигао у културном погледу. Тако су се под дејством најезде варвара и опадања Империје припремали етнички поремећаји, из којих је, у току наредних векова, постало једно сасвим ново Балканско Полуострво.

Ширење хришћанства на Балкану од I до V века

Ширење хришћанства међу балканским народима почело је још у време апостола. Македонију, Грчку и један део острва Егејског Мора и јужне крајеве Илирика обратио је у хришћанство сам Свети Павле или његови ученици, као Тит, који је проповедао у Далмацији и био апостол критски.

Градови Филипи и Солун у Македонији, Никополис у Епиру, Атина, чији је први епископ био Дионисије Ареопагит, Коринт, Кенхре, имали су своје цркве од друге трећине првог века. Цркве у Девелтуму и Анхиали у Тракији, Лариси у Тесалији, у Лакедемону на Пелопонезу, и Кефалонији, на острвима Јонскога Мора, забележене су у II веку. Црква у Византији, која је требала да буде, по достојанству, прва црква источног света, јавља се у историји тек крајем тога века. Тада је један од њених верника, Теодот, учени и богати мирјанин, почео да проповеда јеретичку христологију, названу адонтионистичком према којој је Исус постао Богом тек после васкрсења. Због тога, кад је пренео своје учење у Рим, папа Виктор (189—199) искључује га из цркве.

С друге пак стране да ли је апостол Свети Андрија умро у Ахаји, како то говоре његова дела, пошто је, по традицији коју је забележио историчар Евсевије, однео Еванђеље у Скитију, т. ј. по свој прилици на обале Црног Мора, које су биле насељене грчким колонијама? Дела апостола Андрије нису писана пре III века и, уосталом, она су битно легендарна. Али Евсевијев навод, који је он, можда, позајмио од Оригена, допушта претпоставку да је брат Светог Петра био у вези с јелинским светом. Међутим, то остаје само претпоставка.

Резултати Титове мисије у Далмацији остају исто тако непознати. Северно од Далмације, Панонија можда није била дотакнута хришћанском проповеди пре III века, као год ни Мезија, која се налазила између ње и Понта. У сваком случају прве цркве у овим двама покрајинама, или боље рећи у овим

двема групама покрајина, не јављају се раније. Прекодунавска Дакија, павши поново око 270 године под власт варвара, видела је, можда, пре тога, неке проповеднике Еванђеља; али је разумљиво што тај непроверени апостолски рад није оставио трага у овим земљама које су ускоро биле препуштене варварству. Један или два натписа и неколико трагова које је дао литургијски језик румунске цркве дају нам, међутим, права да мислимо да је обраћање тога краја у хришћанство заиста отпочело пре него што се исти одделио од латинског света.

* * *

У два прва века, историја хришћанства на Балканском Полуострву своди се, дакле, на историју хришћанства Грчке и Македоније. Дунавски крај појављује се на сцени у следећем веку.

На крају I века изгледа заиста да је црква у Коринту, грађанској престоници, главна црква у Грчкој. Она је била, за време владе цара Доминијана, узнемирена унутарњим распрама, које су довеле до посредовања папе Климента, трећег наследника Светог Петра. Пошто су неки чланови свештеничког братства били одстрањени од једне партије млађих, и то под околностима које су изазвале извесни скандал, Климент упућује Коринћанима писмо, препоручујући братско милосрђе и поштовање ауторитета. То је писмо било примљено са много поштовања.

Седамдесет година доцније, на челу те исте цркве у Коринту налази се Дионисије, који је наследио епископа по имену Примуса. То је била личност много поштована, коју су питали за савет са свих страна и чија су писма постала довољно позната тако да су их скупили у збирку. Многа од њих су била упућена разним јелинским црквама, на Криту, у Спарти, у Атини. Писмо Атињанима саопштава нам да је атинска црква имала, у II веку, једног епископа мученика, Публија, да је после прогоњења у коме га је нестало, његова паства готово напустила своју веру, али да је нови епископ, Квадрат, успоставио ред.

Знамо у исто време за две цркве на Криту: црква у Кносу, чији се епископ звао Пинитос, и црква у Гортину, којој је на челу био епископ Филип.

Међутим, немамо много података о хришћанској Грчкој II века. Можда је хришћанство, и ако је оно било ту проповедано од самог свог почетка, напредовало са извесном спо-

рошћу у круговима који су били највише прожети у широким слојевима старим средоземним политеизмом, и који су силно пагињали ка рационалистичкој критици у својим вишим слојевима. Атинска школа, где је будући цар Јулијан васпитан у доктринама паганизма, морала је бити последње огњиште тога паганизма.

Хришћанска Грчка је ипак дала, у II веку, сем Дионисија Коринтског, два човека који су часно забележени у историји религиозне мисли: апологета Марциана Аристида и Атинагору, оба Атињанина. Први је упутио цару Антонину, око 140, једну апологију, у којој је, стављајући једински разум у службу вере, покушао да покаже преимућство хришћанског схватања божанства над схватањима варвара, Грка и Јевреја. Други је написао, на адресу цара Марка Аурелија и Комода, између 177 и 180 године, *Legatio pro christianis*, у коме је бранио Хришћане од оптужби које су дизане против њих као безбожних и неморалних људи.

У III веку грчка црква је имала извешан број мученика, особито после великог гоњења Децијева; атинске, коринтске и критске хришћанске општине тада су платиле свој трибут. О гоњенима Диоклецијановим, услед оскудице докумената, знамо врло мало: знамо бар толико да је атински епископ, који се звао Леонид, био мучен.

Хришћанска историја илирског Балкана почиње знатно доцније од историје Грчке и Македоније.

Ако је и дошао у Далмацију Павлов ученик Тит, не може се тврдити да је успео да ту оснује заједницу способну за живот. До краја III века, није позната ни једна црквена заједница у Илирији, што, међутим, не значи да их уопште није било. Када први пут наилазимо на њих у време последњих гоњења, те заједнице имају доста уређену хиерархију, па би се могло закључити да су оне још од раније постојале. Једна од њих, црквена заједница у Птују (Петовија), који је наизменично припадао Панонији и Норику, имала је већ тада на челу прилично познатог ексегета, Викторина, чији радови, без сумње, нису били намењени онима који су пре кратког времена били обраћени у веру. Уосталом, епископ Солина, далматинске престонице, свети Венанције, био је, можда, мучен још у доба императора Аурелијана, у неком локалном прогону, око 270

године. Али, свуда другде, у дунавским земљама, први прави сведоци хришћанства су жртве Диоклицијанових гоњења; њих је било у свим илирским покрајинама, као и у најразноврснијим сталезима. То су војници или ветерани, као што су били Јулије, Хесихије, Никандар и Марциан, Пасикрат и Валентиан, у Доњој Мезији; један млади клерик, Хермес, који је изгонио ђаволе, у Дакији Рипенсис, епископ Иринеј, ђакон Димитрије; скромни ланк, пустињак и вртлар Синеротас; једна жена, Анастасија; неке од посвећених девица чије име није сачувано у Сирмију (сада Срем. Митровица); лектор Полион у Цибалама (Винковци) и још један епископ, Квирин у Сисцији (Сисак) у Панонији, и, најзад, у Солину, далматинској престоници: епископ Домнио, свештеник Астерије, ђакон Септимије, ваљач сукна Анастасије и други, као Феликс, Гајан, Антонихијан, Паулимиан, Телије и Викторик, чија су занимања непозната.

Имена извесног броја старешина разних цркава ове стране територије у доба које долази одмах по свршетку прогона, такође су дошла до нас. Многи од њих су играли важну улогу у историји великих верских борби IV века: сабелијанац Фотин из Сирмија, аријанци Германије, Фотинов наследник, Валенс из Мурсе, у Панонији, Урзације и Секундиан из Сингидунума (Београд), у Горњој Мезији, Паладије из Рациарије, у Дакији Рипенсис, Ауксенције из Дуростора, у доњој Мезији, Бонозије противник непорочног Богородичиног зачећа из Ниша, у Доњој Дакији. С друге стране је Бретанио, епископ из Тома, у Скитији, био непоколебљив бранилац никејског православља. Свети Никета из Ремезиане, у Доњој Дакији, покретио је варваре који су дошли у његову покрајину почетком V века; и Теотим из Тома узимао је учешћа у прекодунавским мисијама.

Од Паноније до обала Понта, (Црно Море), у дунавском крају, било је око четрдесет седишта епископа чија смо имена навели и седишта многих њихових другова мање познатих, али записаних у поузданим документима. У панонским покрајинама биле су успостављене епископије, у Савији: у Љубљани (Емона), у Птују (Петовија), који је био присаједињен Норикку, у Сиску и у Јовији (Лудбрег); у Панонији Прими: у Сабарији (Штајн ам Ангер), у Скарбанцији (Шопроњ) и можда у Карнунтуму (Петронелу); у Валерији: у Солианама (Печух) вероватно; у Панонији Секунди: у Сирмију, престоници провинције и главном црквеном средишту целог западног Илирикума, у Мурси (Оси-

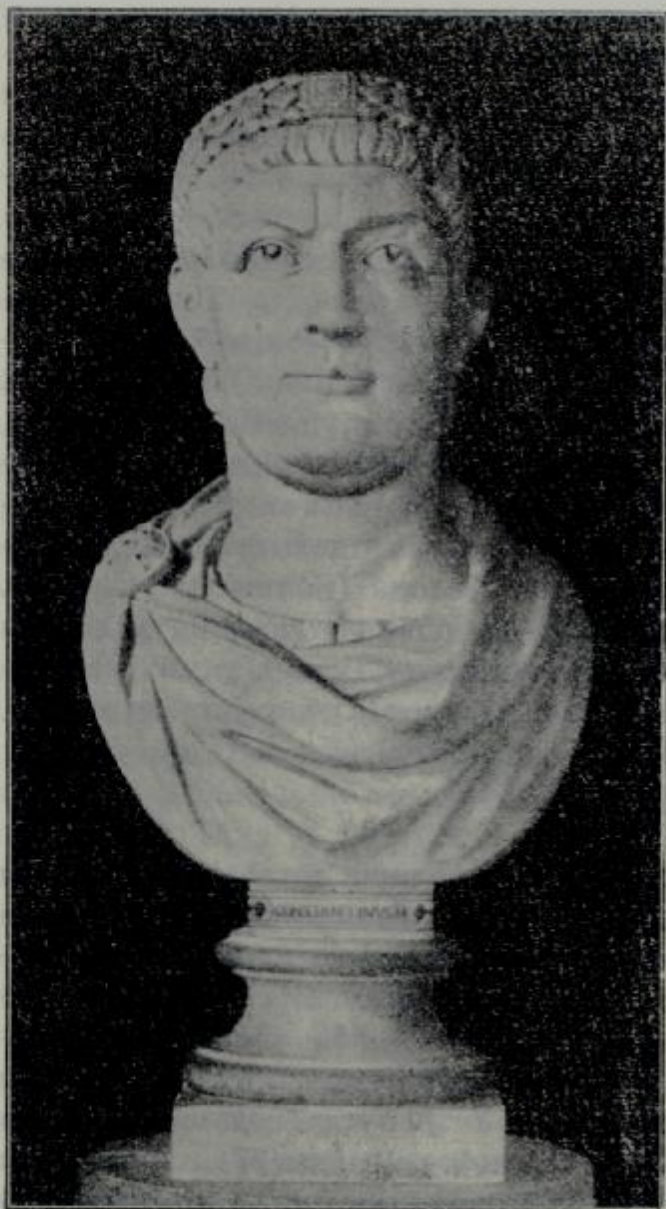
јек), несумњиво у Цибалама (Винковци) и у Басианама (Петровци). У мезијским покрајинама су биле епископије, у Мезији Првој: у Костоцу (Виминациум), престоници, у Београду, у Хореум Марги и у Маргум; у Дакији Рипенсис: у Рациарији (Арчер), престоници, у Акве (крај Неготина), у Кастра Мартис и у Ескуе (Гиген); у унутрашњој Дакији: у Сердици (Софија) престоници и, можда, неко време, у вишој престоници као седишту грађанске дијецезе Дакије, у Наисусу (Ниш), Ремезиани (Брза Паланка) и Пауталији (Ђустендил); у Дарданији: у Скуцима (Скопље), престоници, која је постала у VI веку, са називом архиепископије, приматија под именом Јустинијана Прима, као што је био Солун за јужни део Балканског Полуострва; у Улпиани (Липљан) која се звала, у VI веку, Јустинијана Секунда, и у Маријани. У Другој Мезији биле су епископије: Марцианополис (Правади), престоница, Одисос (Варна), Дуросторум (Силистрија), Никонолис (Никјун), Нове (Свиштов), Апиариа, (источно од Рушчука) и Абритос; последњу је заменила потом Сексанта Приста (Рушчук); у Скитији: Томи (Анадол Кеј, крај Констанце). Најзад су биле у далматинским покрајинама, епископије у Далмацији: Салона (Солин крај Сплита), Јадер (Задар), Епидаурум (крај Дубровника), Ризиниум (Рисан крај Котора), и, вероватно, Делминиум (Дувно), у унутрашњости; у Превалитани: Скодра (Скадар у Арбанији), метропола, Доклеа (Дукља крај Подгорице) и Љеш (Лисос).

Оснивање Цариграда био је велики догађај у историји црквене организације на Балкану у првим вековима. Нова политичка престоница постепено је почела да игра улогу и верске престонице. Још од аријанске кризе, која је силно узбунила Илирик, док је, како изгледа, слабо узнемирила хришћанску Грчку, цариградеки епископ насупрот Риму игра улогу старешине источне цркве. У тренутку када се ова криза најзад завршила, црквени сабор који се састао 381 г. у царском граду, по први пут признаје своме епископу почасно првенство стављајући га непосредно после римског епископа, али не наглашавајући посебно да се тим самим повећава и његова надлежност. У ствари пак, цариградеки епископ се ускоро меша у црквене послове не само у оним провинцијама, које су сачињавале грађанску дијецезу Тракије, — где се налазила престоница Источног Царства, — већ и у дијецезама Понта и Азије.

Тако се образовала широка патријаршијска јурисдикција Цариграда, коју је потврдио црквени сабор у Халкедону 451 године.

За то време, ширење хришћанства настављало се на границама дунавских земаља. Још од владе цара Константина,

Константин Велики

мисије су биле продрле преко Дунава, међу Готе. Чак још раније, заробљеници које су варвари заробили у унутрашњости царства за време својих најезда крајем III века, проповедали су им име Христово. Један од ових импровизованих апостола, који се звао Еutihије, спомиње се у једном писму светог Василија. Око половине IV века, један део прекодунавских Гота, по свој прилици врло незнатан, био је већ преобраћен у хришћанство. Али већина народа била је преобраћена у аријанско хришћанство од стране једног свог земљака, потомка кападокијских заробљеника, Улфиле, који постаде њихов национални владика и духовно управљаше њима

када су се они настанили у Мезији, где је он и умро 383 године. Он је за њих превео библију на њихов језик. Напори хришћанског освајања по том се опет обнављају. То покушава свети

Јован Златоуст с једне стране код Гота настањених на римској територији, а с друге стране епископ Теотим у исто време шаље мисионаре међу хунска племена која су становала на северној обали Дунава и ту Готе заменила.

Тако Балканско Полуострво, ма да опустошено најездама у V веку, не само да остаје хришћанско, него продужује да проповеда Еванђеље код освајача и чак до у далеке земље одакле су они дошли. Отприлике после сто педесет година, почев од друге половине VI века, на Балкан ће продрети Словени. Они ће такође, после многог пустошења, најзад пасти под морални утицај побеђених народа, и прећи ће, као Готи и други германски варвари, у веру Христову којој ће верно служити.

Насељавање Словена на Балканском Полуострву

Као што је кретање Хуна с истока на запад произвело оно комешање народа у целој источној и западној Европи, тако је и распад хунске државе дао потицаја за нове сеобе са истока на запад и на југ. Са Атилином смрћу (453) распао се и Хунски савез народа које је он био покорио. Само тврда воља, памет и енергија тога великог војсковође могле су да одрже јединство и политичку повезаност између разнородних етничких елемената који су му били потчињени. Побеђене од побуњених германских племена, Гота и Гепида, хунске су се хорде, изгледа, разишле у разним правцима, а једна од њих вратила се опет у некадашњу постојбину, на обалама Црнога мора.

Скоро одмах после тога догађаја ускомешали су се сви народи, разна племена, нагомилани око Доњег Дунава. Источни Готи који су остали уз обалу Црнога Мора, прешли су, као што је познато, у Панонију где су се сјединили са својим сународницима. Већи део старе Дакије, и то Трансилванију и Влашку, запремали су тада Гепиди, после Источних Гота најмногобројније и најјаче германско племе у Подунављу. У равницу између Дунава и Тисе, која је до недавно била постојбина Хуна, продрли су са севера Херули, али они нису дуго владали; иза њих Средње Подунавље заузели су Руги, друго германско племе, који се помињу још за хунских похода на запад. Најјача германска племена, Источни Готи и Гепиди, пошто су збацили хунску власт и нашли се у слободи, нису могли да се задовоље својим положајем: наставили су да надиру ка своме заветном циљу, коначном рушењу западно-римске моћи и заузимању њенога богатог наследства. Цела даља епоха претставља низ покушаја германских народа да учврсте своју власт у земљама западно-римског царства које је већ 476 год. пропало нарочито у Италији и оближњим алпијским крајевима северно од ње. Те покушаје пратили су сукоби, међусобне

борбе и променљиве победе једних над другим. Тако су Источни Готи прешли из Паноније у Мизију (474), пустошећи цело Балканско Полуострво, а оданде у Италију где су основали моћну источноготску државу под Теодорихом (489); још пре овога догађаја, Одоакар је победио Руге (487/8) који су се били раширили по Панонији после одласка Гота на Балканско Полуострво. Гепиди, међутим, проширили су своју власт на запад и дошли у сукоб са Источним Готима. Ново и јако германско племе, *Лонгобарди*, доселили су се са севера у Панонију и приметили борбу против Гепида у којој је ове постигла кобна судбина; најзад су се и Лонгобарди, последњи германски народ који је владао средњим Подунављем, преселили у Италију.

То су били најважнији догађаји у овој бурној епохи Подунавља. Ово раздобље можемо назвати епохом *искључиве германске власти*, јер да је у то доба у тим крајевима било словенских племена, тешко да би она остала по страни у тој међународној борби за опетанак и превласт, када је требало да се реши ко ће из те шарене гомиле народа узети историјско првенство; осим тога, када се има у виду велика противност у карактеру ове две народности, словенске и германске, тешко да још онда не би почела она љута борба између њих која је планула доцније, и тешко да историчари онога доба тај сукоб не би забележили, као што са великим појединостима бележе њихову борбу из доцнијих времена. Истина, многи нови историчари указују на извесна места код византијскога писца Приска (V в.) и код готскога историчара Јордана (VI в.), и налазе да се из њихова излагања доста јасно може назрети присуство словенскога елемента у хунским хордама. Међутим, то су само нагађања, и зато једва да би могла имати снагу доказа. Али, допустимо да је у хунским редовима и било Словена. Те су Словене Хуни могли да повуку са собом са обала Дњестра где су Словени до доласка Хуна становали под готском влашћу, пошто се до тога доба нигде не појављују као засебан народ. Тешко је рећи, да ли су их тада Хуни повукли са собом силом, или су им се они придружили из својих побуда; наше је мишљење да је оно прво највероватније. Није познато ни то да ли су Словени у хунској хорди били нека засебна јединица, нпр. нека врста словенског одреда, или су претстављали просто један од елемената оне разноврсне гомиле каква је у ствари била хунска хорда. Не рачунамо ту германске војске које су их пратиле у стопу, а при томе и у

Подунављу сачувале, колико је то било могуће, своју племенску расцепканост. У сваком случају биле су те прве, можда и доста бројне словенске гомиле само случајни дошљаци на обалама Дунава; њихове сеобе нису биле у непосредној вези са оним покретом словенских маса на запад и југ (ка доњем Дунаву) који је почео после распада хунскога савеза и после одмицања целе групе германских народа даље на запад. У сваком случају ти „хунски“ Словени једва да би се могли сматрати првим претставницима Словенства у Подунављу и у борби нових народа са Источним Царством. Нема сумње да су се после великих промена у кретању народа северно од Дунава и после расељавања Подунавља, услед растурања хунске државе, нагло раширили нови, многобројни досељеници, Словени, који су још крајем V века почели да преплављују северне и источне крајеве те области.

I

У то доба, када су Германи мало по мало одлазили даље на запад и освајали земље у пределима старога римског света, њихови непосредни источни суседи, Словени, идући њиховим трагом, заузимали су простор који су они напуштали. Словени су наставили дело Германа, дело етничке обнове северних и источних области царства и стварања нових политичких и културних организама на његовим развалинама. Али, стигавши у Подунавље, Словени су окренули своје снаге у другоме правцу. Док је западно римско царство падало под ударом ратоборних германских војски, које су преплавиле Италију и уопште све западне провинције, источном је царству било суђено да постане жртвом навале словенских маса. Но за њега је то продирање нових и туђих народа имало сасвим друге последице: оно га није разорило, него је само етнички обновило његове области и створило на Балканском Полуострву нов културно-историјски тип, ромео-словенски, насупротив романо-германском на Западу. Исиходиште словенских сеоба било је, разуме се, Подунавље, а нарочито крај северно од доњег Дунава, стара Дакија. Она је, без сумње, прва од свих подунавских земаља осетила навалу Словена који су се крајем V века били спустили из свога главног подручја, из области око горње Висле, горњег Дњестра и Буга и западнога дела Подунавља.

Од самога почетка Јустинијанове владавине (527—565) почиње цео низ словенских напада на ромејске провинције

Полуострва. Словени, који су се делили на две гране: западне или Славине и источне или Анте, већ су почетком VI века владали свом земљом северно од Дунава, од Паноније па на Исток до Дњестра, и још даље. Одавде, тј. из старе Дакије, (данашњег Ердеља, Влашке и Молдавске), они су, прелазећи Дунав, стално упадали на Балканско Полуострво. За Јустина I (518—527) прешла је преко Дунава велика војска Анта, али ју је сузбио Јустинијанов рођак Герман. А прве године Јустинијанове владавине прешли су источни Словени, Анти, Дунав и пустошили Тракију, али и њих је разбио и протерао исти војсковођа, Герман. Та је победа толико застрашила Словене и Анте да су се необично плашили тога византијског војводе.

Да би препречио Словенима пут у царство, Јустинијан I је одмах приступио утврђивању дунавске линије. Подизао је нова утврђења и поправио стара, око 80 на броју, и 531 год. поставио је за управника Тракије свога најбољег и најхрабријег војсковођу, Хилибуда, родом Анта; нарочито му је ставио у дужност да чува Дунав, пошто Словени ни тада нису престајали са упадима. Хилибуд је са успехом одбијао Словене;

али се није ограничио само на то, него је почео и да прелази на другу страну Дунава, у земљу самих Словена, са намером да их сасвим ослаби и принуди да се окане царства. Међутим, када је 533-4 прешао Дунав, отишао је врло далеко у њихову земљу, и тамо га је затекла смрт. После Хилибудове смрти Словенима је опет био слободан приступ на Полуострво. Али они су оставили царство на миру више од десет година (534—546). То затишје од стране Словена објашњава се тиме што је од 535 започео читав низ напада на царство од стране Хуно-Бугара

Цар Јустинијан I

који су упадали у балканске провинције, а и ради тога што су међу самим Словенима настале размирице. Два велика словенска племена, Славини и Анти, почела су да војују једни против других; у тој борби подлегли су Анти. У то доба повео је Јустинијан I са Антима преговоре о заштити североисточних граница царства против Хуно-Бугара, уз уступање града Турис што га је саградио Трајан, а који је у оно време био у рушевинама (можда римски град Диногециа на левој обали Дунава, око Галца). Анти су пристали, али под условом да им се за заповедника те нове колоније постави Хилибуд за кога се говорило да је још жив. Хилибудову улогу преузео је један Ант који је знао латински, и пошто је придобио за то једнога ромејског заробљеника, прогласио је себе правим Хилибудом. Превара је ускоро откривена, и он је послат у Цариград (544).

После тога су се поједини словенски одреди скитали по разним деловима Полуострва: 546 налазе се у Тракији, 548 опустошили су Илирик и стигли до Епидамна (Драча), убијајући и одводећи у ропство становништво; 549 стигли су на исти начин до ушћа Месте одакле су се вратили са много робља. Ускоро затим појавиле су се на Балканском Полуострву масе Словена, многобројније него икада раније. Прешавши Дунав и стигавши до Наисоса (Ниша), раштркали су се по околним крајевима и пошли у пљачку. У Сердици (Софији) налазио се тада војвода Герман који је скупио нову војску за поход на Италију. Од заробљених Словена сазнао је да је циљ овога надирања заузимање Солуна и околине; међутим, када су дознали да је ту близу Герман, кога су се много плашили, Словени су одложили поход на Солун и пошли су да пљачкају по Илирику. Германова смрт (550) поново је ослободила Словене; они су се сјединили са гомилама које су тек биле прешле Дунав, и почели да робе и пустоше цело Полуострво. По познатој еписти Прокопију (VI век), „ти варвари не само да су пљачкали Европу (тј. област око Цариграда), него су ту и зимовали без икакве бригае, као у својој земљи“. Покушан је отпор, али без успеха; војсковођа кога је послао Јустинијан I, потучен је до ногу близу Једрена. Тада су Словени пошли на саму престоницу, и тек код Анастасијевог или Дугог зида наишли су на отпор, после чега су се повукли са богатим пленом (551). По Прокопијевим речима, многи су Византинци мислили да је Словене поткунио источно-готски

краљ Тотила који им је правио стално тешкоће, како не би могли отпремити војску у Италију. Сличном пљачкању био је 552 изложен Илирик, али Германови синови, Јустин и Јустинијан, услед своје немоћи, нису се ни успротивили Словенима, нити су им приликом повратка могли да спрече прелаз преко Дунава, који су ови извршили уз помоћ Гепида.

То су скоро сви упади Словена и Анта на Балканско Полуострво до појаве Авара; или, то је први период словенскога насељавања чије су карактеристичне црте ове: 1) Словени су упадали у границе царства са оне стране Дунава; тамо су били стално насељени, а на Полуострву се нису јављали као племенске целине, него само у већим или мањим гомилама; 2) Циљ тих напада за Словене није био да траже место где би се населили, него просто да пљачкају, јер после свакога упада они су се добровољно или принудно враћали преко Дунава. И поред таквог карактера тих упада не може се, разуме се, одрећи да је на Полуострву остало словенских насеља. Иако немамо правих доказа да су таква насеља постојала, ипак у првој половини VI века срећемо целе масе Словена у ромејској војсци, и у ромејској служби много словенских војсковођа, а међу њима и таквих који се боре против напада не само својих сународника, него и туђих народа, и у Италији, и у Азији; — према томе Словени, као и њихови претходници, првобитно се у границама царства појављују као најамници, а можда и као савезници, и улазе у редове ромејске војске против спољних непријатеља царства. За то су, вероватно, добијали земље за насељавање. Као таква насеља спомињу се тврђава Адина у Тракији, око Пловдива, крај око реке Рехије у Македонији, и у Добруди Олмита; сва та насеља наводи Прокопије. Већ смо допустили могућност да је са другим варварима из ранијег доба могао и изванредан део Словена прећи на Полуострво и тамо се настанити; али таква насељавања, ако и претпоставимо да су постојала, нису могла бити старија од доласка Хуна, тј. од средине V века. Међутим, ти Словени, нису могли дуго да сачувају своју народност, јер су потпадали под утицај још јаког романизованог елемента или других, варварских, елемената, пошто није било прилива нових досељеника који би их подржавали; али у току прве половине VI века, после великог слабења домаћих етничких елемената, услед сталних разаравања и у доба непрестаних словенских навала, било је словенских насеља по Мизији, Тракији и Македонији и по другим облас-

тима много више и много већих, јер су Словени надирали у масама и стизали у све крајеве Полуострва.

Да би проредио и ослабио спољашње непријатеље, Јустинијан I градио је и обнављао тврђаве на Дунаву, а после је подигао још две утврђене линије у позадини. Циљ му је био, очевидно, да држи у руци варварске народе који су прелазили у провинције његова царства, и да им не да могућности да нападају и освајају велике градове; јер у противном случају они би се у њима јако учврстили. Крај такве опрезности Ромејци би и успели да се споразумеју с тим унутрашњим варварима, успели би да их потчине своме културном утицају, да њихов број с оне стране Дунава није био огроман и да је било могуће оставити довољно посаде у тврђавама које је саградио Јустинијан I. Али баш то није било могуће; јер, водећи огорчене борбе у Италији против Гота, на истоку против Персијанаца и у Африци против Вандала, Јустинијан испрва у опште није ни претпостављао да би се могла појавити таква страшна опасност и са северних граница царства, те их зато није много ни обезбеђивао. Доцније, у другој половини свога царевања он је опет, саградивши уз огромне издатке разна утврђења, смањивао у њима војску, тако да су утврђења остала са врло малим посадама које нису биле у стању да се боре са дивљим хордама северних непријатеља; најзад, ни сама земља, разорена, опустошена, расељена услед ранијих упада варвара, није више могла да дадне отпора. Једино сретство које је Јустинијану I остало, било је да помоћу самих варвара заштити и избави царство. Тако је, као што смо рекли, покушао да склопи савез са Антима, обећавајући им да ће формално признати њихову власт над земљом северно од Доњег Дунава која је фактички већ и била њихова; затим, старао се да дође до унутрашњих размирица између варварских племена. Али најважнији савез закључио је Јустинијан I са Аварима; циљ тога савеза била је борба против непријатеља царства у Подунављу. Долазак Авара играо је важну улогу у судбини Балканскога Полуострва и имао је важнога значаја и за историју словенског насељавања јужно од Дунава, исто као 200 година раније навала Хуна.

II

У другој половини V века Авари су становали негде око Каспијскога Мора. Њихов полазак на запад био је резултат

новога кретања турских народа из средње Азије ка југоисточним стенама данашње Русије. У VI веку освојили су такозвани Западни Турци, у Туркестану, земље између Каспијског и Црног Мора. Авари, не хтевши да им се потчине, пробили су се и прешли преко Волге ка Азовском Мору; оданде су ступили у односе са цариградском владом. Године 558 послали су посланике цару у Цариград и понудили му своје услуге против племена која су тада живела на северној обали Црног Мора и узнемиравала провинције царства својим непрестаним нападима. Јустинијан I примио је посланике са великим почастима и богато их обдарио; после тога је склопљен савез. Шездесетих година VI века Авари су пошли на запад. Једно хунско племе, Сабири, први су осетили њихов удар, исто тако и приморски Бугари (Утигури и Кутригури), а затим Анги и други Словени који су становали у областима око Дњепра и Дњестра. Оданде су Авари продужили даље на запад и стигли у Потисје; после су се појавили на Лаби и прешли франачку границу, где су победили краља Сигиберта. Када су их Лонгобарди позвали против Гепида, они су заузели гепидску земљу (567), а после одласка Лонгобарда у Италију освојили су и целу Панонију и данашњу Мађарску. Како су под својом влашћу имали врло простране покрајине, Авари су у Средњем Подунављу и Потисју основали моћну државу. Доскора се мислило да је аварска држава претстављала нешто слично хунскоме савезу, тј. да су Аварима били потчињени сви народи кроз чије су земље прошли; али сада је доказано да су сви народи кроз које су се Авари на своме путу пробијали оружаном силом после њиховог учвршћења у Панонији остали независни, а нарочито Словени који су сасвим самостално дејствовали против византијског царства. При таквим односима између Авара и Словена, који су становали северно од доњег Дунава, нису могли престати словенски напади; напротив, пролазак Авара кроз словенске земље још јаче је покренуо Словене и они су, чим су увидели да Авари нису тако страшни, поново почели са својим продирањем у балканске провинције, — испрва сами, а после у савезу са самим Аварима.

Савез, склопљен између царства и Авара, није био трајан. Још наследник Јустинијана I, Јустин II (565—578) одбио је да обнови савез. Што Авари нису још тада почели рат против царства, било је једино зато што су они још били заузети на Западу; али, чим су се осигурали са те стране, почели су рат

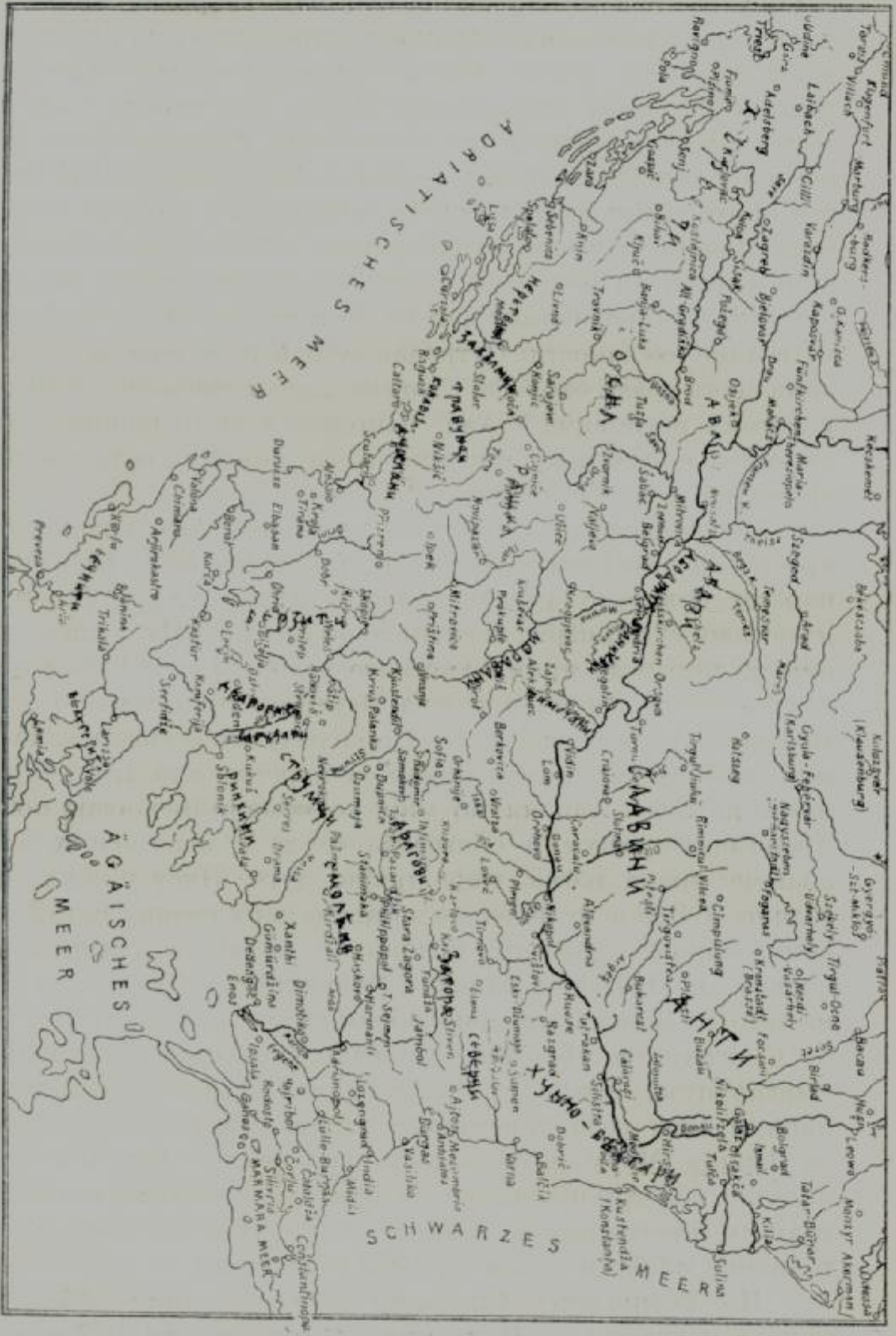
са Византијом. Први сукоби настали су око пограничнога града Сирмиум-а (Срем), год. 575. Тај је рат био нека врста сигнала за поновне упаде Словена у крајеве јужно од Дунава. Године 578, по савременом писцу Менандру, „један словенски народ од близу 100.000 душа“ пустошио је Тракију и многе друге области; тада су они опустошили и Илирик и доспели до Хелладе. Пљачкања и смели потхвати Словена приморали су цара Тиберија II (578—582), који је био заузет борбом против Персије, да се обрати Аварима са предлогом да нападну Словене у њиховој земљи с оне стране Дунава; при томе је имао у виду „да ће се рушиоци ромејских крајева, натерани сопственом бедом, заложити за своју рођену земљу и да ће, желећи да јој помогну, престати да пљачкају ромејску“ (Менандар). Аварски хаган је драге воље примио предлог и сместа кренуо у рат, али не право кроз Трансилванију и данашњу Влашку: превезао је војску, која се састојала од 60.000 оклопљених коњаника, на десну (ромејску) дунавску обалу. Авари су пошли Дунавом до Добруце, где су се ромејским лађама пребацили на леву обалу. Навалили су на словенска села, почели да их пале, руше и пустоше њиве. Словени се нису упустили у борбу на отворену пољу, него су се разбегли по шумама и мочварама. Хагану је пошло за руком да ослободи више хиљада заробљених Ромеја, али када је од Словена затражио данак, они су га одлучно одбили, па чак су и убили његове посланике. После тога похода аварски хаган добио је од царства обећану своту која му је исплаћивана сваке године у износу до 80.000 златника, а уједно је склопљен и неки уговор о миру.

Међутим, ромејско-аварско пријатељство ни овога пута није трајало дуго. Авари, као увек, ни тада нису поштовали уговор; почели су поново рат и опседали Сирмиум три пуне године (579—582); цариградска влада због рата са Персијом није била у стању да на томе фронту предузме неку енергичну акцију. Најпосле, Тиберије II заповедио је опседнутима да напусте град, а сам је са Аварима обновио уговор о миру, исплативши хагану данак за три године унапред. Међутим, Словени су наставили са нападима. „Треће године“ пише савремени историчар, Сирац Јоан Ефески, „царствовања Тиберија Победоносног (тј. 581 год.) крену се проклети словенски род и навали по целој Јелади, на околину Солуна и целу Тракију. Заузеше многе градове и утврђена места, опустошише, попалише и опљачкаше земљу и завладаше њоме; населише

се у њој боз страха, као да је њихова. То је трајало четири године, све док је цар био заузет ратом против Персијанаца и слао све своје војске на исток; зато су се они слободно ширили по земљи, док их Бог не отера. Њихово пљачкање допираше до самих спољашњих зидова; сва царска стада постадоше њиховим пленом; до данас (Јоан Ефески писао је своју историју год. 584) они седе у ромејским провинцијама на миру, без брига и без страха, робећи, убијајући и палећи; боље него сами Ромеји научили су да ратују." У то време (584) пада и први словенски поход на Солун. На дан 26 окгобра (по старом) Солунци су празновали дан св. Димитрија, свога заштитника, уз велике свечаности. Сутрадан су одједном видели пред зидовима свога града око 5000 Словена, „људи одабраних и искусних у ратним пословима." Али, непријатељ се ограничио само на пустошење солунске околине и са помоћу великомученика принуђен је да се повуче.

После заузећа Сирмиума од стране Авара и доласка на престо византијског војсковође Маврикија (582 - 602) ствари у царству пошле су другим правцем. Авареки хаган Бајан одмах је послао у Цариград посланике да преговарају о миру. Маврикије је морао да прими хаганове услове, јер је Византија тада водила тежак и очајан рат са Персијом против које је концентрисала сву своју војску. У Цариграду су осећали како је тај мир са Аварима срам и покор за царство, али другачије није могло да буде. Али ни тај мир, по коме је Византија признала Аварима Сирмиум и обавезала се да и даље испуњава своје обавезе према њима, није трајао дуго. Нису прошле ни две године, а Бајан је почео да досађује цару разним ситним захтевима, између осталог тражио је да му се годишњи данак повиси на 100.000 златника. Маврикије је одбио тај захтев, на што је Бајан одговорио новим ратом, у лето 584 год. Заузео је Сингидунум (Београд), опљачкавши град и околину. Од Сингидунума Авари су кренули низ Дунав и напали Виминациум (код села Костоца), а одавде стигли чак до Анхијала на Црном Мору и опљачкали сву земљу. Још док се Бајан налазио код Анхијала, успела је цариградска влада, после дуго-трајних преговора, да склопи мир (585), уз обавезу да ће годишње плаћати данак од 100.000 златника.

По Теофилакту Симокату исте су године (585) Словени поново нагннули на Полуострво и опет стигли до Дугога зида. Војвода Коментиол који им је изишао у сусрет, успео је да их

Naseljavanje Slovena na Balkanu
 (Распоред насеља Словена који је означено В. Н. Зигтареки према карти „Балканско Полуострво
 у VII и VIII веку“ од Т. Нидерда).

разбије најпре код реке Ергине (данас Еркене), а после да победи и њиховог војводу Радогоста недалеко од Једрена, код мале тврђаве Ансине. После тога Словени су протерани из источне Тракије. Овај словенски напад дошао је, по Т. Симокату, побудом аварскога хагана, јер је у јесен исте године, 585, Бајан почео нов рат против Византије. Авари су брзо прешли на десну обалу Дунава и идући дуж реке стигли до Томи (данас Констанца); близу источног Балкана разбили су онога истог Коментиола и провалили у Тракију (586); али код Једрена су потучени до ногу, пошто су градови јужно од Балкана били јаче насељени и боље заштићени, него подунавски. По савременом сиријском историчару Евагрију тада су Авари пустошили „пелу Хеладу“, а по Михаилу Сиријском (XII век) „народ словенски“ је свуда робио и цркве пљачкао, све до Коринта. Тада се појавила једна словенска војска и пред Солуном је покушала да се помоћу лествица попне на градске зидине. То је онај грандиозни поход Словена и Авара који се с великим појединошћима описује у чудесима св. Димитрија солунског. По томе опису очевидца, аварски хан је „позвао к себи све људе словенске религије и њиховог зверског племена, пошто му је цео тај народ био потчињен, и измешавши их са варварима друге расе, заповедио им да пођу на богохраними Солун“. Војска је достигала до 100.000 душа, и појавила се за кратко време, 22 септембра, (по старом, 586) пред зидинама Солуна. Такве страшне војске Солун до тада није видео; пропаст града у коме је беснела и нека зараза, била је неизбежна, али га је његов заштитник, св. Димитрије, избавио. Пошто је седам дана престојао пред зидинама Солуна, непријатељ је отступио.

У томе рату Словени се нису појавили као гомила без реда и без сретстава за прилажење утврђеном граду; напротив, све чиме се служила тадашња ратна вештина, они су употребили против Солуна. „Другога дана (после доласка непријатеља) — прича очевидац — припремили су ратне машине, гвоздене катапулте, огромне бацаче камења и такозване „корњаче“, покривши их кожама; после су променили намеру: да овим последњим не би нашкодила врућа смола, употребили су коже тек закланих бикова и дева и приковали их клинцима на машине. Распоредивши се тако испод зидина, почеше трећег дана са бацањем камења; стрелци су им пуштали стреле као зимске облаке, тако да онима који су стајали на зиду, није било могуће да се без опасности покажу иза зида и да погле-

дају шта се тамо дешава; и, примакнувши „корњаче“ спољашњем зиду, снажно подриваху његову основу полугама и оштрицама“. Нема сумње да брза појава Словена под солунским зидинама и квалитет њихових опсадних машина јасно показују да то нису биле неуређене гомиле, какве су се појављивале са оне стране Дунава. Напротив, Солунци су ту имали посла са непријатељем који је био добро организован и који је становао недалеко од њих. Очевидац ништа не говори о разлозима који су приморали Словене да отступе; но када се зна да су Ромеји успели да привуку на своју страну Анте који су напали словенску земљу и опустошили је, мора се закључити да је баш та опасност нагнала Словене да тако брзо напусте Солун. Важна је при томе околност да су многи Словени, целе гомиле, ипак остали пред градом и тражили да их пуште унутра. Шта је било с тим Словенима и под каквим је условима дигнута опсада и наступило повлачење од Солуна, о томе очевидац ништа не каже.

Сви ти успеси Словена на Балканском Полуострву објашњавају се, као што смо рекли, трајним ратовима између Византије и Персије. Но када је помоћу ромејске војске Хозроје II (591—628) успео да заузме персијски престо, Маврикије је најзад с њиме закључио мир, и рат се свршио (591). То му је пружио могућност да усредреди своју пажњу на европске непријатеље; али то се није могло десити тако брзо, пошто он није имао сретстава да хитро пребаци војску са источнога на западно бојиште. У то доба аварски хаган опет је прошао покрај Сингидунума и поново упао у Тракију; стигао је до Пиринта где је потукао византијскога војсковођу Приска, али је одмах био принуђен да закључи мир, чим је сазнао да је византијска флота отпловила уз Дунав ка аварској држави. Тек сада је Маврикије могао да започне нешто против Словена. Сматрао је бескорисном делимичну борбу са оним Словенима који су се већ били настанили и распоредили по Полуострву, јер су они увек могли да нађу помоћи и подршке код својих сународника у Дакији. Стога је решио да пренесе војне операције право у прекоморску земљу, како би после могао лако обрачунати и са онима првим. Зато је 592 послао војсковођу Приска са великом војском; овај је код града Доростола (данас Силистрија) прешао Дунав, ушао у земљу, победио већ споменутога словенског кнеза Радогоста, а другога, Мусокија, заробио заједно са неколико његових велможа. Тај је успех охрабрио Маври-

кија, и он је наредио Приску да презими с оне стране Дунава; али у војсци се појавило незадовољство. Испрва је успевао да умири војнике, али је после морао да попусти, те је зато смењен. Следеће године, (593), пошло је за руком Петру, царевом брату, који је дошао на место Приска, да западно од реке Асима (данас Осем) заузме положај где су варвари најчешће прелазили Дунав; том приликом погинуо је други словенски кнез, Пирогост. Прешавши Дунав, Петар је разбио словенску обалску стражу и ушао у земљу, али се ускоро морао вратити, пошто је војсци тешко падало ратовање по безводним шумама пуним непријатељских заседа.

Међутим, Словени нису престајали да пљачкају Полуострво, а нарочито источну Мизију. Петар их није више могао спречити, јер га је Маврикије писмом известио (597) да Словени својим нападима прете и самоме Цариграду; очевидно, то су били Словени који су већ били успели да се настане на Полуострву. Тај словенски напад мора да се доведе у везу са новим упадима Авара у току следећих година, 598 и 599, када су Ромеји имали ратних успеха, и када им је, 600, чак успело и да закључе са хаганом мир по коме је Дунав одређен за границу, а Ромејима дозвољен прелаз преко њега само у случају рата са Словенима. Али Приск, који је поново враћен за заповедника војске, хтео је да искористи осетне губитке Авара и још исте године је, прешавши Дунав код Виминациума неочекивано упао у аварску земљу, потукао хагана у три битке, опустошио генитска села с оне стране Тисе и још два пута победио Аваре и Словене на обалама те реке. Приск се вратио са тог похода са великим бројем заробљеника разних народности. Али ни тај успех није искоришћен. Успевши да осујети намеру хаганову да 601 год. нападне на ромејске области, војвода Петар, Маврикијев брат, пошао је, 602, од Једрена према Дунаву, на „Славинију“. Пошто су им Анти били савезници, Ромеји су успели да се врате на десну обалу Дунава, мада су Авари без успеха покушавали да се успротиве Антима. Док су се Ромеји који су се били утаборили код Секуријске (око Никопоља), спремали у зимишта, пошто је била наступила хладна и влажна јесен, Петар је од цара добио наређење да презими с оне стране Дунава, у словенској земљи. Та заповест изазвала је у војсци велико незадовољство које се убрзо претворило у читаву побуну под вођством центуриона Фоке. Овај је целу дунавску армију повео право на Цариград и свечано ушао у

престоницу. Пошто је погубио Маврикија и његову породицу, ухвативши их у бегству, Фока се прогласио царем.

Рад цара Маврикија, како смо рекли, имао је главном за циљ да ослаби Словене у њиховој сопственој земљи, с оне стране Дунава. Његов план почивао је на рачуну доброг војсковође. Рачунао је са сигурношћу да ће ромејска војна дисциплина одолети дивљим и неуређеним варварским хордама. Међутим, Словени у то доба већ су били вични ратној вештини колико и сами Ромеји. То су, уосталом, показали приликом опсаде Солуна, а признавали су им то и сами савременици.

Осим тога, Маврикије је превидео да се главна снага непријатеља тада није више налазила на северу него на југу од Дунава, по целој Полуострву, па да би према томе и победа над дакијским Словенима једва донела неке стварне користи царству. Византија је пре или после морала да уступи Полуострво Словенима. Било то или што друго, Маврикије, ма колико да се одушевљавао мишљу да спасе од Словена ромејску власт на Полуострву, ипак није успео да постигне свој циљ: походи његових војвода, Приска и Петра, који су заиста улазили у земљу с оне стране Дунава и нанели неколико пораза тамошњим Словенима, свршили су се са потпуним неуспехом. А што је још горе ти походи, нарочито због честих војничких побуна, изнуравали су само још више снаге царства, и повећавали непријатељско расположење Словена против Византије. Словени су у свему томе видели слабост Византије. Словенски насељеници већ су били врло многобројни и заузимали су скоро цео простор од Дунава до Пелопонеза и од Јадранског до Црног Мора. Додуше, они су још увек били без икаквог одређеног места становања и без одређених односа према царству. Византијска влада морала је сада да помишља на уређење тих односа.

За царовања узурпатора Фоке (602—610) није ништа предузето против Словена, јер је у то време, поред крвавих нереда у самој престоници, страшних смртоносних зараза и других беда које су сналазиле царевину, избио и врло опасан рат са Персијом. И Авари су после Маврикијевог пада поновили своје упаде у Тракију. Ни Словени нису остали мирни. По Јовану, епископу у граду Никиу у делти Нила (друге половине VII века) ромејске провинције су год. 609 опљачкане од варвара, туђих народа и Авара, градови порушени а становници одведени у ропство. „Једини Солун остао је поштеђен, јер су

му зидови били врло јаки, те благодарећи Божијој заштити, туђинци нису могли да га заузму; али цела његова област опустела је“. О тој новој (трећој) словенској опсади Солуна дају нам много података „Чудеса св. Димитрија“.

„За владања покојног епископа (солунског) Јована — прича очевидац — деси се да се подигоше словенског народа безбројна племена, као: Драговити, Сагудати, Велегизити, Веунити, Брзити и други, који су тада први пут били пронашли наоружане морске лађе издљане из једнога дебла, опустошили су целу Тесалију и острва око ње и Грчку, па и Кикладе — о жалости! — и целу Ахају, Епир, већи део Илирика и део Азије, и оставили без становника многе градове и области; били су једнодушно решени да пођу на тај Богомштићени наш град и да га опустоше као и остале“. Словени су опколили Солун и са копна и са мора; дошли су са породицама и покућством у намери да се после заузећа града настане

у њему. У Солуну је настала страшна паника. Није било ни сопствених ни туђих лађа које би могле да затворе пут до пристаништа. Словени, међутим, ни овај пут нису одмах ударили на град, него су почели са припремама. За то време Солунцима је пошло за руком да се учврсте: затворили су ланцима и чамцима улаз у пристаниште и опкојима и оруђима заштитили слаби део градских зидина. Трећег дана Словени су се приближили граду са мора, а четвртога полетели су уз вику ка зидинама. У тај мах појавио се заштитник града, св. Димитрије. У белој хламиди ишао је најпре по зидовима, а доцније и по мору, као по суву. Словене је обузео страх и трепет; подигао се и силан ветар који им није дозвољавао да управљају својим

Св. Димитрије Солунски

чамцима; они су ударили један о други и разбијали су се. Њихова флотила је скоро сва пропала, и Словени су се дали у бегство. Њихов кнез Хапон обратио се боговима са питањем: да ли да уђе у град, и када је добио потврдан одговор, ушао је, али тамо је нашао смрт. Љути нешто због свога неуспеха, а нешто и зато што им је велик број заробљеника умакао у

Цар Ираклије

Солун, Словени су позвали у помоћ аварскога хагана. „Не сме се допустити — говорили су словенски посланици хагану — док су похарани сви градови и све области, да само тај један град (Солун) остане читав и да прима бегунце са обала Дунава, из Паноније, из Дакије (рипенсис), Дарданије и других крајева и градова“. Хаган, увек готов да се богати на рачун царства, драге воље је примио словенску понуду. Сакупио је многобројну војску од својих Авара, Словена, Бугара и других народа; по уговору, издржавање те војске узели су на себе Драговити, највеће словенско племе у Македонији. Непријатељ се појавио неочекивано у околини Солуна, уништавајући и истребљујући све куда је прошао. У Солуну је настала велика паника; бегунци из Ниша и Сердикe, који су бежали испред непријатеља и служили као доказ колика је страшна његова снага и непобедивост, још више су ширили страх. После неколико дана стигао је и сам хаган под градске зидине.

Почела је опсада; али ускоро је Солунцима стигла помоћ, и после тридесетодневне опсаде приволели су непријатеље поклоњенима да склопе мир и да се повуку, водећи са собом много заробљеника. Уговорено је да Словени остану мирно настањени

око Солуна, а хаган се, пустивши робље по положеном откупну, вратио поново у Панонију.

У ово за царство бурно време треба ставити и нападе Словена на далматинско приморје где су многи стари градови разорени и ишчезнули као, нпр., Солин код данашњег Сплита; становништво се разбегло по оближњим острвима, или је основало нове градове на заштићенијим местима; например, место старога града Епидаура никао је Рагуеиум, данашњи Дубровник.

Не мање згодна била је за Словене владавина цара Ираклија (610—641) који је целога свог царевања био у љутим ратовима са Персијанцима, Аварима и Арабљанима, тако да није имао ни времена ни сретстава да помисли на какав било отпор против Словена. По оскудним вестима из тога доба можемо закључити да су се њихова кретања и напади ограничавали само на Полуострво; тако су, 611, Словени победили ромејске војске негде на Дунаву и страховито опустошили те крајеве; 614 отели су Ромејима Грчку; 622, док су Авари харали по околини Цариграда и пљачкали многе градове по Тракији, предузели су Словени из Грчке на својим чуновима у издубљеним деблима пљачкашки поход по Беломе Мору и стигли чак до острва Кипра; а, 626, узели су активног учешћа својом импровизованом флотилом у чувеној опсади Цариграда, као савезници Персијанаца и Авара. Али велика катастрофа која је савезнике снашла код престонице, није поштедела ни словенску флотилу и словенска поморска снага за неко време је знатно ослабила. То је била и последња навала Авара против царства. После овога неуспеха пред зидинама Цариграда аварска је моћ почела брзо да опада. Пресељење Срба и Хрвата у

Цар Константин VII
Порфирогенит

Илирик и Далмацију и оснивање чешко-моравске државе учинили су крај аварској моћи и ослободили царство од Авара. Византијски извори нам саопштавају да су Словени у то доба одбили да и даље служе у аварској војсци; у исто време спадају и устанци словенских поданика аварскога хагана, које је предводио Само (623—658), ослободилац Чеха и Мораваца испод аварскога јарма. У вези с тим догађајем постаје јасно и време пресељења Срба и Хрвата на Балканско Полуострво. Јер Само је тежио да потчини својој власти и Словене у Белој Хрватској и Белој Србији у Карпатима. С друге стране франачки краљ Дагоберт закључио је, год. 629, са Ираклијем савез против Самове државе. По овоме је уговору цар примио Србе и Хрвате. Према томе са извесном вероватношћу можемо примити као тачно да су се ови преселили ускоро после овога датума, тј. после год. 630, пошто је оснивање Самове државе, истина, отстранило једнога непријатеља царства, Аваре, али је снажење Чешко-Моравске било подједнако опасно и за Ромеје и за Франке. Зато су Ираклије и Дагоберт и склопили савез, а ромејски цар дао је уз то још и Србохрватима просторе за насељавање у границама свога царства. У сваком случају пресељење Срба и Хрвата у северозападни кут Балканскога Полуострва није било без учешћа византијске политике која се увек старала да свима сретствима задржава и одбија варварска кретања по царству: као бедем имали су сада да послуже Србохрвати који су признали врховну власт ромејскога цара.

У то доба се завршило пресељавање Словена на Полуострво. Не знамо ни за какве нове нападе Словена с оне стране Дунава. Књижевни извештаји после тога времена говоре само о покретима Словена на самом Полуострву. Ти покрети односе се или на везе Византије са словенским племенима која су стигла до цариградских зидина, или на догађаје с погледом на унутрашњи живот тих племена, већ настањених у европским провинцијама царства. Тако су средином VII века Словени већ живели у ромејским земљама у масама, по племенима. По једној јерменској географији, из друге половине истога века, живело је у то доба у Тракији, Македонији, Ахаји, Далмацији итд. до двадесет и пет народа, тј. племена под именом Слави.

Балканска култура у доба Византије

Велике најезде крајем шестог и у седмом веку дубоко су преобразиле етнографију Балканског Полуострва. Још за време Јустинијана оно је било насељено, бар већим делом, више или мање романизованим Грцима. Најезде су овамо довеле мноштво народа, особито словенских који, у опустошеној и без становништва земљи, заузеше место пређашњих становника. На северо-западу Полуострва настанише се Хрвати и Срби чија племена поплавивши стару Илирију допреше до далматинског приморја. На северо-истоку, између Дунава и Балкана, сместише се Бугари. И на целој површини Источног римског царства, у Македонији, Тесалији и средњој Грчкој и до Пелопонеза, основаше се словенске насеобине „Склавиније“. Док је, у овим склавинијама, царска влада успевала мало по мало — али не без муке — да учврсти своју власт, дотле на другим странама јаче словенске јединице, настањене на Полуострву, основаше на штету византијског царства независне велике државе, које су се не једном, у току историје, такмичиле с Византијом о превласт на Балкану. За време славне владавине царева Симеона и Самуила, Бугарска је била за грчку царевину страховита опасност, и у својој престоници Преславу, Симеон, крунисан 926 г. од папиног посланика, јавио се као такмац а можда и као наследник

Краљ Томислав

василеуса. А исто је тако друго бугарско царство, обновљено крајем XII века, било за владе цара Калојована и Јована Асена најмоћнија држава на Полуострву. У далматинској Хрватској, такође, кнез Томислав који је добио 926 г., милошћу Рима, краљевску титулу, основа велику државу којој присаједини панонску Хрватску, и као „царски конзул“ владаше у име цара чак над византијским градовима у Далмацији. Напослетку српска племена, дуго времена раздвојена, сјединише се пред крај XII в. под влашћу Стевана Немање, и ту се такође основа држава чији владалац, у почетку XIII века, доби од Рима краљевску титулу. Та држава, у XIV веку, за време Стевана Душана, беше велика сила Балканског Полуострва. „Краљ Срба и Приморја“ Душан се круниса 1346 г., у Скопљу, као „цар Срба и Грка“ и био је одлучан претедент на византијско наследство. И, поред ових великих држава, довољно је поменути Босну која, у другој половини XIV века, заузима важно место и игра улогу за време Стевана Твртка „у име Христа Бога нашег Краља Срба, Босне и Приморја“, и Арбанију, о коју су се отимали наизменце Бугари, Срби и напуљски Анжујци али која је увек сачувала са својим старим становништвом, нетакнутим од словенске најезде, извесну независност.

Најзад, четврти крсташки рат, стварајући у Грчкој латинске државе, као атинско војводство и кнежевство ахајско, уводи на Полуострво западне народне елементе, који знатно променише изглед тих крајева. Међутим Венеција, почев од IX века, завладала је далматинским приморјем. Напослетку, у планинама Балкана и Пинда налазило се прилично многобројно становништво влашких пастира, које је било присаједињено при оснивању другог бугарског царства.

Тако етнографски и политички, Балканско Полуострво у доба Византије изгледа јако подељено. Међутим, и поред тих разлика на Полуострву постоји, у доба Византије, заједничка култура чије су главне црте истоветне у разним балканским државама. Како да се објасни та неочекивана а међутим неоспорна чињеница?

* * *

Цео свет зна шта је била Византија у средњем веку и какав је био сјај њене културе.

У политичком погледу, она је била једина држава која је неопштењена прошла кроз тешко стање и која је могла да се

поноси што је сачувала наслеђене римске традиције. На челу ње налазио се апсолутни владалац, цар милошћу божјом, коме су његова власт, сјај раскоши, рафинисаност дворског церемонијала који га је окруживао, давали у целом источном свету сјајан престиж, и чији раскошни двор и дивне палате задивљаваху све оне који су их посећивали. И да би обезбедио поредак својој владавини, тај *василеус* је имао поред себе зналачку управу, добро изабрану, јако централизовану, која је занета била снажан ослонац византијског царства.

У верском погледу, Цариград је био средиште највећег источног патриархата, чији је носилац био прави источни пана. Света Софија, „велика црква“, претстављала је за све балканске хришћане престоницу православља. И занета када су се у дане великих празника, у облацима тамњана, и буктању свећа, у дирљивом складу светих песама, под сводовима саборне цркве развијале сјајне верске поворке и величанствене свечаности богослужења, нико није могао да не осети мирну привлачност вере, чији су призори, по речима руских бојара послатих од Владимира у Византију, „превазилазили човекову намет“.

У привредном погледу, Цариград је био — по свом географском положају — важно тржиште, на које су долазили сви народи Истока да мењају своје производе за ремек дела византијске индустрије, за тканине сјајних боја, за богате златне везове, за скупоцене златарске радове, за вина и све оно што је на том великом светском тржишту долазило с далеког Истока, као: мирођије, шећер, мириси, бисер и драго камење.

У друштвеном погледу, Цариград је био град задовољства и забава. Претставе византијског циркуса, својом разноликошћу и величанственошћу, биле су чувене на целом истоку, а велике свечаности које су стално приређиване на његовим улицама претстављале су још једну чар више коју је он давао свету.

У духовном погледу, он је био несравњиво огњиште античких традиција. Нигде се у средњовековном свету није потпуније сачувала и нигде се није одржала посредница веза с јелинизмом, него што је то било у Византији. У осталом делу средњовековне Европе грчки језик је био туђ језик, који је требало поново учити. У Византији је грчки језик био народни језик, и никада се ту није морала поново да открива класична старина. Васпитање сваког Византинца било је засновано на делима грчког језика, и слава византијских школа, од IX до XIV века, привлачила је слушаоце целога света. Дела византијских писаца била

су знаменита на целом хришћанском Истоку; књиге историчара, списи богослова, песме мелода биле су свуда читане и преводене, и свуда су служиле као узор.

Најзад, у уметничком погледу Цариград је био пун ремек-дела античке уметности, најбогатији музејима, и слава византијске уметности је била тако велика да је цео средњи век тражио од царске престонице учитеље и драгоцене дела.

С обзиром на све то Цариград је био, по речима Вилардуена, „царски град над свим другим градовима“. Он је био за цео Исток најјејачији „град“, дивни град који се пред свима појављивао у блеску злата. И по свему томе, оно што је Рим био у средњем веку за западни свет, Византија је била за словенски и балкански Исток: велики васпитач, велики неимар који је доносио цивилизацију још варварским народима који су потпадали под утицај царства.

Други велики византијски град на Балканском Полуострву био је Солун. Налазећи се у крају потпуно насељеном словенским племенима, имајући чак у своме становништву прилично велики број Словена, он је био природна додирна тачка између византијског света и балканских држава; његови становници су добро познавали словенски језик. Саграђен на излазу великог друма који отвара вардарска долина, имајући у свом добро заклоњеном заливу одлично пристаниште, он је природно привлачио себи велики део острвског привредног живота. Његови сајмови, крајем октобра месеца, који су падали на дан празника покровитеља града светог Димитрија, били су чувени у целом средоземном свету. Као велики индустријски и трговачки град, он је био с друге стране тврђава јелинизма у Македонији. Његово богатство, сјај његових цркава, особито цркве светог Димитрија, славна чудеса која су се догађала на гробу његовог небеског покровитеља, још су појачавали његов престиж и привлачили гомиле посетилаца и поклоника. Солун је био такође велико уметничко средиште. Између XIV и XVI века, он је био огњиште оне македонске сликарске школе, чији је најчувенији учитељ био Мануил Панселинос. С обзиром на све то, Солун је вршио велики утицај на балканске државе, готово у истој мери као и Цариград.

У ова два велика византијска града стицали су се људи из свих држава Полуострва. Бугарски трговци су имали, још од краја IX века, слагалишта у Цариграду која су доцније пренесена у Солун. Бугарска и српска аристократија долазила

је често у Цариград да употпуни своја знања. Такав је био случај цара Симеона који је провео као талац многе године своје младости у византијској престоници и ту изучавао „Демостенову реторику и Аристотелове силогизме“, што је било довољно да су га савременици назвали „полугрком“. Политички бракови, којима су се они врло поносили, уводили су у царску породицу бугарске и српске кнезове. Бугарски цар Петар оженио се унуком Романа Лекапена, а српски краљ Стеван Милутин ћерком Андроника II Палеолога. После покорња Бугарске, Василије II настојао је да женидбом увуче у

Византијски цар Василије II

византијско друштво највеће породице бугарске аристократије. Катарина, која се удала за Исака Комнена и била византијска царица, била је ћерка цара Самуила; друга висока бугарска госпођа удала се за војводу Константина Диогена и била је такође мајка једнога цара. Дипломатске везе исто тако као и ходочашћа — познат је глас који су имали у словенском свету светогорски манастири и све драгоцене светиње које је имао Цариград — привлачили су у византијски свет многе посетиоце. С правом се рекло да је Цариград био дивна радионица „где је Византија примала необразоване и дивље странце, које је доцније враћала култури царства као образоване људе,

научнике, богослове, веште управљаче, гипке чиновнике.“ Тиме се објашњава дубоки печат којим је Византија обележила балканску културу. Свим тим још варварским државама она је донела две сушаствене ствари: јелинизам и православље.

Свакако, поред византијског утицаја, вршени су и други утицаји на балкански свет. Цео северо-западни део Полуострва, стари Илирикум, присаједињен до половине VIII века римској цркви и над којим су папе настојали да успоставе или учврсте свој ауторитет, силно се подвргао дејству латинског света. Видели смо како су сви балкански владари примали краљевске титуле од Рима. Тако је исто папство прегло, покаткад са успехом, да у овом крају сузбије верски утицај Византије. Хрватска Краљевина увек се служила латинским обредом; њен клир и њен народ су остали верни римској цркви, и далматински градови, премда су дуго времена били политички потчињени Цариграду, увек су имали латинске владике. Тако исто су с Јадранског Мора, преко Дубровника, а нарочито преко Венеције, продирали западни утицаји у Србију Немањића. А на северу и северо-истоку Полуострва, други утицаји, долазећи једни из далеке Јерменије, други с исламског Истока, обилазећи Црно Море, прешли су Дунав и својим печатом обележили украс српских цркава с краја XIV века. Угарска која је више пута, почевши од XII века, тежила да учврсти своје господство над хришћанским државама западног Балкана, донела је такође извесне латинске утицаје. Међутим, Византија је извршила главни утицај и она је дала балканској култури њено јединство.

II.

Пре свега, у верском правцу.

Каже се да су још у доба Ираклија, Хрвати и Срби били обраћени у хришћанство. Међутим, изгледа да су они тек у доба Василија I, у ствари, примили хришћанску веру, и то Срби преко Византије а Хрвати преко Рима. Отприлике у исто време учињен је велики напор да приме хришћанство словенска племена Македоније и западног дела Балкана. То нам показује, за време Лава VI, напомена у епископским листама целог реда нових епархија које су биле потчињене архи-епископским средиштима у Солуну, Никопољу, Драчу. У години 864, Бугарска такође постаје хришћанска; несумњиво

више из политичких разлога него из убеђења, цар Борис се покрштава у Цариграду, и патриарх Фотије одушевљено поздравља новокрштеног као „најлепши драги камен наших напора“.

Напоследку, то је доба када Ћирило и Методије, словенски апостоли, одлазећи у Велику Моравску на позив кнеза Растислава, преводе Еванђеље на словенски језик, и тако дају Словенима азбуку и књижевни језик. Сем тога, схватајући значај обраћања на њиховом народном језику они проповедају на словенском људима које желе да придобију за хришћанство. Постижу да и сам Рим допушта словенско богослужење и настоје да образују словенски клир. И ако се, пред отпором и сплеткама немачког свештенства, дело Ћирила и Методија у Моравској брзо срушило, њихови ученици, после смрти Методија (885 г.), нађоше уточиште у Бугарској и они су ту земљу коначно обратили у хришћанство.

Ћирило и Методије

Они нарочито проповедаху у целом словенском свету православу веру, на начин и по начелима која су Ћирило и Методије од самог почетка примењивали. Још и данас је ћирилица азбука Срба, Бугара и Руса, и њихово богослужење се служи црквенословенским језиком, који су створили, пре више од десет векова, два брата из Солуна.

Тако је, услед опште примене православља, Византија дала јединство највећем делу Балканског Полуострва. Несумњиво да је новим црквама убрзо додијала зависност у којој их је хтео да држи цариградски патриархат; одмах после обраћања у хришћанство, Бугарска се окренула Риму и покушала, али без успеха, да се ослободи византијског утицаја. Политичке тежње владалаца помогле су тим покушајима осло-

бођења. Када је Симеон сањао да постане „цар Бугара и самодржац Грка“, он постиже то да архиепископ преславски буде признат као патријарх Бугарске, и бугарска црква постаје независна од Цариграда до почетка XI века и чак дуже —

Св. Сава

јер јој је Василије II оставио, под управом охридског архиепископа, широку аутономију, док није, са оснивањем другог бугарског царства, био поново успостављен патријархат у Трнову. Тако је исто српска црква, коју је организовао године 1219 Свети Сава, била народна црква, чији старешина није морао да иде у Цариград да га посвети тамошњи патријарх. Када се, у XIV веку, Стеван Душан прогласио за цара, архиепископ, чије је седиште било у пећском манастиру, био је уздигнут на достојанство „патријарха Срба и Грка“. Али, и поред супарништава и прекида односа са цариградском Црквом, који су некад и дуже тра-

јали, заједница хришћанске вере сачувала је међу балканским државама духовно јединство од великог значаја. Грчко правослађе било је свуда утврђено као државна вера, и поред државе, која га је заштићивала и коју је оно подржавало, оно бива свемоћно, као и у Византији.

Манастири, многобројни у целом балканском свету и које су бугарски и српски кнезови подизали исто тако ревносно

као и византијски цареви, појачавали су то јединство. Манастири су се придржавали правила која су била често инсценирана правилима манастира Студиона у Цариграду. А нарочито, са свих крајева Полуострва, погледи су били уперени на Свету Гору, тај узор калуђерског живота и савршено уточиште светости. Ту је Свети Сава, пун мистичног жара, отишао да тражи уточиште у манастиру Ватопеду, и ту је Стеван Немања, пошто се одрекао престола, основао манастир Хиландар да ту умре у побожности. Стеван Душан је у XIV веку учинио свечану посету Светој Гори. Ту и Бугари основаше манастир Зограф. И Света Гора, где су се сретали разни народи Балкана, и чији су утицај калуђери ширили на целом Полуострву, била је, и поред свих препирки које су тамо покатад избијале, једно оруђе више за јединство. Византија је, најзад, дала словенским државама начела црквеног права. Још од краја XII века преводио се на словенски језик, можда на Светој Гори, Фотијев Номоканон. У XIV веку се преводила Синтагма Матије Властара из Солуна, велики уџбеник црквеног права. И тиме се још већма наметао печат византијског православља.

У политичком животу Полуострво је исто тако било скроз прожето утицајем Византије.

Хришћански народи Балкана дугују Византији појам о држави, и царска власт како су је схватили Византинци, била им је узор по коме су они схватили власт својих владалаца. Свети Дворац у Византији и раскошни двор *василеуса* изазивали су чудесно дивљење код свих тих варварских кнезова, и они су се много трудили да подражавају сјај око себе. У својој престоници Великој Преслави, бугарски цар Симеон је хтео да се покаже раван византијским царевима. Савременици са дивљењем говоре о раскошним грађевинама, високим дворovima, црквама које су се уздизале у царском граду, о сликама које су их украшавале, о сјају сребра и злата које их је окружавало. Они показују кнеза „у оделу бисером извезеном, с низама дуката о врату, с гривнама на руци, опасана пурпурним појасом“, у сјајном оделу византијских царева, и около њега бојаре, „украшене златним ланцима, појасима и скупоценим гривнама“ а његове чуваре у блиставим бронзаним оклопима, како држе сребрна и златна копља. Потпуно византијски дворски обичаји мешали су се са овом раскоши. Бугарски кнезови, чак и док су још били незнабошци, радо су се проглашавали „владаоцима по милости божјој“. И около њих, висока дворска

звања била су махом подражавања византијских. Њихова власт је исто тако неограничена као и власт *василеуса*. То исто ће бити и за време другог бугарског царства. Трново, престоница Јована Асена, неће више бити тврђава, у коју варварски ратници доносе свој плен, него велики град пун двораца, црква,

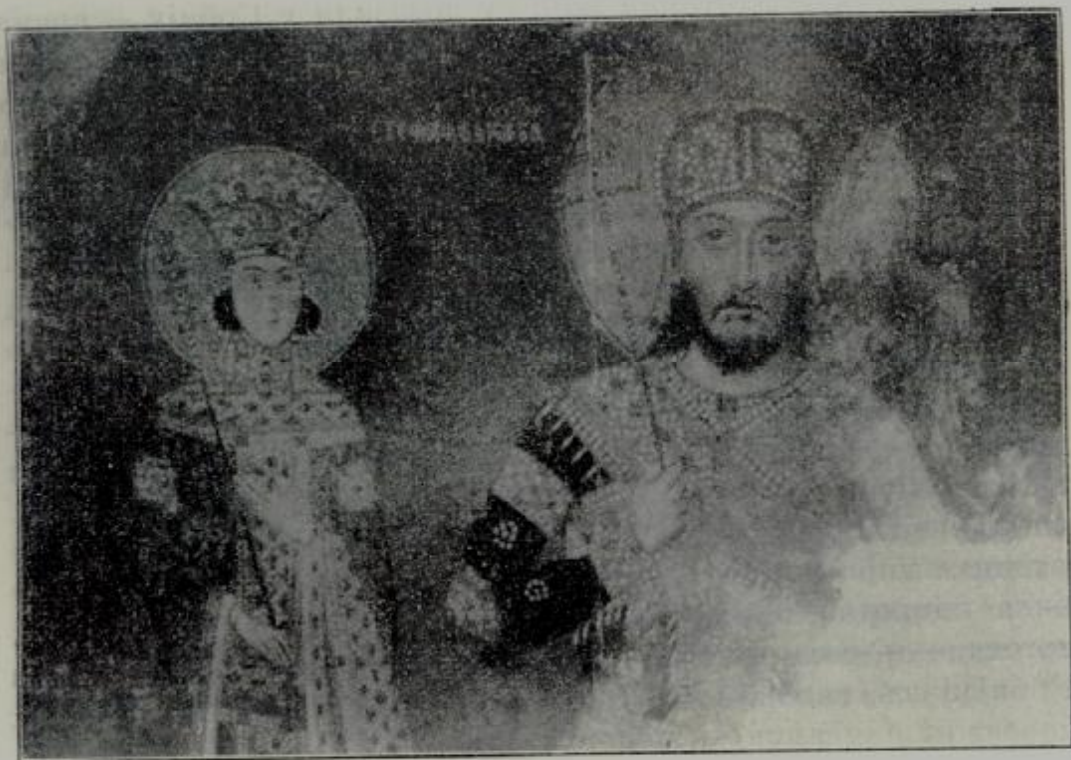

Бугарски цар и његова породица

манастира, супарник Цариграда и Солуна. И ту се владалац јавља као византијски цар влашко-бугарског народа, а не више као вођа пастира и хајдука, као што су били његови претходници,

Исто је тако било и у Србији. Немањићи се називају „самодршци по милости божјој“, „побожни краљеви у Христу

Богу нашем“. Стеван Милутин је поносан што носи ејајно одело које му је послала његова ташта, византијска царица. Стеван Душан, на дан свога крунисања, има царску круну, скиптар, црвене ципеле по византијском обичају. Он узима титулу „величанство“ (ἡ βασιλεία σου) и назива се, као у Византији, „светим“ царем. Око њега су дворски великодостојници, виши чиновници имају титуле и одела као они у двору Палеолога: они су ћесари, деспоти, севастократори, севастии, логотети, вестииари, протовестииари; на српском двору се налазе, као у

Цар Душан и царица Јелена

Византији, велики соколар, велики пехарник, штитоноше, и дворска канцеларија је уређена по узору царских канцеларија. Краљева власт је неограничена; он има целу власт у држави, он је извор закона. Душанов Законик, обнародован 1349 г., јесте проникнут начелима византијског права, чија је многа важна дела владалац наредио да се преведу. Без сумње, у Србији као и у Бугарској, постоји властела, чији се чланови састају на саборима где заседају и решавају велике државне и црквене послове; велможе, владике, манастирски игумани и

ова властела, врло богата и често разуздана, каткада спутавају краљевску власт. Када је владалац одлучан и јак, он држи у руци властелу, као што то чине византијски цареви X века према „моћнима“ (δύνατοι). Али ако је владалац слаб, као што се десило у Бугарској за време дуге владавине Петра, Симеонова сина, или у Србији после Душанове смрти, племство подиже главу и постаје опасно. Деспот Јован Оливер, ожењен византијском кнегињом, господар огромних области, биће у XIV веку, у Србији, исто тако опасан као Бардас Фока или Бардас Склерос у Византији.

Свакако, Византинци који су долазили у Србију — према сачуваним извештајима многих грчких посланика који су слати у Србију у XIV веку — налазили су да је ова земља необично примитивна и патријархална. Градови, ако се изузму они са далматинског приморја са прилично широком самоуправом или градови одузети од Византинаца у Македонији, били су малобројни и слаби. То су била подграђа које је обично заштићавала јака тврђава. Али је земља била богата, особито у доба Милутина и Душана (између 1282 и 1355), далеко богатија него Бугарска која је била од времена до времена пустошена најездама Татара из Јужне Русије, а била је богатија и од византијског царства које је било у опадању. Један француски путник из тога доба описује Србију као земљу богату житом, вином, зејтином, стоком, да садржи богате златне и сребрне руднике чија је експлоатација била врло уносна. Трговина је била напредна особито благодарећи делатности дубровачких трговаца и везама с Млечићима. И појмљиво је да се тада Србија јавља као најмоћнија држава на Балканском Полуострву.

III.

Што се тиче духовног и уметничког развитака, балканска култура достојна је исте пажње и показује исто јединство.

Византијска књижевност, а преко ње и јелинизам, вршили су моћан утицај на целом Полуострву. У Бугарској као и у Србији, грчки језик је био врло распрострањен. Још у почетку IX века, у двору у Плиски Абоба, бугарски ханови састављају на грчком језику натписе спомињући своје победе. Доцније, на грчком језику много српских и бугарских велможа пишу своје повеље или натписе да овековече помен на полагање темеља својим задужбинама. И честим браковима који су их

везивали с Византинцима, као и својим односима с грчким свештенством, врло брзо, они се погрчавају обожавајући високу културу Византије, врло поносни да се за њу на неки начин вежу. Јелинизам је нарочито напредовао на Полуострву преко грчких дела која су Словени преводили.

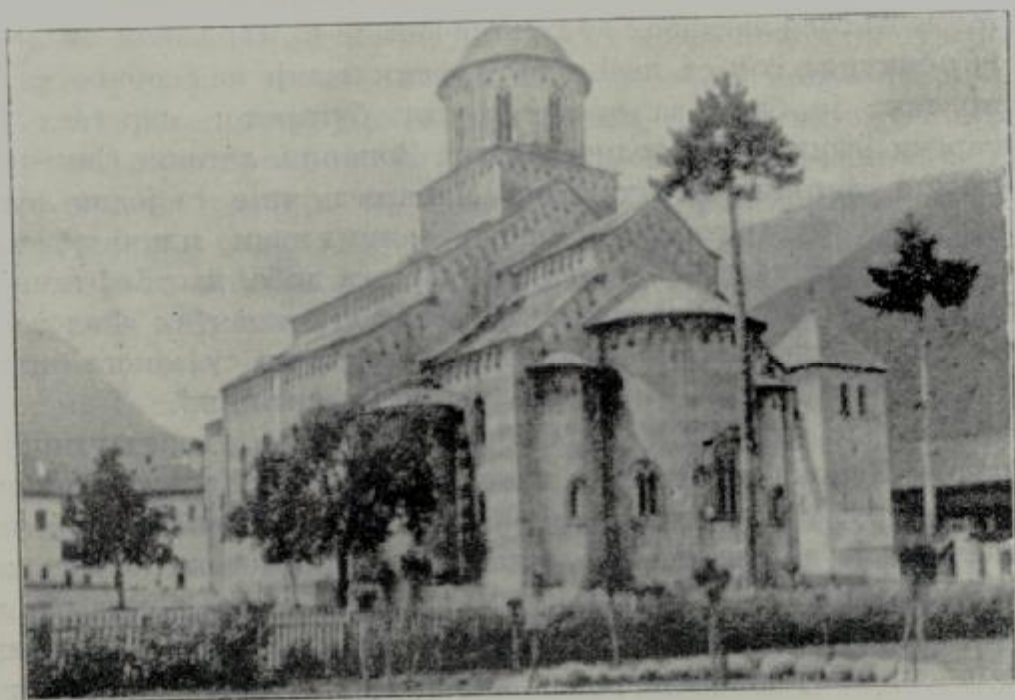
Још крајем IX века, цар Симеон је дао за то пример. Он се поносио што воли књижевност, волео је друштво образованих духова. Наредио је да се преведу на бугарски језик најзначајнија дела византијске књижевности, као и чувени летописци и дела црквених отаца. Он је сам налазио задовољства у састављању једног зборника извода из Јована Златоустог и његови ласкавци су га поређивали с „марљивом пчелом, која прикупља сок са цвећа да га затим излије на своје бојаре“. Исто тако је било за време другог бугарског царства. На бугарски језик се преводио летопис Зонарин, летопис Симеона Логотета, летопис Константина Манасеса, чије се једно лепо издање на бугарском, украшено занимљивим миниатурама, налази у Ватикану. И други писци тога доба, као Јефтимије Трновски, Теодор, Григорије Цамблак, Константин Филозоф потпали су тако силно под грчки утицај, да су заиста били, као што се говорило, „по души чисти Византинци“.

Тако је исто било у Србији Немањића. Поред утицаја западне Европе који су ту донели легенду о Карлу Великом или Артуру, успомену о Троји или о Александру Великом, из Византије је дошла већина дела која су превођена на српски језик, апокрифна еванђеља, — много цеђена у Србији као и у Бугарској, — житија светаца, теолошки списи, историјски летописи, — још 1408 један хилендарски калуђер преводи Зонару на српски, — медицинске књиге, компилације црквеног и грађанског права. По угледу на панегиричку књижевност Грка, састављена су житија Немање и Светог Саве или житија краљева и архиепископа које је написао у почетку XIV века архиепископ Данило. Лако је разумети огромно интересовање које су све словенске државе показивале према византијским летописима. Из њих су оне скоро једино сазнавале своје порекло и своју историју. Без Византије, врло добро вели А. Рамбо, сви ти народи, Срби, Хрвати, Бугари и Руси, не би знали готово ништа од своје прошлости.

* * *

Утицај византијске уметности на Балканском Полуострву није био ништа мањи.

По угледу на византијске цркве био је саграђен већи део црква на Полуострву. Разуме се, и овде, има изузетака. У Србији, на здањима која припадају такозваној рашкој школи, утврђују се утицаји западне уметности: такав је случај са Немањином црквом у манастиру Студеници, а нарочито то је случај са лепим Дечанима, које је, уосталом, саградио фрањевац из Котора; овде се јавља утицај далматинских и италијанских грађевина. Исти случај је и са црквама на крају XIV и у почетку XV века, које припадају моравској школи; на Лазарници у Крушевцу, цркви у Каленићу, и још другде. У њиховим

Манастир Високи Дечани

украсима налазе се мотиви који потичу с јерменског или муслиманског истока. С друге стране, на Пелопонезу, франачки замци Мореја, Клемуци, Мистра, Каритена, Каламата, потсећају на феудалне замкове француске, а у црквама Грчке, поред јелинског утицаја, јавља се често једноставнија и озбиљнија структура која се инспирише са Истока, а особито из Јерменије. Али, ипак, у целини Византија преовлађује у облицима архитектуре. У Бугарској, лепе цркве у Месемврији, округла црква у Преслави, цркве у Бојани или у Трнову све су надахнуте византијским моделима. Њихова је основа најчешће саграђена у

облику грчког крста, који је постао класичан на целом Полуострву, или у облику троугаоника, много употребљаваног у то време у манастирима Свете Горе. Тако је исто у Србији крајем XIII века и у XIV веку. Под утицајима Солуна и Свете Горе, цркве српске Македоније и саме Србије су, у то доба, чисто византијске грађевине, саграђене у облику грчког крста и украшене куполама. Такве су, на пример, црква у Нагоричану, Грачаница, Краљева црква у Студеници — њих је све три саградио краљ Милутин — цркве у Матејићу, Леснову и у Пећи. И исто као у византијским црквама тога доба, богати керамичко-пластични украси с вештим цртежима, са сјајним бојама, дају спољним зидовима тих грађевина необичну лепоту и драж. Цркве Грачаница, и у Каленићу, нарочито црква у Крушевцу, у том погледу су значајне.

Особито у сликама које украшавају те цркве, преовлађава византијски утицај. Бугарски и српски владоци тражили су врло често од Цариграда уметнике да украсе цркве које су они подизали. Грчки мајстори су потписали фреске у Нагоричану и у једној цркви недалеко од Скопља; други један Грк је ставио своје име на сликама у Леснову; Византинци су извесно радили и на Грачаници и Матејићу. Свуда наилазимо на уређење, иконографију и стил који су својствени византијској уметности. И у тим сликама Србије, несумњиво најбогатијој целини коју нам је оставила хришћанска уметност Истока, налазе се дивна дела како по композицији тако и по боји: Успење Богородице у Нагоричану или Ваведење у Студеници, као и они лепо портрети, тако живи и изразити, где се Милутин и Душан појављују у величанственом оделу византијских царева. Међу ремек-делима уметности тога доба, не сме да се заборави ни српски псалтир, богато украшен, који се чува у минхенској библиотеци, ни лепо епитаф који су везле две српске књегине у XIV веку.

Исти утицаји се јављају на фрескама бугарских цркава, у цркви у Бојани, која потиче из средине XIII века, у Трнову из XIV века, у манастиру Поганову из XV века. Чак преко Дунава, у Румунији, тај утицај, помешан уосталом са имитацијом италијанске уметности, јавља се у прекрасним сликама (иконама, фрескама) у цркви Светог Николе Домнеска у Куртеа де Арђеш, уосталом савршено византијској по своме нацрту и структури. И тако, с краја на крај Балканског Полуострва, византијски утицај се јавља подједнако у IX као и

у XII, а особито у XIV веку, када је византијска уметност доживела последњу и величанствену обнову.

Главна средишта те обнове у којој је, уочи свога пада, Византија, како изгледа, скупила све своје снаге да баци, духовно и уметнички, последњи и величанствени сјај, била су тада Цариград, где су мозаици Кахријецамије, ремек дело почетка XIV века; затим Солун и манастири Свете Горе, чије се безбројне слике нижу од средине XIV до средине XVI века, од којих нам је сачувано много значајних дела, особито лепе фреске које украшавају цркву Протатона у Кахрији; да поменемо напоследку и Мистру, престоницу грчког деспотата у Мореји, која чува у својим црквама Перивлепта и Пантанаса, сликарска ремек дела, и која је нарочито била, у XIV и XV веку, средиште сјајног двора, уметничког и образованог, право огњиште јелинизма и хуманизма, и уточиште грчке нације на издисају.

Из тих огњишта, између XIII и XV века, величанствено се раширио византијски утицај по целом Полуострву, и поред разлика од споредне важности дао је јединство балканској култури. Карактеристична особина тог последњег периода је све јачи утицај и престиж јелинизма. Познато је да Византија дуго времена није показивала интересовање, ако не за класичну књижевност, а оно ни за своје јелинско порекло и за велике историјске споменике античке Грчке. Изненада, на уснама људи XV века, јављају се велика имена Перикла и Темистокла, Ликурга и Епаминонде, и са задовољством се потсећа на оно што су они некад били „за државу, за отаџбину“. Најзнаменитији људи тога времена виде у буђењу јелинских традиција квасац који ће да спасе царство, и они преклињу владоца да узме, уместо извешталог наслова василеуса Ромеја, титулу краља Јелина, „који ће сам, како они кажу, бити довољан да обезбеди спас слободних Јелина и ослобођење њихове браће у ропству“. Та обнова јелинске свести није за потцењивање у историји Балканског Полуострва. Јелинизам неће да умре. Има нечег заиста пророчанског у речима грчког писца XV века, Халкокондила, који се, баш у тренутку када Цариград пада, усуђује да наслути далеку будућност када ће „једног дана грчки краљ и његови наследници успоставити краљевину у којој ће синови уједињених Јелина сами да управљају својим пословима створивши јединствен народ“. Зар се ту не назире грчки устанак који ће, 1821 г., створити само-

сталну Грчку? Иако јелинизам није имао истог дејства на целом Балканском Полуострву, друга велика ствар коју му је Византија дала, православље, силно је допринела буђењу балканских народа. Под окриљем цркве, за време вишевековне турске владавине, одржала се расна свест, сачувала се успомена традиција и народне славе. И тиме се, до нашег времена, осећа дејство двеју снага преко којих је балканска култура у доба Византије добила своје јединство, а то су јелинизам и православље. Некада је византијски утицај оспособио балканске народе за политички живот и културу. Византији и њеној цркви, која је умела да тесно сједини идеју вере и народности, ти народи дугују своје васкрснуће. Још данас, на целом Балканском Полуострву, очи су уперене према Светој Софији као престоници православља, а у историји византијског царства млади балкански народи често су налазили разлоге који оправдавају њихове тежње.

Средњевековна култура на Балкану

(Од постанка независних држава до
турскога завојевања)

Појам националних култура не можемо у потпуности применити на друштвени живот средњевековних народа. Племенске особености које су, нема сумње, постојале, и простор који је појединим народима припао после великих сеоба, са својим нарочитим геофизичким обележјем створили су извесне заокружене и видљиве културне сфере на етничкој подлози. Али се ипак понекад показао јачи који други фактор: близина неког надмоћног културног средишта са изразитом културном идејом и јаком асимилаторском снагом. Сетимо се само примера Византије, Салцбурга, Багдада, Рима, Кордове, — иако се ти примери између себе много разликују. Међу њима је с обзиром на средњевековну историју Европе, Византија најважнији центар; јер Цариград не само што је својом надмоћном културом утицао на цео средњевековни свет, него је и већи део источне Европе непосредно и потпуно културно обухватио. То је једна од најсудбоноснијих чињеница светске историје. Поред свих граничних веза, наука све више и јасније види у средњем веку једну источноевропску културу са византијском доминантом која се све јаче одваја од германско-романског културног круга; овај је изнутра више диференциран, али према тој источноевропској и византијској култури претставља ипак целину. Можемо бити различитих мишљења у погледу географских граница Источне Европе, али не може се порећи да је Источна Европа културно-историјска чињеница чије се дејство осећа до у ново, па и најновије доба.

То, међутим, не искључује две ствари: 1) да у тој средњевековној култури Источне Европе, што се тиче јачине доминантног византијског утицаја, наилазимо на различите степене, и 2) да се у оквиру источноевропске културне заједнице издвајају поједине групе које зато треба одвојено и посматрати. То

је заиста случај са групом балканских народа. Одавно је познат појам балканске историје, балканске уметности, балканске филологије; свуда ту видимо како се истиче нека приснија културна веза између појединих балканских народа. И с правом. Све гране културнога живота пружају доказа за нарочито блиске везе средњевековних Грка, Бугара, Срба, Румуна и Арбанаса, како међусобно, тако и са другим народима, као, на пример, са Русима, који такође спадају у источноевропски културни круг. Кључ за разумевање ове уже културне заједнице балканских народа јесте у томе што је Византија још од самога почетка показивала живе тежње, да са својим културним схватањима продре међу словенске нападаче на северу Балканског Полуострва; на томе се и оснивало њено право да буде политичка владарка света. „Варвари“ су се са своје стране мање или више добровољно предавали томе утицају, јер су увидели да им је у огорченој борби немогућно победити Византију друкчије него њеним властитим оружјем. Зато је, додуше, парадоксално, али нимало случајно што је културни утицај Византије постајао јачи уколико је бивала јача борба Бугара и Срба против ње.

Догађаји политичке историје били су наклоњени Истоку. Док се култура Западнога царства беспомоћно сломила под нападима варвара, источноримско царство успело је да одржи своју стару поносну културну традицију. Чврсто и непоколебљиво она је почивала на ономе схватању државе које је створио још Константин Велики, и које је уједно било читав поглед на свет. То је била идеја земаљског царства Христова које је на темељима хришћанског морала, јелинистичко-грчке духовне културе и римског државног права требало по божјем провиђењу да обухвати цео свет и да траје вечито. Иза те мисли стајала је стварност: покрштена римска светека империја са снажном централистичком организацијом која је помоћу одлично развијеног чиновничког кадра и помоћу цркве, организоване такође на бази хијерхије, владала у свима областима живота. Цариград је био средиште свега и њему ни по угледу ни по материјалној и духовној култури није било равна у средњем веку. Није чудо што су словенска племена, која су се доселила у току VI и VII века, онако примитивна у културном погледу, брзо била засењена том величанственом идејом; ње се Словени нису могли отрести ни по оснивању својих држава, чак ни онда и када је у самој Византији нестајало све више те идеје пред стварношћу.

Када је у схватању најважнијег средњовековног културног елемента, хришћанства, у IX веку почело и у погледу црквене политике оно размимоилажење које је већ у првим столећима после Христа полако делило Исток и Запад, — балкански Словени, после извесног колебања, одлучили су се за Византију, тако да су у целом црквено-политичком развоју доцнијих времена учествовали на страни Византије. Ово хришћанство источне боје и јесте зато психолошка основа целокупног културног развојка балканских народа у средњем веку, основа која се свуда појављује. Још јаче и неумољивије него на Западу, на Истоку је цео живот прожет хришћанском мишљу. Са претензијом да влада целокупним јавним и друштвеним животом, уметношћу, науком и правом; са медитативном, спекулацији наклоњеном и често мистичном тенденцијом; са нееластичношћу и бескомпромисношћу која је морала довести до презирања, па чак и непријатељства према сваком духовном напретку — са свим тим је то источно хришћанство постало једнообразним заједницом целе средњовековне балканске културе. Грчки мисионари били су уједно и пионири византијске културе у овим земљама. У стопу за њима кретао се грчки трговац, а многобројне грчке принцезе које су постале владарке у балканским словенским земљама, много су допринеле усавршавању те византизације. Византијско хришћанство и византијско схватање државе спојила је византијска државна мисао у нераздвојиву целину; ти елементи су створили услове и социолошку подлогу за заједничке црте балканске културе, које можемо видети у свима областима: у државним пословима и у управи, у праву и друштвеном животу, у уметности и књижевности, у народним обичајима и језику. То није политура него животно начело које делује као животи принцип у свима друштвеним слојевима.

Разуме се, да се и у томе развоју, као код сваке историјске појаве, може пратити разнолика игра акције и реакције, она занимљива многострукост прелива који се међусобно разликују и по величини и по интензитету. Тако је, на пример, византизација код Бугара, нема сумње, наступила много раније и била много јача него код Срба који су много дуже сачували одлике свога првобитног друштвеног поретка. Градови који су донекле још били носиоци неке римске или ране византијске културе, много су лакше примали нови византијски утицај него сеоско становништво. Приморски градови Далмације никада

нису прекинули везе са Римом, ни у црквеном ни у културном погледу; ту је византинизација била врло слаба. До осталих делова балканског становништва овај талас стигао је врло позно и то преко народа који су сами већ били византинизовани. Јужни део пак романског становништва на доњем Дунаву, које су Бугари раздвојили, — тзв. Македорумуни или Аромуни у Тесалији, Епиру и Македонији — учествовао је у општем развоју сачувавши своје посебне одлике. Код северне гране, код дачких Румуна, показале су се последице византијског културног утицаја тек после пропасти српске и бугарске државе. У самосталним румунским државама XIV и XV века процвала је самостална румунска култура која је у суштини, нема сумње, византијска, и која претставља наследство нестале српске и бугарске културе. Никако не могу да верујем у „romanités“ на доњем Дунаву, као тихе чуваре неке римске културе кроз толика бурна столећа. — Основној мисли овога прегледа одговара јаче истицање заједничких црта балканске културе средњег века која претежно почива на византијском утицају. То, међутим, не искључује чињеницу да су се у овом широком оквиру у извесним правцима сачувале и даље развиле посебне племенске културне одлике, и да у развоју неких појединости понекад јасно избија етничка разлика између носилаца те балканске културе.

Било их је који нису признавали ту узајамну везу између државно-политичког положаја и културног утицаја; мени се чини да нису били у праву. Код свих номадских народа можемо приметити да они, чим створе уређену државу, још више него раније, теже за напретком, и то помоћу усвајања неке надмоћне културе чији носилац треба да буде држава. И заиста, само онда ће покушај истинског уношења страних културних добара у широке слојеве имати пуног успеха, ако тој тежњи пружи држава целом својом снагом своју снажну потпору. То ће у највећој мери бити тамо где је држава — како је то било у Византији — уједно и апсолутна власт над целим животом, па и црквено религијским, власт која управља свим стварима и која се меша у све, или бар држава која по својој суштини хоће да буде таква власт. Тако се да објаснити што се Византија, која је, додуше, врло рано почела утицати својом културом на народе северног Балкана, може сматрати свемоћним чиниоцем у културноме развоју тек откако су тамо постале самосталне, или боље рећи централистичке државе.

Најпре је таква самостална држава основана код Бугара, око год. 680, када је то финско-турско племе, долазећи са обала Црнога Мора, дало источном огранку балканских Словена своје име и своје државно уређење, а примило њихов језик. Титуле владара и највиших чиновника који су сви припадали владајућој племићској класи завојевача (бољарима), узете су из језика Бугара; али карактеристично је да су натписи из тога доба, који говоре о победама ханова Аспарухове дозе или који објављују уговоре, писани на грчком језику, чија се надмоћност и отменост признавала, и да су и слова грчка, — не латинска, и ако су се исто тако могла употребити. У тим натписима најчешће се налази врло карактеристичну грчку владарску титулу $\epsilon\kappa \text{ } \xi\epsilon\omicron\upsilon \text{ } \alpha\rho\chi\alpha\upsilon$, која је дословце узета из грчке дворске терминологије и, што је још важније, из грчке идеологије о положају владара. Овај се назив у то доба више нигде не налази. Биће да су бугарски ханови пошли у томе правцу, у правцу идеје о власти „по милости божјој“ — ради учвршћивања своје власти у самој земљи, нарочито да би се ослободили непријатне сувласти бољара; али све то могло се остварити ипак само на основама монотеистичког хришћанства које је и према иностранству једино било у стању да бугарској држави пружи легитимност и право да учествује у великим одлукама светске историје као „културан“ народ (у средњовековном смислу). Тај пресудни корак учинио је Борис. Примио је год. 864 хришћанство и добио на крштењу име свога византијског кума, цара Михаила III. Бугарски народ силом је покрштен; присталице старе многобожачке вере, међу њима нарочито бољари који су били велика сметња, одстрањени су. Уведена је чврста централна власт по угледу на Византију. После извесног колебања између Рима и Цариграда, Борис-Михаило коначно се одлучио за источну цркву. Његов син Симеон, значајнији од оца, васпитан је у Цариграду и толико је тамо упознао византијску културу и сав њен раскошни сјај да су га звали „полугрком“. С друге стране, Симеон је видео да Бугарину хришћанину, ако само има моћи на расположењу, ништа не стоји на путу да се сам попе на тај сјајни царски престо византијских царева који је значио светску власт. Када је позван да ступи на чело бугарске државе која се већ јако била проширила, он је најпре покушао да у својој земљи оствари оно што је познао као садржину и задатак византијског царства. Двор у Преславу требао је да постане верна слика сјаја византијске престонице;

требало је да процветају уметност и књижевност, требало је што боље припремити бугарски народ за задатак да постане носиоцем византијске светске културе. По угледу на Византију Симеон је поред себе поставио и свога патријарха. Смисао његових разних похода на Цариград био је овај: он је хтео да га за василеуса Ромеја тј. за владара света, признају римски сенат и војска, једини који су на то имали права. Он није успео; умро је, и његова се моћ распала. Византинци су вешто на лак начин задовољили његовог сина и наследника Петра простом титулом василеуса која је већ била изгубила своју вредност, и једном византијском принцем; осим тога Бугари су проглашени нарочитим „пријатељима“ Византије, и њиховим посланицима морале су се указивати нарочите почасти. Ипак, Симеонова је политика за увек учврстила тесне културне везе између Бугарске и Византије, ма колико да су биле огорчене борбе које су доцније дошле. Године 971 вратио се под непосредну власт источноримског царства источни део Бугарске, а 1018 и западни. Ма да о томе немамо података, ипак можемо претпоставити да је у току следећа два, односно једног и по века византијске владавине византинизација Бугарске јако напредовала; већ други по реду архиепископ Охридске архиепископије, обновљене 1020, био је Грк. Врло је карактеристично то што су браћа Иван и Петар Асен, када су године 1185 основали другу независну бугарску државу, као најзгоднији симбол свога новог достојанства, узели титуле василеус (цар) и црвене ципеле византијских владара. И смисао византијске светске власти опет се појавила. Велики цар Иван Асен II (1219—1241) још је једном покушао, опет помоћу своје велике моћи, да освоји цариградски престо, као наследник латинског цара Роберта. Ни овај пут није било успеха; али и тада је устоличен један бугарски патријарх и процветало је бугарско неимарство у царском граду Трнову, све у духу гордих империјалистичких планова Ивана Асена II. И трећи процват бугарске уметности треба, мислим, довести у везу са схватањем владарског позива, преузетим од Византије, — иако овде више не долазе у обзир намере да се заузме византијски царски престо. Бугарски цар Иван Александар, који се по грчком узору називао „царем свих Бугара и Грка“, сматрао је да га та титула обавезује на потпомагање грчке књижевности и уметности; његовој иницијативи имамо да захвалимо за дивне илустроване рукописе старословенског Зонаре (у Ватикану) и старословенског псалтира (у Лондону).

Ту је бугарски аутократор са породицом приказан у карактеристичној свечаној одежди византијског цара и његових великана; ни рука божја у облацима, која симболизује божанско порекло царске власти, није изостављена на тим сликама. Политичка мисао Бугара у другом царству много више је византијска него у првоме. Сведочанстава за то имамо много, и јасних. Од XIII века на даље имамо бугарског сребрног и бакарног новца (носиоца византијског трговачког престижа, златни солид Константина Великог, нико није дирао!); на томе новцу видимо — са краткотрајним отступањима, када се појављује утицај западних узора — на једној страни слику цареву потпуно византијског типа, а на другој лик Христов, све као на византијском новцу. Царева канцеларија од прве половине XIII века издаје своје повеље сасвим у укочено свечаној стилизацији византијске царске канцеларије; видимо ту „хрисулуе“ (и тај је назив византијски) са свечаним црвеним потписом царевим, а у тексту исте гломазне фразе, итд. Исто тако је од XIII века и двор организован потпуно на византијски начин. Томе се нећемо чудити када знамо да су међу 21 бугарском царицом трновскога царства њих осам биле Гркиње.

Дуже него Бугарска, коју су згодне и блиске везе и путови јаче везивали за Цариград, могла је да сачува своју политичку физиономију удаљенија и неприступачнија земља *српских* племена. Како су противни утицаји са запада (Далмација са Дубровником и Баром, владавина Анжујаца у Драчу) и севера (Хрвати су врло рано потпали под утицај западне културе) били јаки, то овде византинизација ни по снази никада није била толика као код Бугара. Али и овде је, и то је карактеристично, она започела пуном снагом тек пошто је под Немањићима створена јака централна власт. Дотле су поједина племена била у могућности да и поред врховне власти драчкога стратега — власти више номиналне — у својим долинама, опкољеним стрмим планинама, сачувају своју старинску жупску организацију, па и многе друге патријархалне особине својих предака. Увођење хришћанства у IX веку није овде одмах проузроковало културну оријентацију ка Цариграду, као што је то било у држави Борисовој и Симеоновој, — иако је већ тада словенска литургија спојила у духовном погледу већи део Срба са Бугарима, и унапред одлучила о припадности Срба источном хришћанству, толико важној за њихову културу. Стеван Првовенчани, син оснивача династије Немањића, оног који је умро као

светогорски монах, добио је, додуше, своју краљевску круну од папе (1217); али самим тим што је за свога аутокефалног архиепископа тражио признање византијског цара и никејскога патријарха, (1220), он се у црквеном погледу приволео Цариграду; та је одлука била неизбежна. Јако напредовање византинизације у Србији примећује се затим за Стефана Уроша III, који се 1299 оженио младом византијском принцезом Симонидом. Његов други наследник Стеван Душан био је већ владар потпуно у византијском стилу. И њега је гонила мисао да завлада светом преко византијског царског престола; и он је смерао да заузме византијску престоницу за коју је једном за свагда, по општем схватању Истока, био везан легитимитет светске власти; и он је 1346 устоличио поред себе патријарха и примио титуле и обичаје византијских царева. Преуређење двора и управе огледа се у увођењу грчких термина у управи и финансијама, у грчким називима високих чиновника и великодостојника (севастократор, логотет, прахтор и многи други). И овде је византинизација политичке идејне сфере изазвала процват јавне грађевинске делатности; немањићко доба јесте најјејачије доба српске црквене архитектуре.

Изгледа да је Стеван Душан, издајући *Законик*, имао намеру да се и као законодавац покаже раван византијским царевима, на пример Јустинијану. Стеван Душан није успео, као ни Симеон некада; и његова је моћна држава после његове смрти брзо пропала. Али тесне унутрашње везе, које је између Византинаца и Срба створила његова културна политика, остале су и даље. Оне су у следеће доба опасности од Турака створиле између Грка, Бугара и Срба неку врсту осећања балканске солидарности, што ипак није било довољно да спречи катастрофу.

Није чудо што су суседни народи са политичком основном идејом византијске културне мисли преузели у великом броју и правне мисли. Опет је и ту Бугарска далеко одмакла, и у погледу обима и у погледу доба тих усвајања. Кодификације домаћег и старог бугарског права нема. Али зато је тамо врло брзо после примања хришћанства преузето византијско право у целини. Књига *Крмчија*, која претставља прераду црквеноправних норми номоканона, и еклоге царева Лава III и Константина IV, као световни законик, преузете су у оно доба, а да се не може приметити ни трага од остатака сопствених правних идеја или установа. Бугарска је то византијско право доцније предала Русима; римско-византијску правну мисао,

чија се примена сама по себи разумеvala, она је пренела и међу Румуне који су се у својим кнежевинама држали искључиво византијскога права.

Опет је *Србија* дуже сачувала своје традиционално патријархално правно стање и своје правне установе; тамо наилазимо на помагаче при заклетви, на *вражду* (крвну освету), *ојеру* (примирје) и друго, а уз то видимо и судско уређење које се приближује западним узорима, па чак и неку врсту племенске организације још дуго после покрштавања; исто тако овде се неколико векова дуже него у Бугарској одржао велики утицај великаша (властеле) на законодавство. Ипак већ има понегде византинизма услед номиналне врховне византијске власти, а вероватно и због тога што су неки српски крајеви извесно време припадали бугарској држави. Али пре XIII века нема говора о некој превласти византијске правне мисли. Тек архиепископ Сава године 1220 донео је из Никеје византијски номоканон. Пресудни преображај изгледа да је извршен и ту у доба Стевана Душана. Ма да његов *Законик* осим низа грчких термина садржи сразмерно мало византијских правних идеја, ипак уз њега по традицији увек иду византијски правни приручник Бластаров и тзв. „закон благочестивог и христољубивог цара Јустинијана“ који великим делом почива на византијском *Nomos georgikós* (VII—VIII век). Само помоћу те две грчке допуне биле су судије у стању да се снађу у разноликости правних спорова; знамо да је „Јустинијанов Законик“ већ у половини XIV века био познат у призренском крају. Вреди да се истакне као карактеристично за једнообразност балканског правног мишљења да се типично византијски правни појам протимезе, права првенства у земљишном поседу, јавља у целом балканском праву, па и у румунском аграрном поретку. Сличну појаву имамо код правнога облика земљишног поседа под називом пронија (тј. *προνία*) који се у Србији може наћи од почетка XIV века. Овај облик развио се у Византији под утицајем западних, феудалних правних погледа, и то из установе војничког имања, стратије (*στράτις*). Испрва је стратија била преношење приватних прихода неког мањег имања одређене величине у власништво неког војника који је био обавезан да служи на фронту; то је било сретство да би се могла издржавати ваљана стална војска без већих терета за државну благајну. Када је политичка и привредна моћ царства почела да опада, прешло се на плаћање војника па и чиновника на

тај начин што су њима уступљени државни приходи са извесних земљишних комплекса; најзад су ти преноси претворени у наследне. То се у XIII и XIV веку звало *ипонија*. Србија је ту установу применила у најширем обиму, и тиме је знатно приближила своје аграрне односе онима у византијском царству; као у Византији, остала је, међутим, приватна својина земље правило; српски *баштинници* одговарају грчким гоникаријама.

Таква једнообразност у основним идејама државног и приватног права морала је сасвим природно, да изазове и сличност у социјалној структури становништва на целој Балкани. На највишем степену социјалног поретка стоји личност владара слична Богу која је уздигнута изнад свега људског; за њим иду чланови династије који у погледу достојанстава, титула и апанажа стоје изнад свих великаша у држави. Као и у Византији, племство се дели на две класе: у Бугарској на велике и мале *бољаре*, у Србији на *власћелине* и *власћеличиће*; први имају права на највише положаје у управи и војсци, а они други су угледни поседници у провинцији, — као синклитици и архонти у Византији. Затим долази по селима и подграђима (кастра) слободни сељак који је у тешком економском положају и у сталној опасности од великих поседника, и, најзад, у свима земљама, полузависан сељачки сталеж чији је правни и привредни положај свуда врло сличан (грч. *πρωϊκος*, срп. *меройси*, буг. *џарици* и *оџроци*). Према овим сталежима као да су остали (занатлије, трговци) били од малог значаја. Исту социјалну структуру налазимо доцније опет у румунским кнежевинама XV века.

Нарочиту боју свему даје црква. И то мање по својој великој организацији која се са својим богато дариваним епископијама, саборним црквама и парохијама у ствари није разликовала од западне, — него по своме монаштву. Монаштво у основи се разликује од западнога монаштва, нарочито по типу пустињака који је на Балкани био сразмерно доста раширен; то монаштво предавало се потпуно медитацији, молитви и посту, нагињало је мистицизму (као исихазам у XIV веку), било је без учености, сујеверно, мрачно и фанатично у одбрани праве Христове вере, — а уз то је имало врло много утицаја на расположење народа, као и она Дуга Браћа из мисирске пустиње у доба Златоустог. Уколико су монаси живели заједно у манастирима (киновијама), били су, услед нагомиланости

земљишног поседа у својим рукама, и моћан привредни чинилац, јер су били у могућности да добију врло много привилегија. То монаштво треба увек имати на уму, кад човек себи хоће да створи социјалну слику средњовековног балканског становништва. Треба истакнути разлике у смештају манастира: док у Византији и Бугарској сусрећемо претежно групе манастира, и то најчешће на планинама или крај њих (Атос, битинијски Олимп, Софијско Поље), у Србији преовлађује појединачни манастир, налик на неко племићско гнездо, који потсећа на западни тип. Типици свих тих манастира удешени су по типцима чувених грчких манастира. Разумљиво је, дакле, да су ти манастири више допринели изједначењу духовног става на Балкану у смислу византинизације него ма који други фактор.

Да кажемо коју реч о балканској уметности, која је, према ономе што смо изнели, била претежно црквена уметност. Морам се ту ограничити на главне чињенице, иако би баш ликовна уметност најочитије приказала једнообразност средњовековне балканске културе по византијском узору. У Бугарској познају се још слаби трагови домаће црквене архитектуре и зидног сликарства из доба пре оснивања словенске државе; тој уметности приписује се изванредан утицај на црквену архитектуру Симеоновог доба (велика црква у Абоби). Исто тако у најстаријим дворцима у Абоби-Плиски, као и у доцнијим споменицима, неки налазе трагове извесног иранско-сасанидског утицаја и претпостављају да су тај утицај донели Прабугари који су одонуд дошли; други ту виде само утицај неке домаће, локалне византијске традиције. Било како било, мени се чини да је у XI веку Бугарска и у црквеној уметности била потпуно пришла Византији. Цариградски карактер грађевина, као што су црква у Герману на Преспанском Језеру или црква Св. Јована у Месемврији, скоро је несумњив. Црква са основом у облику крста и са кубетом какву претстављају те грађевине, постала је после, у XIII веку, са квадратном основом и са кубетом на високом постољу заједнички облик црквене архитектуре у Византији, Бугарској и Србији, који доминира изгледом целог пејсажа; а у XIV веку, за време политичког и привредног опадања Византијског царства, обе словенске државе просто су преузеле вођство у архитектури, држећи се тога византијског архитектонског облика који, додуше, није валичанствен, али има услова за даљи развитак. У Бугарској је богато за-

ступљен цариградско-византијски тип цркве са основом у облику крста, кубетом и стубом у средини (црква Св. Петра и Павла у Трнову, XIV век; Балуша, XIV век; цркве Пантократора и Јована Алитургета у Месемврији; Св. Климент у Охриду и др.); не треба, међутим, ђутке прећи преко чињенице да се од XIII века јављају и западни утицаји. Српски споменици опет почињу тек доцније (XII век). И ту се у најбољим творевинама (Милешево, Сопођани, Нагоричани, Дечани, XIII-XIV век) јасно осећа византијски узор. Примећује се тенденција ка самосталном стилском развоју, али то није више могло да дође до пуног израза. И на овоме подручју види се у Србији што се више иде ка западу, постепено попуштање византијског утицаја. — Потпуно за византијски развој везано је монументално сликарство код Бугара и Срба. Сјајан споменик као фреске у манастиру Бачкову (1295) просто испуњује празнину у историји византијског сликарства, према ономе што нам је од њега познато; тек по таквим споменицима можемо да схватимо живост зидног сликарства за време Палеолога које би иначе остало без везе са претходним добом. Исто вреди и за врло fine фреске у Бојани (1259) и зидне слике у цркви Четрдесет Мученика у Трнову (око 1230). У српским црквама XIV века византијско се сликарство развило богато и сјајно. И тамо и у Византији као да се некако истовремено појављују западни утицаји. Целу велику уметничку традицију словенских земаља преузела је после њиховога слома Румунија и развила је даље у многобројним и већином красним споменицима. Споменућемо као један од најснажнијих примера, само кнежевску цркву у Арђесу (XIV век), саграђену по цариградском узору. Треба истакнути да та румунско-византијска уметност има често ближих веза са српском него са бугарском уметношћу.

Као и ликовну уметност, тако балкански народи скоро и сву своју књижевност дугују Византинцима. Овде је традиционалистички елеменат који су они преузели заједно са византијским погледом на свет, — оно *ἕρῳ τοῦ αἰῶνος ἕρῳν οὐδέν* Јована из Дамаска, — био од најкобнијих последица. Средњевековна књижевност Јужних Словена састоји се скоро сасвим из превода и прерада византијских дела, претежно духовног и побожног карактера. Томе се у тзв. златно доба бугарске књижевности за владе цара Симеона (у првој четврти X века) не треба чудити. Тада је требало да се једноме народу без књижевности пруже најпре најважније хришћанске књиге које су

словенски апостоли Кирило и Методије као мисионари у Моравској дали на словенском језику помоћу глагољице, азбуке коју је измислио Константин. То су била Еванђеља, дела апостола, псалтир, можда одломци из Старог Завета, номоканон и патерик (збирка житија). За ширење тих превода по Бугарској припада, изгледа, велика заслуга Св. Клименту Охридском и Св. Науму. Овамо спада и зборник проповеди Јована Златоустог. Из истога доба потиче и старословенски превод малог и оскудног извода из историје цариградскога патријарха Нифора, док старословенски превод обимнијег хроничара Малале, који уме народски да прича, (из VI века), спада тек у X—XI век. Превод византијске хронике света од логотета Симеона извршен је тек у XIV веку. Већ смо споменули да је по поруци бугарскога цара Ивана Александра (год. 1332) преведена Зонарина хроника света која спада у књижевна дела веће вредности. Али најраширенија и — нарочито код Срба — најомиљенија историја била је византијска монашка хроника Георгија Монаха (Хамартола), наивно, слично Теодицеји ређање занимљивих догађаја од створења света, испуњено непомирљивошћу према сваком тобожњем отступању од хришћанске догме и прожето заморним теолошким дискусијама, — дело правог византијског духа. Постоји у две верзије које су, изгледа, обе преведене од Бугара: једна, тзв. *Летовник*, била је више распростањена међу Србима, друга, тзв. *Временик*, претежно раширена код Бугара. И оно мало што се иначе читало (у XIII веку нарочито зборници побожне садржине) византијског је порекла или се држи ропски византијских узора, у свему, па и у форми. Ове су врсте и продукти тзв. другог процвата бугарске књижевности који потичу из школе монаха-патријарха Јефтимија у Трнову (крајем XIV века). Бугарска у целој тој књижевном раду има приоритет, и може се поносити да је велика већина превода и прерада извршена од Бугара, и из Бугарске пренесена до осталих словенских народа (нарочито Руса); али српска дела (биографије Доментијана, XIII век, и Константина филозофа, XIV век) прва су се ослободила византијског шаблона и имају живљих и свежијих црта.

Овај књижевни рад је — не баш сјајно — огледало мисаоности образованих слојева становништва севернога Балкана. Нешто светлија постаје слика када се упознамо са „паралитературом“, штивом ситног света, ширих слојева. И ту су, додуше, на првоме месту они пола побожни, пола сујеверни списи, као

громовници, сановници, трепетници, враџбеници и низ апокрифа, сви византијског порекла. Али уз њих видимо и обраде романа који су исто тако преузети од Византије: то су „Стефанит и Ихнилат“, „Варлаам и Јоасаф“, „Мудри Ахикар“, „Тројански рат“, „Роман о Александру“, „Порикологос“. Познавање природе црпело се из фантастичних прича мудрога „Физиолога“. Цела ова забавна литература, без изузетка сва византијског порекла, била је подједнако позната код свих балканских народа, дакле и код Арбанаса и код Румуна. То је за јединственост средњовековне балканске културе од највећег значаја. Свуда су се радо читала и житија светаца, опет скоро све сами преводи или прераде византијских хагиографија.

На основу овога већ смо у стању да себи створимо и слику културе широке масе народа. Још дубље нас у то разумевање уводи посматрање народних предања, обичаја, народне поезије и пословица. На томе подручју нарочито добро се запажа јединство и заокруженост балканске културе. Балкански народи имају много штошта заједничко са другим народима; али многе појаве постоје само код њих. Неколико примера нека нам буде доста. Легенда о мртвome брату (мотив Леноре) позната је на целој Балкани; легенду о мосту на Арти (Грчка) налазимо у другоме руху у легенди о Арђесу (Румунија), а у другим варијантама на разним местима Балкана. Познате дријаде и нереиде данашњих Грка, њихови дивови и змајеви као владари облака и божанства ветра, налазе се свуда на Балкани у народној фантазији; вероватно су пореклом из фантазије Византинаца, док је дух облака и планина, *Вурколас*, који личи на вампира, дошао Грцима можда од Словена. Харос (персонаификација смрти) опет је чисто грчка појава. Примитивни мотиви и облици народне поезије које делимично сусрећемо још у Византији, заједнички су Арбанасима, Србима, Бугарима, Румунима и Грцима: наивно оживљавање биљака и животиња које говоре; човек у разговору са мртвим бићима; издаја љубавне тајне од стране природе (сунца, месеца); уопште, код свих балканских народа налазимо исто, сетно и опорно, осећање за природу. Доскочица је омиљен поетски облик у коме се изказује народна мудрост, као и пословице које су увелико заједничке и које откривају један невероватно истоветан народни морал. Врло упадљива је једнообразност у карактеру народних мелодија, које су код свих балканских народа подједнако тужне и сетне, и у љубавним и веселим песмама.

Игра, — оро, коло — код свих је балканских народа иста. Овде, — у неизвештаченом, народском, безименом — непосредно видимо једну културну заједницу која има свој корен у примитивном доживљавању и која никако не може бити дело појединаца књижевника и културних пророка.

Најзад, још једна ствар која води још дубље у област потсвести и полусвести: то су подударача у *балканским језицима*. Према ономе што смо до сада изложили, није, истина, никакво чудо што су бугарски, српски арбански и румунски језик (овај последњи нарочито у својој јужној грани, у аромунском језику) из речника старе и диференциране византијске културе преузели или превели многе културне речи, дакле називе из области цркве, државе, управе, права, заната и трговине (позајмице, одн. преведене позајмице); уосталом, те су нам речи сигурно сретство да на основу њих понекад одредимо како пут тако и доба преузимања нарочито материјалних добара (нпр. сапуна, свиле, јужног воћа, зачина, мириса). Али највише изненађује већ давнашње опажање да језици балканских народа, и поред тога што се из основе међусобно разликују, ипак имају извесне језичке облике, извесне синтактичке особине и извесне обрте заједничке. Није овде место да ма и приближно исцрпно набројимо та многобројна слагања која постоје делом само код два или три народа, али делом и код свих; мораћемо се задовољити са неколико примера. Постпозитивни члан заједничка је појава у арбанском, бугарском и румунском језику; неодређени начин уступа место једној коњункционалној конетрукцији у грчком, бугарском, јужноарбанском, у румунском говорном језику, а делом и у српском; будуће време образују помоћу помоћног глагола „хтети“ јужноарбански, старобугарски, старорумунски и српскохрватски језик. Има још много таквих појава. Раније је наука објашњавала те упадљиве појаве тзв. супстратном теоријом, тј. мислило се да су то утицаји заједничког етничког супстрата који потиче још из предсловенског становништва (Илира и Трачана). Али такво објашњење не може се одржати нпр. пред чињеницом да се инфинитив и у оним балканским језицима, у којима га је данас потпуно нестало (у бугарском и јужноарбанском), и данас још може наћи у извесним, стереотипним облицима, што сведочи да је у тим језицима некада постојао. Напротив, ствар стоји тако да се код највећег броја тих појава опет може доказати приоритет типа у грчком језику (тако нпр. будуће време по-

моћу „хтети“ имамо већ у Старом Завету), тако да и овде са доста оправданости можемо закључити да је то византијски утицај на остале језике; тим пре што у погледу преузимања наведених културних речи, позајмица из грчког језика, не може бити никакве сумње. У неким случајевима ипак не може се рећи одакле је дошао потицај за тај толико видљиви развој. Значајно је да и овде српски језик сразмерно често не учествује у заједничким појавама. Треба такође још једном изричито нагласити да су то све појаве које се нигде осим на Балкану не налазе, ни у суседним крајевима. Најзад је важно и то што турски језик тих појава нема; то је доказ да се овде ради о средњовековним процесима, и да је изједначавање језика на Балканском Полуострву извршено још пре турскога завојевања.

На тај начин култура Балкана и у својим висинама и у својим низинама претставља јединствену, заједничку културу која је своје елементе претежно узимала из суседног, високо културног Цариграда, не отуђивши се сасвим ни од западних, северних, а можда ни источних утицаја. Али никако не може бити сумње у то да су балкански народи XIV и XV века сами били свесни те културне заједнице. Те свести није нестало ни за време вековног заједничког робовања Турцима. Данас су ти народи пошли за западном културом која је далеко одмакла, и пришли су јој различитим темпом и вођени различитим учитељима. Али, иако сви иду различитим путовима, ипак се у даљини све јасније оцртава циљ: *балканска заједница, пре свега њолијичка и привредна*, — циљ до кога у средњем веку никада нису стигли. Да ли ће после такве политичко-привредне заједнице доћи и до једне нове културне заједнице Балкана?

Привредни живот на Балкану у средњем веку

Балканско Полуострво, као целина, показује велику разноврсност у погледу земљишта и поднебља. Разне привредне области се узајамно допуњују. Ту има и високих снежних врхова, алпијских пољана и пашњака, као и плодних долина и равница; наводњаваних рекама које обилују водом.

Становници Балкана имали су увек све повољне услове за најразноврсније привредне делатности, које су се узајамно допуњавале и тиме им обезбеђивале несумњив привредни процват. Тако је Балканско Полуострво географски и привредно претстављало нераздељиву целину, која је и политички и економски могла да живи независним животом. Три мора, која су заплускивала обале Полуострва, била су најсигурнија гаранција за слободан и интензиван економски развитак народа који су га населили.

Независно од тога, бујао је дуж широких мореких обала од раних векова градски живот и водила се жива трговина, која је увек гарантовала сигурно тржиште за производе становништва из унутрашњости Полуострва. Осим тога, Балкан је био унакрст испресецан старим војничким и трговачким друмовима који су везивали два света, Европу и Азију, и који су становништву били од користи. Милионска престоница Византије била је у оно време главно привредно средиште и највећи чвор путева у свету. Цариград је истовремено био и највеће тржиште које су посећивали трговци из свих крајева света. Небројена богатства ове вароши и живи привредни живот што га је она гарантовала становништву, привлачили су велик број досељеника из свих крајева Полуострва. Зато и јесу многа ближа и даља племена и хорде жудно упирали погледе ка истоку и тражили земље од Византије. Балкан је био природно привредно залеђе Цариграда; тај повољни положај искористили су Словени, наваљујући, као и Бугари, с толико полета и упорности на Полуострво да га испуне до последњег кута.

Ове чињенице условиле су привредну и политичку судбину балканских народа. Та судбина, природно, није могла да буде мирна. Зато и има политички развитак Балкана у средњем веку карактер вечите промене. Тешко да је и у којем другом крају Европе вођено толико честих и изнуравајућих ратова, као на Балканском Полуострву. То је доводило до непрекидних промена политичких граница и до несталности живота код балканских народа. На тај богати крај Европе, који је био најближи Истоку, одакле су у оно доба долазила сва блага у Европу, пожудно су гледала многа племена и хорде, не остављајући на миру балканске народе. Авари, Мађари, Печенези, Кумани, Руси, креташи, и многе друге, безимене хорде покушавали су, некад с већим некад с мањим успехом, да продру на Полуострво и да се ту населе. Зато су и код Бугара и код осталих Словена на Полуострву често одједном уништаване све културне и привредне тековине, стваране мирним радом и у мирном политичком животу.

Ма колико оскудни били подаци о начину живота код балканских народа из тога доба, ипак је ван спора да су они живели веома примитивно и у великој оскудици. Чести ратови на Полуострву били су скопчани са великим пустошењем, које стотинама година није давало балканскоме сељаку да унапреди свој начин привређивања и да побољша свој живот. Тако читамо код савременика оне мрачне епохе, Виљема Тирског, како су Срби у XII веку још увек били планински и пастирски народ без земљорадње. Исто тако и охридски архиепископ Теофилакт у XI веку описује велико сиромаштво које је владало у бугарскоме народу; а Византинац Димитрије Цидонес прича како су Срби и Бугари чак и у XIV веку били сиромашни народи.

Али и поред хроничних незгода усред којих су живели балкански народи, ипак су они, макар и полагаано, привредно јачали и стварали себи боље услове за животни опстанак као и редовне привредне везе са свима ближим и даљим народима. То се има, углавном, захвалити повољном положају који заузима Балканско Полуострво у средњевековној Европи.

Економски развитак балканских народа био је под непосредним и повољним утицајем углавном трију фактора. То су: Цариград, неке италијанске градске републике, Млеци у првом реду, — и креташки походи. Сва та три фактора утицала су поглавито на исток где је у оно доба био главни политички

центар света. Богати и многољудни Цариград, тај стари град царева, био је природни посредник велике левантске трговине која се вршила између Европе и Азије, дајући живота и услове за привредни процват свима народима кроз чије је земље пролазила. На првом месту, то су били словенски народи на Полуострву који су били привредни „Хинтерланд“, привредно залеђе Цариграда. Византијска престоница живела је, углавном, од довоза хране и сировина из тога залеђа. Ту су врло рано нашли веома згодне услове за насељавање и разни италијански колонисти који су били стални и сигурни купци свега оног што је словенско становништво Полуострва производило.

Српска племена, која су била ближе Јадранскоме Приморју, осетила су непосредни утицај италијанских градских република са Млецима на челу; оне су преко Драча, Котора, Сплита и Дубровника продирале у унутрашњост Полуострва. Солун и Драч постали су главни центри италијанске трговине у словенским областима Полуострва. Када су се доцније у Цариграду поред Млечића населили и Пизанци, Ђеновљани и Амалфићани, привредни живот на Полуострву још је више оживео и настала је епоха општег привредног процвата.

Крсташки походи који су баш у то време започели и који су се завршили заузећем Цариграда и оснивањем Латинскога царства 1204 год., највише су допринели да западно-европски трговци као и њихова тржишта упознају балканско-словенско становништво. Од тога момента словенско становништво било је у свима крајевима Полуострва, негде више негде мање, у сталноме додиру са једним несумњиво трговачки надмоћнијим, богатијим и културнијим народом који га је хтео да искористи за своје привредне и трговачке циљеве.

Под таквим условима развијао се привредни живот на Балкану од XIII века. Што се тиче појединих балканских државица, не може се рећи да је било великих разлика у њиховој привредној структури и у начину њихова живота. Оне су се узајамно допуњавале. Пре биемо могли да укажемо на извесне разлике само између начина живота планинаца с једне, и оних који су живели у равницама с друге стране. Али тих разлика биће и доцније. И на приморју претежно је била заступљена привреда основана на размени.

Основа привреднога живота балканских становника била је земљорадња. То је било главно занимање свих словенских народа. То је јасно и по томе, што су код свих словенских

народа, чак и данас, називи за многе земљорадничке производе и земљорадничка оруђа потпуно исти. Још цар Маврикије, крајем VI века, саопштава како Словени врло много сеју просо и раж. Исто потврђују и Приск и Ибн-Даст. Али најбољи доказ да су се у оно доба Словени и Византинци највише занимали земљорадњом, јесте византијски зборник закона, издат у VIII веку, а познат под именом „Аграрног закона“ (Νόμος γεωργικός); тај се законик бави искључиво пољопривредним односима становништва Балканскога Полуострва.

Како није било довољно радне снаге, земљорадња је код балканских Словена много страдала. Зато је она овде вековима имала врло екстензиван карактер. Сразмерно нешто боље прилике владале су на крупним поседима манастира и властеле. Црквена политика првих бугарских и српских кнезова ишла је за стварањем великих и добро уређених манастирских добара. Још од самога свог постанка, црквена власт добила је на Балкану снагу и значај најкрупнијег привредног чиниоца у развоју земље. За кратко време створено је на Балкану на стотине богатих и добро уређених манастира којима је царска власт даривала не само велика имања, него и читава села. Становништво ових села било је дужно да бесплатно обрађује манастирске земље и све то скупа обезбеђивало је привредни просперитет. Из многобројних хрисовуља што су их српски и бугарски владари издали Хилендарском, Призренском, Рилском и Зографском манастиру, види се колико је дарежљиве руке била царска власт према манастирима. Становништво је имало дужност да оре, жање, коси, окопава винограде, и уопште да врши све што је требало манастирској заједници. Али балкански владари нису се показали дарежљивим само према манастирима него и према заслужним бољарима и властели. Још у X веку читамо у беседама презвитера Константина проповеди бугарскоме становништву да „поред молитава не заборава на рад за властелу“. Доцније, под утицајем Византије, развила се у Бугарској и Србији установа „проније“: заслужни војник или бољар добијао је на дар од цара насељено земљиште које су становници били дужни да обрађују за господара или да му плаћају данак. По законуку Стевана Душана такозвани „пронијарски људи“ били су дужни да редовно два дана недељно раде за свога господара.

Средњовековно балканско право није знало за сасвим слободне људе, изузев бољаре и свештенство. Истина, Душанов

законик говори о тзв. „себрима“ који су првобитно били лично слободни, који су имали своје независно приватно власништво, названо „баштина“ а живели су у малим „восима“ или „селима.“ На њих мисли Аграрни закон из VIII века који уопште не познаје никав облик социјалне и правне зависности. За време исавријанске династије у Византији појавиле су се неке законодавне мере које су имале за циљ обнову слободе ситних земљорадника и уништење феудалне зависности. Али како је царска власт од X века почела да слаби и како се племство истовремено свуда на Балканском Полуострву осилило, поново се погоршао и положај слободнога сељаштва. Томе је било много узрока. Пустошења од стране Руса, Печенега, Кумана, крсташа и Татара по Балкану фатално су деловала на привредну и социјалну стабилност сеоског становништва. Византијски хроничари приказују нам у црним бојама тешко стање у које су запали ситни поседници, чија је имовина и стока опљачкана, и којима су куће и покућство уништени. Никита Акоминат прича како су после пустошења Печенега настала пустошења од стране Кумана, који су на своме путу уништавали све, горе него скакавци. Све је истребљено. Над земљом није остало ништа друго осим јазбина јежева и дивљих звери. Нешто доцније, прича Грегор, татарски упади у Тракију довели су дотле да се дуго времена по пољима није могао видети ни орач; толико је људи и животиња било одвучено.

Додамо ли тим пустошењима још и честе привредне и евентуалне незгоде и несреће као што су неродица, глад, болести, земљотреси, поплаве, онда ћемо лако објаснити брзу пролетаризацију ситног сељаштва. Крупни поседници, властела и највише свештенство, постепено су искористили то тешко стање ситних поседника натуравши им, под видом пружања помоћи и заштите, један аграрно-правни режим који им се чинио најзгоднијим. За разлику од Византије, у словенским државама на Балкану није забележена никаква организована заштита тих слојева становништва који су услед властеоске самовоље губили и имовину и слободу. Шта више, у беседи презвитера Козме проповеда се да су бољари и свештенство „створени од Бога“. Исто тако доцније Душанов законик забрањује „себрима да се сазивају на сабор“; ту је чак одређено и везивање аграрног сталеза за земљу. Тако видимо да се на Балкану за неколико векова положај слободних „баштиника“ толико погоршао да су они изгубили своју политичку и со-

цијалну независност. Душанов законик, као и хрисовуље балканских владара, говоре највише о „парицима“ („меропсима“) и „отроцима“. По своме социјалном и правном положају, први одговарају зависним сељацима, крепосницима, а други — робовима. Иако лично слободни, парици су били дужни да кулуче на манастирској и властелинској земљи, и постепено су привезани за њу. Душанов законик предвиђа чак телесне казне за оне који би оставили своје земљиште. То је имало сврху да се крупним поседницима обезбеди неопходна радна снага. Размер кулучних дужности парика није био свуда на полуострву једнак. Тако је у манастиру Св. Стевана у Бањској било одређено да се жање по 3 „мџти“ озимих усева, по 2 летњих и по 3 проса, све укупно око 8 мџти, тј. око 1,3 хектара њиве. Тек доцније, у XIV веку, дужности су одређиване по данима, и то просечно по два дана недељно.

У погледу рада отрока није било никаква ограничења. Они су били свакодневни бесплатни радници у манастиру, — *servi rustici*. То су били потомци старих робова. Лично су били неслободни, и скоро бесправни субјекти. Доцније су и њима даване на обрађивање манастирске или бољарске земље; тиме се њихово опште социјално стање побољшало.

Хрисовуље спомињу још и трећу категорију зависних људи, — „технитаре“ или „мајсторе“. То су специјалисти у разним занатским гранама. Они су дужни да поправљају и израђују манастирски земљораднички инвентар, да поправљају и подижу ограде, да израђују потковице, клинце, да шију хаљине, кожухе, капе и др. Крупним поседницима било је свеједно да ли ти „технитари“ имају своју „баштину“ или живе као радници у манастирским зградама. Важно је било за манастир или за бољарина да има увек на расположењу технички рад мајстора.

Сав тај зависни свет којим су располагали крупни поседници, у току времена се изравнао у социјалном и привредном погледу са оним слободним баштаницима који су живели по „властелинским селима“.

Последња категорија полуслободних људи у средњовековној словенској држави били су тзв. „власи“. То су пастири, сточари, који су се зими и лети непрестано сељакали са својом стоком по разним областима Балкана у потрази за згоднијим пашњацима. „Стратегикон“ Кекавменов из XI века наводи да су се тесалски власи свакога лета са својом стоком пребацивали у планинске крајеве у Бугарској, око Балкана, да би тамо про-

вели лето; с јесени би се опет враћали у Тесалију. Балкански владари сматрали су и влахе зависним људима; у многим даровницама, издатим манастирима, одређују се власи који ће бесплатно или уз малу награду непрекидно чувати многобројну манастирску стоку.

У тим појавама економскога развитка на Балкану, које се не разликују много од истоветних појава у западној Европи истога доба, видимо карактеристична обележја феудализма који настаје.

У свима балканским државама око XIV века увећава се брзо број крупних поседа. Ослабела царска власт тражила је ослонаца у многобројним мањим или већим бољарима и деспотима; њихова је приврженост плаћана непрекидним давањем и потврђивањем привилегија које су све ишле на рачун сеоског становништва. На много места по Полуострву појавили су се полунезависни покрајински племићи, бољари, војводе и деспоти чије су се привилегије шириле из године у годину. С друге стране царска власт, да би учврстила свој ауторитет пред народним масама, ослањала се на религију и свештенство. У свима крајевима Балкана израђени су велики манастири, обдарени најширим привилегијама и, што је најважније, снабдевени радном снагом за обрађивање пространих манастирских поседа.

Упркос том привилегованом положају у коме су се налазили крупни поседи, земљорадња је у погледу организације и технике била врло примитивна.

О мелиорацији оранице љубрењем нигде се не говори. Најчешће се прибегавало угаривању земље. Према Кресценцијевим истраживањима о земљорадњи, код неких словенских племена у XIII веку, раж се сејала по један пут на сваких 7—8 година; остало време земља је лежала под угаром. Тек из XII века имамо података који говоре о систему наизменичног засејавања жита; наиме, земља се прво остављала под угари, после се сејала озимица, а сваке треће године летница. Тај систем тзв. „трипољно газдинство“, који је одавно већ био широко распрострањен по Европи, изгледа да је за Бугаре био нов. Он је код њих за време Другога царства свуда заменио примитивно ливадско газдинство.

Становништво је познавало све врсте житарица. Најлепша пшеница рађала је у Добруци, Тракији, на Косову и у широкој подунавској равници од Саве па до ушћа Дунава. Акрополит прича да су се балкански сељаци хранили „јечменим

хлебом, помешаним с плевом“. Други византијски историчар наводи да је боравећи у XIV веку код становника Струмице, био на путу толико изгладнео да му се „учинио слadak и невероватно укусан тамошњи хлеб, помешан с пепелом“.

Видно место у земљорадњи балканских Словена заузимало је виноградарство које је за оно време имало сразмерно већу привредну важност него данас пошто је вино било опште народно пиће. Презвитер Козма, у својој беседи против богумила, тужи се на свештенство да много пије. И Евстатије Солунски прича како византијски монаси саде много лозе и како зато више личе на поседнике него ли на монахе. Са постанком крупних поседа виноградарство се распространило још више. Сви већи манастири давали су скоро сваки дан вина својим радницима и зависним људима који су окопавали винограде. Чувена су била далматинска вина и она из Пловдива. Познато је да су се тим винима изопијали крсташи Фридриха Барбаросе када је заузимао тај град. Скоро све хрисовуље српских владара спомињу „врџџ“. Скопски манастир Св. Ђорђа имао је привилегију да на своме сабору продаје само манастирска вина.

Вртларство и воћарство развило се сразмерно доцкан, и то под утицајем Византије; на то нас упућују усвојени византијски називи „периволи“ и „кидурие“. О вртларству код балканских Словена говори већ Аграрни закон. Охридски архиепископ Теофилакт прича како тамошње становништво употребљује велике количине црног и белог лука. У Далмацији и јужној Тракији успевала је маслина од које се на примитиван начин добијало уље. Од индустријских биљака садила се доста конопља и лан. Словени из струмичког краја извозили су још у X веку ланено платно у Цариград.

Велики део привредне делатности балканског становништва чинило је сточарство. Зна се да су Прабугари, за разлику од Словена, а слично Хунима и Аварима, дошли на Полуострво као ратнички, коњанички и сточарски народ. Дуго времена њих су савременици сматрали за „Ските“ које историчар Грегора овако карактерише: „Живе просто и скромно, жито не сеју, вино не пију, и зато не обрађују земљу, нити саде лозу; ни за остале производе земље не маре.“ Зато су и религија и календар у Исперихових Бугара били у вези са сточарским животом. Особито су поштовани коњи; Ал-Масуди прича да их нико није смео јахати за време мира. Доцније, за

време цара Симеона и Петра, Бугари су се, по речима једног анонимног духовника, „одвикли својих амазонских и номадских обичаја“. Када су се Бугари културно изједначили са Словенима, сточарство је остало као допуна земљорадњи. Свако домаћинство располагало је са више или мање домаће сточе којој су планински и шумски крајеви на Полуострву пружали све погодности за развитак. Зато и каже крсташ Роберт де Клари да су млечни и месни производи главна храна Бугара и Влаха. За време сталних напада Словена на Тракију и околину Цариграда, њихов главни плен састојао се у стоци. Сразмерно боље стајало је сточарство на манастирским и властeosким имањима. Сам византијски цар Кантакузен имао је, пре ступања на престо, око 2500 коња, 5000 говеда, 70.000 оваца, 1000 волова за запрегу и 50.000 свиња. Чак и мали бољари, као онај што га спомиње „Чудо Св. Ђорђа“ из X века, имали су по неколико коња. Манастирска имања обиловала су стоком сваке врсте. Религиозност становништва изражавала се у непрестаном даривању манастирима у овцама и козама, нарочито о манастирској слави када је био и годишњи сабор. Врло много сточе добијали су манастири у виду данка и разних глоба. Десетину у овцама плаћали су становници на земљишту скопскога манастира Св. Ђорђа, а исто је чинило и становништво у долини Струме. Из неких српских хрисовуља видимо да су Власи, који су се користили манастирским пашњацима, плаћали за то данак, и то на сваких 50 оваца по овцу и јагње. Великом напредовању манастирског сточарства врло много је доприносила и привилегија коју су уживали манастири, да само они имају право да располажу планинама. Цареви су већим манастирима додељивали целе планинске масиве; приватна лица која су се користила планинским пашњацима, морала су да плаћају данак дотичном манастиру. Привредне и радне дужности манастирских људи у области сточарства биле су врло различите, и по врсти и по обиму. Док у земљорадњи средњевијековни споменици одређују законску границу искоришћавању радне обавезе, косци су код косидбе били дужни да раде све док се не покосе све ливаде. У Св. Стефанској повељи српскога краља Милутина манастиру Бањској, 1313 год., ставља се подједнако у дужност и меропсима и мајсторима и свима који могу да држе косу, да косе, купе, пласте и превозе све сено у манастирско двориште. У ситним домаћинствима обично је стока боравила у самој кући где је ноћила и цела породица дома-

ђинова. Никита Акоминат спомиње овчарске торове где су лети боравиле овце. Средњевековно право створило је нарочите санкције за одбрану приватних интереса при мењању пашњака. Душанов законик забрањивао је преноћивање стоке више власника у истоме селу, нарочито влаха-катунара.

Карактеристична црта средњег века јесте да у селима није било коња. Њих не спомиње ни Аграрни закон. Зато је средње-вековно право и било врло свирепо и окрутно према онима који нису добро поступали са бојним коњима. Балкански сој коња био је ситан. Хроничари Ана Комнен и Вријеније кажу да су били чувени тесалски коњи. По Душановом законуку имао је једино цар право на коње умрлих бољара.

У старих Словена и Прабугара нарочито је био развијен лов. То је било омиљено занимање владара и властеле, а становништво је помоћу лова набављало коже за одело. Византијски племић Метохит говори крајем XIII века о дивној дивљачи која му је изнесена на сто у Струмици. Неке средње-вековне хрисовуље спомињу нарочита „ловишта звери“.

По подунавским градовима и селима било је развијено рибарство. Познате су сушене рибе које су се продавале по већим тржиштима у Тракији. Крупне дунавске рибе продаване су, по сведочанству цитиранога Метохита, у Цариграду. На развој риболова повољно су утицале и реке које су обиловале водом у унутрашњости Полуострва. Грегор прича како Вардар на много места плави, а за Струму каже да има толико воде да се преко ње не може на коњима, него само чамцима. Охридски архиепископ Теофилакт саопштава како тамошње становништво прави лепе рибаке. Исти се тужи што му није било могуће ловити рибу по Охридском Језеру. Два века доцније и хрисовуље спомињу „рибна ловишта“.

Међу балканским становништвом било је нарочито раширено пчеларство. Још у X веку извозио се восак у Цариград. У XIII и XIV веку занимале су се код неких манастира целе породице, па чак и цела села гајењем пчела. Италијански писац, Пеголоти, каже да се најбољи восак у XIV веку извозио из Бугарске и да је тај восак налазио сталне купце по италијанским градовима. О воску из Загоре (sega Zagora) често се говори у италијанским архивима. Чак и у XV и XVI веку стално се извозио восак из Софије и Београда за Дубровник.

Исто тако је у средњем веку било развијено и свиларство, нарочито по манастирским имањима. Тако је призренски мана-

стир св. Арханђела добијао данак само од једног свог села преко 100.000 чаура годишње.

* * *

Када су се населили на Балканском Полуострву, Словени су затекли велику материјалну културу. Примање византијског хришћанства отворило је врата и византијској култури. Из Цариграда је долазила свака иницијатива за културни и привредни напредак. И цркве, и манастире градили су испрва грчки мајстори и зографи. Вероватно томе утицају ваља приписати неке називе за занатлије, који су остали код балканских Словена, као на пример, технитари (од визант. τέχνη), и цњгарь (од визант. τσαγγάρης — обућар). У неким македонским манастирима говори се о „протомајсторима“ што такође упућује на утицај византијске еснафске организације. На развитак разних занатских грана међу балканским Словенима била је од утицаја техничка култура многобројних римско-византијских градова, распоређених дуж великих друмова у унутрашњости Полуострва. Сви балкански владари, као и племићи, трудили су се да подражавају Византији. Јован Егзарх врло сликовито описује велике уметничке вредности у богатима дворима цара Симеуна. И велике грађевине из доба хана Омортага, најграндиозније из целе средњевековне прошлости Бугарске, говоре о учешћу и бугарских мајстора и занатлија. Доцније хрисовуље балканских владара говоре често о „мајсторима“ и „технитарима“.

Градови на Полуострву били су средишта најразноврснијих заната. Улице у Дубровнику, Солуну, Трнову, Софији и др. обично су добијале имена по занатима који су се у њима радили. Исто је и са трговима. Ту, у градовима, сељаци су набављали велики део земљорадничког инвентара и све врсте гвоздених прерађевина, потковице, клинце, разно бронзано и гвоздено посуђе. Арапски путник Идризи каже да су у тракијским местима Вереји и Афли цветали гвожђарство и бакарцилук. У Штипу се спомињу ковачи и шеширџије. Душанов законик дозвољавао је златарство само у градовима како би онемогућио прављење лажног новца по селима.

Из хрисовуља балканских владара видимо да је у унутрашњости Полуострва, по селима, а нарочито по манастирским и властелинским селима, било занатлија скоро сваке врсте. Већина има словенске називе: ткачъ, швьць, кожухаръ, зи-

дарь, дрводѣлець, седларь, стрьгунь, кlobучарь, и др. Неки манастири имали су цела села која су радила само један занат. Тако је манастир Бањска имао цело село ковача, а друго зидара. У западним областима Полуострва јако је било развијено рударство. О „рударима“ се говори у хрисовуљама манастира Бањске. Наилази се и на назив „Саси“. Око Копаоника, Крацова, Рудника, а после и код Ћипровца и другде, било је великих рударских средишта. У хрисовуљама српских владара спомиње се „гвоздено коло“, — примитивна радионица за прераду руде. Доцније се јављају механички „самокови“, са воденим погоном.

У доба позног средњег века била је свуда по Полуострву широко распрострањена домаћа текстилна радиност. Још „Законь соуднемь људемь“ говори о „шѣвцима“. Ти „шавци“ који су шили чакшире од чохе и коже, називани су „шѣвце скорнѣанѣихъ“. Хрисовуље спомињу још и „квашне“, грубе кабанице од козине, па „гоуни“, — гуње, од визант. γούνη — кожа. Манастирска браћа у Призрену добијала су још и тзв. „окроје“. Душанов законик говори о „кудељници“. Свуда је сеоско становништво само ткало сукна и платна. Грегора говори о грубој црној одећи коју су бугарски граничари правили од овчје вуне. Скупље и финије материје балкански Словени су добијали из Дубровника, Цариграда и Италије, а владари од византијских царева.

Једна за средњи век карактеристична врста кулука јесте „градозидание“ (од визант. Καστροκτίσις) подједнако обавезно и за сељане и за грађане. Средњевековно право које је полазило са гледишта потреба државне одбране, предвиђало је ту општу обавезу за све поданике из села и градова. Сви царски и манастирски људи били су дужни да поправљају и граде градске зидове и куле, као и манастирске цркве и остале грађевине. Докле је ишла та обавеза, види се из Кантакузенових речи да је за утврђивање града Бера код Солуна смештено у логор ван града 10.000 радника. Град Преслав имао је зид од печених цигаља и био је сав опкољен дебелим зидовима и кулама. Теофилакт каже да је та обавеза погађала претежно сиромаше. Сами манастири били су, због средњевековне несигурности, утврђени и опкољени зидовима. Неки од њих — као онај у Призрену — имали су нарочита утврђења, цитаделе, „горњи град“, где су у случају опасности налазили уточишта сви који су живели у манастиру и његовој околини. Хрисовуље из тога доба изрично заповедају да манастирски зидари и мајстори

морају одмах наново да зидају онај део манастира који би изгорео. Негде су им у томе помагали и отроци.

Мада занатство код балканских Словена није било на ономе степену развића на коме се налазило у Византији, ипак оно није било лишено протекције царске власти. Да би се избегла свака конкуренција, Душанов законик је ограничавао изучавање и практиковање заната; само једноме од синова било је дозвољено да учи очев занат.

* * *

Као целина, економски живот на Балкану био је скоро у свима областима Полуострва на истоме ступњу развитка. Његове карактеристичне одлике јесу примитивност и велика екстензивност рада. Томе су узрок пре свега стални ратови и пустошења од којих је периодично патило његово становништво; затим, немирни политички живот који народу није давао могућности да се преда мирнијем раду и да развија више привредне облике. Ма да су становали у врло богатим и плодним крајевима и живели тако близу културноме Истоку на који је тада са завишћу гледао цео свет, ипак је зла судбина неслоге и раздора учинила те су балкански народи крајем XIV века постепено изгубили своју политичку и привредну самосталност. Петвековно ропство под Турцима које је тада наступило, врло је много и за дуго време ометало сваки привредни и културни развитак на Балкану; тај је развој започео поново и невероватно брзим темпом тек у ново доба, и само за неколико десетина година достигао је у свакоме погледу културну Европу.

Балкан под турском влашћу

При просуђивању односа између балканских народа и Турака ни из чега се не види да су у томе играле улогу расне и племенске опреке или разлике у култури. Турци су још у Персији и Анатолији, мешајући се столећима са другим народима, изгубили много од својих монголских особина. — Њихов се изглед толико изменио, да су стекли телесне особине оне монголске мешавине, која се од скорог времена назива *велика* раса. У том погледу су дакле били једнаки са оним Турцима, који су становали у Анатолији. Боравећи вековима на Балканском Полуострву и мешајући се са хришћанским ренегатима, они су апсорбовали толико балканских елемената, да су код већине њих ишчезли и последњи остаци монголства. Однос, у главном непријатељске природе, између балканских хришћанских народа и Турака био је последица других узрока, од којих је верска разлика била најважнија. Зато су борбу хришћанских народа и Турака и балкански и други Хришћани сматрали борбом хришћанства са исламом, те је стога и понеки рат Хришћана с Турцима називан крешким ратом. С тим упоредо ишла је у новије доба и тежња за успостављањем националних хришћанских држава. Зато ће на овом месту бити понајвише говора о борби претставника крета и полу-месеца.

Много пре него што су Турци закорачили на Балканско Полуострво један је балкански народ дошао у додир с њима. То су били Грци, који су се у првој половини XI столећа непријатељски сукобили са *селџучким Турцима* у источној Анатолији. У дуготрајним борбама заузеше Турци Анатолију, па основаше султанат са средиштем у Коњи (Iconium). Под крај XIII столећа иконијски султанат се распаде на 10 емирата. У том су се били појавили нови Турци од племена Огуза и настанили се у северозападном крају Анатолије. Вођа им је био *Ершоерул*. Он основа нов емират, зависан од иконијског

султана. Син његов *Осман* (1288—1326) прогласи се независним владаром емирата, који се по његовом оцу звао Ертогрул. По Осману се назва и династија и народ *Османли*.

Подржавајући консеквентну и сталну освајачку политику, Османлије истиснуше Византинце са азијских обала Мраморног Мора, па постадоше важан политички и војнички фактор, с којим су рачунали императори у Цариграду и претенденти на византијски царски престо. У борбама за власт императори и претенденти су склапали савезе са Османлијама и селџучким емирима западне Анатолије и тражили од њих војничку помоћ, а ови су се радо одазивали, па прелазили у Тракију и Македонију. Тада су се Турци упознали са стратешким, политичким и економским приликама ових земаља, те су доцније долазили и незвани, да за свој рачун плене и хватају робље. Убрзо се у Османлија појавила тежња, да и на Балканском Полуострву шире своју власт. Први акт те политике било је заузеће *Галиполи* (Kallipolis) год. 1354. Учврстивши се на овој важној позицији и не наишавши на јачи отпор, Турци су врло брзо освајали по Тракији. Год. 1369 већ су заузеле *Ардрианопол*, а годину-две доцније *Филипопол*. Овим је била прекинута веза Цариграда са западним земљама Балканског Полуострва, а Бугарској је запретила озбиљна опасност. Но ни Византија ни Бугарска иису имале снаге да се бране.

Најјачи отпор могли су Турцима дати Срби, чија се држава тада простирала до Егејског Мора и до ушћа реке Марице. Иако велика, ни ова држава није имала баш толико снаге да Турке сузбије или да заустави њихову инвазију, јер су Срби били несложни и велика им држава била је разбијена на више самосталних области. Пред озбиљном турском опасности основаше јужни српски династи коалицију да истерају Турке из Европе. Међутим, догоди се неочекиван обрт. Јака коалициона војска буде од знатно слабијих Турака тотално потучена на Марици код *Чрномена* год. 1371. Последице су биле тешке. Турци додуше не анектоваше јужних српских земаља, али њихови владари постадоше султанови вазали, обавезни да плаћају данак и да дају Турцима помоћну војску. Један део Бугарске, држава цара Шишмана, још пре тога је постао вазалан.

Кроз Македонију, која је битком на Марици била Турцима отворена, продрли су они у арбанске крајеве, где су Балшићи основали српско-арбанску државу од Епира до зетских

планина. Год. 1385 ударе Турци на Балшу Балшића, па му разбију војску на пољу од *Савра* (данас се зове Мусакија). Његову државу даде султан арбанском властелину Леки Дукађину, да њом управља као турски вазал.

Независност своју имале су још српске северне државе, кнеза Лазара и Вука Бранковића, и Босна. Но трећа турска велика победа, на *Косову* 1389 године, довела је у зависан положај ове српске државе, а после и Босну. Македонске земље су инкорпориране турском царству. Иза тога Турци отеше Тесалију, Шишманову Бугарску и видинску област цара Срацимира; све то пре свршетка XIV века. Северозападне балканске земље, Србија и Босна, још су 70—80 година својом снагом и туђом помоћи чувале своју државну егзистенцију, па и оне постадоше турске провинције. У том времену је и Цариград пао у турске руке год 1453. Пре свршетка XV века цело Балканско Полуострво је било турско.

Прелазак Турака у Европу био је кобан за све балканске народе. Није томе узрок војничка снага Турака, него растројство које је владало код свих народа на Балкану. Отпора је било, кад јачег, кад слабијег, али је он био узалудан, јер моралне силе на хришћанској и на турској страни нису биле једнаке. Моралне снаге хришћана и Турака стајале су у јакој диспропорцији. Зато су Турци брзо ширили своју власт, па су завладали целим Полуострвом за нешто више од 100 година. Код Хришћана није било „слоге, поштења, реда, оданости к држави, к дужности, к домовини, к вери“, него је било „ненасите личне честољубивости и најбезобзирније суревњивости... Ту се од векова продужавао и ширио расцеп и међусобна борба, суревњивост и отмичарство. Безброј господара мењао се један за другим, да сваки на свој начин глоби и насиљем обасипље села и градове. И кад је сукоб међу хришћанском и муслиманском влашћу наступио; кад је постао неизбежан коначни пад под иноверну власт — историја показује, да је и у тим последњим тренутцима мало

Мехмед II

тко нашао довољно снаге, да чини оно, што дужност заповеда“.

На другој страни, код Турака, било је „јединство и апсолутна лична централизација управе; простота нарави и ограниченост потреба; оданост својим вођама, кадра да одоли и најсилнијим искушењима; гвоздена дисциплина и покорност без поговора; крешка природна снага, још цивилизацијом несмекшана; полудивљи укус за ратове, опасности и дрека предузећа; оданост и тврдоћа у вери, дотерана до фанатизма, која је борби давала свој познати неодољиви полет — све су то биле стране необичне грађанске и војничке чврстоће, кроз противне горе наведеним слабостима, које су се налазиле у свих народа Балканског Полуострва“.

Но врховна турска власт се служила и другим сретствима, да утаре пут за освајање, сретствима политичке тактике. Турци су били вешти политичари. То су научили од Византинана, познатих виртоуза у политичком лукавству; нарочито од оних, који су ступили у турску службу и примили ислам. Турска освајања су извођена по плану који је, чини се, био увек исти. Земљу, коју су намеравали освојити, они су израније приправљали за то. Честим пљачкашким походима своје коњице уносили су несигурност и страх у народ, а тим су слабили и убијали углед власти, која није могла пружити народу заштите. Пљачкањем су Турци исцрпљивали економску снагу земље. Убијањем и вођењем у ропство проређивали су становништво које је, уколико се спасло, бежало у унутрашњост па су остајали пусти гранични крајеви. У народ су пуштали гласове да ће ту бити лакши данци када дође под турску власт. А то није било празно обећање, него је одговарало истини. Интригама међу великом властелом и члановима династија распривали су и иначе велику неслогу и неповерење међу њима.

У прво време освојења нису анектовали земљу, него су јој остављали аутономију под султановим протекторатом. Вазали су морали плаћати данак султану, давати му помоћну војску, дозволити да у неке тврђаве крај главних друмова Турци ставе своје посаде, и пуштати да турски четници пролазе кроз вазалну земљу у даље туђе крајеве, да тамо плачкају, робе и уносе страх и забуну.

Осећајући да се примиче крај, хришћански су владари покушавали да одгоде коначни пад, очекујући да би пре пада могао настати какав срећан обрт. Ради тога су, додуше тешка

ерца, давали султанима за жене своје сестре и кћери. Бугарски цар Шишман дао је своју сестру Тамару, српска књегинја Милица кћер Оливеру, а деспот Ђурађ Бранковић кћер Мару. Но ни овакве жртве нису увек помагале, а и кад су помагале, било је то за кратко време.

Прве добитке у Анатолији постигли су Турци војничком снагом свога племена, а иза првих освајања у Европи и војном помоћи својих вазала и хришћанских ренегата. Већ при првим додирима с Турцима започела је апостазиа. У византијској Анатолији било је и муслиманских ренегата, чији су се пашалуци звали *Туркојули*. Али је неерамерно више било хришћанских ренегата, нарочито пошто су се Турци утврдили у Европи. Прешавши на ислам хришћански ренегати нису само вршили издају хришћанства, него су изневеравали и своје племе, те се претварали у Турке. По схваћању онога времена то је било логично, јер су ислам и турство били истоветни појмови. Хришћански ренегати, који заузеше више положаје у војсци и администрацији, учинили су Турцима великих услуга у освајању и у организовању државе. Велике турске војсковође и државници првих векова били су добрим делом арбански, грчки и српски ренегати. Мали је број правих Турака био на високим положајима. Између великог броја ренегата поменућу Арбанаса *Згура*, који се год. 1444 борио на турској страни у боју код Варне, па *Сагана*, првог везира Мехмеда II, а из доцнијих времена *Тујриклијџе* (Köprülü); од Грка *Евремоса*, *Михаље* и *Махмудпашу Анђеловића*, а од Срба *Ахмеда Херцеговића* и

Везир Мехмед Соколовић

Соколовића. По мишљењу румуњског хисторика Николе Јорге турско је царство напредовало све дотле, докле су њим управљали хришћански ренегати, а почело је падати, када су вођство преузеле цариградске ефендије.

Пошто је нестало чланова хришћанских династија и велике властеле, које су Турци исекли или су избегли у туђину, а неки прешли на ислам, остала је мала властела, грађански сталез и сељаци. Њих Турци нису силили да пређу на ислам. Шта више потврђујући привилегије њихових црквених организација, остављајући им цркве и манастире, дали су им могућност даљег хришћанског живљења. Али су се послужили њиховим војничким способностима, па их употребљавали као ратнике, већином нерегуларног карактера. Ни на ово их Турци нису силили, него су их мамили повластицама, које је у турском царству имао свако, без обзира на веру, ко је вршио макар какву војничку службу. Војници хришћанске вере нису давали ни харача, који је иначе плаћао готово сваки одрасли немуслиман. Зато и видимо све до краја XVII века у турској војсци многобројне Хришћане као *војнике* (комордије), *акинџије*, *азайе*, *бешлије*, *маршолосе* итд. У регуларној турској коњици, међу *сјазијама*, било је такођер много Хришћана.

Покорени Хришћани, изузевши ренегате, нису се лако мирили са губитком својих држава, па су се уздали да ће повратити своју изгубљену верско-националну слободу помоћу хришћанских католичких држава. То је уздање било живо у XV и XVI веку. Помоћ је ишчекивана од папе, Шпаније, Млетака и Угарске. И помоћ је долазила с те стране, али је ослобођење турских Хришћана изостало. Порази хришћанских војски код Никопоља 1396 год. и код Варне 1444, и турска освајања по Угарској показали су како су хришћанске наде биле варљиве. Турска освајања по Угарској у XVI веку убила су потпуно отпорни дух балканских народа. Како су тада мислили балкански Хришћани, добро је приказао један путник (Kugipeschitz), који је год. 1530 путовао кроз Босну. Њему су босански Хришћани казивали да су они са великом чежњом очекивали помоћ и ослобођење од угарских и аустријских Хришћана, али су се уверили, да и они слушају турског цара и моле га за мир. Један резигниран и очајан Хришћанин му је рекао: „Када Ви нећете да помогнете нама, ми ћемо помоћи Турцима, да и Вас терају.“

Очајни, а због конспирација са турским непријатељима често пута и компромитовани, турски Хришћани су бежали из Турске у Далмацију, Хрватску и Угарску, па су у овим земљама као ускоци и организовани граничари настављали борбу против Турака. То су били бегунци из српских земаља, звани *Рашани* (Rasciani). Они су у служби аустријских владара учествовали у свима борбама против Турака од XVI до XIX века.

Али Хришћани, што су остали у Турској, удесили су с Турцима какав-такав сношљив живот. Султан им је дао црквену самосталност и није им дирао у племенску и кнежинску аутономију, која је имала ослонаца у војницима Хришћанима у турској служби. У колико се ипак нису могли сачувати од насиља, која ни султан није могао спречити, одметали су се многи у гору, па су као *хајдуци* вршили репресалије на насилницима, светили им се или их страхом од освете приморавали да насиља умање.

Своје замашне планове, да преко Угарске продру даље у средњу Европу, Турци нису могли остварити, јер у XVI и XVII веку Турци нису били више оно што су били у XIV и XV веку, и њих је захватио онај морални квареж, због кога су испропадале балканске хришћанске државе. У највећем напону турске државе за владања султана Сулејмана (1520—1566), показивали су се знаци декаденције у социјалном животу, у администрацији и у војсци. Царевина је имала још по који успех и у првој половини XVII века, али је већ у другој половини истога века започело опадање. Хришћанске војске су продирале дубоко у унутрашњост Балканског Полуострва. Тада су опет оживеле наде балканских Хришћана. После првих турских пораза у Далмацији, Хрватској, Угарској и на Мореји у рату год. 1683—1699 султанови хришћански поданици Срби, Арбанаси и Грци издашно су помагали Аустрију и Млетке. Но хришћански сан о ослобођењу не испуни се ни овога пута. Турско је царство имало још војничке снаге да спречи или бар одгађа своје распадање. У рату су малаксали и турски непријатељи. Турска војничка снага је додуше малаксавала, јер је унутарња дезорганизација растакала животне снаге царевине. Али је распадање ишло лагано, па је требало да се појави још један турски непријатељ, Русија, да Турска, сада подржавана од других европских држава, полако у етапама, за даљих 200 година изгуби скоро све своје земље у Европи.

Хришћани, који и после великога рата од 1683—1699 остадоше неослобођени, трнели су много. Последице рата биле су, нарочито за Србе, врло тешке. Угледни људи и народне вође, уколико нису изгинули, морали су емигрирати. Онима, што су остали на кућњем прагу, па се како тако измирили с Турцима, погоршало се стање. Привилегије, што су их имале народне старешине, укинуте су. Турски бегунци из Далмације, Хрватске и Угарске, који су тамо изгубили спахилуке и агалуке, настанили су се по Босни и по Србији, где су добили спахилуке и агалуке избеглих Срба. Са избеглим народним вођама и свештенством избегло је нешто и народа. Ови бегунци, који су се настанили у Угарској и Срему пренеше тамо српско културно тежиште. Заостали проређени српски народ, нарочито у крајевима који су били ближе арбанској етничкој области, био је изложен насиљима муслиманских Арбанаса. Ови су силазили са својих планина, пљачкали су српске ратаре и отимали им земље које су ови сточарски горштаци претварали у ливаде и пашњаке. Зато је агркултура ових крајева назадовала, а етничке прилике се почеле мењати на штету српског елемента који је и даље узмицао пред арбанским нападачима. Овај процес је ишао у рачун политичким плановима Турске, па су власти пустиле Арбанасе да раде шта хоће, јер су им ови били поузданији од Срба.

Срби, код којих је црква и народна песма подржавала традиције из старог доба државне самосталности, нашавши се у погоршаним приликама и даље су жудно очекивали своје ослобођење, па су помагали сваку акцију против Турака која је долазила час од Аустрије час од Русије. Нарочито се сада истиче Црна Гора. Од године 1499 ова је мала брдовита земља била саставни део турскога царства, али су везе које су је везале за царство биле лабаве. У великом рату год. 1683—1699, Црногорци су помагали војничку акцију Млетака против Турске. Од тога времена се Црна Гора сматрала слободном земљом. Када је у XVIII веку млетачка снага почела малаксавати, Црногорци су се окренули Русији, с којом су били духовно везани вером, па су помагали готово сваку руску акцију против Турака.

Започето ратовање с Турцима у другој половини XVII века Аустрија је наставила и у XVIII веку, па је водила с њима три рата (1716—1718, 1736—1739, 1789—1791). Балкански Срби су помагали Аустрију својим добровољачким одредима, нарочито у

трећем рату, када су србијански добровољци формирали одреде фрајкораца. Но аустријски су се ратови свршавали углавном са неуспехом, па су Срби и даље остајали у турском поданству и сносили последице своје издаје. Осведочивши се, да је уздање у аустријску помоћ варљиво, Срби су стекли уверење да *се морају уздати само у своју снагу*.

У том уверењу дигли су Срби у Београдском пашалуку год. 1804 устанак, који је имао знатна успеха. Ослобођена Србија формирала се као држава под вождом Карађорђем Петровићем и одржала се до 1813. Тада су Срби, остављени потпуно сами себи, подлегли турској надмоћи. Али само за кратко време. Год. 1815 Срби се опет побунеше. Како су овога пута прилике за њих биле боље, образова се нова српска државица под кнезом Милошем Обреновићем, зависна додуше од Турске, али са толико животне снаге да се кроз све унутарије и спољашне неприлике одржала, проширила и најпосле ослободила и друге Србе, па Хрвате и Словенце, и створила државу Југославију.

Становници јужних крајева Балканског Полуострва, Грци, налазили су се у сличним приликама. Аутокефална грчка црква са средиштем у Цариграду подржавала је православну веру и националне традиције. Локалне административне аутономије, којих је било више него у Срба, спречиле су јачу турско-муслиманску пенетрацију. У самом Цариграду стекли су знатан уплив код Турака, *Фанаријоши*, чланови угледних грчких породица које су претстављале као неку хришћанску аристократију. Развитком грчке трговине у XVIII веку настале су богате трговачке куће у иностранству које су помагале просветне тежње грчког народа у Турској. Пошто је укинута била српска патријаршија год. 1766 и њене епархије дошле под јурисдикцију цариградске патријаршије, под којом су биле и бугарске епархије још од пропасти бугарске државе, снажан је био грчки утицај код свих народа православне вере на Балканском Полуострву. Због тога и због грчко-цињарских трговачких колонија по балканским земљама грчки је језик био цењен, те се његово знање сматрало обележјем више културе.

Уздање Грка у Млетке престало је када је у XVIII веку млетачка војна снага ослабила. Тада су се грчке наде и симпатије окренуле Русији чији је народ био православне вере као и Грци. Већ од времена Петра Великог (1689—1725) Грци

су се почели навикавати да у Русији гледају свога заштитника. Уздање у Русију добило је конкретнији облик у време царице Катарине II (1762—1796) која је сновала да обнови старо византијско царство са средиштем у Цариграду. На Катаринин позив Грци дигоше устанак 1774 год., али га Турци угушише. Ни други покушаји нису пролазили боље.

Идеја национализма, коју је родила велика француска револуција, нашла је одјека и међу Грцима, код којих се ни иначе мисао националне обнове није била угасила. Ради припремања ослобођења, Грци у домовини и на страни стадоше оснивати тајна друштва, *Хејерије*. Припремани устанак плану год. 1821, па се рашири по целом грчком копну и по острвима. Иако је међу устаницима настао раздор и Турска постигла неке успехе, устанак се није могао угушити. Зато султан Махмуд II затражи војничку помоћ од свога вазала, египатског владара Мехмед-Алије, а овај пошаље флоту и војску која доведе у питање све тековине устанка. Али се умешаше европске велике силе, па интервенисаше у корист Грка. Русија објави Турској рат. Побеђена Турска је морала год. 1830 пристати да Грчка, коју су сачињавале Мореја и делови средње Грчке, буде независна држава. У даљим ратним компликацијама током XIX века и у последњем великом светском рату довршено је ослобођење грчког народа.

Бугари, који су на измаку XIV века изгубили и државу и црквену независност, касно су се пренули из националне летаргије. И ако су имали, макар и слабо, залеђе у вазалним румунским кнежевинама, Влашкој и Молдавији, иако је већ у XVIII веку руска војска чешће долазила у близину бугарских националних граница, а год. 1828—29 руска војска пролази кроз Бугарску, Бугари сами нису ништа озбиљно покушавали за своје ослобођење. Узрок тој националној резигнацији ваља тражити у особитим приликама у којима је живео бугарски народ. Турска колонизација је створила густа турска насеља у Тракији и довела праве Турке и у саму Бугарску северно од планине Балкана. Уз праве Турке било је много и бугарских ренегата. Други, може бити још важнији разлог је што Бугари нису имали своје националне цркве, па туђе, грчко свештенство није чувало и неговало бугарске националне традиције. Зато је бугарски народ гледао покрете и ослобођење Срба и Грка, а није се кретао нити је покушавао да се и сам ослободи. Тако су Бугари дочекали руско-турски рат од

1877—78 године. Тек тада је руским победама бугарски народ добио ослобођење и државу.

Арбанаси, који су се час жилаво одуpirали Турцима, час помагали Турке против Млетака, давали су задњи јуначки отпор под својим вођом Ђурђем Кастриотићем Скендербегом до 1469 године. Покорени Арбанаси снашли су се лакше у новим приликама, него Грци и Срби. У њих је било и ренегатства више. Чланови многих породица велике властеле (Зенависи, Аријанити, Дукађини и сродници Скендербегови), прешли су на ислам, па су заузели угледне положаје у турској служби. У Арбанији, која је понајвише брдовита земља, сачувале су се племенске аутономије до данашњих дана. У вери су Арбанаси били индиферентни. Племенска свест је била јача од вере, те су се чланови једног племена, и када нису били исте вере, помагали. Али су се племена често завађала и водила су међусобне борбе. У средњем веку нису Арбанаси имали ни своје националне цркве ни своје државе. Турска инвазија их је затекла поцепане и подложне домаћој властели и туђим династима. Зато нису ни могли изнети из средњег века неких успомена на људе и догађаје своје националне прошлости. Једино се сачувао спомен на народног јунака Скендербега и магловито сећање на Леку Дукађина. Уска племенска свест била је сметња да се развије национална солидарност. Осим тога хришћански Арбанаси су припадали двома конфесијама, православној и католичкој. Неповезани ни вером ни традицијама, Арбанаси су служили Турцима и били им поуздани помоћници при угушивању хришћанских покрета. Ваља разликовати оне Арбанасе који су се ранијих времена отселили на југ у грчке земље. То су били Арбанаси православне вере, који су живо учествовали у грчким националним покретима, али не као Арбанаси, него као Грци.

У другој половини XVIII века, када је турско царство било немоћно да се брани од спољашних непријатеља и да заустави унутарње распадање, настају покрети и код Муслимана. Но они не носе обележје покрета за ослобођење, као што су били хришћански, него су имали сврху да амбициозним султановим одметницима прибаве господство у пашалуцима, који ће и даље остати у вези са царством, али ће се аутономно управљати без утицаја цариградских ефендија. Све благодати аутономне управе имали би уживати само Муслимани, а Хришћани да остану раја као и пре. За ове покрете

придобијане су муслиманске масе лозинком да ће се тобож управљати по одредбама шеријата, кога се ни султан ни цариградска господа нису више држали. У ствари је то била тежња реакционарних елемената да се у противности са шеријатом угњетавају и Хришћани и Муслимани.

Арбанија је имала двојицу таквих одметника, на југу Алипашу Тепеленлију (1788—1822) који је створио независан пашалук у Епиру и Тесалији, а на северу скадарског пашу Махмуда Бушатлију (1776—1796). У исто доба одметнуо се у северозападној Бугарској Осман Пасваноглу који се одржао као видински паша све до смрти. Много доцније избиле су одметничке тенденције у Босни, изазване незадовољством са реформама султана Махмуда II. Босански незадовољници су се удружили са Мустафашом Бушатлијом, изабрали су за везира једног између себе, Хусејинкапетана Градашчевића. Но несложне Босанце султанова војска потуче и угуши устанак.

Карактеристично је да су и ове покрете против султана водили често Балканци, Арбанаси и Босанци, јер је и Осман Пасваноглу био Босанац, па чак и сиреки одметник Ахмед Цезар био је или Босанац или Арбанас, као и Мехмед-Алија у Египту. Муслимански народ у Босни је симпатисао са свима овим одметницима.

Поглед на правно уређење Балкана под турском управом

Опште напомене

Веома је тешко у једном кратком чланку изложити правно уређење Балкана под турском управом. Проблем је отежан колико због недостатка извора и литературе о предмету, толико и због промена, мада незнатних, кроз које је током векова прошло турско право заједно са историјом и установама отоманског царства.

I. Отоманско царство; влада, религиозна и лаичка хијерархија

Први владар Турака (племе Каји-Кан) који су дошли са граница Туркестана преко Персије и Јерменије и који су се населили око Караџа-Даг-а, између Коње и Анкаре, био је Осман, оснивач државе која носи његово име: Царство Османлија, Отоманско царство. Име Осман било је тако исто дато народу који је сачињавао државу и који је све до проглашења Републике 1923—24 године носио исто име — Османлије. Заслужује да се нарочито истакне да је иста династија, коју је основао Осман, владала за све ово време. Последњи отомански владар, Мехмед VI (1918—1922), био је по реду тридесет и седми владар из ове династије.

Прва престоница нове државе била је Бруса. Османлије су имале одмах велики успех. Византинци, налазећи се у критичној ситуацији, позваше их да им помогну у борби против њихових унутрашњих и спољашњих непријатеља.

Године 1333 један одред отоманске војске пређе Дарданеле на позив цара Кантакузена, да га помогне у борби против Палеолога. Овај одред био је постепено појачаван другим отоманским ратницима који су увидели велику корист што би имали, ако се за увек настане у освојеним областима, подесним

да послуже као операциона база за њихово надирање на Балкан. Турске инвазије биле су свуда крунисане успехом. Неслога балканских народа у то време, и анархија која је владала у разним земљама, беху најбољи савезници и сарадници отоманске војске. Бугари, Срби, Арбанаси, Босанци, Грци са Мореје и Румуни тучени су једни за другим. Територија бугарског краља Ивана Шишмана, која је прва нанаднута, постаде плен победилаца (1393); иста судбина задесила је краљевство Страцимирово (1396). Срби и Хрвати сувише доцкан сетише се да се уједине против енергичног завојевача. Тада је дошло до чувене битке на Косову (1389). Може се сматрати да ова битка означава крај слободе и независности балканских земаља.

Отоманска престоница би премештена у Једрене. После тога турска војска продужи свој победоносни марш на југ и на север. Она пређе Дунав и Саву, и тек тада краљевства и царства хришћанске Европе осетише неизбежну опасност и зграбише оружје, ради спаса своје сопствене територије од отоманског јарма који им је претио.

Мехмед II освоји Цариград и учини га отоманском престоницом (1453). То је била она велика победа која је пробудила савест западних Хришћана. Врхунац отоманске величине и освајања показује се за време владања султана Сулејмана I, који је назван Величанствени и Законодавац (Кануни) (1520—1569).

После њега отоманске војске, стигавши до Будимпеште и Беча, биле су одбачене преко Саве и Дунава. То је почетак декаденције отоманског царства, са унутрашњим нередима и анархијом, изопачености живота и подмитљивости чиновника, непослушности јаничара који су до тада били стубови отоманске војске. Јаничари су били млади и храбри Хришћани свих народности који су постали ватрени муслимани и фанатични ратници. Неколико намесника — паша и бегова — побунеше се, прогласише се независним од централне владе и чак поведоше борбу против султанове војске. Довољно је овде споменути Османа Пасваноглу, гувернера видинске покрајине, Мехмеда Бушатлију и Али-Пашу Тепеленлију из Јањине.

Организација отоманског царства у прво време њенога постојања није била компликована. У верској и лаичкој администрацији држало се шеријата (збирка светих закона, заснованих на Курану, Sunni, (Sünni) или *хадису* — традицији и фетвама — схватањима великих муфтија). Државни поглавар беше султан чији су саветници били велики везир, шеф свих

надлештава и цивилних чиновника и шеих-ул-ислам, поглавица свих улема (верских научника) и свих кадија и наиба, судија различитих категорија и рангова. Централна управа, под претседништвом и директивом великог везира, беше Висока порта, Баб-и-али, где су били концентрисани сви цивилни департмани и ресори царства. За покрајине постојали су великодостојници или беглербези: у Анатолији и у Румелији. Румелија је обухватала скоро све покрајине на Балкану. Резиденција румелијског беглербега била је у Софији. Нижа чиновничка звања била су паша, ага, бег, мутесариф (гувернер), кајмакам (подгувернер), ајан (гувернер), мидир, субаша (судија) и буљубаша, шеф полиције. По градовима и селима полиција је била састављена од сејмена, доцније од заптија (жандари).

Како су султани, као шефови монархијске и теократске државе, имали неограничену власт и били власници свих непокретних имања у царству, они су могли располагати земљом и селима. Доста земље било је дато у посед као награда извесним војсковођама; ови поседи зваху се спахилуци. Спахије, поседници тих земаља, заједно са селима, делили су се на две врсте: велике спахије или заими и мале спахије или тимари. Спахије су појачавале војску јаничара ратницима које су и одевале, наоружавале и упућивале их војним шефовима да с њима располажу. Спахије су управљале и делиле правду над својим готово феудалним земљама.

Врховни поглавица верске хиерархије био је шеих-ул-ислам, муслимански васељенски патријарх. Он је пред султаном имао велики ауторитет и онај исти ранг који је имао и велики везир. Он је изрицао одлуке (фетве) о судбини падишаха, неспособних да владају из било којих разлога, о рату, миру и тако даље. Он је имао под собом два казаскера (велике судије) из Анатолије и Румелије. Сва организација улема и кадија (наиба, судија) била је у рукама ова два казаскера.

II. Аутономна управа покрајина, градова и села

У прво време отоманских инвазија, управљачи и војска нису штедели становништво освојених земаља ни њихова имања ни њихове цркве ни њихове породице. Они су немилосрдно масакрирали хришћанско становништво, без разлике старости и пола, палили села и цркве и, рушећи све, пролазили су даље.

Али понекад ови освајачи који располагаху веома енергичним и чак фанатичним и добро дисциплинованим војним снагама (јаничари и други), показиваху извесну разборитост у својим нападима, и врло паметном тактиком трудили су се да избегну кржаве сусрете кад то није било потребно. Села, градови, окрузи па чак и покрајине, које су биле спремне да капитулирају, иако под извесним резервама и условима, сматране су достојним да буду фаворизоване извесним аутономијама. Из тога разлога ми видимо у свима крајевима Балканског Полуострва велики број аутономних места. Између ових различитих аутономија споменимо *војнике* — у турским архивама „војниган“ (војници) — војнике у различитим крајевима Полуострва, нарочито у јужној Бугарској, којима су подарена права и повластице (судски и фискални имунитет) и чији су главари били готово независни.

Независност њихових села била је гарантована султановим ферманом; они су каткада били придодати некој „џами“ (џамији) под заштитом Валиде султан (Султаније мајке) или неког паше итд. Турцима је било забрањено да се сместе и да станују у овим селима. *Војници* су пре свега служили у отоманској војсци у разним својствима, нарочито као коњушари.

Села *војника* била су ослобођена од плаћања свих намета и пореза, кулука, нарочито „конака“ (давање преноћишта војсци).

Оваква села и градови постојаху у Бугарској: Котел, Јамбол, Јеравна, Панађуриште, Копривштица, Трн итд. Институција „војника“ развила се толико да су се њихова занимања претворила у домаћу службу коју су вршили у Цариграду, водећи бригу о дворским коњима, спремајући сточну храну за војску итд. По Ст. Новаковићу, ова институција у српским земљама није била позната. За време прве епохе турског господства, на целом Балканском Полуострву наилазимо на доста велики број административних аутономија, датих селима, градовима, окрузима па чак и покрајинама. У овом погледу највише су биле фаворизоване Влашка и Молдавија. Оне су имале своје војводе и господаре који су потпуно аутономно вршили судску и политичку власт. Централна турска влада покушала је више пута да ограничи ову аутономију, али је при том увек остајало њених врло важних трагова. Уговором у Кичик-Кајнарџи истакнута су права балканских Хришћана које је Русија узела у отворену заштиту. У Србији су између осталих била два таква округа, Крајина и Кључ, чији су главни

градови били Неготин и Кладово. Београдски пашалук имао је такође аутономну администрацију и, као свуда, гувернер (паша) морао је да узима у обзир мишљење кнезова. Тако је било и у Крајини, Кључу, а исто и у Црној Гори, Арбанији и Мореји.

Кнезови београдског пашалука, крајем XVIII века, уложили су све своје напоре да би добили аутономију, сличну оној у Влашкој и Молдавији, тежећи у исто време да добију извесне гаранције.

Што се тиче Мореје (Пелопонез), треба нарочито истаћи постојање веома широке административне и општинске аутономије. Села, варошице и градови имађаху своје савете (већа старца, демогеронти) који су били веома љубоморни на своју независност и држаху много до својих одлука. Ако власт није извршивала њихове одлуке, они су се жалили паши и обично су постизали извесно задовољење. Један срез, у који су спадала села Мистра, Корон и Магунциа, имао је за гувернера Турчина. Али овај се није усуђивао да дира у општинску аутономију.

Маина је била потпуно аутономан округ који се сматраше сасвим независним, плаћајући турској влади само данак од 4000 гроша.

Овде треба напоменути да је општинска и административна аутономија у Арбанији била призната традицијом и да поглавице великог броја арбанских племена нису допуштале отоманским властима интервенцију у својим више или мање феудалним доменама као ни то да мењају њихове одлуке. Према Пуквилу, у Епиру било је потпуно аутономних (*кефалофорион*) села, којима управљаху њихова већа (демогеронти).

Арбанско обичајно право било је строго поштовано као света традиција. Код Арбанаса је постојао чак некакав зборник закона, „Канун Лека“ или Лекин Закон, по коме се решаваху спорови и криминални случајеви. Треба додати, уосталом, да се цивилне и војне турске власти нису усуђивале да интервенишу у унутрашњем животу различитих племена на југу и северу Арбаније, која је била љубоморна на своју слободу и независност, и која често није признавала никакву турску власт.

Исти политички и административни положај постојао је и у Црној Гори где различита племена, која су имала своје поглавице (војводе) и своје старе поглаваре (капетане итд.), нису признавала отоманску власт, и која су бранила своју сло-

боду и независност *manu militari* (оружјем у руци) против сваког покушаја турских паша да изврше упад у Кнежевину.

Што се Босне тиче, треба рећи да су њене поглавице, „владалци и властела“, одмах у почетку отоманске инвазије прихватили ислам, да би сачували своја права и повластице на својим земљама и уопште на добрима која су поседовали. Према томе они су и даље остали као једна врста независних господара. У почетку XIX века, Босна је бројала 48 капетана, наследника ових феудалних господара.

III. Правни поредак

У почетку отоманског јавног живота никакво световно законодавство није регулисало правни поредак у становништву. Султан, као неограничени и теократски поглавар, поступао је према шеријату (светом закону). По шеријату се управљао цео живот, све функције у држави и сви политички и правни односи у народу. Шеријат је делио цео свет на три категорије: *дар-ул-ислам* (муслимански свет), *дал-ул-харб* (непријатељска земља), *дар-ул-сулх* (земља која је била у уговорном стању са османлијском државом).

Сва права и повластице резервисани су за прву категорију, — муслимане. Они су владари, господари, властела. Они су аге. У другу категорију спадају непријатељи са којима се стално ратује. У трећу категорију спадају сви они који су се покорили освајачима, било да се капитулирали било да су побеђени, и који су готови да плаћају намете, „*djizié*“, лични порез, доцније назван харач. Ова трећа категорија звала се такође „*zimmi*“ (немуслимански поданик османлијске државе) или раја. Становници који спадају у другу категорију, јесу вечити непријатељи и заслужују да буду истребљени. Што се тиче „*zimmi*“ (раје), њих треба штедети, они могу чак бити за своје људе и судије, гувернери итд. Муслиман може да се ожени једном женом из раје, пошто Хришћани и Јевреји имају такође свете књиге (Еванђеље, књиге Мојсијеве и Талмуд).

Шеријат, који је дуго времена био једини верски и световни закон, у извесним стварима цивилне и војне администрације био је сматран као недовољан. Зато су Мехмед II, освајач Цариграда, и Сулејман I, назван Кануни, припремили и обнародовали „*Капипатѐ*“ (законик), да би имали световни законик за јавни живот. „*Капипатѐ*“ Мехмеда II садржи одредбе које

се тичу хиерархије у цивилној и административној служби, као и верске хиерархије, и један велики одељак одредаба за порез и кулук, и за чиновнике који скупљају овај порез. „*Kanunname*“, султана Сулејмана допуњује онај Мехмеда II. Не можемо се користити овом књигом закона да бисмо судили о правном стању Балкана под турском управом. Овај „*Kanunname*“ није био познат у редовима немуслиманске раје. — Па и сами управљачи нису о њему били шта знали. Према томе, да би се одредио и расветлио колико је то могуће правни поредак у ово доба на Балкану, треба се послужити на првоме месту шеријатом, а на другоме месту предањима и обичајима балканских народа. То је бар неопходно потребно за целу епоху турске превласти до *tanzimata* (реформе које су дошле после хатишерифа од 1839). Од танзимата имамо већ мноштво закона — материјалних и формалних — који регулишу политичко и правно стање на више или мање позитиван начин, пошто су ови закони, уредбе и правила, од којих је већи део позајмљен од француског законодавства, били публиковани тако да су се њима могли послужити интелектуалци целог Балканског Полуострва.

После освојења Цариграда, Мехмед II издао је патријарху ГенADIЈУ Сколарису један берат, по коме му је признао велики број повластица, не само верских већ и политичких и цивилних, именујући га поглавицом православних Рум, што ће рећи Грка. По овоме берату, архиепископи у епархијама имали су право суђења својој пастви не само у питањима брака, венчања и развода, већ и у питањима наслеђа, старатељства итд. Грчки архиепископи су се користили овим повластицама прогањајући све што није било грчко, да не би допустили балканским народима — Србима, Бугарима, Арбанасима и Румунима, да испољавају своје националне тежње. Међутим, балкански савети (већа старца, демогеронти), свуда где они нису били под заштитом грчког архиепископа, покушаваху свима силама да се и они користе датим повластицама и традицијама које им даваху могућност да буду аутономни господари код своје куће.

Шеријат није предвиђао једнака права за Хришћане, које је стављао на много нижи ступањ од Муслимана. Балкански Хришћани нису могли послужити као сведоци пред шеријатским судовима; они нису смели да зидају колибе и куће које би биле више него оне Муслимана; њихове цркве, ако су биле порушене, могле су да се поново зидају само под условом многих ограничења, и за свако поновно зидање цркве била је

потребна нарочита дозвола од кадије. Звоњење звона беше забрањено, а тако исто и литије изван цркве. Ова ограничења често су изигравана разним изговорима од стране Хришћана.

Међутим, треба признати да су у области породичног права балкански народи уживали пуну аутономију.

На челу *задруге*, која је била веома раширена као породична заједница, био је старешина, зван „домаћин“, „старец“, „стареја“, који је управљао кућом готово неограниченом влашћу. Сви чланови задруге, чији је број износио до 50 па чак и 100 особа, мораху се покоравати наређењима домаћина. Сва покретна и непокретна имања била су заједничка и нико није имао никакве приватне својине. Истина, доцније се јавило имање „особина“ (*resulium*), у Бугарској „банкалик“, али то је било ретко, и овај изузетак од правила није се трпео. Домаћин је имао право да кажњава све чланове задруге; он је каткад, у питању казне, консултовао најстарије чланове задруге. Он није могао да прода никакво непокретно имање, сем у случају крајње нужде, и то после саветовања са задругарима. Домаћин је тако исто заступао задругу пред органима власти и пред другим лицима. Он је такође плаћао порез, глобе итд.

Чланови задруге су ступали у брак обично уз пристанак обеју заинтересованих задруга или вереничких родитеља. Оно што се зове мираз у римском и византијском праву, овде није било познато. Напротив, родитељи младожење су плаћали откуп родитељима младе. Овог су се правила придржавали не само у задругама, већ и у породицама званим инокосне. Традиционално правило било је изражено у пословици: без откупа нема женидбе. По обичајном праву вршене су све обавезе (куповине, продаје, закупи итд.). То се односило не само на цивилне, већ и на трговачке облигације.

Према шеријату, турска власт није признавала моралне или правне личности. Верске заједнице, које су имале храмове и непокретна имања, нису могле у том својству њима располагати — куповати и продавати — као колективне личности. Ова непокретна имања била су записана на име каквог угледног члана заједнице, као што се то ради у Сједињеним државама Америке, где један држалац завештања поседује храмове и непокретна имања на своје име, за рачун цркве. Сеоске и друге општине могле су поседовати пашњаке (*yayla*) и шуме (*kişlak* и *baltalik*), којима су се користили сви становници села и варошица за своје потребе.

Како је султан био власник земаља, он је имао право да њима располаже. Појединци су могли да поседују земље (ерф) које су доцније назване „ерази мирие“ (земље државног ерара), купљене и продате пред кадијом који је у почетку давао кулцу хуџет (höcet), доцније тапију. За пренос права поседовања и за „höcet“ плаћала се одређена сума. Поседници земаља мирие, које беху зиратне, плаћаху у природи десетину на коју су се они много жалили, јер се ово право на десетину продавало спекулантима који су убирали не један „оџур“ (ушур) (десети део производа, десетина), већ често 20 и 30%. Забележимо овде да се десетина плаћала за све пољопривредне производе: жито, вино итд. Ови намети су узети од Византинаца и балканских држава.

Народне судије: демогеронти, кнезови, капетани и друге старешине села, варошица, градова или племена судиле су све грађанске и криминалне случајеве који су пред њих изнети. Ова јурисдикција била им је тако рећи дата прећутно и по традицији. Та мудра тактика отоманских управљача била је освештана држањем кадија и наиба који у својој пракси избегаваху свако мешање у спорове између Хришћана. Чак и кад би се пред њих изнео какав спор између Хришћана, они су ове упућивали њиховим старешинама да им они суде по њиховим обичајима.

Осим ове надлежности старешина и њиховог права да решавају грађанске и криминалне случајеве својих људи, специјалне и аутономне јурисдикције биле су такође повластица савета (већа), разних еснафа, духовних поглавица у верским заједницама, итд.

Исто тако шеријатске судије (кадије, наиби итд.) имале су према шеријату право суђења у свима тежим криминалним случајевима (убијства, тешке повреде, побуне, издајства и др.). Треба нарочито приметити да су шеријатске судије сматрале убијство једнога човека као преступ приватног карактера и отпочињали су судско гоњење само у случају тужбе од стране заинтересованих. Кадије су сматрале за кривца извршиоца злочина или задругу, чији је он био члан, па су их осуђивали да плате одштету (kanparası). То је било све. За случај да се није могао наћи извршилац дела, становници општина, на чијем се земљишту (топрак) нашао corpus delicti, морали су да плате заједнички ову одштету.

Из јавног и приватног живота у доба Турака

О неком јавном животу за владе Турака у данашњем смислу речи не може бити ни говора. Осим локалних побуна, којима су према приликама били различити узроци, мало је шта у јавни живот долазило из самог народа. Једино су још народне жеље и жалбе изиошене у молбама и претставкама, које су се звале *махзари*. Ове су упућиване намеснику покрајине, а кад се радило о крупним питањима или када су жалбе биле уперене и против самог намесника, онда су упућиване Високој порти или самом султану у Цариграду. Махзари су обично носили велик број потписа, односно, како је свет био неписмен, печата (мухура). Ови се махзари спомињу и у југословенским народним песмама, па им се у тежим случајевима додаје придевак „крвави“. Сав други јавни живот био је зависан од државне власти или делом од поједине верске заједнице.

На челу државне управе стајали су царски намесници као претставници султана и Високе порте, који су се већ према пространости односне покрајине звали санџакбези, валије или беглербези. У њиховим је рукама била усредсређена и цивилна и војна власт.

Непосредну управу и судовање у народу вршиле су кадије и њихови намесници (наиб). Они нису били само судије, већ су у многим случајевима били и управни и полицијски органи, па су чак учествовали и у сакупљању војске, а и сами су ишли у ратове. У главно место једне покрајине постављан је из Цариграда главни кадија (*molla*), а он је по срезовима одређивао себи намеснике (наиб). Често пута је место главног кадије (*molle*) било само синекура за неког љубимца двора или којег државног достојанственика. Са тог високог положаја он је себи постављао заменика, да врши службу, а сам би остао у Цариграду или којем другом већем месту, да прима приходе свог уносног положаја.

Кадије су судиле углавном по шеријатском праву, а и по законима које је још у најранија времена издавала турска влада за разне гране државне управе. Ових закона је било и специјалних за поједине покрајине, па стога налазимо да су у разним земљама на Балкану нарочито земљишни односи уређени на различите начине. Турци су често у своје законе уносили и од онога што су у односној земљи затекли, па тако у тим турским законима налазимо чак и називе за поједине установе на језицима балканских народа, као војвода, кнез, војник, баштина, порез итд. У рударским законима, поред српскохрватске номенклатуре, налазимо на масу немачких техничких израза које су овамо донели рудара Саси, насељени по балканским рударским крајевима.

Осим кадија као судија и главних претставника власти било је и других службеника, који су, поред својих војних дужности, вршили и извесне послове цивилне управе. Такви су били *муселими* у појединим окрузима и неким срезовима, који су били нека врста намесникових комесара за односно подручје, затим *ајани* по варошима и *диздари* у утврђеним местима. У Босни и Херцеговини, у пограничним градовима, постојало је једно нарочито звање — *кајешани* — који су имали пуну војну и цивилну власт у својим капетанијама, а ове су често обухватале и по више срезова. Положај капетана био је наследан у извесној породици. Иза Свиштовског мира, Порта је хтела да организује капетаније и у Србији, па је тадашњем босанском намеснику, Хаџи-Салих паши, издала у томе правцу и ферман од краја зилхидета 1205 (трећа декада августа 1791), али та замисао није никада била остварена. После угушења Хусејинкапетанова устанка укинута су 1836 године и у Босни капетаније, а капетани који осташе верни султану постадоше муселими на подручју својих бивших капетанија.

Чисто војну власт имали су у својим рукама *јаничари*. Њихове старешине, јаничарске аге, серденгечтије, и други часници, имали су своја седишта по варошима као претставници главног јаничарског аге који је седео у Цариграду. Јаничари су у главном регрутовани из домаћег становништва.

Друга врста војске били су поседници лена, *сџахије*, који су у случају рата морали да иду у војску, односно, већ према величини лена, да поведу са собом извешан број војника и коња. Већа лена су се звала *зиамешти*, а мања *џимари*.

Једна врста више нередовне војске били су *азайи*, који су од случаја до случаја сакупљани по селима.

Једина организација у јавном животу, можда, која је била независна и од државне власти и од верских заједница, били су у већим варошима *еснафи*, занатски цехови. Сваки занат имао је свог изабраног старешину, *хеџају*, и друге функционаре, који су се бринули за узоран ред и дисциплину у свом занату. Приликом произвођења калфи за мајсторе и шегрта за калфе приређиване су велике свечаности, теферичи, који би често трајали и по неколико дана. Скоро сваки еснаф имао је и своју заставу.

Јавни састанци одржавани су готово искључиво само по богомољама. Муслимани су се састајали по џамијама, а Хришћани приликом својих црквених зборована. Једина места за јавно састајање, осим богомоља, биле су још кафане које су се врло рано, још у XVI веку, рашириле из Цариграда по читавом Балкану. Ни крвави покушај султана Мурата IV (год. 1623—1639), да их позатвара, није успео.

Државних школа у правом смислу те речи није било у Турској све до половине XIX века. О образовању младежи бринуле су се верске заједнице, па су за издржавање васпитних завода остављали добри људи задужбине које се код Муслимана зову *вакуфи*. Муслимани су имали почетне школе, *мектебе*, у којима су деца учила искључиво веронауку. У вишим школама, *медресама*, училе су се поред теолошких и друге науке: филологија, нарочито темељито се изучавао арапски језик и литература на њему писана, затим философија, математика, астрономија итд. Као пример да наведемо закладницу, вакуфнаму, којом је највећи босански добротвор, Гази Хусрев-бег, дугогодишњи намесник (1521—1541) основао своју медресу у Сарајеву. Он у тој закладници, пошто је побројао теолошке, филолошке и друге науке, које треба учити у његовој медреси, додаје да се у њој учи и све оно што буде изискивало време.

У *џекијама* (муслиманским манастирима) нарочито се гајила мистика и изучавао персијски језик.

И православни и католици имали су своје школе већином по манастирима којима је главна сврха била образовање свештенства. Православни, словенског и арбанског порекла, имали су и у цркви и у школи извесних потешкоћа у погледу употребе матерњег језика, јер је православна црква на Балкану била зависна од васељенске патријаршије у Цариграду која

је била у грчким рукама, па је тако она настојала, додуше с мало успеха, да увлачи и у цркву и у школу грчки језик. И владике су скоро искључиво били Грци. Исту муку су мучили и католици са св. Столицом, која је опет наметала цркви латински језик.

Ту и тамо било је, и у католика и у православних, и световних школа изван манастира, али и ове су издржавале црквене општине а о њима су се бринули свештеници и црквени одбори. Број ових световних школа у Хришћана порастао је тек у XIX веку.

И Јевреји, који се у XVI веку доселише на Балкан из Шпаније, имали су, уз своје храмове, и верске школе.

Тек у другој половини XIX века почињу се у Турској отворати државне школе свих врста. Али и њих у великој већини похађају само Муслимани. По где-где је било и ученика других вера, па су по свршеним наукама примани у државну службу.

За стварање чиновничког и официрског подмлатка у старије доба Турци су имали установу „*девширме*“, тј. сакупљање деце. Они су код свих балканских народа сабирали обдарену децу, коју су звали *аџами оглана*, и одводили их у Цариград, те их тамо на царском двору васпитавали. Овој установи девширме или сакупљања аџами оглана имају Турци доста да захвале да су им сви балкански народи дали толике врне државнике, прослављене војсковође и друге високе службенике.

Наравно, нису се сви чиновници, па ни они који постигоше високе положаје, регрутовали само из аџами оглана. Било их је који су и другде стекли образовање, а нарочито у већ споменутим медресама. Било их је доста који су ушли и у исламску литературу, писану на арапском, персијском и турском језику. Нека дела ових писаца изашла су и на глас, и била врло цењена у научном свету. Многи су и певали оригиналне песме на сва три споменута језика. Ретки су били који су писали и на свом матерњем језику. И оно што су писали за свој народ било је у највише случајева верско-моралног карактера. Тако, на пример, један познати славоспев о Мухамедову рођењу, зван Мевлуд, што га је 1409 године певао Сулејман Челеби из Брусе, а који се и данас у свечаним приликама рецитује, превођен је по два пута на српско-хрватски и арбански језик, а једанпут и на грчки. Било их је, премда врло ретких, који су писали и оригинална дела, па и

певали на свом матерњем језику. Међу Југословенима је најстарији и најзнаменитији Мухамед Ускуфи, у песништву назван Хеваји, рођен 1601 године у Доњем Солану или Доњој Тузли, у Босни. Писао је на сва три споменута источна језика као и на свом матерњем. Најпознатије му је дело босанско-турски речник, који се може убројати у најстарије радове ове врсте у српско-хрватској литератури. Карактеристично је за тадашње доба, када је за међусобне односе играла главну улогу вера, његово схватање о потреби љубави и слоге међу једнокрвном браћом без обзира на веру. Он у једној својој песми каже:

„Отац један, једна мати
Прво би нам, ваља знати
Јер ћемо се паски клати?
Ходте нами ви на виру...”

Па и поред таквог свог схватања Хеваија није знао ни да живи његов земљак и савременик Фра Матија Дивковић, који је у исто доба писао, на свом матерњем језику црквене књиге за римокатолике и штампано их босанском ћирилицом чак у Млечима. Такви су били односи међу појединим вероисповестима. Овакви писци су и у дела, писана на споменутим источним језицима, уносили понешто и свога. Тако се у западним крајевима нашло више рукописа календара, састављених турски, у којима су за сунчану годину на првом месту употребљени народни називи месеци који се и данас употребљавају у Хрватској.

И у приватни живот балканских народа унели су Турци врло много свога међу градско становништво, док је тај утицај на селу био много мањи.

Турска кухиња се све до данас сачувала код свих балканских народа. Називи јела су скоро искључиво турског порекла: чорба, ђевап, халва, бурек, сарма итд. Колики је био турски утицај на кухињу, најбоље карактерише чињеница да је по градовима било доста хришћанских кућа у које није никада уношена свињетина ни свињска маст нити се она употребљавала. Исто је тако највећи део и кухињског посуђа турског порекла. И то се најбоље види из самих назива, као сахан, тенсија, тенцера, кашика итд.

Премда су Турци у старија времена донекле и бранили да се становници других вера одевају сасвим једнако као и

муслимани, ипак су и Хришћани и Јевреји по градовима прилагођавали своју ношњу турском одевању. Тако су и код њих поједини делови одела имали турске називе као чакшире, шалваре, фермен, долама, цубе итд. И кројем је било скоро све једнако, тек ако се је ту и тамо разликовало само у боји.

И кућно уређење и намештај по градовима, не само код Муслимана већ и код грађана других вера, били су чисто турски. Називи појединих просторија као одаја (ода), чардак, мутвак, ћошак, диванхана, софа итд., сачували су све до дан данас. Исто је и са намештајем, као ћилим, душек, јорган, сећија итд.

Турци су као муслимани донели са собом и шеријатско право које има одређене прописе не само за брачни и породични живот, већ и за друге гране људског живота, као наследство, све гране привреде итд. Како смо напред видели, по овом се праву и судило код кадија. И тако је оно ушло у живот не само Муслимана, него и других вера. Наследства су се и међу Хришћанима делила по шеријату. Често наилазимо у судским протоколима, тзв. сицилима, на забелешке да су се и Хришћани венчавали пред кадијом. Да ли су то чинили тек иза венчања по црквеном обреду пред својим свештеником, да би се о томе нашао докуменат и у државној архиви, или су у помањкању свештеника ишли пред кадију, само да би своје браку дали законску форму, није се могло досадашњим истраживањем установити. Чак је било случајева да су кадије по прописима шеријатског права и развргавали хришћанске бракове, па су више црквене власти интервенисале у Цариграду, те су према тим тужбама стизала наређења кадијама да то не смеју чинити.

Народи које су Турци довели на Балкан

Када су 1453 заузели Цариград, Турци нису први пут ступили на земљиште Балканског Полуострва. Галипоље под Орканом, Једрене под Муратом I, означавају етапе ратничког похода који је завршен у XV веку. Али је вероватно да су, под разним именима, поједине групе Турака још много раније биле продрле на Полуострво.

Када је Турска империја достигла врхунац своје моћи, поседовала је огромне територије у Европи, Азији и Африци. Огуд је разумљиво да је ово или оно племе, подвлашћено султану, могло да се сели са било којег краја империје на други, тим пре што су то понекад захтевале политичке потребе или економске и социјалне обавезе. Поједине области царства, које је делимично требало бранити или искоришћавати, крајеви дуж граница освојених земаља од којих је ваљало образовати војничке границе, били су насељени племенима исте вере, племенима верним империји, која су се, добивши земљу на томе месту, обавезивала да је бране.

Због тих многоструких разлога Балканско Полуострво је добило, у појединим областима контингенте, не само Турака, него и Татара нарочито, Черкеза, малих колонија Арабљана, Црнаца итд. Не заборавимо да, кад кажемо реч „турски“, ми под том речју разумемо и балканске староседеоце, потурчене из разних узрока — међу којима је главни био економски интерес — као Помаке, један део босанско-херцеговачких „Турака“, курдизоване Јермене у Азији итд.

Татари су на Балканском Полуострву образовали многобројне колоније. Они су претставници једне нације која је била моћна. Позната је улога коју су Татари одиграли у историји Евразије. Данас, у Европи, Русија има најјаче контингенте Татара, нарочито у областима које залива Волга, и у бившој старој Тауриди.

Татари су око 1224 основали између Урала и Прута, у области коју су насељавали Кумани, једно царство које се увећало према североистоку, на штету Руса. То се царство назвало Златна Хорда, Велика Хорда, Хорда Капчака (Кипчака). Оно се ускоро распало. Од њега је у XV веку, постало пет каната: Ногај, Крим, Астрахан, Кипчак (северно од Астрахана између Урала и Волге) и Казан, северно од Кипчака.

Око 1260 Хорда Ногаја одвојила се од Златне Хорде. Узела је име једног шефа који је припадао породици Џингискана. Она се најпре населила на обалама Каспијског Мора, између Терека и Куме. Један део тих Ногаја населили су Крим и тамо су се одмарали све до XVIII века. Тада су Руси започели борбе у циљу да потпуно загосподаре Црном Морем. После Кримских ратова (рачунајући ту и рат од 1854), велики број Ногаја напустио је Русију. Они су се настанили било у Малој Азији било на Балканском Полуострву где су населили нарочито Вугарску и Добруцу.

Извесно је да Татари не претстављају етничку групу у правом смислу. Под тим општим називом налазимо племена чије је антрополошко порекло различито. Татари су један комплекс. То бисмо могли закључити и на основу самих чињеница из њихове историје. Ако за тренутак претпоставимо да је татарска најезда делимично била састављена од контингентата извесне етничке чистоте, поуздано је да се, доспевши до своје последње етапе, то стање чистоте, због самих ратова, није могло одржати. Дуж целог пута, празнине су попуњавала племена која су се туда пробијала. Та су („допуњујућа“) племена била различитог етничког састава. Стога антрополошко проучавање Татара наилази на веома разнолике индивидуе. У редовима Татара свакако су се задржали монголски остаци, људи који су задржали главне особине те групе. Али велики број Татара сачињавају они који су само татаризовани. Уосталом, од свога доласка у Европу, Татари су се мешали са народима које су освојили. Прича се да су се Татари, које је у самом почетку XV века позвао велики кнез Витолд да би се борили против теутонских витезова, поженили Литванкама и остали у земљи. 1631 рачунало се да их има на 100.000. Сигмунд III нагнао их је да емигрирају. Многи од њих, тврди се, настанили су се на Балканском Полуострву.

Назив Черкеза је племенски назив који означава читаву групу кавкаских народа, међу којима има Адига, Авказа,

Кабарда итд. Ови су давно познати историји. У првобитној постојбини, Черкеској, становништво је силно опало, зато што их је руско освајање натерало на једну од најжалоснијих емиграција које су хронике икада забележиле. Године 1864 и идућих година, око 750,000 Черкеза, бежећи од Руса или прогоњени од њих, потражили су уточиште у Турској. Бежало се из Черкеске сувоземним путем и морем. Морем је пошла већина емиграната. Са свих кавкаских пристаништа кренуле су жалосне галије. Оне које су се упутиле према Балканском Полуострву пристале су у Бургасу, у Варни, у Ђустенџе (данашња Констанца) и, наравно, у Цариграду. Тим јадним племенима подигнута су села на Балканском Полуострву и у Малој Азији. 50.000 међу њима, кажу, расули су се по западној Бугарској. И Добруџа је примила неколико контингената. Од свих политичких прогонстава ово је било једно од најсвирипијих. Од поласка са Кавказа па до доласка у Анатолију или на Балканско Полуострво, смрт је силно десетковала те емигранте. Кажу да их је само у Требизонду умрло 30.000. Черкеска гробља су многобројна ван Кавказа. Ја сам их видео неколико у Добруџи. Многа су већ нестала под њивама.

Треба истаћи једну чудну чињеницу. Черкези, изгледа, нису нигде ухватили правог корена. Да ли су стварно изумрли због неспособности прилагођавања? Још се могу наћи, овде онде, на картама Полуострва, имена места која потсећају да су ту били Черкези (нпр. Черкескјеј западно од Кара Омера у Добруџи).

У току мојих дугих антрополошких испитивања, наишао сам на неколико Арабљана, остатке племена које је некад султан преселио, нарочито у Добруџи где је постојало једно село под именом Арабкјој. Оно је, без сумње, потсећало на релативно многобројну окупацију. Који су то Арабљани доведени на Балканско Полуострво? И одакле су? Мислим да њихово географско порекло никад неће моћи да буде тачно утврђено, пошто се ондашња турска администрација није много бринула за сличне податке. Они су вероватно долазили из саме Арабије (у XVI веку Турска је освојила Јемен), али немогуће је знати из које области. Антрополошко проучавање Арабљана дало је досад противречне резултате зато што, с морфолошког гледишта, има Арабљана и Арабљана. Као што се догодило са свима освајачким народима, заједничка политичка етикета је најзад обухватила племена чија су порекла понекад била веома различна.

Турски завојевачи довели су на Балканско Полуострво и неке Црнце. Црнаца је увек било на турској територији, нарочито када је ислам освојио Судан. Они су били робови или слободни радници као и евнуси по кнежевским харемима. Налазимо их и по пристаништима Црнога Мора, запослене код утоваривања и истоваривања бродова. Нашао сам их неколико и у Добруци, и они су били земљорадници.

Међу азијским народима настањеним у разним крајевима Балканског Полуострва, треба поменути још Цигане, Лазе, Курде, Јермене. О ова два последња народа мислим да се нема много шта рећи у једном чланку као што је овај, јер је њих било на Полуострву и пре освојења Цариграда које је дефинитивно осигурало хегемонију Турака у тим областима. Јермени, чија је историја била велика, веома су распрострањени по Балканском Полуострву. Они су ту извесно већ одавно, још из времена које се не да одредити. Као и у свим земљама где их има мало више, Јермени су образовали мале језичне и верске заједнице. Познато је да су они, поред Грка и Јевреја, скоро свуда посредници без којих се не може. А, као и претставници тих других двеју народности, они су скоро искључиво трговци, банкари, мењачи. Чак и у најзабаченијим селима често се може наићи на неког јерменског дућанцију.

Што се тиче Цигана, не знамо тачно од када су они на Балканском Полуострву. 1386 и 1387, влашке војводе, Влад II и Мирча I, обновили су дар од 40 циганских чадора (*Salaschi de Tzigani*) што је манастиру Св. Антона (бивше банство Крајове, Влашка) учинио њихов ујак Владислав који је владао 1370. Да ли је било ранијих миграција, насталих услед ратнога кретања турских племена приликом њихових првих инвазија у Европу? Ствар би била могућа јер су, у то доба, циганске хорде биле расуте по западној Малој Азији. Оне су вероватно тада кренуле према Мраморном Мору, где су пратиле турску војску.

На Балканском Полуострву, Цигани су већином остали номади какви су увек и били, од часа када је историја забележила њихово постојање. Ипак, има их који су се више или мање настанили по периферијским градским квартовима, или чак који су образовали земљорадничка села. Вероватно је да ће се, мало по мало, обавезним служењем војске, сваковреним спречавањем номадства, Цигани дефинитивно настанити на једном месту.

Из предње Азије дошли су још неки народи који су у економском животу Полуострва — али не и политичком — играли извесну улогу која се мењала према областима. Међу њима су Курди и Лази.

Кад се узме у обзир целина, Курди претстављају један комплекс политички, верски и социјални, као и етнички. Да бисмо се уверили у тачност овога тврђења, довољно је бацити поглед на антрополошке студије објављене од разних аутора који су испитивали Курде. Врло је вероватно да под именом Курда и Јермена налазимо племена истога порекла али растављена, током векова, историјским догађајима. Поводом тога, ево једног пасажа, узетог од Шантра: „По једном мишљењу јако раширеном међу Јерменима, Курди са Гордијских Планина су Јермени који су били принуђени да приме ислам, да би сачували своју независност... има и данас још курдских племена која носе имена поглавара јерменских сатрапија...“

На Балканском Полуострву, Курди су само пролазници. Срео сам поједине групе на разним местима, а највише по пристаништима, и дуж пруге Чернавода - Констанца.

Лази насељавају југоисточну обалу Црнога Мора. И ти Кавкасци претстављају такође један етнички комплекс. У Лавистану, они су пастири по планинама, земљорадници у равници. На Балканском Полуострву налази се, изгледа, више Лаза него Курда. Многи су основали мале колоније које се искоришћују за експлоатисање шума, нарочито у Карпатима.

Углавном, дакле, (требало би написати читаву књигу, ако би се тражили детаљи), разни народи које су Турци довели на Балкан, од освојења Полуострва, нису одиграли никакву политичку улогу у Европи. Осим Јермена, ти су народи били и јесу муслимани. Сви су (сем малог броја Црнаца) дошли из западне Азије. Баш због разлике у вери, ти се народи нису мешали са ранијим становницима тих земаља. Увек после турских пораза, велики број тих људи враћао се у Азију, нарочито Татари који претстављају најјачи контингент бивших емиграната.

О балканским Турцима

I. Историјска скица

Прадомовина Турака, које данас сретамо на Балкану, били су степски крајеви централне Азије. Одатле су непрестано продирале турске номадске масе на запад и југо-запад, крећући се у два правца: *северним*, који води преко степа Јужне Русије, северно од Каспијског и Црног Мора, и *јужним*, преко висије Ирана, јужно од оба поменута мора, па даље преко Мале Азије према Балкану. Услед нарочитих историјских прилика, северни правац је пре постао приступачан за номадска кретања него јужни, на коме су јаки државни организми, Византија, држава персијских Сасанида, а после њене пропасти арапски калифат, претстављали дуго времена јаку препреку кретању турских номада.

Кретања северним правцем испољавају се у балканским покрајинама у појачаном притиску на територији Подунавља и у прелажењу номадских маса на јужну обалу Дунава, док је последица кретања јужним правцем притисак на Тракију, одакле се турски номади крећу дубље на Полуострво.

Кретања, која ћемо ради краткоће назвати једноставно северним, падају у доба раније историје Византије и независних јужнословенских држава, док јужна кретања падају под крај историје ових држава. Прва од њих не изазивају принципијелних политичких промена, а друга изазивају пад Византије и других независних државних формација на Балкану и предају за више векова политичко вођство у турске руке. Као резултат ових кретања настаје снажна држава османлијских Турака, који од Балкана стварају базу за своју освајачку политику, што се протеже на све даље и даље крајеве. Победници настоје да према целисходној колонизаторској политици населе на освојене територије по могућности што више турског живља и да целом крају дају турско обележје. Ипак акција за потурчење Балкана наилази на успешан отпор месног

становништва које, иако потпуно ван учешћа у управи и утјевану политички и економски, све више јача своју националну свест. Верско-политичка пресија даје релативно слабе резултате. Тек само ситне балканске групе примају ислам, али ни онда ни најмање не подлежу асимилацији (муслимански Арнаути и Босанци, Помаци и др.). Међутим, главна маса домаћег становништва остаје уз некадашњу веру и народност, иако се мора признати да су сви балкански народи подлегли доста јаком утицају турског језика и обичаја. Овај се утицај запажа у балканским језицима у мноштву турских позајмица, нарочито у погледу речи које стоје у вези са техничком културом.

Паралелно са опадањем јаке османлијске државе, коју су ослабили ратови и неуспешна унутрашња политика, јача и национална свест балканских народа. Када су, најзад, у XIX веку, они дошли до давно жељене политичке слободе, талас турских дошљака, који нису били везани за земљу, него само за државни систем, почео је нагло да одилази. После њиховог повлачења остају на балканској територији само пространа турска острва, и то тамо где је турска колонизација успела да дубље пусти корена. Али се и та острва брзо сужавају услед емиграције турског живља на исток и због енергичног продирања месног становништва. Велика острва смањују свој обим, распадају се на мања или потпуно ишчезавају са површине. Турски емигранти крећу се у правцу европске Турске, а нарочито према Анатолији, где оснивају нове колоније и постају носиоци једне више земљорадничке културе. Села ових балканских емиграната, звани мухацири (од арапског мухацир), расутих по целој Турској, истичу се над селима месног становништва.

Оваква је, у главним цртама, историјска скица која нам приказује садашње стање и формирање турских острва на територији Балкана. То су већим делом релативно познија острва из периода владавине османлијских Турака. Известан број њихов ипак може да потиче из знатно старијих, преосманлијских времена и то подједнако из периода кретања северним као и јужним правцем, у епоси Селдука. Оваква острва, која су од давнине турска, где се османлијски елеменат населио на већ претходно потурченој подлози, одликују се нарочитом отпорношћу и најтеже подлежу притиску нетурских елемената.

II Садашње стање турских острва на Балкану

Садашња расподела турског живља на Балкану даје нарочиту слику. Ако изузмемо источну Тракију, која сачињава данашњу европску Турску и која је тек после светског рата постала готово чисто турска, онда ћемо највеће турске групе наћи у североисточној Бугарској, јужно од доњег Дунава, на територији Дели-Ормана и суседних провинција, Тозлука и Герлова. Добија се утисак као да је управо овде био главни центар турског живља на Балкану. На територији данашње Бугарске сретамо Турке у компактној маси још дуж јужно-источне границе, у околини градова Хаскова, Кирџали и Мастанли, а осим тога још само у ситнијим групама, углавном у источном делу државе и у Подунављу.

У Југославији налазимо на турски живаљ, у првом реду поред источне обале Вардара, од Скопља на све до границе Грчке. Поред тога налазимо још само ситније групе. Наравно, мора се тачно разликовати верско питање од питања националне и језичке припадности. Тако, никошто не смеју да се убрајају у Турке Словени, који су примили ислам као што су, на пример, Босанци, макар да су и подлегли делимичној асимилацији.

У данашњим границама Грчке налази се на турско становништво само на северу државе, у грчкој Македонији и у западној Тракији. Од 1923—1927 год. наступиле су тамо значајне промене у погледу састава становништва. На основу грчко-турске конвенције о размени становништва, закључене у Лозани, принудно је пресељено око пола милиона Турака из ових крајева на територију Турске, а на њихово су место доведени Грци, и то у првом реду из Анатолије.

На територији Арбаније нема већих турских група, иако је тамо ислам врло раширен.

Доста шарену слику пружа становништво које говори турски, на територији Румуније. Тамо налазимо Турке и Татаре у пределу око Црног Мора, углавном у Добруци. Осим тога заслужују пажњу Гагаузи хришћанске вере, који живе углавном у Бесарабији, а делом и у Добруци. Додајмо одмах, да Гагаузи исто тако живе и у северо-источној Бугарској, у првом реду у неколико села северно од Варне.

Нажалост, још немамо добре етнографске карте која би нам на детаљан начин приказивала турска насеља на тери-

торији Балкана у садашњем времену. Цвијићева карта од 1913 г. у многим појединостима не одговара више данашњем стању.

Исти је случај и са статистиком. Број турског живља на Балкану можемо дати само приближно. То долази од недовољно прецизног схватања појма националне припадности у званичним пописима становништва. Тако, на пример, први и једини досадашњи турски попис, од 28 октобра 1927 г., уопште не даје податке ни о националној ни о верској припадности становништва на које се односи. Према последњем издању „Annuaire du Monde Musulman“ имали би смо сада у Југославији 280.000, у Бугарској преко 500.000, у Румунији 178.000, у Грчкој и у Арбанији извесан неодређен број Турака. Томе се мора додати око 50.000 Гагауза који говоре турски. По званичној турској статистици, европска Турска броји 1.381.851 становника, али у тај број спада и Цариград, који је у народном погледу тако сложен. Ако узмемо да самих Турака у европској Турској има округло један милион, онда излази да турског живља на Балкану има преко два милиона. Али треба да се нагласи да је тај број само приближан.

III. Подела по језику

Говорећи о турском живљу на Балкану водили смо у првом реду рачуна о припадности према језику и о историјском пореклу извесне групе, али се нисмо уопште обазирали на верску припадност. Остајући и даље на истом становништу, можемо поделити турско становништво које се налази на Балкану, на Турке, у ужем смислу речи, затим Татаре и Гагаузе.

Турци у ужем смислу речи претстављају најбројнију групу. Служе се османско-турским језиком, чији се дијалекти на неким територијама знатно разликују. Нажалост, научно познавање ових дијалеката још је врло непотпуно. У домаћају турске групе треба да се разликују оне зоне, које по својој вероватности потичу још из времена преосманлијске колонизације. Овамо спада пре свега зона Дели-Ормана заједно с околином, која се, како у погледу физичког типа становништва, тако и у погледу језика, знатно разликује од осталих турских група. Делиормански Турци служе се засебним дијалектом, који је сродан са дијалектом бесарабских Гагауза. Тај дијалекат има извесне особине, које би смо узалуд тражили у Анатолији и које указују на везу овог дијалекта са северно-тур-

ском језичном групом. Ова чињеница потврђује донекле гледишта оних научника, који сматрају делиорманске Турке за потомке некадашњих турских номада који су дошли преко Дунава, много пре него што су се појавили османлијски Турци. Напротив, у језичним особинама овог становништва не налазимо никаква доказа за хипотезу према којој би делиормански Турци били потомци Протобугара.

Специфичне, нажалост слабо испитане, диалектске односе показују македонски Турци. Бесумње се и међу њима могу констатовати групе које потичу још из времена сеоба, пре постанка османлијске државе и освојење Балкана. Питање насеља и распрострањавање старијих турских елемената на Балкану, како оних који припадају северној, тако и оних који припадају јужној групи, можда ће се моћи темељитије да објасни тек онда, када се прикупе сви историјски подаци који се односе на турска насеља у овим пределима, и када се изврше систематска испитивања имена места која често пута чувају једине трагове постојања етничких елемената којих данас више нема.

У планинским пределима Балкана, у првом реду у Родопима и у Македонији, налазимо на остатке номадских Турака, званих Јуруци чија главна маса живи још и сада у Анатолији. У језичком погледу они се само у незнатној мери разликују од својих саплеменика, који нису номади. Некад их је тамо било знатно више, о чему сведоче географски називи, у којима се израз јурук налази као саставни део. Ових има на знатно великом простору. Јуруцима, који су се углавном бавили сезонским чувањем стоке по планинама, изгледа могу да захвале балканске планине што имају готово чисто турску номенклатуру. Локално зову Јуруке и Коњарима (према новогрчком Κοινά ριδές). Овај израз још није потпуно објашњен.

У језичком погледу заслужује пажњу острво на Дунаву Ада-Кале, ближе познато захваљујући обилном дијалектском материјалу.

Тайпаре налазимо такође у североисточној Бугарској, нарочито у пределима око Црног Мора, затим у Румунији, где живе понајвише у околини Констанце као и око Балчика, Пазарџика и Силистрије. Они углавном потичу из касније емиграције са Крима, и то после руске окупације Крима. Део ногајских Татара у Добруци, који се називају Читак, треба да буде старијег порекла, из XVII века. У антрополошком

погледу, Татари се знатно разликују од Турака и показују углавном изразите монголске особине. О њиховим језичним односима досад не знамо много; извештан материјал, сакупљен у околини Констанце, указује на врло блиску сродност са татарским дијалектима из центра Кримског Полуострва.

Трећу турску групу сачињавају *Гагаузи*. Њихово порекло и име досад је још увек доста загонетно. Познајемо темељито једино њихов језик, и то захваљујући многим гагауским текстовима. Он указује на врло блиску сродност са дијалектом делиорманских Турака. Разлике између гагауског језика и османлијских дијалеката нису тако знатне да бисмо могли да га сматрамо самосталним језиком, равноправним с османлијско-турским језиком; напротив, ништа нам не смета да га убројимо међу дијалекте овог последњег језика. Шта више, када бисмо морали да примимо да су Гагаузи некад говорили турским језиком који спада у северну групу, рецимо језиком сродним са куманским, ипак бисмо морали констатовати да њихов језик показује сада једва слабе трагове некадашњег односа, у толикој је мери подлегао утицају нивелизације османлијске околине. Већ смо раније поменули да се највећа група Гагауза налази сада у Бесарабији где су они дошли релативно недавно, тј. крајем XVIII и почетком XIX века, из северне Бугарске. Гагаузи, који су остали у Бугарској, груписани су углавном у неколико села на Црном Мору, северно од Варне. Осим тога они живе разасути по градовима у североисточној Бугарској и у Добруци.

У околини Једрена живели су у неколико села Турци хришћани, познати под именом Сургуча; они су, чини се, идентични са Гагаузима. О садашњем стању овог племена нема никаквих података.

IV. Верски односи

Претежна већина турског становништва на Балкану исповеда сунитски ислам ханефитског обреда. Користећи се слободом исповедања, коју им гарантују уставни свих балканских држава, имају Турци свуда своју сопствену верску организацију. Ислам оставља врло карактеристичан жиг на живот својих верних. Он продире својим прописима у све гране живота, како појединца, тако и целине. Џамија са својим тананим минаретом је сигуран знак да се налазимо у муслиманском насељу. Исто тако су карактеристична и гробља муслиманских

насеља с каменим споменицима, обично по два на сваком гробу. Оваква гробља се често пута налазе и поред села која су сада, услед емиграције муслиманског становништва, већ чисто хришћанска.

Осим ортодоксног ислама постоје у свима деловима Балкана, изузев Турске, још и верска мистична братства. Најраспрострањенија су братства Бекташија, Накшибендија, Кадирџија, Мевлевија, Халветија, Шазилија. Та братства имају манастире и одговарајуће верске фондове. У Турској, као што је познато, оваква братства су последњих година распуштена и забрањена, а њихова имања су конфискована. На неким од њих, нарочито на Бекташијама, примећује се јак утицај шиита, који се показује углавном у култу Алије. У бекташијском учењу крије се такође много маскираних хришћанских доктрина, као што уопште мистичне склоности код простог народа на Балкану показују понекад интересантне додирне тачке између ислама и хришћанства. Овде треба да се на првом месту помене култ неких светитеља, које светкује и муслиманско и хришћанско становништво, као ходочашћа у света места која поштују присталице обеју религија.

У северо-источној Бугарској налазимо такође Турке, израдите шиите, које тамо зову Алијанима или Кизибашама. Они су груписани углавном око градића Кемашлар у Дели-Орману и имају потпуно различите обичаје од сунитских Турака. Између осталог код њих се не прави оштра подела на полове, као код сунита.

Међутим, балкански Татари су, као и већина Турака, сунити.

Православно хришћанство сретамо код Гагауза, како београдских, тако и северно-бугарских. Оно је код њих врло старог порекла, иако његови почеци, као и порекло овог интересантног племена уопште, нису још довољно расветљени. Осим јаког утицаја грчког и бугарског језика у црквеном животу Гагауза, видимо код њих покушаје да уведу турски језик у литературу. О томе између осталог сведочи Псалтир, штампан 1810 године на турском језику грчким словима, који се чува у музеју у Варни, издан у гагауском насељу Кострич.

V. Обичаји

Данашњи су балкански Турци претежно земљорадници и ситне занатлије а ређе пастири. Турски сељак, ако је муслиман,

уопште не гаји свиње, за разлику од својих хришћанских суседа.

Чисто турско, муслиманско село разликује се на први поглед од хришћанског села. Турска кућа настоји да се издвоји од околине и, уколико је могуће, окренута је лицем дворишту или башти, а позадином сеоском путу. Одмах се примећује и друкчије друштвено уређење, које се у првом реду изражава у строгој подели полова. Жене и мушкарци као да сачињавају два засебна света, са потпуном поделом рада. Одрасле жене претежно још увек крију лице у присуству страних мушкараца. Уопште треба констатовати да еманципација од строгих верских прописа и старих обичаја код балканских Турака није напредовала тако далеко као у самој Турској. Свуда се још срета народна ношња, нарочито карактеристичан покривач за главу код мушкарца, фес или чалма.

Све три турске групе, тј. прави Турци, Татари и Гагаузи, имају богат фолклор који у много случајева претставља интересантан прелаз између азијског и европског фолклора. Имајући многе обичаје од своје балканске околине, Турци истовремено имају јаког утицаја на своје суседе. Нарочито се у ранијим епохама политичке зависности од Турака тај утицај ширио врло јако. Заслужују пажњу такође и обичаји који стоје у вези са породичним свечаностима, као што је рођење, обрезивање, свадба, сахрана. Муслимански елементи мешају се у њима са прастарим турским традицијама и разним утицајима са стране. У вези са свадбом и годишњим сајмовима приређују се народне игре, у првом реду атлетске утакмице (тзв. пехлевана) и коњске трке.

У погледу технике обрађивања земље Турци су много примили од своје околине, али се код њих примећују углавном примитивнији односи него код Словена.

Код занатлијског становништва у градовима налазе се још местимице старе сталешке организације (еснафи), које стоје у тесној вези с религијом. Омиљени занати код Турака су кожарски, седларски, цинеларски, кухарски, хлебарски, послистичарски и ковачки. И међу носачима и кочијашима налази се, у крајевима где је становништво помешано, знатан проценат Турака. Турци и Татари уживају код месног становништва добар глас. Они су поштени, трезвени, мирни и задовољни с малим. Замера им се да су спори, троми и сувише конзервативни. Карактеристично је да у пределима са мешо-

витим становништвом Словени врло брзо уче турски, док Турци, који су рођени у истом крају и непрестано се састају са својим нетурским суседима, врло често уопште не разумеју њихов језик, а да и не говоримо како не умеју да га говоре.

Што се тиче Гагауза, они су претежно земљорадници и баштовани. Нарочито гаје поврће и грозђе. Физичким типом, ношњом и склопом мало се разликују од Бугара.

Турски елементи на Балкану још су врло слабо испитани, тако да су нам многи детаљи још потпуно непознати. Испитивања, и то што хитнија, била би тим пре оправдана што се турска насеља услед емиграције све више смањују и потпуно ишчезавају.

Стварање независних држава на Балкану

Два пута налазило се цело Балканско Полуострво, и то по више векова, под влашћу великих империја; први пут, од I—V века под римском, и од XV—XIX века под турском. У оба случаја победу је однела и владавину учврстила премоћ војничке организације, која је претстављала главну снагу дотичних држава, и развијена свесност једног империалистичког централизма. А опадање је завршило сломом када су попустила та два основна елемента. Поделе Римског царства, некад поносна на своје јединство, у два, а понекад и у више делова, са свима кризама које су их пратиле, изазивале су и омогућивале раздоре у војсци, који су видно ослабили њену борбену снагу. Унутрашње узроке појачали су после и спољашњи. У том погледу процес пропадања између Римске и Турске империје показује извесне разлике, иако се опште линије у многим видно подударају. Римску државу нису рушили непријатељи изнутра, него они споља; док су Турску разједали више први него други. Романизација римских области имала је крупне и трајне резултате; она је народе Балканског Полуострва била одавно помирила са римском влашћу. Чак Грци, носиоци једне старе и надмоћније културе од римске, звали су себе, и после слома Римске империје, више *Ромејима* него својим племенским именима. Исламизација, која је ишла упоред са турским освајањима, придобила је само један мали део балканских народа за идеју османске државе, а служила је иначе увек као главни разлог за сву опозицију и све антитурске покрете. Римска држава пољувала се и пала под навалама разних народа и племена, које је једно опште метежење са истока и севера Европе довело на њене границе и преко њих. Турску државу пољувале су, истина, акције великих сила, које постају према њој офанзивне од краја XVII века, али главни еламенат криза претстављали су у њој дубоко незадовољни народи у унутрашњости, који су на крају и довели до њеног потпуног слома.

Нас, у овом моменту, занима питање под каквим су условима и са каквим квалитетима настале независне балканске државе у средњем и новом веку, и какве су биле основне смернице њихова развоја.

I

Прва два века, после свог досељавања на Балкан, Словени су провели неповезани у јаче државне заједнице. Њихове традиционалне навике и склоности ка племенском животу, познате још из њихове старе постојбине, помагала је у великој мери и природа самог земљишта на Балканском Полуострву и традиција старог племенског живота, коју су затекли, у извесним крајевима одржану готово у исконском облику. Испресецан великим планинским венцима, који раздвајају као бедеми области једну од друге; са богатим речним долинама мањег и већег обима које, омеђене планинама и превојима, чине природне целине, Балкан је од давнина имао систем нехомогених јединица. Њих је Рим појединачно подвргао под своју власт, дао им доста свога духа и културе, али није могао да учини од њих оно што природа терена није дала: једну ни административну ни етничку државну целину, која би се, независно од државних граница, сама по себи и по непосредним везама израдила као таква.

Словенско насељавање на Балкану било је најпре у заједници са Обрима, а потом у знаку борбе с њима. Обарска власт била је азијатски аутократска и чисто централистичка и словенско ослобођење од ње довело је, сасвим природно, до реакције према том систему и до враћања старим племенским и демократским организацијама. На Балкану Словени су дошли поново под једну и аутократску и централистичку власт. Али је та власт била најпре културнија, а затим, у многим погледу, с доста либерализма. Сем тога Византија је тих времена, од VII до IX века, била заузета тешким и спољашњим и унутрашњим кризама. Борбе с Персијанцима и Арапима у Азији и Африци, у областима које су за Царевину имале у то доба велик и политички и привредни значај, исцрпеле су Византију у осетној мери; а иконокластичка борба, која је трајала цео један век, доводила је до тешких унутрашњих сукоба. Византија с тога није могла да се сва посвети питањима својих односа у самој Европи, а кад је то, присиљена, ипак морала да чини онда се њена пажња, од почетка VIII века, обраћала источном делу

Балкана, односно Бугарима. Ови су 679 год., као невелико али ратнички добро организовано племе, прешли на Балкан и потисли и подјармили словенска племена која су нашли на подручју испод Дунава. Од њих је наскоро запретила опасност Тракији и непосредној околини самог Цариграда. Византија, сузбијајући њих, није могла, у исти мах, изазивати против себе и словенски елеменат, који се био раширио по целом северном и северозападном делу Балканског Полуострва, него је, напротив, понекад отворено ишла за тим да тај елеменат искористи против Бугара. Словенима с тога византијска власт није била нарочито тешка. Цариград је морао да буде трпељив и био је то несумњиво; нешто из политичке нужде, а нешто и из извесне либералности. Ова се, за разлику од Рима, нарочито осећала у црквеној политици према негрчким народима.

Стога што се грчка власт у унутрашњости, у планинским крајевима Рашке, Босне и Захумља, није осећала непосредно, и што није имала неки свестан и изражен антисловенски карактер, ми све до друге и треће деценије IX века не видимо из западних области Балкана ниједног већег народног покрета против Византије. Два века, пошто су прошле оне прве борбе око смештања на овом подручју, Словени су живели непримећени у јавности чак и тамо где су њихове масе биле апсолутни господари. Њихова активност, значи, није била уперена против грчке државе, јер да је ње било у већој мери о томе би, сигурно, остало неког помена код грчких писаца. Цео активни живот западних Јужних Словена од VII—IX века имао је, највероватније, чисто унутрашњи карактер; прилагођавало се новом терену, водила се борба са староседеоцима за насеља, пасишта и плодна подручја и после извесне борбе почео је да се изводи процес узајамне асимилације.

Већа активност Словена као политичких чинилаца јавља се тек на почетку IX века. Она је, истина, у први мах забележена као активност против Византије, али кад се ствар осмотри мало ближе онда се види да је иницијатива за тај покрет дошла од других чинилаца. Ти други чиниоци били су у исто време и нови противници, са тежњама да постану нови господари.

Та два нова противника на Балкану били су Франци на западу и Бугари на истоку. Франци су дошли на Балкан јасно и бистро као освајачи и на свом путу покорили су Словенце и захватили Хрвате. И Бугари су, исто тако, кренули на освајања. Њих је, једно време, Византија намеравала да искори-

шћава као своје савезнике, али су они, сагледавши из ближе тежину положаја Византије, заузеле борбама на више страна, прешли ускоро сами у акцију. За време арапског опседања Цариграда, које је трајало до 677 год., они су се полако из Добруде ширили и спуштали према југу; а кад је, одмах после арапског одласка, цар Константин IV покушао да ту бугарску експанзију сузбије и казни, његов се поход завршио неуспехом. Иза потучене царске војске покуљале су бугарске чете преко Дунава не само да их гоне, него да се и угнезде на новим подручјима. Њихов вођа и хан Аспарух, човек који је имао несумњивог политичког смисла, није се задовољавао простим походом пљачке ради, као многи други његови претходници из ранијих времена, него је желео да својим Бугарима обезбеди сталнија и чак мирнија станишта. Један грчки писац нарочито подвлачи ту његову тежњу, кад је, сместивши се у подручју око Варне, бирао место тврдо по природи и, колико је могуће, безбедно. Бугарско освајање тог дела византијског подручја извршено је 679 год. Од тада почиње њихово систематско ширење према југу и према западу. Забележено је сасвим јасно, како су они, укорењујући се на новом терену, потискивали и покоравали словенска насеља, на која су наилазили. Из тих словенских насеља они су постепено добијали главни радни елемент и помоћу њега занављали и појачавали своје редове. Јер Бугари су били претежно ратници, а бројно прилично ограничени. Процес њихова етничког развијања на Балкану био је после тога врло прост: они су покореним Словенима натурали своје име и свој државни облик, а Словени су њима дали своју крв и свој језик.

Прва држава са словенском примесом на Балкану била је, дакле, Бугарска. Словени сами, иако далеко многобројнији од њих, такве државе нису могли да створе. Недостајала им је пре свега повезаност која би дала прави значај њиховом броју, а с тим у вези недостајало је и једно вођство које би располагало са више снаге и ауторитета. Врло је важна чињеница, да у том погледу није на њих деловала ни извесна активност Византије, која је изазивала на отпор. Царевина је била несумњиво пасивна у планинским пределима западног Балкана, али је, из много разлога, у више махова употребљавала врло оштре мере против Словена, који су се, доле на југу Царевине, увлачили у чисто грчка подручја и угрожавали важна војна и привредна средишта њезина, а нарочито Солун. Баш

двадесет година пре бугарског доласка на Балкан, око 658 год., предузео је био цар Константин III тешке мере против Словена западно од Струме, очевидно с тога да сузбије њихову већ и сувише ојачалу експанзивну активност. Реакција Словена против царских мера била је брзо савладана. Незадовољство с њима показало се понајвише у том, што су Словени пришли доста брзо Бугарима; једно због бугарске агресивности, која је почела да узима маха још од краја VII века и која их је, као и раније хунске и обарске најезде, повлачила са собом, а друго и због освете Византинцима за њихове поступке. Тако можемо утврдити једну карактеристичну појаву: да Хрвати у Далмацији сарађују у извесном правцу са Францима, као и балкански и родопски Словени с Бугарима, у областима које су биле више изложене византијском надзору и јачем византијском притиску. У унутрашњости, међутим, словенски елемент не показује много антигрчког расположења.

Бугари, у свом надирању према западу, наишли су и на српско племе, чија се главна снага у то време налазила од Врбаса и Цетине до реке Рашке. Под њиховим утицајем и Срби се једно време дижу против Византије; али наскоро, осећајући бугарску опасност као непосреднију, обрћу сву своју борбену активност против њих. Скоро цео један век, од тридесетих година IX до тридесетих X века, цела српска историја испуњена је претежно борбама с Бугарима. Бугарска опасност развила је тек код Срба јаче осећање потребе чвршће заједнице. Бугарски пример, врло вероватно, имали су Срби пред очима, кад су почели да систем демократских малих заједница замењују једном строго централистичком организацијом.

На жалост, ми за период VIII и IX века имамо врло ограничен број непосредних историјских извора, а и вести из друге и треће руке веома су ретке и оскудне. Византијски цар и писац X века, Константин Порфирогенит, мало и сувише обојено приказује, у једном свом спису, односе који су до средине IX века владали на Балкану, а међу Србима и Бугарима посебно. „До Властимира“, пише он, „живљаху Бугари са Србима мирно као суседи и комшије пазећи једни друге, у поданству и послушности према ромејским царевима и награђивани од њих. А за владе тог Властимира зарати Пресјам, бугарски владалац, на Србље, хотећи их покорити. Али после трогодишњег ратовања не само да ништа није успео него изгуби и већину своје војске.“ Међутим, та идила била је већ раније нарушена.

Исти цар-писац, у биографији свог деда цара Василија I, саопштава како су се Срби и Хрвати били одметнули од византијске власти, „а највише за владе Михајла из Аморија“, тј. у време 820—829 год. Акција српско-хрватског ослобођења почела је, дакле, у другом-трећем деценију IX века; и то, како из тих речи јасно излази, ослобађало се од византијске власти. Пита се одмах: зашто се то извршило *шек њада* и под каквим условима.

На западу, крајем VIII века, дошло је до рата између Карла Великог, најмоћнијег владара тадашње Европе, и Византијске царевине. Рат који је почео 788 год. завршио се византијским неуспехом. После дугих и војничких и дипломатских прегоњења Византија је, најпосле, миром у Ахену (812 год.), признала Карлу постигнуте резултате, а међу тима је била и франачка врховна власт у Хрватској. Византији су остала само острва и приморски градови, које је могла флотом одбранити; у унутрашњости, међутим, франачка врховна власт допрла је све до реке Цетине. Под утицајем тих франачко-византијских сукоба настала је и та борба Хрвата против Византије и покушај њиховог ослобођења од дотадашњих господара. Ми данас не можемо поуздано утврдити, да ли је и у коликој је мери у тој борби било и сопствене иницијативе. Ваља само истакнути, да за време устанка посавских Хрвата против Франака, који је избио 819 год. и коме се придружио један део Словенаца и Срба, Хрвати из Далмације, односно ондашње праве Хрватске, нису учествовали. Они су несумњиво притисак франачке власти осећали мање него више и непосредније изложени посавски Хрвати, па су радије пристајали да остану уза њих него уз Византију, чија се власт у приморским градовима осећала непосредно и можда не са најбољим елементима.

Уз борбу коју је водила против Франака Византија је, у исто време, ратовала и са Бугарима. На врло неповољне услове мира у Ахену Византија је пристала само због тога, што је 811 год., у борби с Бугарима, погинуо цар Нићифор, и што је бугарски залет изгледао једно време готово неодољив. Год. 813 дошле су њихове чете први пут под сам Цариград. Српски покрет против Византије очевидно је с тим у вези. Срби би, готово сигурно, остали и даље у истом односу према Византији, да нису видели њену тадашњу немоћ и да нису, у исти мах, због те немоћи осетили опасност и за себе од стране победоносних Бугара. А да је притисак ових других постајао

све несноснији казује јасно чињеница, што су се год. 818 одметнули од њих Браничевци и Тимочани и пошли да траже помоћи код Франака, чак на сабор у Херистал. Политичку активност развила је, дакле, и код њих туђа иницијатива; као Хрвати, и Срби нису све до тих тешких криза Византије предузимали ништа против ње. Одметање Срба и Хрвата од Византије било је само последица франачке и бугарске експанзије.

Хан Пресјам, за кога Порфирогенит каже да је почео борбу против Срба, дошао је на власт око 836 год. Срби су, у трогодишњем ратовању, успели да га сузбију. Значи ли то, да је српска моћ у то време била толика, да је она сама могла да одоли Бугарима и да из борбе изиђе као победилац, док то није успело још увек великој Византијској царевини? Ако би то било тачно, онда би Властимир био владар једне доста снажне државе и његова снага била би од толиког значаја, да би било невероватно претпоставити, да би се она могла организовати за кратко време, него би се пре морало узети да је она, с организацијом саме државе, старијег датума. Али, ја мислим да такво тумачење неће бити тачно. Бугарска је у то време била најсилнија држава на Балкану (кад не рачунамо франачку државу, која је само делимично захватила Балкан) и да је упорно хтела да потпуно покори Србију она би то, врло вероватно, и могла да уради. С много напора и жртава, али би успела. Кад то ипак није учинила, ми тај њен неуспех можемо објашњавати с више разлога: 1) Што је српски отпор био толики, да учињене жртве не би одговарале постигнутим резултатима. Србија ондашњег времена није била на путу Бугарима, ако су хтели да продру до Јадранског Мора, па да би је морали покоравати по сваку цену. Свој излаз на то море они су могли добити и да не такну Србију. 2) Што је Бугарска била угрожена на другим границама, па није могла да сву снагу баци на Србију. 3) Што је њена тежња била не да освоји Србију, него да је политички веже за себе, као што је то покушавала крајем IX и почетком X века. Међутим, примили ми ма који од тих разлога, или све заједно, једна чињеница остаје несумњива, а та је: да Бугари нису према себи имали у борби неповезана српска племена, него једну организовану целину. Али то је, на жалост, и све што поуздано знамо сем још једне чињенице: да је та целина имала извесну снагу од значаја, која је могла и смела да прими борбу с Бугарима и да им одоли.

Оно што нас највише интересује јесте питање: кад је могла постати та мање-више организована целина и зашто? На то питање одговор може бити само у претпоставкама, јер за афирмативне закључке недостаје поуздана основа. Као први српски владар по имену помиње се Вишеслав, прадед Властимира. Ако рачунамо од Властимира (који је владао поуздано око 840 год.) три генерације унатраг, са просечно тридесет година, онда би Вишеславова доба могли ставити у средину VIII века. Али ми не знамо каква је била власт његова и докле се простирала. Још мање знамо — а то је најважније — да ли је он био једини владар и, ако је био, како је и због чега успео да се дигне изнад других. Има, међутим, доста разлога да се верује да чист монархизам у Срба није био утврђен ни у X веку, а камо ли у VIII. У Дукљанској Хроници има по-више примера и помена о подели власти између браће и рођака чак и у XI веку. Могу примери из те Хронике и не бити увек поуздани, али ипак говоре јасно о традицији која је у том погледу владала у народу. Зар нису у Маћедонији синови кнеза Николе Брејачког имали с почетка чисту владу тетрархије? Па и у самој Рашкој, по казивању К. Порфирогенита, Властимир није уступио власт једном сину. „После смрти владара Властимира примише владу над Србијом три његова сина, Мутимир, Стројимир и Гојник, разделивши земљу,“ прича изрично цар. Тенденција ка монархизму и централизацији власти било је откад постоје људи и владари апсолутне воље и вере у своју снагу; али кад код истог Властимира и његових наследника видимо такву поделу власти, и кад видимо да због отимачине о власт од стране једног лица настају тешки грађански ратови, онда је очевидно да систем монархијске власти још није био утврђен у Србији. Према томе, ни његова традиција није могла бити много стара. С тога не можемо много полагати ни на владареку централизацију код старог Вишеслава, ако је ње уопште било. Питање је, даље, како је и Властимир сам дошао до ње? Да ли случајно (смрћу осталих сродника, који би имали право на власт); или је власт добио борбом; или је дошао до ње услед неке веће државне потребе. Могућности има више и ниједна није искључена.

Нама изгледа највероватније, да су Властимира ојачали политички успеси и искоришћавање догађаја од првог и другог деценија IX века. Експанзија Бугара и немоћ Византије тражили су од српских владара у Рашкој да будућности обратe

будну пажњу. Могло је бити каквих потстицаја из Далмације, да се прекину везе са Византијом, па да се покуша независан живот. Збацивање грчке власти могло је исто тако бити потакнуто и из Бугарске, са надом, да ће то, макар и мало, допринети слабљењу Византије. Та је активност дала нов значај људима који су били на челу српске државе, Властимиру саму или, можда, најпре његовом оцу Просигоју, па онда и његову наследнику. Одметање од Грка и опасност од Бугара дали су вероватно повода Србима да се групишу око личности која је водила ствари и да јој тако дигну значај. Било овако или онако, једно је ипак сигурно и несумњиво: да српски државни живот историски почиње од тог периода борбе с Бугарима и да од тада Срби постају политички чинилац с којим рачуна и Бугарска и Византија. Дотле, у колико је и било какве државне организације, она није долазила до изражаја; тек у тим борбама израђује се једна српска државна политика и избијају јаке владарске личности Петра Гојниковића и Часлава Клонимировића.

Као што је дуга борба између Византије и Бугарске дала значај српском племену, јер су и једна и друга страна рачунале са његовом сарадњом или бар са његовом неактивношћу на противничкој страни, тако је и борба између Византије и франачке државе дала значај хрватском племену. У то време узима маха развој словенске морнарице, изазван сукобима са опасним арапским гусарима и са византијским Млецима. Франачки врховни господар владао је Хрватском из Италије и хрватски владари осећају се, услед тога, на властитом подручју као једина власт, која има да управља државним бродом. Из тог времена дознајемо и за прва њихова имена; то су кнезови Мислав (око 825—845) и Трпимир (око 845—864). Кад је седамдесетих година IX века дошло до грађанских ратова у франачкој држави око поделе владалачких поседа, Хрватска је, помагана од Византије, успела да збаци франачку власт и да се и самој Византији покаже као елеменат нове вредности. Цар Лав VI приписивао је то све, истина, иницијативи свог оца, моћног и врло активног цара Василија I, и то приписивање било је сасвим основано; али, после краткотрајне зависности од цариградских директива, Хрватска има своју сопствену државну организацију и с њом у вези своју сопствену политичку линију.

Балканске државе, као такве, јављају се према томе овим редом: Бугарска крајем VII и Србија и Хрватска у првој по-

ловини IX века. Од њих је Хрватска још 1102 год. изгубила своју политичку независност, али не и државне традиције. Бугарска је имала тежак пад 971 год. и обновила се тек око 1186 год., у вези са Немањиним и мађарским победним походом против Византије. Од њих је последња подлегла турским ударцима Србија, после готово целог једног столећа врло крвавих борби; подлегла је чак и после Византије и пада Цариграда.

Сем тих племенских држава, на Балкану је средњег века било образовано и неколико држава као експозитура туђих експанзија, норманских, француских, талијанских, и неколико локалних државица српско-хрватског племена, као Босна, Зета, Херцеговина, Дубровник. И те су државе биле од извесног историјског утицаја, али њихов значај није био онакав какав су имале племенске, односно националне државе. Оне нису остале у дубљој успомени код народа. И када се, у XIX веку, почело ослобађање балканских народа од турске власти није се више помишљало на то у народу, да се обнављају државе таквог типа, него једино чисто националне: српска, бугарска, грчка. Источна Румелија био је привремени плод дипломатије Берлинског конгреса и није се могао одржати. С извесне стране предлагано је било, истина, и питање стварања аутономне Македоније као посебне државе, али ти предлози нису били искрени. Њима се хтело само припремати терен за решење и тог питања у племенском духу. Средњи век створио је основе, сасвим природне, у којима нови није имао много да мења.

II.

Стварање слободних хришћанских држава на Балкану почело је поново тек у XIX веку. Све дотле, од краја XV па до краја XVIII века, на Балкану је постојала само једна, турска власт. Та власт је, нема сумње, имала много својих незгода, нарочито у последње доба, у време опадања Турске; али јој се једна црта придавала и сувише неправедно. Та је, да су Турци систематски прогонили хришћанску веру и да су насилно турчили хришћански свет. Истина је, да су у Турској хришћани сматрани као грађани другог реда; не може се спорити да је овде-онде, у изузетним приликама и случајевима, било и верског прозелитизма и отвореног насиља; али, углавном, Турци су, ипак, били доста толерантни. Да су они одиста имали као државни систем не само насилну него чак и постепену

исламизацију хришћанског елемента, они би је кроз четири стотине година своје неограничене власти могли и провести. Међутим, ми видимо цело време, да су Турци на Балканском Полуострву према Хришћанима били и остали и верска и национална мањина. Већина становништва Балканског Полуострва остала је стално хришћанска, иако се она, у доста случајева, отворено дизала против својих господара и давала овима довољно повода за оштрије поступке против њих.

Који је онда био разлог да се хришћански народи на Балкану буне против Турака? Одговор није тежак, али су разлози многобројни и њихов сплет, у разним комбинацијама прилично сложен. Иако нису били верски гоњени са системом, Хришћани су у Турској имали ипак потчињен положај и тај им се, у много прилика, дао и сувише јасно осетити. Било је, уз то, код Хришћана много свести о њиховим ранијим државама и много слободољубивости, потхрањиване од више елемената, а код Срба нарочито њиховом изванредном и живом епском поезијом. Турска је финансијска политика, нарочито од почетка XVII века, била потпуно промашена. Она се састојала у битности, у крајњем експлоатисању становништва и у потпуном занемаривању подизања продуктивне снаге и земље и народа. Бескрајна ратовања црпла су све резерве и довела на крају до потпуног осиромашења становништва, нарочито хришћанског. Уз то све дошла је, најпосле, и агитација хришћанских држава, вршена столећима, која је апеловала на хришћанску солидарност и стављала, после победе, у изглед власт Хришћана место власти полумесеца. Од XVI века почиње жива активност папске курије, којој се придружују Аустрија и Шпанија; у XVII веку ту акцију настављају Млечи и Аустрија, а у XVIII веку придружује им се Русија и на крају Француска. Сва та активност била је првенствено упућена на Балкан као на најглавније место где се имала ломити турска сила и где је она једино и имала своје поседе у Европи.

У тој агитацији пред крај XVIII века лежи главни почетак борбене активности балканских народа. Русија и Аустрија, уверене о могућности скорог слома Турске царевине, спремале су се осамдесетих година XVIII века да деле њено наследство. Тад су оне, први пут, извршиле поделу сфера интереса и почеле систематску акцију међу народима на Балкану да их придобију за сарадњу. У руским дворским круговима тад је створен план, да се покуша обнова старе Византијске

империје са једним руским принцем на челу. Код Срба јављала се искрена жеља, да их либерални цар Јосиф II ослободи од Турака и прими под своју власт, под којом се већ налазио добар део њихових, и то просвећенијих, сународника. Кад се та жеља није остварила, јавио се план о образовању једног „славјаносербског царства“, које би имала да помогне остварити Русија и у коме би један руски принц добио престо као дубљу везу између царског двора и његове политике и српског народа. Кад је Турска 1787—1791 ушла у рат са Русијом и Аустријом, Срби у Србији и Црној Гори придружили су се аустриској војсци. Они у Србији имали су чак своје посебне одреде, такозване „фрајкоре“ (Freycorps), у којима су, под правом војничком дисциплином, добили потребну увежбаност и модернију војничку технику.

Непосредни потстицај за покрете балканских народа дала је француска револуција и све њене последице. Бојећи се интервенције Аустрије у њеним унутрашњим питањима, Француска је много радила на том да Аустрију веже на Балкану. Иако је бечка влада 1791., под притиском и спољашњих и унутрашњих незгода, склопила мир са Турцима и гледала да, у први мах, одахне после ратних напора и сувише преких реформних потреса јозефинистичког периода, француска влада је, преко својих агената, утицала систематски и на Порти, а нарочито код Аустрији суседних ратоборних босанских бегова, да се изазову немири на граници и да се ратификација уговора о миру онемогући. Та агитација није била без успеха. Исправка границе на Уни, која се по уговору имала извршити на корист Аустрије, давала је довољно разлога за незадовољство на босанској страни. Пораз Аустрије у борби с Французима (1796—1797) у Италији дигао је у великој мери углед противника. На јадранској обали већ 1796 арбански господар, Махмут-паша Бушатлија улази у непосредне везе са Французима. Кад је 1797 год. срушена Млетачка република, Француска је посела јонска острва и у Епиру ставила ногу и на сам Балкан. Незадовољна Турском, која је избегавала сарадњу с њом и ушла у ближе везе са њеним противницима, Француска нема старих обзира према њој, него иде равно за тим да пламен револуције баци у њезину кућу. Француски утицај на Балкану растао је нагло. У Епиру с Французима држи Али-паша Јањински, а почиње преговоре с њима и црногорски владика Петар I. Главни елемент преко кога су Французи покушавали

да делују били су Грци, и то понајвише Грци из разних трговачких средина западне Европе. Год. 1796 преговарали су по-добрније о свом ослобођењу и цариградски Грци са француским људима. Цењени грчки родољуб и песник Рига од Фере, под непосредним утицајем Француза, креће лично сам да организује људе за борбу. У Бечу, где је била јака грчка колонија, он је 1796 год. међу својим сународницима агитовао на све начине, да се предузме акција за ослобођење. Ту је испевао и своју много хваљену револуционарну *Убојну њесму*. У њој је он позивао све балканске Хришћане, да устану на оружје. „Упалите један пламен у целој Турској, да захвати од Босне до Арабије; над заставама уздигните крст и као гром удрите непријатеља.“ Кад су Французи ступили на Балкан, он је то сматрао као одређени час кад је требало кренути на посао. И пошао је. Али га је у Трсту стигла аустријска полиција, затворила и после предала Турцима.

Француска војничка активност против Турске, у Египту, пожурила је догађаје. Порта са султаном Селимом III, који се озбиљно носио мишљу да Турску реформише и оспособи за нов живот, била је почела борбу са извезним непокорним пашама, који су се у својим областима понашали као готово самостални господари. Кад је дошло до борбе с Французима, у Цариграду су брзо решили да се измире бар с тим домаћим непријатељима и пустили су им на целој линији. Србија, којој је Порта, као важној граничној области, од Свиштовског мира била обратила више пажње и којој је дала 1793/4 год. извесне повластице као неку врсту самоуправе, била је, после тога, извргнута тешком притиску. Недисциплиновани и обескућени јаничари, које је Порта због њихове деморализације била уклонила из те земље, вратили су се сад у њу, оголели, огорчени, спремни на освету. Они су 1801 год. убили у Београду султановог везира, либералног Хаџи Мустафу пашу и онда су увели режим страховитог терора и финансијског исцрпљивања народа. То је убрзо морало довести до реакције. Угледнији људи из народа, кнезови извесних нахија и свештеници, почеше преговоре како да доскоче злу. Од једне писмене жалбе Цариграду нису се могли надати великој користи, кад су видели да Порта не свети чак, већ ради свог сопственог угледа, ни погибију самог београдског везира. Стога су почели тајне преговоре да сами, сопственом снагом, сруше ту власт терора. Обраћали су се, с тим у вези, суседном аустријском заповеднику

Вожда Караборбе

у Земуну, да им помогне муницијом и да их на неки начин прихвати у том послу. Обавештени о том да се нешто спрема, београдски јаничари, са четири дахије на челу, решише да тај покрет пресеку у корену тако, што ће кратким путем поубијати све вође незадовољника. И одиста, у другој половини јануара 1804, отпоче страховита сеча српских угледнијих људи, 72 на броју. Али та онака мера, место да уплаши Србе, изазва општу реакцију и устанак, који већ у фебруару захвати скоро целу Србију. Пре него би се дали даље убијати, народне вође, који су већ од раније помишљали на борбу, решише се да на те терористичке мере дахија одговоре једним снажним народним покретом. На збору у Орашцу, 2 фебруару 1804, скупљени народ изабрао је за вођу Карађорђа Петровића, једног храброг домаћина из Тополе, из срца Шумадије. Избор је био врло срећан. Карађорђе је био храбар и у исто време енергичан човек; учествовао је у аустриско-турецком рату као добровољац и стекао доста искуства у ратним пословима; имао је вере и у себе и у своје људе, и — што је још важније — и ти су људи имали ретку веру у њега и ишли за њим понесени и огорчењем због свега што се десило и одушевљењем за све оно што се има изборити.

Карађорђеви успеси били су велики. Под његовим вођством српски устанак је брзо донео пуну победу. Од 1807 год. Срби се боре, по нарочитим позивима, као једна врста руских савезника, и постају чинилац о коме, у својим дипломатским и војничким плановима, воде рачуна у целој Европи. Сам Наполеон обраћа пажњу на тај покрет и има поводом њега посебних предлога и за Цариград, и за Беч, и за Петроград. Код Срба самих успеси су дигли самосвест и они почињу веровати у могућност не само стварања једне слободне Србије, него једне велике српске државе уопште. Већ 1804 год., у једном писму, српске вође казују како се надају ослобођењу, које ће бити на „општу нашег српског народа бесмртну добробит, корист и славу“. А у другом писму говоре те исте године да они не мисле узимати ништа туђе „по сопствено наше од старина хоћемо повратити“. Год 1807 Србија је раскинула све везе са Портом и султаном, чију је власт дотле бар формално признавала, и објавила је да себе сматра независном. Као независни, Срби су, у једној тешкој кризи, 1809 год., понудили Наполеону да их прими под своју заштиту. Француска би у њима, говорили су они, добила доброг савезника у борби са Ау-

стријом, јер ће се Срби, њезини поданици, придружити браћи из Србије; а Срби би се приближили својим суплеменицима, Хрватима, Словенцима и другим Србима, које је Наполеон те године добио и сјединио у својим илирским покрајинама. Од те комбинације, на жалост, није било ништа, јер је Наполеон у тај мах био заокупљен другим питањима. Србија се после тога везала тешње уз Русију, свог једноверног и једноплеменог моћног и јединог стварног заштитника. Та веза са Русијом довела је до њеног привременог пада 1813 и до новог васкрса 1815 године.

Русија је, угрожена од Наполеона, била присиљена да 1812 склопи мир са Турцима под условима који нису зависили само од њене воље и њених интереса. У том миру, склопљеном у Букурешту, морала је бити жртвована Србија; једино што је Русија могла спасти за њу било је то, да Турска да Србима извесну самоуправу. Турска ту обавезу није узела искрено и њена војска, извршивши напад на Србију са три стране, успела је 1813 год. да је покори. Карађорђе, са још неколико вођа и доста људи из народа, пребеже у Аустрију, а одатле је, по руском позиву, прешао у Русију. Но турска победа није донела трајне резултате. Освета над становништвом у Србији и режим нових насиља изазваше у земљи један мањи покрет 1814 и један, много озбиљнији, под вођством војводе Милоша Обреновића, у пролеће 1815 год. Русија, која је дотле свршила са Наполеоном и водила у Европи пресудну реч, није овог пута остала потпуно пасивна. Њена реч у Цариграду потсетила је Порту на примљену обавезу у Букурешту и Турци су с тога, место да наставе борбу, понудили Србима преговоре. Споразум постигнут између њих 1815. год. није био дефинитиван, али је осигурао Србији мир. Она је отад, постепено, помагана од Русије, добијала све више маха у својој самоуправи; најпре усменим, а на крају и писменим уступцима с турске стране. После једног победоносног рата натерала је Русија Порту да 1830 год. објави Србима аутономију и да призна Русији право протектората над том кнежевином.

Са Карађорђевоом личношћу везан је и грчки покрет за слободу. У Русији је од раније постојао план обнове Грчког царства; један унук Катарине II и добио је с тога име последњег византијског цара. Ту идеју потхрањивао је велики број Грка, који се налазио у Русији на многим положајима, и то понеки на врло важним. Када је званична Русија, заузета Наполеоновим питањем, морала да одлаже те комбинације, а

после Бечког конгреса и стварања строго конзервативног Светог Савеза и да их потпуно напусти, ти Грци су се решили да ствар воде даље на своју руку. Организовали су се у једну тајну хетерију и почели да траже пријатеље на све стране. Циљ им је био ослобођење свих Хришћана у Турској царевини и стварање федерације хришћанских држава на Балкану под грчким вођством. За своје планове они су придобили и Карађорђа. До његове сарадње било им је много стало; он је био вођа једне револуције, имао искуства и гласа, и само његово име значило је читав програм. Жељан да се врати у отаџбину, где су га пријатељи позивали, а потицан и од хетериста да то учини, Карађорђе се у лето 1817 год. решио да иде у Србију. Један хетериста, привремени отпражник послова руског конзулата у Јашу, побринуо се да, помоћу удешених пасоша, обезбеди Карађорђу одлазак из Русије. Крајем јуна Карађорђе је стигао у Србију, али је ту на заповест кнеза Милоша био убијен (13 јула 1817).

Покушај са Карађорђем није успео. Али то није зауставило покрет. То је био само покушај на једној страни. Радило се, међутим, и на другима. Грчка прошлост, много познатија Европи него прошлост српска, захваљујући њеном старом класичном периоду с великим писцима и легендарним подвизима, стекла је и новим Грцима много симпатизера и јавних и тајних помагача. А нови Грци, расути по свету у више функција, на врло истакнутим местима, радили су живо да појачају интерес за свој народ и његово ослобођење. Филхеленистички покрет у Европи претстављао је моћан елеменат јавног мишљења у многим државама од утицаја, нарочито у Француској и Енглеској; а Русија је, већ због вере, била одавно на грчкој страни. Грчки хетеристи радили су неуморно и у турским областима, а нарочито у самом Цариграду, где је било седиште патријаршије и њене средине, истина новчано прилично корумптивне, али национално врло свесне и активне. Моћан утицај на грчко друштво имала је аутономна држава седам јонских острва, која је, под заштитом Енглеске, стварала читав кадар јавних радника одушевљених за ствар. Исто тако аутономне повластице извесних острва Архипелага омогућиле су добром делу слободољубивих грчких елемената живу пропаганду за велике националне идеале.

Карађорђева погибија није зауставила рад на томе покрету, који је имао широк план и многоструке везе, али је за извесно

време спречила непосредну акцију. Грчке хетеристе полагале су на учешће Србије у општем устанку против Турака. Нешто с тога да забаве Порту војнички на више страна, а друго, да цела акција пред Европом добије значај општехришћанског покрета. И с тога, кад ствар није успела са Карађорђем, они су тражили додир са кнезом Милошем. Слали су му поруке, посебне емисаре и чак пројекте уговора. Милош је улазио у преговоре више с намером да буде о свему обавештаван унапред, него да сам узме учешћа у акцији. Он није хтео да већ извојевану слободу Србије доводи у питање сумњивом новом борбом у друштву с једним савезником чија му је снага била још сувише проблематична.

Покрет Грка против Турака почео је пре него је све било припремљено. Кад је умро влашки кнез А. Суцо (19 јануара 1821) употребио је пометњу у дворској околици влашки јунак Тодор Владимиреску и кренуо је устанак који је с почетка имао више антифанариотски и антибојареки него антитурски карактер. Владимиреску је чак нарочито уверавао султана, да он не ради против њега и његове власти. У Владимиресковој војсци било је и нешто Срба. Том воји придружио се и Хаџи Продан Глигоријевић, покретач буне у Србији 1814 год. На вест о Владимиресковом покрету решише се хетеристи да и они пређу на дело. Требало је сузбити његове антигрчке тенденције и искористити расположење за борбу, које се показивало у извесним деловима народа. На чело хетериског покрета ставио се руски генерал, Грк, Александар Ипсиланти, син бившег влашког кнеза Константина, пријатеља Срба за време Карађорђевог устанка. Он је 23 фебруара објавио проглас Молдавцима да почиње борбу, али да ће преко њихове земље само прећи да пође даље. У својим порукама он је давао јасно осетити као да Русија стоји иза њега и да ће прихватити цело дело. Верујући у то, Ипсилантију се придружи и сам молдавски кнез, Михаило Суцо.

Али цео покрет заврши бедно. Мада је револуција, како смо видели, била духовно припремана већ дужи низ година, она је, ипак кренута сад доста ненадно, и изведена је без имало припрема праве вредности и техничких, и војничких, и дипломатских. Показало се одмах, како је врло тешко изводити једну револуцију споља, кад за њу нису дати сви потребни унутрашњи услови у самом народу. Сем тога, на истом терену укрстила су се два покрета хришћанска, један грчки, а други

антигрчки, која су, сасвим природно, изазвала велику пометњу у народу. Ипсиланти је веровао, да је било довољно пропаганде и да је сад требало бацити само искру, па да букне прави револуциони пламен. Уз то, он је лично био уверен, да ће Русија ући у акцију чим се ствар озбиљно крене, и његове поруке у том правцу нису биле срачунате да обману свет. Недовољно ориентисан, а по природи прилично лаковеран, он се преварио у сваком погледу. Русија Александра I у то време није одобравала никакву револуционарну акцију, макар јој иначе ствар Хришћана лежала на срцу; и то из простог разлога, што јој је савез са Аустријом, у којој је главну реч водио архиконзервативни кнез Метерних, везао руке за сваки покрет који би реметио стање освештано Бечким конгресом. Даље, Ипсиланти је почео акцију далеко од праве грчке средине, на подручју које у ствари није принадало Балканском Полуострву и међу становништвом, које није имало ни много разлога нити имало одушевљења да прихвати целу ствар. Владимиреску је изречно наглашавао, да не мисли пролевати румунску крв за Грке, а други су одбијали да имаду ма каквих веза са покретом. Погибија Т. Владимиреска, кога су убили Ипсилантијеви људи, не само да није поправила, него је чак погоршала односе. Кад су Турци 7 јула код Драгачана напали и потукли Ипсилантијеву војску, покрет је на тој страни брзо клонуо. Сам Ипсиланти предао се Аустријанцима. Остали устаници држали су се још неко време, али су се борили за ствар која је већ била изгубљена.

У исто време, у вези с тим покретом, избише и разни локални устанци на Балкану међу Грцима. Нарочито је био снажан покрет у Мореји. Подручје на ком су избили ти устанци (Мореја, Тесалија, Румелија, нека острва) било је много шире него релативно мало подручје Београдског пашалука на ком је избио српски. Та екстензивност била је на осетну штету интензивности и праве концентрације и није, као у Србији, револуција захватила цео један крај потпуно и неодољиво, до саме сржи. Српски устанак, мада је, као и грчки, припреман од раније, букнуо је, ипак, више као дело непосредне реакције на турске зулуме из самог народа и имао је од првог дана карактер сељачке револуције која је била у исти мах и социјална и национална; док се у грчком устанку, мада је нашао доста одзива у народу, осећало цело време да је избио више случајно и да је мање реакција из народа сама, а више дело

агитације унесено споља. Та агитација била је не туђинска, него грчка, са живим учешћем грчког клира, грчке народне интелигенције и богатих грчких трговаца, који су имали моћне колоније у свима важнијим лукама Црног и Средоземног Мора. У српском покрету било је свештеничког учешћа, али у мањој мери него код Грка и са мањим улогама, а учешће народне интелигенције није могло бити из јасног разлога, што је те интелигенције било, у то доба, врло мало. Заједничка особина и грчких и српских устанака била је њихова дубока национална свест, коју је дуго робовање пре ојачало него ослабило, и уз то велика спремност на тешка лична прегнућа. Заједничка је била и судбина водећих лица у народу, за време оба устанка. Као што су дахије 1804 год. у Србији сечом кнезова хтеле обезглавити народ, тако су и сад Турци, на прве вести о устанку, почели са безбројним покољем свих Грка који су својим положајем, личним угледом и пореклом, могли да се ставе на чело народа. На сам Васкрс, 10 априла 1821, фанатизоване турске масе, с дозволом самих власти, обесиле су у Цариграду на вратима патријаршијске цркве самог патријарха, а по престоници и по другим местима унутрашњости побијено је, чак по наредби власти, много лица, нарочито првосвештеничких. Рушење и бешчашћење цркава било је исто тако на дневном реду.

Тај свирепи чин изазвао је опште огорчење у целој Европи. Али ипак није могао да крене у акцију конзервативне европске кабинете, пуне узајамног неповерења. Чак је и руска влада, која је по Кучук Кајнарџијском миру имала право заштите над православном црквом, остала само при том да 29 јула прекине дипломатске односе с Портом, пошто је три месеца узалуд покушавала да је наговори на попуштање. У Цариграду је, као понесен неким бесним пустињским ветром, завладао био дух крајње непомирљивости и готово патолошког расположења против Хришћана. Две велике силе, Енглеска и Аустрија, немајући поверења у Русију, нису могле никако да пристану, да се тај турски бес обузда снажнијим војничким посредовањем, а без њихова пристајка цар Александар се није могао решити на оштрије мере.

Грци су, међутим, давали снажан отпор. Турска војска, којој је био главни заповедник Куршид-паша, некадашњи вођ главних офанзива против Србије, мада прилично бројна, није успела да рашчисти сва револуционарна средишта. Дуга грчка борба деловала је, најзад, на савест Европе. Вести о крвавим

борбама у Термопилама оживеле су сећања на античке подвиге; сјајна одбрана Мисолонгија и парочито свирепи покољ Грка на Хиосу узбудише толико јавно мишљење Европе, да се, како лепо рече један историчар, осетило у њој расположење слично онима, која су некада кретала људе у крсташке ратове. На грчка бојна поља стигоше многи пријатељи са запада, а међу њима и велики енглески песник Бајрон, који је и животом запечатио своју љубав за земљу Хомера и Софокла. Тај покрет јавног мишљења није могао остати без утицаја и на дипломатске кабинете великих сила, који су дуго времена остављали Грке њиховој судбини и одбијали сваку помисао непосредног залагања за њих. Прва се од великих сила поколебала Енглеска, у којој је, поред врло утицајног филхеленистичког деловања, постојала и јасна тенденција да ослаби руски утицај у турским областима у корист својих интереса. У том је и успела у великој мери. Грци су, незадовољни руским држањем, које им је било сувише попустљиво према Порти, сами затражили протекторат Енглеске. А цела та политика довела је, по природи ствари, до тога да грчко питање добије европски карактер и да се, тако рећи, наметне на дневни ред. Русија је, изазвана енглеском активношћу, почела и сама да показује много живљи интерес за Грке, а то је, онда, повукло и остале силе. У Потрограду почеше конференције, на којима је грчко питање било главни предмет разговора. Кад је пара Александра († 19 новембра 1825) наследио цар Никола I, активистичка политика Русије доби живљи ток.

У прави час. Изморени дугом борбом и са љуто завађеним вођама, који су се, дојуривши са разних страна и са разним начелима, отимали о власт, Грци су били почели да малаксавају. Стегле су их биле нарочито египатске чете, које су дошле Турцима у помоћ, имајући и доста добру флоту и кошнену војску. Грци сами нису могли даље. У то време главне силе Европе биле су већ начисто, да се грчко питање не може оставити нерешено. Први преговори о потреби ослобођења тог народа поведени су између два главна супарника Енглеске и Русије, а после су се њихову споразуму придружиле Француска и Пруска. Силе су биле решене, да не дозволе даље довлачење војске против Грка и нудиле су обема странама преговоре за мир. Турска је и сувише рачунала на противности и на узајамну нелојалност међу силама. Њен отпор завршио је, међутим, њеним потпуним поразом. Напад савезничке флоте

код Наварина (1827) био је одговор на турску одлуку да почне с новим искрцавањем војске против Грка, а даља упорност Порте увукла је у рат с Русијом (1828). Поражена тешко и непоправимо, Порта је потом морала да попусти на целој линији. Србији је коначно, миром у Једрену, признала самоуправу, коју ће после објавити нарочитим хатишерифом. За Грчку је најпре, за време тог рата, било уговорено у Лондону, између Енглеске, Русије и Француске, да постане вазална монархија под врховном влашћу султановом (22 марта 1829). Али су дипломате из Беча, а добрим делом и из Лондона озбиљно зазирале од руског утицаја, који је последњи победоносни рат очигледно појачао, па је та одлука наскоро била измењена. Вазална Грчка морала би тражити наслона на коју велику силу и, да се томе избегне, одлучило се, да се створи независна грчка држава, 3 фебруара 1830. Тим је, наравно, у великој мери, одговорено и грчким жељама и стварној потреби. Грчка је добила своју независност добрим делом баш стога, што је Србији, још у Једренском миру, признат вазалски одношај према султану са протекторатом Русије. Хтело се, — то је јасно, — да Грчка, као друга православна држава на Балкану, не постане нови стуб руске превласти.

Стварање и српске и грчке државе у XIX веку дошло је, као што се види, као резултат сопствених напора и као резултат посредовања других чинилаца, нарочито великих сила. Само, треба нагласити: да сами сопствени напори не би били довољни, па ни могући, да доведу до потпуне слободе. Снага и Срба и Грка, кад би иступали *сви* као целина против Турака, није ипак била дорасла снази њиховог турског противника. А како, због много разлога, ни Срби ни Грци нису могли деловати као целина то је коначни успех био још више проблематичан. То се, уосталом, и видело. Србија је 1813 привремено пала, а и Грчка је 1827 била већ на рубу. Њихов снас дошао је само услед посредовања с друге стране. Нарочито је био одлучан став Русије. Ниједна друга сила није за балканске Хришћане учинила више и трајније. Аустрија је, истина, кренула борбу против Турака и у току XVIII века водила је против њих три рата, али у XIX веку њен је непосредан утицај био потиснут руским. Са Русијом везала је балканске Хришћане иста вера, а Србе и Бугаре још и иста раса. Аустрија се борила и сувише осетно за своје интересе и није разумевала да балканске народе придобије тим што би њихову

борбу за ослобођење помагала као акт неодољивог историског процеса. У јачању националне свести и стварању националних држава она је гледала непосредну опасност по себе, осећајући, у осталом не без разлога, да је њен склоп одговарао потребама само средњег а не и новог времена и да ће младе националне државе претстављати активна привлачна средишта за њене поданике. Утицај осталих великих сила на Балкану није био тако сталан као руски и аустријски и није за њих претстављао толико важно питање колико за те две силе. Русији је слободан пролаз кроз Дарданеле било једно од животних питања и она се њим стално бавила кроз цео XIX век; а и за Аустрију експанзија на Балкан, према Солуну и Егејском Мору, била је од краја XVIII века једна од главних тачака државног програма.

Балкански народи били су у тој дугој суревњивој борби између Русије и Аустрије на тешкој муци. Њих две су се врло тешко решавале да своје сукобе интереса на тој страни решавају непосредно, него су биле дипломатску борбу посредно, преко глава и на рачун балканских народа. То се видело нарочито јасно од седамдесетих година прошлог века. Аустрија, потиснута из Италије и Немачке, упутила се сва на Балкан, који је претстављао једино могуће подручје њеног ширења. А баш у то време, 1875 год., избија устанак у Херцеговини и Босни, који је источно питање ставио опет пред суд Европе. Аустрија је ослободилачку борбу балканских Словена и интерес Русије за њихову судбину и Балкан уопште узела просто као предмет дипломатске уцене и тражила је да јој се плати висока цена не за њену непосредну сарадњу, него само за њену неутралност. И добила је. Русија је морала пре своје коначне одлуке за обрачун са Турцима да призна бечкој влади Босну и Херцеговину. Шта више, вратила се начелно на поделу интересних сфера на Балкану између ње и бечке владе, која је била створена сто година пре тога. Балкански народи сматрани су као елемент који, по својој малобројности и слабости, нема много права да поставља неке своје захтеве; њихова крајња судбина имала је бити, да како-тако очувају своју народност, али да изгубе своју државну самосталност и да уђу у оквир већих и моћнијих.

За време те борбе створена је нова бугарска држава. Од свих балканских народа Бугари су, у рошћу под Турцима, били најутученији. Грци су имали преко мора везе са целим

светом; Срби су имали у непосредном суседству две често активне противнице Турака, Аустрију и Млетачку Републику; само су Бугари били без непосредног додира са Европом. Сем тога, њихов положај је био у толико гори од српског што нису имали, као они, ако не световну а оно бар своју духовну власт. У њих су светски господари били Турци, а духовни Грци, и то је трајало вековима. Сељак је био потиштен и политички потпуно неизрађен. И стога се могло догодити, да ни српска ни грчка борба за ослобођење нису имале никаква знатнијег одјека међу Бугарима. Слобода Бугарске извојевана је претежно руским бајонетима. Кад се Русија, понесена снажним пансловенским покретом и својом тежњом да добије слободне мореузе, решила 1877 год. да уђе у рат с Турцима и настави борбу Србије и Црне Горе, она је самим тим поставила и бугарско питање. Бугарска, коју би она ослободила и задужила, веровало се тада у Петрограду, претстављала би руско претсобље за Цариград или, у бољем случају, његова чувара. Стога је у интересу Русије било, да то претсобље учини што ширим. У толико пре, што је, по руском уверењу, постојала опасност, да све оно што не буде бугарско-руско пређе у аустријске руке било непосредно, било преко Срба, који су улазили у аустријску интересну сферу. И стога је руска дипломатија спремала светостефанску Бугарску, која је захватала добар део чисто српских области. Док је тако била напуштена од Русије, Србија је имала да страда и од Аустрије. Аустријско продирање на Балкан могло је да води само преко српског подручја, односно на рачун будућег природног ширење Србијина. И стога је одлука Берлинског конгреса (1878) да Аустро-Угарска поседне Босну и Херцеговину и Новопазарски Санџак засебла у живо српско месо. Признање независности Србији и Црној Гори била је и сувише мала утеха за то.

Берлински конгрес поништио је границе и обим светостефанске Бугарске и створио вазалну кнежевину Бугарску и посебну, још више Турској подређену, област Источне Румелије. Међутим, већ 1885 те су се обе земље ујединиле под влашћу бугарског кнеза. Године 1908 проглашена је независност бугарске државе, коју је, по старој традицији, народ прозвао царевином. Али од ослобођења па до тог прогласа бугарска државна политика направила је један огроман обрт. Место везаности за Русију Бугарска је, желећи потпуну еманципацију, све више прилазила главној руској противници на

Балкану и ишла је у том дотле, да је свој проглас независности спојила са аустријским прогласом о анексији Босне и Херцеговине и у најсудбоносијим часовима своје историје више слушала глас Беча него глас Петрограда и чак више него глас својих сопвених интереса.

Природан резултат таквих односа била је општа тежња свих балканских народа и нових држава на њему, да Балкан буде остављен само њима. Са захвалношћу се бележио удео великих сила у њихову ослобођењу, али су се са зебњом посматрали позадина тих акција и изгледи за будућност. Балкански народи имају права на своју апсолутну слободу и њихове тежње да своје ствари расправљају сами једини је услов, да се на Балкану доиста створе нормални односи. Ако има много противности међу њима, нема их мање ни међу великим силама; а балканске противности, кад се у њих не буде мешао нико са стране, неће бити немогуће савлађивати и њихова решења, била ма каква, неће повлачити за собом катастрофалне заплете ни на Балкану саму, а још мање у осталој Европи.

Политички живот на Балкану

Ништа није ситније, и помпезније у исто време, од надменог тона којим се обично код „великих сила“ говори о политичком животу на Балкану.

Као млад дипломата ја сам био помало свуда на Балкану; доцније, провео сам три године светског рата са Србима на Крфу и у Македонији; а после, позван да управљам спољном политиком моје земље, водио сам дискусије, понекад оштре, и био увек у интересантним односима са балканским државницима. И морам одмах признати да нисам никада приметио да је балкански политички живот из своје средине избацио на површину типове много различите од оних на Западу. Пашић је био ђутљив као неки стари турски султан, али није био ђутљивији од Сонина; Стамболијски је био ђудљив и хитар, али не више од Черчила.

После уговора од 1919, једна је реч уживала извештан глас: Европа се балканизирала... Никада једна реч није била толико непромишљена и неправедна; најпре, зато што су најтеже заблуде и грешке Балканаца готово увек биле плод потстрекивања и интриге неког западног кабинета; али та је реч неправедна нарочито из оног моралног разлога што ми, у нашем фарисејском поносу, сувише често заборављамо на Западу: да у тешкој и мутној историји балканских народа налазимо често извињење а увек објашњење многих њихових заблуда, грешака и пропуста.

Помислимо за час: Италија је имала такође векове ропства; али, у најтмурнијим данима, језик и њена дивна књижевност блистали су увек као светионик у срцу Италијана. Судбина је хтела да је на Балкану грчки језик био у почетку језик културе и трговине међу Хришћанима, а словенски и латински језици сиромашних слојева били су презрени као варварски.

Са националним ослобођењима у XIX веку једно друго зло кочило је полет јавног живота на Балкану: преурањено

и вештачко стварање класе поварошених политичара који су све основне врлине својих сељака заменили површним манама Запада, не примивши ни једну од његових правих врлина.

Ко познаје добро некадашњи јавни живот у Турској, зна да је прича о познатој оријенталној корупцији делом последица једне западњачке заблуде; у старој Турској под четири или пет последњих Султана, у оној Турској чији је барјак још лепршао од Београда до Молдавске — наше су ретко примале плату и зато су морале ударати намет на становнике; али су ови, са своје стране, подмићивали чиновнике и плаћали само оно што би, веома често, уштедели на порезу. Жалосне навике, заиста; нарочито због моралног опадања које су оне изазивале, правећи од лажи потребан инструменат у свакидашњем животу. Али шта смо ми на Западу доживели после светскога рата? Чим се укажу пукотине у нашим старим, строгим администрацијама, чим неки смео државни удар успе да се дочепавласти, јавни и приватни скандали, који се одмах јављају, кадри су да неутралишу десетине година најсавеснијег административног рада.

Укратко, политички живот на Балкану, са моралног гледишта, није ништа гори него на Западу. Ја бих се чак усудио да кажем да је он и поред извесних појава готово бољи, у једноме смислу: зато што је он мало човечанскији, мало мање механичан, и према томе мање свиреп.

Оно што ми, насупрот томе, изгледа као битна црта јавног живота на Балкану јесте недостатак храбрости у брзим одлукама, као и извесна тромост у целом управном животу. Између Балкана и Запада може се утврдити иста разлика — с обзиром на брзину — која постоји између латинске и северне Америке. Али ја се враћам из Сједињених држава Америке, где су ми велики Универзитети указали част позивајући ме на дуже време, и питам се: да ли је тако сигурно да су догма и мит о брзини донели више среће од Тексаса до Чикага него ли кастиланска безбрижна лењост у Јужној Америци?

Као члан италијанског парламента и као врло добар познавалац друга два парламента на Западу, ја сам ретко видео — на Монтечиторију, у Бурбонској Палати и у Вестминстеру — привор који ми је у својој сировој сељачкој једноставности улио више узбуђења и поштовања него седнице избеглих ерпских посланика на Крфу за време рата. Ту није било ејајних говора, ни смелих планова, већ су то били једино ску-

пови да би на њима, без помпе, потврдили своју непоколебљиву одлуку да истрају, своју веру у стари демократски живот Србије, у којој је сваки изгнаник имао парче земље на које је са чежњом мислио.

Мало пре сам рекао да сам често имао да дискутујем и преговарам са балканским државницима; наше су дискусије биле понекад срдачне а понекад мучне. И како сам исто тако имао прилике да преговарам са Лојд-Џорџом, Поенкареом, Керзоном, Бријаном, ја морам сасвим искрено да признам да ми Балканци нису оставили много друкчији утисак: иста узбуђења и исте побуде водиле су једне и друге. Толико има мудрости и разумевања у старој пословици моје земље, *tutto il mondo è un paese* (цео свет је једна земља). Ако бих морао да обележим неку разлику, рећи ћу да је код западњака одлука била бржа док је код Балканаца оклевање изгледало сасвим природно, осим, можда, код Веницелоса. С друге стране изгледало ми је да су Балканци много више него западњаци лишени једне страшне мане која обележава многе од ових последњих: стална брига да не прихвате нешто што би једнога дана могло сачињавати неко преимућство за њиховог јучерашњег претходника или њиховог сутрашњег наследника, брига у којој су понекад ишли дотле да су, несвесно, готово шкодили интересима своје земље.

Пре би се морало у балканском јавном животу зажалити што су се најбољи службеници и најпросвећенији државници увек ограничавали на то да они сами чине оно што сматрају корисним за земљу; али они су се готово сви огрешили о једну другу дужност не толико видљиву, али вишу и тежу: нису стварали политичке традиције и нису упућивали подмладак да својевољно иде путем утртим пред њиховим очима. То је, међутим, била највиша мисао Кавура, најпотпунијег политичара XIX века; то је била стална брига једнога човека кога сам лично познавао и дубоко поштовао: белгијског краља Алберта. За ретке људе овога типа стварање традиције значи исто што и уништавање случајности, удаљавање опасних и људљивих скретања с пута. На тај начин Италија је имала да захвали Кавуру за своје најбоље дојучерашње службенике, од Висконти-Веноста и Робиланта. Овој моралној мисли са историјским и сталним последицама, ја нисам никад нашао трага на Балкану. Али она исто тако није постојала ни код Бонапарте, ни код Бизмарка, који су ипак били донекле генијални;

било би, можда, тешко захтевати да се она афирмира код државника оних земаља где је све требало радити испочетка, где су се наметали толики хитни проблеми.

Без страха од претеривања може се, међутим, тврдити да би широке народне масе балканских народа разумеле и схватиле боље него новограђанске мањине, напоре једног државника који би показао да мисли исто толико на будућност колико на садашњост, исто толико на морални и друштвени напредак расе колико на своја тренутна политичка задовољења. Највише сам био у додиру са групама ерпеских малих сељачких поседника у Шумадији и са полуфеудалним пастирима влашких задруга расејаних од Епира до Вардара. Иако различни с погледом на порекло и језик, они су истоветни с погледом на морално достојанство. Онако гордо достојанство и онако зрело политичко расуђивање може се само још наћи међу оним дивним сељацима у Пијемонту, где урођена љубав према раду и дисциплини иде упоредо са поноситим неповерењем према јучерашњим аристократима и данашњим демагозима, или међу енглеским фармерима који се, суботом у вече, скупљају да расправљају о вредности законских предлога које Доњи дом изгласава.

Ако бих морао рећи који ми елементи изгледају најслабији и најоскуднији у јавном животу балканских народа, ја бих могао само означити извештан тип псеудо-буржуја који су се вратили у земљу после раних студија на неком страном универзитету и којима недостаје унутрашње богатство потребно да остану у додиру са дивним сељачким врлинама својих родитеља и дедова. Али на срећу овај тип све више ишчезава, захваљујући нарочито благотворној акцији универзитета који одсада пружају драгоцене и непосредне изворе националне културе.

Варош, *civitas*, је права суштина италијанске цивилизације. Страначке борбе, често свирепе, по градовима створиле су величину и славу комуна (скупштина) у Ломбардији и Тоскани. Као што сам то показао у једној књизи, *Италијанска душа*, која је пре кратког времена штампана, сваки пут кад су се борбе слободнога живота стишавале у Италији, одмах после тога настајао је период моралне учмалости и интелектуалне лењости.

На Балкану вековне традиције живе у народним песмама у којима се слави отпор против завојевача, у којима се осећа

нека болна и стална тежња за правим хришћанским миром. Управо овим племенитим и у исто време широким родољубљем требало би да се надахњују балкански нараштаји одређени да образују сутрашње елите; и у толико боље ако се овај народни геније открије овде као српски, тамо као бугарски, и даље, као арбански, као румунски... Добро је да се тај геније обнавља у такмичењу на многим и различитим огњиштима. Али ће будући Балканци сопственим рукама проћердати свој најбољи адут борбе и живота, ако буду успели само да појачају своје разлике према суседима, уместо да се опомињу свакога тренутка да је правом родољубљу, ономе које никад неће умрети, потребан само континуитет вековних емоција. Те вековне емоције на Балкану нису никад значиле међусобну мржњу, већ једино непоколебљив отпор према завојевачу и спољном експлоататору, некада Турчину који је дошао из Азије, и, још јуче, хабзбуршким феудалцима који су тако скупо платили свој презир и своје неразумевање суседа чије су основне одлике много значајније од мана насталих услед вековног ропства и угњетавања.

Слободан живот — чак са свима незгодама које слобода повлачи — може да створи код балканских народа, у блиској или даљој будућности, једну политичку атмосферу која не би имала више шта да завиди ропству насилне економије и диктаторске демагогије која прети да доведе до пропасти цивилизацију старог и славног Запада.

Пољопривреда Балкана

У пољопривредном погледу балканске државе претстављају врло значајан и интересантан фактор у европској пољопривредној производњи, јер поред тога што на Балкану успевају све пољопривредне гране у одличном квалитету, он је и у стању да својим пољопривредним производима подмири велики део потреба централне и северне Европе.

Балканске државе обухватају укупно површину од 1,567.251 км² са 58,759.011 становника. За право просуђивање пољопривредних прилика у тим државама, нека нам служе као основа следећи податци:

	Број становника на 1 км ²	њиве	ливаде и пашњаци у процентима од укупне површине	шуме	непродуктивно
Арбанија	37,0	12,0	34	18,0	36,0
Бугарска	53,0	33,0	24	28,0	15,0
Грчка	48,0	15,0	37,0	13,0	35,0
Румунија	61,2	40,0	17,0	26,0	17,1
Турска	18,0	27,5	фали	фали	фали
Југославија	56,3	29,0	27,0	30,0	14,0

Из овога прегледа видимо да њива има релативно највише у Румунији, а релативно најмање у европској Турској. За Арбанију нема поузданих података. Ливада и пашњака има највише у Грчкој, а најмање у Румунији, а шума има највише у Југославији, а најмање у Грчкој. Ако упоредимо међусобно све горње релативне бројеве за сваку државу напосе, видимо да Југославија има засад најповољнији размер између појединих култура. Бугарска се такође приближује повољној релацији. Иако за Арбанију не постоје даљни податци, извесно је да она, већ услед свога географског склона, нема великих површина обрадиве земље. Исто тако и Грчка има велики проценат необрадиве површине.

Расподела односно учешће пољопривредног тла у целој површини појединих земаља, опредељено је географским склопом земаљске површине, квалитетом тла и степеном раз-

витка пољопривреде. У том погледу најлошији положај имају без сумње Арбанија и Грчка, а најповољнији, Румунија и Југославија. Бугарска, а и европска Турска настоје да овај мањак природе надокнаде интензивацијом производње, и она је, нарочито у Бугарској, последњих десет година врло добро напредовала.

Производњу појединих култура у пољопривреди одређују, поред каквоће тла и степена развитка пољопривреде, првенствено климатски фактори, а затим могућност уновчења производа.

Ако промотримо положај ових држава у целини, видимо да је на овом подручју Европе могуће гајити све културе, односно све гране пољопривреде, и да постоји готово неограничена могућност за њихову интензивацију и развитак.

Морамо признати да је степен развитка пољопривреде у балканским државама, у упоређењу са другим државама Европе, за сада још релативно низак. Томе су главни узрок, с једне стране, историјске прилике последњих векова до ослобођења ових држава а, с друге стране, пређашње повољне прилике за пласирање пољопривредних производа свих квалитета на унутарњим и вањским нијацама, условљене нижим стандардом живота и омогућене слободном трговином.

Последњих 10 година ове су се прилике знатно промениле, односно окренуле, те присиле и балканске државе на интензивацију и преоријентацију њихове пољопривредне производње.

Проблем целокупне пољопривреде на Балкану упознаћемо најбоље, ако најпре промотримо пољопривредну производњу, бар по главним културама, у појединим балканским државама.

Арбанија. Њена пољопривреда даје у главном ове производе — биљне: кукуруз, пшеницу, јечам, оvas, сезам, памук, духан, маслине и маслиново уље, затим воће и јужно воће; сточне: живу стоку за клање, овце, коње, јаја, вуну, кожу, крзна и сир.

У целости преовлађује сточна производња а биљна, у појединим артиклима, не покрива ни сопствену потребу. Крај релативно малене површине зиратне земље, нарочито њива, а релативно велике површине пашњака, који се не могу претворити у њиве, разумљиво је да сточарство превладава. Арбанија је приморана да за обезбеђење својих становника сваке године увози велике количине: жита, кукуруза, брашна, пиринча, те

намучних и вунених предива (1929 године у вредности од 12,214.000 златних франака). С друге стране претече Арбанији, над домаћом потребом, производња: јаја, сира, говеда за клање, маслина и маслинова уља, те вуне и кожа. Од ових артикала, од великог је значаја производња сира и маслинова уља, који стоје на првом месту извоза. 1929 године извезено је напред споменутих артикала у вредности од укупно 11,384.500 златних франака, а од тога на сир и маслиново уље отпада 4,241.900 златних франака или 37%.

Пољопривредна производња у Арбанији није се још могла развити на виши степен, него је остала примитивна. Томе стању одговарају и врсте култура, сорте односно пасмине биљака и стоке. Углавном су заступљени домаћи типови, код стоке управо аутохтони, нарочито код говеда, коња и оваца. У последњих пет година бележимо настојање Арбаније на унапређењу пољопривредне производње. То, међутим, иде врло споро због непроходности земље и недовољних комуникација. Од својих потреба у пољопривредним производима, Арбанија купује малени део у Југославији: кукуруза, поврћа, воћа, кестења и бољих говеђих кожа.

Југословенски увоз из Арбаније ограничава се на погранични промет; тек у години 1934 узео је јаче размере.

Природни услови у Арбанији омогућиће, у биљној производњи, даљни развитак културе пићног биља, ливадарства и пашњарства, а код стоке, производњу бољих говеда и оваца. Главна могућност развитака лежи, међутим, у култури јужног воћа и маслина.

Бугарска. Ова балканска држава граничи са Југославијом на својој западној граници у дужини од 524 км., тј. има са Југославијом од свих суседа најдужу заједничку границу.

И Бугарска има у свом северном делу плодну дунавску низину, која је шумовитим Високим Балканом одељена од јужног дела. На југозападној граници прелази из Југославије Родопски сплет, који са својим густим шумама и лепим пашњацима заузима готово једну трећину површине целе Бугарске. Велика предност за развитак пољопривреде лежи у обали Црнога Мора, са њеном благом климом.

Користећи се повољним природним приликама, и пошто је такођер аграрна држава у правом смислу речи Бугарска већ од дугог времена посвећује сву пажњу развитаку своје пољопривредне производње, и све снажније напредују у њеној

интензивацији. Према статистичким подацима из године 1931/32, Бугарска је имала следећу производњу у главним пољопривредним артиклима: 166.550 вагона пшенице, 30.660 вагона ражи, 36.050 вагона јечма, 12.490 вагова овса, 99.710 вагона кукуруза, 1320 вагона пиринча, 7800 вагона кромпира, 2400 вагона духана, 24.000 вагона шећерне репе, 2,808.000 хл вина, 120 вагона памука, 120 вагона свилених чаура, 190 вагона израђене конопље, 296 вагона розина, 788 вагона ружиног лишћа и 21 кв. ружине есенције. Већ из ових података види се многострукост пољопривредне биљне производње у Бугарској, која омогућује не само покриће сопствених потреба, него и постизање вишкова. Једнако је у Бугарској богато развијено сточарство свих врста и пасмина, и то има: 482.180 коња, 212.371 магараца и мазги, 1,817.437 говеда, 8,739.803 оваца, 1,002.089 свиња, 1,260.647 коза и 448.203 бивола.

Прерачунавши ово на површину и 1000 становника добијамо следеће релације:

	на 1 км ²	на 1000 становника
коња	4.6	86
магараца и мазги	2.0	39
говеда	17.0	331
бивола	4.2	84
оваца	84.6	1595
свиња	9.7	183
коза	10.1	201

Овај преглед показује нам јасно богатство стоке у Бугарској, а нарочито велики апсолутни и релативни број оваца.

Бугарска, као и све балканске земље, имала је примитивну пољопривреду са једностраном производњом, али је већ пре светскога рата почела са интензивацијом, а још много снажније и систематскије наставила је после рата жртвујући много сретстава у те сврхе. У току ове интензивације и унапређења подигла је пољопривредно посвећивање народа, уредила пољопривредно школство и експериментални рад, организовала задругарство и пољопривредну службу у народу. Систематским радом у биљној и сточној производњи успела је да оплемењује делом домаће, делом импортиране и аклиматизоване нове сорте и пасмине.

Као доказ за овај напредак служе постигнуте жетве:

од	1,216.000	ха	засејаних	пшеницом	просечна је жетва по ха	12.8	кв
"	266.000	"	"	ражи	"	"	12.2 кв
"	280.000	"	"	јечмом	"	"	15.5 кв
"	140.000	"	"	овсом	"	"	8.7 кв
"	14.000	"	"	кромширом	"	"	60.9 кв
"	20.000	"	"	шећерном репом	"	"	156.3 кв
"	678.359	"	"	кукурузом	"	"	14.5 кв

Код биљне производње у Бугарској ваља истаћи једну специјалну културу, а то је гајење ружа за производњу познатог ружиног уља, нарочито у долини Марице. — Све мања могућност извоза цереалија као и ниска цена истих, тражила је и у Бугарској преоријентацију у пољопривредној производњи тј. већу производњу индустриског биља, за које постоји могућност добре прође, нарочито у Немачкој. Тако су се последњих година успешно провеле акције за производњу соје, ланеног семења, репице и кудеље. Ове културе већ су тако напредовале да могу покрити сопствену потребу и да осигуравају све већи извоз у наредним годинама.

У подручју сточарства, имала је Бугарска оне исте аутохтоне врсте и пасмине као и Југославија. Она је приступила њином оплемењивању путем селекције у чистој крви, као и увозом племенитих пасмина и укрштавањем са овим. Од узгојних пасмина увезли су од коња арапске и полукрвњаке, од говеда монтафунце и пинсгавце, од оваца румунске сојеве, енглеске даун и мерино, а од свиња тип немачке оплемењене свиње и средње енглеске свиње. И живинарство и свиларство знатно је напредовало у квалитету.

Ако проматрамо увоз и извоз Бугарске, видимо да она увози од пољопривредних артикала само још уље и маст, у малој количини, те боље коже и крзна. Међутим, извози: јечам, кукуруз, пшеницу, брашно, пасуљ, јаја, говеда за клање, овце, репицу, ружино уље, духан, свилене чауре, овче коже. 1931 године извезено је ових артикала у укупној вредности 5.235,800.000 лева (2.617.900.000 дин.). На првом је месту духан са 2.654,200.000 лева (1.327,100.000 дин.), а онда јаја са 887,300.000 лева (443.650.000 дин.). Ружиног уља извезено је за 194,400.000 лева, (97,200.000 динара).

Грчка граничи на југу наше државе у дужини од 240 км., а има већу заједничку границу са Арбанијом и Бугарском. Географски положај, конфигурација површине и квалитет тла, тј. природне прилике дају пољопривреди Грчке подређен ка-

рактер и врло ограничавају њен развитак. Томе су узроци њезина релативно слаба насељеност у унутрашњости и њено сиромаштво у њивама и шумама, као и велики удео непродуктивног тла. Биљна производња је веома скучена, једино велики удео пашњака и ливада омогућује развијеније сточарство. Међутим, природно слаби развитак тих пашњака и ливада дозвољава првенствено само овчарство и козарство.

У Грчкој живи од пољопривреде, шумарства и рибарства свега 1,475.641 душа, што чини 23% становништва; на саму пољопривреду не отпада више од 18%, што опет даје доказа о споредној улози пољопривреде у Грчкој. Поред свега тога настојала је и настоји Грчка да диже своју пољопривреду, а нарочито културу јужног воћа, које има добре услове.

Производња Грчке била је 1931, у главним пољопривредним артиклима: 33.280 вагона пшенице, 4.020 ваг. ражи, 19.970 ваг. јечма, 7.520 ваг. овса, 2.970 ваг. кромпира, 7.040 ваг. духана, 8.500 ваг. маслинова уља, 12.220 ваг. кукуруза, 1,187.000 хл. вина, 23.470 ваг. јужног воћа (смокве, наранџе, лимуни, бадеми, ораси, рошчићи итд.) Како нам ове културе и бројеви кажу, у пољопривредној биљној производњи у Грчкој преовлађава: јужно воће, вино, духан и маслиново уље. Ови производи су одличног квалитета, а нарочито је на гласу тешко десертно грчко вино. Од домаћих животиња има у Грчкој: 290.306 коња, 492.480 магараца и мазги, 954.883 говеда, 6,920.361 оваца, 4,919.118 коза, 418.524 свиња, 8.693,340 комада живине. Прерачунавајући ове бројеве на површину и број становништва, добијамо следеће релације:

	на 1 км ²	на 1000 становника
коња	2.2	46
магараца и мазги	4.0	79
говеда	7.2	153
оваца	53.0	1115
коза	39.0	793
свиња	3.7	74
живине	66.0	1400

Из ових апсолутних и релативних бројева видимо да јако преовлађују магарци и мазге а затим и козе. Ове врсте управо дају обележје целом сточарству Грчке. Због климе и теренских прилика магарци и мазге боље одговарају него коњи, а слабије наше и ливаде искоришћују опет овце и козе боље од говеда.

С погледом на географске прилике имамо у Грчкој две јасне пољопривредне зоне, и то: приморје где преовлађују културе јужног воћа, маслина, винове лозе и живинарства; друго, унутарњу зону с првенственом производњом сточне хране (пашњаци и ливаде), оваца и коза. На прелазном појасу из једне зоне у другу, и у плодним долинама, имамо производњу духана, свиларство, производњу коња, магараца и мазги, говеда и свиња. Код сточарске производње имају у Грчкој већином још аутохтоне пасмине Балкана, које се сада дотерују у чистој крви и које најбоље одговарају природним условима тамошње пољопривреде. Просперитет пољопривреде зајамчен је у унапређивању културе свих врста јужног воћа, у виноградарству, маслинарству, производњи духана, свиларству (годишња производња 25.270 ваг. чаура) и живинарству.

Горе изложено стање произлази и из постигнутих жетава у појединим биљним производима.

Тако је 1931 било засејано:

пшеницом	482.000	ха	са	просечном	жетвом	од	6	кв	по	ха
ражи	58.000	"	"	"	"	"	6.9	"	"	"
јечмом	198.000	"	"	"	"	"	8.5	"	"	"
овсом	130.000	"	"	"	"	"	5.8	"	"	"
крумширом	8.000	"	"	"	"	"	37.1	"	"	"
кукурузом	214.000	"	"	"	"	"	6.3	"	"	"

Ове пољопривредне прилике огледају се надаље и у увозу и извозу Грчке. Производња цереалија и меса недостаје за прехрану становништва, те се осећа потреба сталног увоза: пшенице, брашна, пиринча, говеди и оваца, коза за клање, памука и вунених предива. Ових артикала увезено је 1931 године у укупној вредности 3,943.700.000 драхми (1.314,600.000 динара). На првом месту стоји пшеница са 2.049,400.000 драхми (683,133.000 динара). Међутим Грчка извози: духан, јужно воће, вино, маслине и маслиново уље, свилу и коже. Године 1931 извезла је ових артикала у укупној вредности 5.045,200.000 драхми (1.681,700.000 динара). На првом месту стоји духан, са 3.382,700.000 драхми (1,127,300.000 динара), а онда јужно воће, са 1.087,100.000 драхми (362.330.000 динара).

Размена пољопривредних артикала између Грчке и Југославије доста је живахна. Од пољопривредних производа Југославије иде у Грчку, у већим количинама (1933): пасуљ (363 ваг.), воће (47 ваг.), уљано семе (23 ваг.), граховица (12 ваг.), конопља (11 ваг.), овце и козе, нарочито јагњад (583.294 комада); коњи,

говеда и биволи за расплод (17.238 комада). Југославија опет увози из Грчке у већој количини: поврће (40 ваг.), јужно воће (283 ваг.), духан (10 ваг.), вуну (26 ваг.), коже (11 ваг.).

Румунија има заједничке границе са Југославијом око 500 км. Осим тога, ове државе снажно спаја Дунав и заједнички Карпатски сиплет, који са својим огранцима прелази из Румуније у Југославију. По свом географском положају, Румунија најмање припада Балкану али је најважнији претставник у пољопривреди јужноисточног дела Средње Европе. Услед географског положаја земље, пољопривредна производња Румуније одваја се од оне других, нарочито јужних балканских држава. Како већи део Румуније запрема плодна низина, то је и пољопривреда врло разграњена и претставља пресудан фактор у целокупној привреди.

Главни пољопривредни производи и добивене количине, по статистици из 1931/32, су: пшенице 348.000 вагона, ражи 40.000 вагона, јечма 153.000 ваг., овса 81.000 ваг., кромпира 237.600 ваг., кукуруза 451.990 ваг., шећерне репе 70.320 ваг., лука 11.840 ваг., пасуља 20.300 ваг., духана 2.600 ваг., кудеље 2880 ваг., ланеног семена 990 вагона. По главним културама било је 1931 засејано:

3,056.000 ха пшенице која је дала просечно	11.6 кв по ха
392.000 " ражи " " " "	11.8 " " "
1,975.000 " јечма који је дао "	12.0 " " "
1,087.000 " овса " " " "	10.6 " " "
190.000 " кромпира који је дао "	95.5 " " "
49.000 " шећерне репе која је дала просечно	143.5 " " "
4,827.000 " кукуруза који је дао просечно	13.0 " " "

Из ових прегледа видимо да од 11,798.400 ха њива служи производњи пшенице, кукуруза, јечма и овса 10,945.000 ха, односно да пољопривредну биљну производњу Румуније претстављају цереалије, а нарочито кукуруз и пшеница. Газдинство је дакле једнострано, и просечне жетве крећу се око средњих вредности, тј. производња није још довољно интензивна.

У главном се код ових култура ради о дотераним домаћим сортама, које дају најбоље резултате у даним приликама.

Од домаћих животиња држе у Румунији: 1,388.215 коња, 12.856 магараца и мазги, 4,174.187 говеда, 11,175.223 оваца, 2,451.609 свиња и 364.037 коза.

Прерачунавши ове бројке на целокупну површину и на становништво, добијамо ове релације:

	на 1 км ²	на 1000 становника
коња	4.6	76
магараца и мазги	0.04	0.6
говеда	14.0	231
оваца	37.0	620
свиња	8.4	235
коза	1.2	20

По овим апсолутним и релативним бројевима видимо да сточарска производња заостаје за биљном и да је она бројно слабија него у суседној Бугарској и Грчкој. Исто тако видимо да код сточарства на првом месту стоји овчарство, па онда говедарство; свињарство и коњарство заостају, а козарство игра незнатну улогу. Главни је разлог овога стања у конфигурацији тла, и у расподели култура биљне производње.

Сточарство Румуније стоји на лепом узгојном степену. Поред аутохтоних гаје се и племените стране пасмине, и то готово код свих врста. Код говеда заступљена је првенствено примигена степска пасмина (молдавски тип), која је одлична за рад и коју гаје врло добро. Нарочито су важне пасмине и сојеви оваца у Румунији: спанка, која је настала из укрштавања цигаје са меримом, па онда цигаја. Трећи тип, цуркана, у уском је сродству, односно припада скупини праменки. Прве две су врло племените пасмине, те дају нарочито боље врете вуне. Осим ових довољно је раширена и каракул-овца, која се гаји за производњу драгоценог крзна. Познати су, надаље, румунски коњи као што су влашки, молдавски и добручки. Од свиња раширен је у Румунији тип аутохтоне медитеранске, затим мангалица, а у новије доба има и енглеских племенитих свиња.

Аграрни карактер Румуније долази јасно до изражаја у њеном увозу и извозу. Главне ставке увоза сачињавају индустријске сировине, полуфабрикати и готови артикли, али пољопривредни артикли потпуно недостају. Румунија не само што прехрањује у целости своје становништво, већ од пољопривредне производње знатно претиче, и она даје за извоз сваке године знатне количине, нарочито: кукуруза, јечма, пшенице и стоке за клање. Тако је 1931 године извезла ова четири артикла у вредности од укупно 10.605,000.000 леја (4.078,840.000 динара).

Према томе јасно је да не може бити јаке размене пољопривредних производа између Југославије и Румуније. Из Југославије у Румунију иду: просе (16 вагона), етивирани оливе (37 вагона) и коже (55 вагона), а Југославија увози нешто уљаног семена (46 вагона) из Румуније.

Турска. Бавећи се са пољопривредом Балкана, исправно би било да од Турске узмемо у разматрање само онај део, који лежи на Балкану и у Европи, тј. од целокупне површине Турске, од 762.636 км² са 13,648.270 становника отпада на европску Турску 23.978 км² са 1,040.000 становника. Ово подручје у главном лежи у долини реке Еркене и уз Црно и Мраморно Море, а остали део Турске заузима претежни део Мале Азије. Главни пољопривредни производи целе Турске су: јечам, вуна, памук, духан, афион (опиум) и свила. Од ових производа добивено је године 1931/32 и то: јечма 116.800 вагона, памучног семена 5.700 ваг., памука 24.600 ваг., духана 3.620 ваг., вуне 360 ваг., свилених кокона 150 ваг. и опиума 49 ваг. Из ових података видимо да је пољопривредна производња у Турској више оријентисана према индустријским биљкама и сировинама, и да услед климатских прилика врло значајну улогу игра памук. Ове културе успевају у тим климатским приликама врло добро, и дају одличне квалитете. Иначе је пољопривредна биљна производња још доста екстензивна иако се, нарочито у последњим годинама, увелике настоји да се она интензивише.

Сточарство Турске показује следеће стање: 496.954 коња, 849.485 магараца, 36.522 мазги и мула, 4,718.803 говеда, 12,124.035 оваца, 11,683.091 коза, 74.805 дева и 496.060 бивола.

Прерачунавши ове бројеве на површину и број становништва, добијамо следеће релације:

	на 1 км ²	на 1000 становника
коња	0.65	36.4
магараца и мазги	1.2	64.8
говеда	6.2	345.0
оваца	15.8	888.0
коза	15.2	856.0
дева	0.1	5.5
бивола	0.63	36.2

Из овога прегледа видимо најпре разлику између азијске Турске и европских крајева, у томе што има доста бивола (у релацији 1 : 10 са говедима), а у азијском делу Турске појављује се већ дева у пустињским крајевима где замењује еквиде (коња и магарца као и муле). Коњ служи у Турској првенствено за јахање, а за вучу и за товар употребљавају се: биволи, магарци и мазге — муле. Због тога има бивола више него коња, а магараца и мазги има два пута више него коња. У унутрашњости азијске Турске придолази овоме још дева за

извесне крајеве. Коњ у Турској припада скроз оријенталском типу, и то су заступане све пасмине од обичног балканског коња до најплеменитијег „арапина“. Узгој коња је на гласу. Код магараца налазимо и африкански и малоазијски тип. Говече већином припада скупини краткорожних говеда, а нарочито задњих година увози Турска и племените пасмине у циљу оплемењивања домаћих сојева. Најјаче заступане врсте животиња у Турској су: овце и козе. Ово делимично има узрок у екстензивном господареву, а с друге стране и у одликама тамошњих пасмина као и у томе што становништво Турске много троши овчје и козје производе, мање говеђе, а свињске никако. Овчје пасмине припадају већином скупини која води порекло од новоазијског муфлона. Поред оваца са мешаном вуном има оваца са свиластом грубом вуном, као и оваца за производњу крзна. Вуна се већином прерађује у врло дотераној кућној индустрији. Козе припадају делом обичном балканском типу па замењују говеда, а делом припадају посебним врстама које имају дугу, свиласту длаку (ангоризам). Длаке коза служе првенствено врло разгранатој њилимарској индустрији. Производња вуне стоји без сумње на првом месту. Врло је развијено живинарство и свиларство. Те гране не можемо сматрати споредним, нарочито у европској Турској.

Екстензивност газдинства у пољопривреди произлази већ и из слабе насељености. Просечна је насељеност у европској Турској 48 становника на 1 км², а у целој земљи тек 18. По статистичким податцима из 1927 године бави се пољопривредом у Турској свега 4,368.061 становника односно 32%. Посматрамо ли увоз и извоз Турске с обзиром на пољопривредне производе, видимо да су главни извозни артикли: јужно воће (смокве, розине, лешњици), духан, опиум, мохар, памук, вуна, јаја, овце и козе, у укупној вредности од 98,300.000 турских фунти (1929 г.) (33,000.000 динара). Код ових производа на првом месту стоји духан, а затим памук. У увозу, знатну улогу играју: жито, кудеља и лан, шећер, памучна, вунена и свилена предива, финије коже у укупној вредности од 114.800.000 турских фунти (1929 год.) (38,500.000 динара).

По овом видимо да Турска не произвађа довољно цереалија за прехрану свога становништва, а недостаје јој и индустријско биље (кудеља, лан). Такође нема текстилне индустрије. Турска с једне стране извози памук, вуну и свилу, а с друге стране увози текстилне тканине од памука, вуне и свиле.

Размена пољопривредних производа између Турске и Југославије још је незнатна, те је у овом једина важнија позиција сезамово семе, које (око 5 ваг.) увози Југославија из Турске.

Југославија. По свом географском положају и облику тла, Југославија нема једноличну климу. Имајући то у виду можемо говорити о четири климатска подручја, и то: алпском у северозападном делу, о средоземном у западном и јужном делу, о средњоевропском (континенталном) у средњем делу и о панонском или степском у северном и североисточном делу државе. У уској је вези с овим климатским подручјима и пољопривредна производња, односно развитак појединих грана пољопривреде. Иако $\frac{2}{3}$ целокупне површине припада брдској зони, то ипак Југославија обилује свим пољопривредним производима и даје неограничену могућност за њихов будући развитак. Природне прилике налажу да је Југославија аграрна држава у правом смислу речи и да таква мора остати. 79.6% целокупног житељства живи од земљорадње. Због историјских чинилаца, у појединим деловима државе није се могла пољопривреда истим кораком развијати, те постоје у том погледу још знатне разлике међу појединим деловима. Снажним настојањем свих фактора ово се стање постепено побољшава, а у целости бележимо знатан напредак у последњих 17 година, тј. од стварања Југославије.

Важније пољопривредне културе дале су 1931/32 и то: пшеница 230.640 вагона, раж 20.630 ваг., јечам 37.120 ваг., оvas 27.720 ваг., кукуруз 321.800 ваг., пиринач 230 ваг., кромпир 163.230 ваг., шећерна репа 74.460 ваг., духан 1.420 ваг., хмељ 180 ваг., воће 86.967 ваг. и 4,000.000 хл. вина. (С обзиром на податке за друге државе узети су и овде подаци за исто раздобље).

Засејано је било 1931:

пшенице	2,171.000	ха	те је	добивена	просечна	жетва	од	10.1	кв	по	ха
кукуруза	2,496.074	"	"	"	"	"	"	13.0	"	"	"
ражи	253.000	"	"	"	"	"	"	9.6	"	"	"
јечма	459.000	"	"	"	"	"	"	8.8	"	"	"
овса	420.000	"	"	"	"	"	"	6.8	"	"	"
кромпира	233.000	"	"	"	"	"	"	70.1	"	"	"
шећерне репе	51.000	"	"	"	"	"	"	146.0	"	"	"

У Југославији има свега 12,968.700 ха зиратне земље. Од те површине отпада 7,017.600 ха на њиве, а од ове површине је било 4,667.074 ха засејано пшеницом и кукурузом. Иако 66% површине њива стоји под културом ових двеју житарица, то

је ипак 34% приведено другој култури. То доказује да производња није више сасвим једнострана већ је у прелазу на многострану. Стање је, дакле, повољније него у другим аграрним државама. Просечни жетвени принос по ха код главних култура је само осредњи, и он не може задовољити, односно мора се даље ићи у рационализацији и интензивацији култура. У том правцу постигнути су последњих година замашни резултати, нарочито у погледу обрађивања тла и употребе доброг селекционисаног семења. Аутохтоне сорте су одличних особина; нарочито има банатска пшеница светски глас. Преоријентација у биљној производњи, започета пре неколико година, даље се наставља. Тако су у спровођењу акције за унапређивање и проширење култура индустријских биљака као што су: лан, конопља, соја, памук, рицинус, арашит. Специјалну културу претставља гајење бухача у Приморској бановини, и његов квалитет не заостаје за јапанским. Врло важну грану пољске привреде претставља воћарство. Југословенске шљиве су на гласу у целом свету. Маслинарство и виноградарство су најважније културе у приморском делу Југославије, где се и култура јужног воћа све више шири. Главне културе пољопривредних биљака имају најбоље услове у северним, североисточним и јужним деловима државе, као и у плодним долинама већих река у средини државе. Остали делови припадају првенствено сточарској зони и шумарству.

У Југославији има: 1,161.300 коња, 131.218 мазга и мула, 3,812.208 комада говеда, 8,510.441 оваца, 2,863.177 свиња, 1,871.618 коза и око 19,000.000 живине. Прерачунати на целокупну површину и на становништво бројеви изгледају овако:

	на 1 км ²	на 1000 становника
коња	4.6	83.0
говеда	15.3	273.6
оваца	54.2	610.9
свиња	11.5	205.5
коза	7.5	134.3
живине	76.0	1357.0

По овом прегледу видимо да је сточарство апсолутно и релативно јако развијено. Већим делом су све врсте заступљене по својим аутохтоним пасминама, нарочито у бреговитим крајевима, у средњем и јужном делу државе. Све ове пасмине, као што је бушак-коњ, буша говеда и праменка овца, имају одличне особине, и оне су ненадокнадиве у датим приликама.

Ове се сада селекцијом дотерују у чистој крви. У плодним и више низијским крајевима потиснуле су културне расе већим делом аутохтоне, нарочито код коња и говеда. Те су пасмине: арденска, липицанска, норишка и нониус пасмина коња, па пинцгавска, сименталска и монтафунска пасмина говеда. Од оваца се домаћа пигаја и језерске овце (прва на североистоку, друга на северозападу државе) добро развијају, а нарочито добре резултате, у погледу вуне, даје укрштавање цигаје са hampshiredown овцама. У мањем се броју гаје и мерино, gambouillet и каракул овце. Од свиња превлађује домаћа знаменита пасмина за производњу масти, названа мангалица. Поред ове све се више шири, у напреднијим крајевима, месната свиња типа оплемењене немачке и енглеске племените свиње. Живинарство је узело великог маха, а нарочито су на гласу ћурани. У неким се крајевима много гаји свилена буба.

У целости има већ доста крајева у Југославији са интензивним сточарством, а у другим видимо већ јасан прелаз њему. Поједине гране сточарства омогућују лакшу преоријентацију и многострано господарење. Пољопривредном, а нарочито на претку у сточарству Југославије знатно је придонело задругарство, које се све више шири јер народ увиђа да прави напредак и еволуционистички излаз из данашње тешке привредне, а нарочито пољопривредне кризе, лежи у што јачем и развијенијем задругарству.

Посматрајући статистику увоза и извоза видимо да Југославија од пољопривредних производа увози у већим количинама само још памук, вуну, свилу, предива као и тканине од ових, и то је 1931 било у укупној вредности од 2.131,600.000 динара. Извоз великим делом сачињавају пољопривредне сировине и то: кукуруз, пшеница, воће, хмељ, жива стока за клање, месо и јаја, у укупној вредности од 2.714,900.000 динара. Ова још увек неповољна релација константно се смањује напредовањем пољопривредне и текстилне индустрије.

Проматрамо ли данашње стање пољопривредне производње у балканским државама морамо констатовати да су оне у многоме истоветне. По резултату конференције, одржане у последње време између балканских држава, може се наслућивати да је започето решавање привредних проблема, који једнако интересују све државе учеснице, па постоји оправдана нада да ће се на том путу наставити и приступити решавању питања пољопривредне и привредне колаборације у ширем смислу речи.

Радништво на Балкану

Под старим султанским феудалним режимом социјална структура целога Балкана била је истоветна. Економска база и друштва и државе била је пољопривреда. На земљама феудалних поседника радили су сељаци уз обавезу да један одређени део жетве дају држави као порезу и великопоседницима као накнаду за њихово титуларно право власништва. Турски великопоседници живели су сабрани у мањим и већим градовима. Градови су у главном економски живели од хака, од онога дела пољопривредних производа, које би великопоседници сабрали и донели у варош ради потрошње и продаје. У градовима живео је један извештан део трговаца, који су у главном имали за функцију да продаду вишак беговског сабраног дела летине и да за потрошњу беговских породица набаве из далеких крајева или из иностранства луксузне предмете. Поред трговаца и највећи део занатлија служио је поглавито господарскоме луксузу и производњи оружја. Потребе села подмиривали су занату вични чланови самих сеоских породичних задруга или путујуће занатлије. Врло мало сељаци су имали што набавити од варошког занатлије и те су своје набавке обично унапред заказивали. Под овим околностима занат није имао великих услова за развитак, носио је већим делом уметнички и луксузни карактер и према томе није имао потребе за најамном радном снагом. Занатлија је био самосталан човек, рад је изискивао ангажовање његове пуне личности. На његово место ступао је један помоћник тек тада, кад мајстора нестане. Код господара земљопоседника је било доста слугу за вршење грубих послова у домаћинству. Мали број помоћника код занатлија био је такође члан занатлијске породице. Најамних радника у модерноме смислу, који за одређену плату обављају посао за другога и који су слободни и од домаћинства послодавца и од његове породице, готово није ни било.

Прилике су почеле нагло да се мењају са нестанком феудализма на Балкану. Феудализма је најпре нестало у оним

деловима Балкана, који су се у току 19 века ослободили испод господарства султанске Турске и формирали се у самосталне државе. Национално ослобођење носило је у Србији, у Грчкој и у Бугарској у најпунијој мери и карактер социјалних преображаја, социјалних револуција. Са политичким господарима нестали су и социјални господари. Решењем политичке власти Турака над потчињеном рајом гасило се и право феудалних власника над земљом и радном снагом потчињених сељака. Раније феуду потчињени хришћански сељаци постајали су слободни господари онога земљишта, које су раније обрађивали као туђе и њима је припадао у слободно располагање цео производ са тога земљишта. Они су имали сада разлога да тај производ повећају и да тога ради затраже савршенија сретства пољопривредног рада од варошког занатлије: гвоздени плуг, кола, запрегу итд. Сам занатлија пак био је сада упућен на сељака и његове потребе, пошто је нестало феудалне господе и њихове потрошачке моћи. Увођење новчаних пореза у новим државама упутило је сељака на варошку пијацу. Под овим приликама тек развија се *економска узајамност између вароши и села, између пољопривреде и варошког занатлијства*. Варошка трговина пак добија сада такође знатно већи полет, јер има да уновчи знатно већи део сеоске производње и да селу све више лиферује његове потребе. Сеоско становништво се одаје искључиво пољопривреди, а занатска радиност повлачи се из села у варош. Тако се у току деветнаестог века стварају услови за повећавање варошке производње, па према томе и за повећавање рада у занатским и трговачким радњама. Трговац и занатлија више нису у стању да сами обаве све послове и почињу узимати у најам помоћнике као слободне грађане невезане за њихову породицу и њихово кућанство. Нагли развитак самосталних балканских држава створио је затим услове и за увођење машина, за механизацију заната из које се потом развила домаћа индустрија.

Док су Србија, Бугарска, Румунија и Грчка несметано ишле у овоме привредном и социјалном развијању све даље, кроз другу половину 19 и кроз почетак 20 века, у остатцима старе султанске Турске још је продужено владање феудализма са свом социјалном заосталашћу која је већ била ишчезла у слободним деловима Балкана. Феудализма нестaje и тамо тек иза пропасти султанскога режима у години 1918. Отуда је разумљиво да су економске и социјалне прилике нове Турске и

новопостале Арбаније знатно заостале ако се упореде са приликама у раније посталим слободним балканским државама. О овоме факту морамо водити строго рачуна кад говоримо о радништву на Балкану. У истини постоји једна кардинална разлика у томе погледу између радништва у Југославији, Бугарској, Грчкој и Румунији и између радништва у две најновије слободне националне државе, Турској и Арбанији.

У Арбанији и у Турској тек се сада почиње брзо да врши органско спајање између варошке продуктивне и сеоске продуктивне радиности, а у вароши да се из слугу потчињених господару формира самостално најамно радништво. На жалост нема никаквих ни статистичких података, нити поузданих ма и делимичних извештаја по којима би се дало закључивати до које је мере овај процес до сада одмакао. Ни у Арбанији, ни у Турској не постоје ни професионалне ни политичке радничке организације нити је у овим земљама познато радничко осигурање или заштитно радничко законодавство, које би регулисало услове рада, ограничавало израбљивање радне снаге и штитило недорасле и слабе.

Велика је разлика на сваки начин у том погледу између Турске и Арбаније. Национална Турска наследила је један знатан део великих вароши и великих пристаништа са стотинама хиљада најамних радника. Проблеми најамнога радништва у пуној мери постоје у данашњој Турској. Надати се да ће ускоро и у овоме погледу национални режим пренети модерне европске установе у Турску. Радничко осигурање које постоји у свима државама европске цивилизације безусловно је потребно и турском радништву. Исто тако ново привредно законодавство мораће садржати и прописе о организацији рада у колико се то тиче најамника. Најзад се с правом може очекивати да национални режим у Турској и Арбанији неће спречавати развијање слободног радничког професионалног организовања. Приступањем Међународној организацији рада у Женеви и ратификовањем извесног броја међународних конвенција, које се тичу најамних радника, и арбанска и турска влада показале су вољу да на модеран начин уређују радне односе у својим државама.

Као што је цела балканска варошка привреда заснована на пољопривреди, тако је и балканско радништво засновано на сељаштву. Његова права карактеристика не може се дати, ако се не води рачуна о овој основној чињеници, *о сељачком*

пореклу радништва и још постојећој веома шесној његовој вези са сељаштвом.

Треба у овом погледу ипак поменути једну маркантну разлику која се тиче Грчке. Наиме, док су у Бугарској, Румунији и предратној Србији постојали ванредно повољни климатски и теренски услови за развитак пољопривреде, у Грчкој то није био случај. Планинско и каменито тле, висока температура, оскудност шума, оскудност воденог талога, нису дали могућности да се у Грчкој развије пољопривреда и сточарство ни толико да подмири унутрашње националне потребе. Ни стара Грчка није се могла исхранити из пољопривреде са балканског терена. Грчки је народ био упућен на обале својих мора и на варошки живот. Грчка је једина балканска држава којој варошко становништво бројно превазилази сеоско становништво. Отуда је Грчка много брже него остале балканске државе развијала варошку радиност. У грчком морепловству најпре се развио многобројан најамни пролетаријат. У грчким приморским варошима развијали су се велетрговачки центри са мноштвом најамника. Исто тако и прерађивачка индустрија развијала се у Грчкој раније и брже него у осталим балканским државама.

У Румунији, Бугарској и Србији развитак индустрије се наслонио на домаћу пољопривреду и потребе пољопривредног становништва. Индустрија је ницала са циљем прераде пољопривредних производа, а потом за задовољење потреба пољопривредне производње. Али она је ипак остала ограничена. Њен развитак је знатно ометен увозом из иностранства. Ове су земље према томе и до данас у суштини остале пољопривредне. Статистика показује, да најамно радништво у њима износи 15—18% становништва, али да је ипак један знатан друштвени фактор и да су проблеми најамног рада озбиљни економски и социјални проблеми.

По подацима које даје социјално осигурање у појединим балканским државама видимо да у Румунији има око 600.000 осигураних радника и намештеника, у Бугарској 400.000, у Југославији око 700.000. Ако се притом води рачуна о најамницима у пољопривреди и онима који нису обухваћени осигурањем, може се рећи да број оних који живе у најамном односу и од најамнога рада износи у округлој цифри око 1 милион и у Румунији и у Југославији. У Грчкој према последњим подацима број свих оних који су у најамном односу

износи 670.000, од чега су у индустрији 250.000, у пољопривреди 90.000, у транспорту 52.000, у трговини 35.000.

Стандард живота радништва на Балкану је низак. То долази у првome реду од сељачког порекла овога радништва. Тек у најновије време настале су генерације најамних радника, које су се родиле у вароши. Нормално попуњавање радништва у вароши врши се са села. Исто тако село је онај резервоар, који прима натраг раднике кад им живот у вароши постане неносан или немогућан. Одласком у варош породичне везе на селу још нису прекинуте. Често је зарада у вароши надокнађена и приносом са имања у селу, на коме су остали други чланови породице. Силазећи у варош у најамни рад, радник је задовољан са оним стандардом живота, који је имао на селу. Овом узроку треба приписати и тај факат, да је радништво на Балкану релативно слабо организовано. Прве организације појавиле су се у Грчкој пренете утицајем морнара, који су сазнали за постојање радничких организација у Енглеској. Али ове организације пристанишних радника, невезане за остале раднике и за привреду, нису дале никакву стабилност за стварање професионалних радничких удружења. Карактеристично је да су ови пристанишни радници међутим у политичком животу Грчке, нарочито у доласку Венизелоса на власт и обарању монархије играли важну улогу.

И у Бугарској, Румунији и Југославији организованост радника није велика. Она износи просечно 5 до 10% од укупног броја радника. Тамо су се међутим радничке организације стварале по примеру таквих организација у средњеевропским земљама, нарочито у Аустрији и Немачкој. Национално уједињење Румуна и Југословена донело је знатне користи и радништву ових држава. У новим крајевима била је знатно развијена индустрија, радништво је тамо имало виши стандард живота и било је релативно боље организовано него у старим крајевима. Оно је исто тако имало модерније социјално осигурање које је убрзо распострто и на целу државу.

У Румунији, Југославији и Бугарској постоји модерно државом изграђено радничко осигурање. Оно је засновано на приносима које плаћају радници и послодавци и на начелу паритетног заступства у установама осигурања. Исто овако осигурање и на овим принципима развија се и у Грчкој. Поред осигурања постоје и заштитни раднички закони, који уређују односе рада у радионицама. Забрањена је употреба деце у на-

јамном раду, употреба жена на ноћном раду, огарантован је недељни одмор и принципијелно признат максимални осмостатни радни дан за индустрију, а 9 до 10-то часовни за трговину и занате. Но спровођење овога заштитног законодавства у пракси наилази на тешкоће с обзиром на слабу организованост радника и недовољно снажно развијену инспекцију рада.

Међу радничким организацијама на Балкану постоје узajамне духовне везе. Пре рата је био створен један међубалкански синдикални секретаријат, коме је седиште било у Београду. И после рата одржаване су под вођством Међународног синдикалног савеза у Паризу међубалканске синдикалне конференције. До стварања једне ближе организационе заједнице за сада још није дошло.

Задругарство на Балкану

I Задругарство у Румунији

Румунија¹⁾ спада међу оне земље које су исходом светског рата знатно повећале своје територије. Нова велика Румунија ујединила је у једну заокружену привредну целину делове који имају значајну произвођачку вредност у најразновренијим привредним гранама. Али румунски привредни живот, под утицајем веома неповољних социјалних прилика, није још ни из далака могао узети онај развој за који је позван својим природним богатством и способношћу земље.

Задружни покрет у Румунији релативно је млад. Тек крајем прошлог столећа овај покрет могао је да постигне своје прве успехе. Румунски трговачки закон од год. 1883, у ком се назире веома напредан дух, уредио је задружни покрет на веома повољан начин: задруге су изједначене са друштвима са променљивом главницом и чланством, и уживају разне таксене и пореске олакшице. Међутим, премда је задругарство у начелу већ постојало, у пракси се ипак није могло провести јер се градске задруге, које су основане око деведесетих година, нису могле одржати него само за кратко време.

Задружни покрет у Румунији могао се слабо развијати у мало насељеним градовима, јер ипак 80% румунског становништва живи на селу. Као увек, тако су и овде потребе практичног живота однеле победу над апстрактним теоријама. Румунија је морала, дакле, претежно развијати сеоске врсте задруга, као што су се у Енглеској развиле потрошачке, у Француској произвођачке, а у Немачкој кредитне задруге.

Али која је од свих врста сеоских задруга морала заузети повлашћен положај, која се морала првенствено оснивати?

¹⁾ Наредна свеска „Књиге о Балкану” донеће опширан напис г. В. Тотомианца о задругарству у Бугарској.

Разуме се, само она која је најбоље могла ублажити беду сеоског становништва и која је најбоље одговарала његовим жељама и његовим приликама.

На прекретници столећа, румунско сеоско становништво патило је од крајње несташице кредита. Док су велепоседници налазили помоћи код румунске Хипотекарне банке, сељаци, највећим делом закупци, били су упућени на кредит који су добијали само уз зеленашке камате, или који су, што је било још горе, за време жетве морали да одраде код свог зајмодавца. У овом последњем случају упропашћавана је цела привреда дужника који није више могао да удовољава својим обавезама, а уз то стварана је и једна врста ропства према повериоцу.

Покушало се да се овом несносном стању учини крај оснивањем једне банке за сеоски кредит. Она је била пројектована као приватно друштво, али је већ год. 1891, услед недовољног одзива, морала бити претворена у државну банку. Резултати нису ни из далека одговарали очекивању, јер је сеоски кредитни завод био сувише централизован, а својих подружница имао је само у већим градовима земље. Сем тога владао је превелики бирократизам, тако да се за добијање чак и малих кредита морало удовољавати небројеним формалностима, које су биле скончане са великом дангубом и трошковима. Најзад, морале су се плаћати и прилично високе камате.

Радикална помоћ на пољу сеоског кредита могла се пружити само преко кредитних задруга. Ове су се ускоро појавиле под именом „народне (пучке) банке“, и прва таква банка основана је год. 1891. — Већ прве мере ових завода наишле су на тешкоће; морао се сломити отпор непросвећених сељачких маса, које су заузимале непријатељски став чак и према овим очевидно корисним новим институцијама.

Ондашњи румунски министар просвете Спиру Харет предузео је замашну акцију у корист кредитних задруга и њен успех био је изванредан: током 18 месеци основано је 618 народних банака које су временом постигле такву популарност у народу, да су своје име потпуно оправдале.

Држава је увидела велику корисност ових кредитних завода и на два начина помогла им је да се даље развију: донела је законодавство које је фаворизовало народне банке и вршила је врховни надзор над појединим кредитним задругама.

Главне одредбе овог новог законодавства од 28 марта 1903 год., састојале су се у проширењу олакшица које су, уосталом, већ у год. 1883 биле спроведене. То је било од одлучне важности за нова оснивања народних банака.

Као кредитни и контролни орган државе основана је Средишња благајна народних банака, коју је Румунија прва основала у том облику. Као државна институција, ова Средишња благајна имала је на челу јавне чиновнике, а министар финансија могао је у сваком часу примењивати своје право вета. Све народне банке стављене су под контролу Средишње благајне, која је имала велика овлашћења, чак и то да је могла смањивати број намештеника ових банака. Румунска Народна банка дала је Средишњој благајни, као кредитној организацији, кредит од 20 милиона. Средишња благајна финансирала је само оне народне банке, које су могле пружати довољно јамство и које су удовољавале извесним захтевима, а остале задруге морале су тражити друге изворе. Предност се давала нарочито организацијама типа Рајфајзен, премда су прве народне банке стајале под утицајем Шулца-Делича и Лунатија.

На тај начин, законом од год. 1903, сељаштву је био пружен јевтин кредит посредством народних банака, које су опет добијале новац на зајам од Средишње благајне. Две године доцније, између ове две установе уметнута је и трећа, „Федерална банка“, којој су се морале прикључити све народне банке једне покрајине и која је посредовала у свим њиховим пословима са Средишњом благајном.

Сама Средишња благајна народних банака претстављала је, од год. 1920, један део Министарству пољопривреде прикључене Средишње задружне благајне, која је обухватала све гране задругарства и која је финансирана државним кредитима.

Средишња благајна претворена је, 4 априла 1929, у Средишњу задружну банку. То је наредила нова сељачка влада, а нарочито г. Проф. Ј. Радукану који је онда био министар рада и задругарства, а који је заједно са Проф. Младенацом створио за Румунију једно ново, од државе више независно и скроз модерно задружно законодавство.

Ниже наведени резултати најбоље показују да се пошло правим путем на кредитно-задружном пољу:

Година:	Број народних банака:	Уложна главница:	Промет:
1904	1625	6,850.976	10,168.811
1907	2223	27,746.385	41,153.303
1910	2656	61,016.395	93,567.883
1913	2901	107,142.203	170,790.003
1918	2965	136,438.528	325,265.138
1921	3211	348,068.894	813,469.882
1924	3956	584,034.833	1.894,462.326
1926	4413	971,746.802	2.608,670.423
1927	4766	4.293	.
1928	4810	4.481,387.500	5.307,000.000
1929	4757	4.587,000.000	7.249,000.000

Око 95% чланова народних банака Румуније су сељаци.

Ови бројеви показују не само велики обим који је узео задружни покрет на пољу сеоског кредита, него и његово значење у социалном и привредном погледу јер су већина оних, што су се користили овим кредитом, били сиромашни сељаци који су позајмљени новац улагали у производне сврхе.

Општа статистика румунских сеоских задруга за год. 1930 налази се у „Гласнику румунског задругарства“ бр. 4-6 (Април-Јуни 1931).

	Број задруга	Број чланова
Народне банке	4.757	1,003.082
Потрошачке и набављачке задруге	1.665	185.122
Задруге за откуп земљишта	339	30.165
Задруге за закуп	145	12.596
Задружни млинови	12	1.922
Машинске задруге	4	163
Задружне млекаре	6	679
Баштованске задруге	1	204
Свега	6.927	1,233.933

Смањење броја народних банака у поређењу са ранијим годинама објашњава се тиме што у последњој статистици нису узете у обзир градске банке.

Од 3,941.000.000 леја, који су у год. 1921 били кредитирани члановима, 62% је употребљено у пољопривредне сврхе, 16% за набавку животних намирница и сточне хране, а 22% за разне друге набавке чланова.

Главница од удела, код 4.757 народних банака у год. 1930, износила је 1,801.000.000 леја, резерве 670,600.000 леја, улози на штедњу 1,441.000.000 леја, чист вишак 249,900.000 леја.

Мада су народне банке задовољавале кредитне потребе сељаштва, широке масе румунског народа биле су притиснуте

још и другим бригама, које је задругарство свакако олакшало, па чак и отстранило, на првом месту захтев сељака за повећањем земљишног поседа. Да би могао добити потребну земљу за обрађивање, сељаку су се пружале две могућности: закуп и откуп. Обоје било је тешко постићи јер је међу становништвом владала велика оскудица новца и опште сиромаштво. Томе се помогло преко задруга за закуп и откуп.

Велики део земљишта које је припадало велепоседницима давао се у закуп приватним лицима, која нису знала шта је пољопривреда, па се од тога правио посао на тај начин што се земља давала у подзакуп сељацима који су били без земље или онима који су имали мало земље. Ова приватна лица вршила су, дакле, само посредничку улогу, за коју су тражила огромне суме.

Прве задруге за закуп основане су по грађанском закону. Тек у години 1904 донет је у Румунији засебан закон о оснивању задруга за закуп, који је давао доказа о заузимању државе за ову нову врсту задругарства. Ово се заузимање појачало када је после аграрних нереда, 1908 год., донет нов закон према коме су сва државна и крунска добра као и она која су била својина правних лица, могла бити уступљена у закуп само задругама за закуп. Пошто су та добра била веома велика, задруге за закуп развиле су се веома брзим темпом.

Задруге за закуп биле су пре рата у непрекидном порасту. После рата оне су изгубиле много од своје важности: док су године 1923 у границама старе Краљевине постојале 162 задруге са 17.942 чланова, које су закупиле 85.967 хектара и за то издавале годишње 3,281.967 леја, у год. 1926 било је још само 117 задруга за закуп са 13.829 чланова и са површином од 47.170 хектара.

Узрок овом јаком опадању задруга за закуп, како у погледу њиховог броја тако и у погледу њиховог рада, јесте у томе што се нашло једно друго средство да се учини крај абнормалним приликама на селу. То је био систем принудне експропријације, о ком се први пут претресало у народној скупштини године 1917. Иза тога следио је читав низ уредаба, услед којих је више од 5,845.000 хектара, а од тога 2,880.000 на подручју старе Краљевине, било одузето велепоседницима и предано малим сељацима.

По закону од 31 марта 1908, највећи део осталих врста задруга био је изједначен са народним банкама. Пре свих

осталих развиле су се на тој основи задруге за откуп земљишта, које су после рата преузеле улогу задруга за закуп. Тако су године 1923 постојале 143 задруге за откуп земљишта са површином за обраду од 42.856 хектара и са прометом од 76,816,468 леја.

После задруга за откуп и продају земљишта, играју извесну улогу и шумарске задруге, које нису убројене у напред поменути статистику, јер су оне мање пољопривредне, а више занатске. Има неколико стотина таквих шумарских задруга које искоришћавају шуме, подижу пилане и продају дрво у земљи и иностранству. Најјача међу тим задругама је „Албина“ у Тареау-Неамт (Карпати), основана године 1913; она има сада 720 чланова са главницом од 2,491.549 леја, промет у години 1928 био је 59,000.000 леја, а чист сувишак 178.109 леја. Ова задруга поседује модерно уређене пилане и малу железничку пругу за превоз дасака итд. Локомотива овог воза носи име универзитетског професора Спиру Харета који је, кад је био министар, много учинио за задругарство.

Исто тако важне су и рибарске задруге, које су, углавном, распрострањене међу руским становништвом Бесарабије. Оне нису толико многобројне као што су шумарске задруге, али међу њима постоји једна која је највећа на свету. То је задруга „Морунул“ у Вилкову на северном ушћу Дунава, удаљеном неколико километара од Црног Мора. Вилково са око 5.000 становника, основано од руских секташа, јесте један мали задружни град; има две рибарске задруге које су истовремено и продајне и набављачке, једну народну банку и једно потрошачко друштво. Задруга „Морунул“ основана је год. 1924, има 557 чланова са главницом од 11.503.471 леја. Од год. 1926 до 1930, задруга „Морунул“ продала је ајвара (каваира), што у унутрашњости што у иностранству за 38,179.183 леја, а рибе 71,118.576 леја. Сем тога задружним радом исушено је у Вилкову једно острво, на коме се сада гаји пољопривреда; Вилково је слично италијанском граду Венецији, јер лежи на сред воде и место улица има канале.

Са овим завршавамо приказ разних врста задруга у Румунији, премда нисмо никако исцрпили богату садржину задружне организације у старој Румунији и у новим крајевима, нарочито у Бесарабији и Ердељу.

Прелазимо сада на задружно васпитање које у Румунији стоји на доста високом степену, било стога што је народу

веома потребно као и стога што Румунија има много интелектуалаца, који су следбеници задругарства не само као практичне ствари него и као погледа на свет и живот.

Осим обавезних предавања на разним високим школама, постоје нарочите задружне школе: једна висока школа у Букурешту, основана год. 1921 од проф. Др-а Ј. Радукану. Међу професорима који држе предавања на овој високој школи, о разним гранама задружне организације, поменућемо следеће: проф. Др. Ј. Радукану, проф. Др. Гр. Младенаца, проф. Др. Гуетија, једног од првих пропагатора задругарства у Румунији, Т. Ц. Јонеску Паскану, ранијег министра рада, Гр. Франку-Јасија, бившег министра задругарства. Број студената износи 100, а школовање траје две године.

Друга задружна школа је средња школа. Налази се у Кишињеву (Бесарабија) и има 100 ученика. Томе треба додати још и периодичне и краткорочне течајеве у разним крајевима Румуније, које приређују задружни савези и „Народни уред румунског задругарства“.

На крају споменућемо још полузадружну и полудржавну Централну задружну банку и Задружну централу за увоз и извоз. Основана је год. 1929, чланови су јој 128 задруга и задружних савеза, са главницом од 6,735.000 леја. У год. 1930 она је продала 135.000 тона житарица за 628,000.000 леја. Чист вишак за год. 1930 износио је 5,200.000 леја.

Задружни покрет у Грчкој

Грчка је земља у којој се модерни задружни покрет појавио тек у новије време. Упркос томе извесне установе, веома блиске задругама, постојале су већ у старом и средњем веку. У старој Грчкој жене су заједнички месиле свој хлеб уз пратњу свирке фруле, да би им рад био мање тежак и да би сакупиле веће залихе. Најраспрострањеније биле су онда задруге за погреб.

У старом и средњем веку рашириле су се у Грчкој рибарске задруге и задруге за бродоградњу.

Грчка историја сачувала нам је један сјајан пример задружне организацаје, о којој С. Антониадес „у Међународној задружној ревији“ у броју од јула 1930 износи следеће:

Становници општине Амбелакије у Тесалији основали су год. 1788 задругу. Она је имала да плаћа општинске порезе,

који су под турском владавином били наметнути целокупном становништву. Код тога је општинска управа узела на се да утврди део који је морао плаћати сваки члан. Мали број водећих глава дошле су на сјајну мисао да заједнички производе и продају памук и да од сувишка овог предузећа плаћају порезе. Мисао се показала здравом и тако је основана задруга, која је имала следеће задатке: да произвађа памук, да испреда пређу, да је боји природним бојама и да од сувишка плаћа државне порезе који су тражени од целине.

Целокупно становништво из 22 села, која су припадала општини Амбелакије, приступило је овој задрузи.

Чланови задруге били су не само произвођачи, него и чланови упуслени у предузећу. Чланство је могао стећи свако ко је плаћао извешан допринос. Такви чланови примали су доцније стално укамаћивање од 15% на своје уделе. До продаје производа на тржишту, чланови су могли добијати предујмове на сировине које су предавали задрузи или на рад који су обављали у предузећу задруге. Такви предујмови давани су у готовом новцу или у сировинама, као, на пр., у сточној храни или у тканинама за одећу које је задруга раздавала по ниским ценама. Ово предузеће је имало веома лепих успеха, а његова делатност проширила се најзад и на друге земље. У Бечу је постојала једна централна агентура, а у многим градовима основане су мање подружнице. Нажалост у год. 1811, услед препада Али Паше, гувернера Јањине, ово задружно удружење било је распуштено јер је овај сматрао сумњивим овакав облик демократије.

Године 1900 почео је у Грчкој сасвим нов задружни покрет. Један учитељ у граду Адмирос у Тесалији предложио је неколицини сељака да оснују кредитну задругу, која је заиста године 1900 и основана. Ова задруга није само позајмљивала новац сељацима, него је купила и једну вршалицу којом су њени чланови могли врећи своју жетву. Примеру ове задруге следила су околна села у години 1906.

Није се задовољавало само са кредитним задругама и године 1911 основане су две винарске задруге. За овим задругама дошле су нешто доцније уљарске произвођачке задруге. Највећи део градских задруга дошао је још доцније.

Ранији развој сеоских задруга према градским има се захвалити и чињеници што је грчка влада много помагала задруге на селу. То се дешавало, између осталог, повољним

законодавством године 1914 и оснивањем пољопривредне банке 1930 године у Атини. Задружни закон ослободио је пољопривредне задруге не само од пореза него и од поштарине, а награђује одликовањима оне сеоске учитеље који се посвећују задружној организацији.

Концем године 1928, Министарство пољопривреде објавило је следеће бројеве, који приказују стање грчког задружног покрета:

Кредитне задруге	61
Набављачке задруге	164
Произвођачке задруге	616
Потрошачке задруге	115
Грађевинске задруге	341
остале задруге	19

Велики број произвођачких задруга објашњава се тиме што је влада за време рата заузела повољан став према замисли да се тканине за одећу и обућу набављају непосредно од занатлијских организација.

У овој табели не налазимо један нов облик задруге, а то су насељеничке задруге чији број достиже 1585. Овај велики број објашњава се изванредним усељавањем Грка, протераних из Турске и пребеглих из Русије. Да се смести мноштво бегунаца, 1 1/2 милион, основане су с једне стране грађевинске задруге у градовима, а с друге стране, нарочито у северној Грчкој, насељеничке задруге у селима.

У Грчкој има мало градских задруга, нарочито потрошачких. Постоји један јак облик градске задруге, а то су радне задруге (поглавито у Пиреју). Ове задруге лучких радника имају скоро 2400 чланова.

Сразмерно висок број сеоских задруга у Грчкој објашњава се поглавито помоћу државне Пољопривредне банке која има задружно одељење. У овој банци зачлањено је 2150 задруга, којима су подељени кредити у износу од 904,628.919 драхми.

Слаба страна задругарства, у Грчкој, јесте у страственој наклоности Грка ка политизирању. Да би се то парализовало, бар у задругама, влада је предузела следеће мере: половином год. 1930 измењен је Закон о задругама, тако да се од тада кажњавају оне задруге које на било који начин учествују у политичким акцијама. Распуштају се, међутим, оне задруге које припадају политичким странкама, или на својим скупштинама

доносе политичке резолуције, или употребљавају своју имовину и своје главнице за помагање једне политичке странке, или учествују на зборовима на којима се претресају политичка питања. Ко се кандидује за парламенат или за положај градоначелника, не сме за три године бити члан надзорног или управног одбора задруге.

Мора се жалити што је у Грчкој савезни живот веома слабо развијен. Нема скоро ниједног важнијег задружног савеза.

Такође је мало раширена и задружна штампа. Има свега два месечна листа, од којих један излази у Атини, а други у Солуну. Наклада првог листа достиже само 2000, а другог 1500 примерака. Овај последњи лист уређује Спиро Антониадес, који развија енергичну задружну пропаганду у Тесалији.

Шуме и шумска привреда балканских држава

Историја доказује да су земље Балканског Полуострва некад биле врло шумовите. То је сасвим у складу с природним условима који су у претежном делу овог Полуострва врло повољни за развитак шумске вегетације.

Међу тим условима највећи утицај на стварање вегетационих типова има рељеф, који је често у стању да мења и утицаје зоналних климатских фактора. Познато је да је већи део Балканског Полуострва горовит; у Арбанији око $\frac{2}{3}$ земљишта чине планине преко 1000 м; у Грчкој има око 70% планинског земљишта; у Југославији $\frac{4}{5}$ територије чине висије, које се постепено спуштају према Дунавској Низији; у Бугарској средња висина износи 480 м. Тек Румунија има већу низију у свом источном делу.

Орографски моменат донео је промене локалног карактера, које су на стварање тла и вегетације имале већи утицај него геолошки супстрат. Највећи део Полуострва стоји под утицајем средњеевропске и умерено-континенталне климе; у приморским крајевима влада медитеранска клима која продире долинама и у унутрашњост, где у вези с планинским рељефом добија све више континентални карактер; у североисточни део залази степска клима с велике Руске Низије, а високе планине имају висинску или алпску климу.

Под утицајем различитих климатских фактора формирали су се и различити вегетацијски типови. У крајевима средоземне климе налази се подручје средоземне вегетације, с четинарима и вазда зеленим лишћарима. У том подручју шуме, према еколошким приликама, долазе наизменце са макијама и другим облицима са ксерофитним дрвећем и грмљем као: шибљак, псеудомакије итд. све до формација са ксерофитним цбуњем и коровом, познатим по медитеранским земљама под именом „Phrygana“. Сматра се да су те формације на много места последица рђавог газдовања са шумама; услед нерацио-

налне сече, палења и пустошења, а у вези с прекомерном пашом ситне стоке (козе), нестало је некадашњих шума и остали су ови вегетациони облици али, често с толико остатака шумског дрвећа, да се ресуракционом сечом (а понекад и самом забраном паше и сече) могу без великог труда опет претворити у шуму. Ако се изузму области које стоје под упливом степске климе, где се шуме јављају само у теренским депресијама и уз реке (галеријске шуме), и високе планине чији су врхови, изнад зоне шумске вегетације, покривени планинским пашњацима и појединим закржљалим дрвећем и грмљем (*alpinetum*) — сви остали крајеви Полуострва припадају подручју средњеевропске вегетације. Најниже пределе као и главна подручја заузимају шуме с меким вретама лишњара (топола, врба, јоха, јасен итд.), на које се, према приликама станишта, надовезују вегетационе зоне топлијих станишта, почев од *kastanetuma* па све до *riceetuma*. У крајевима с изразито континенталном климом горњу границу шуме образују четинари (обично: смрча, молика и муника), али има случајева где се буква уздиже изнад зоне смрче (нпр. у Хрватском Приморју).

Статистика шума. Доста је тешко говорити о балканским шумама без резерве; за статистичко обрађивање појава у шумском газдинству тих земаља недостају најме основни услови, јер у већини тих земаља није још потпуно проведено катастарско мерење, нити је ограничењем шума регулисано питање власничких односа. Услед тога долази се често до сасвим протусловних података, па се и следећи статистички подаци морају узети само приближно. За те податке служили смо се истим изворима као и у својој књизи „Шумско-привредна географија“.¹⁾

Према таб. I. износи површина шума ових шест држава око 20,6 мил. ха што претставља равно једну четвртину површине. Ако се узме у обзир и Турска која највећим делом свог територија припада Азији, онда се шумска површина пење на 28,0 мил. ха, а просечна шумовитост пада на 18%. Из тога излази да Турска има сразмерно мало шума (пошумљеност целе земље износи свега 10%). У површине шума урачунате су извесне територије које би управо требало искључити из ужег појма шума; то су непошумљене чистине, шумски

¹⁾ Д-р. Милан Мариновић, Шумско-привредна географија, Београд, 1934.

пашњаци и слични терени које статистика обично рачуна у шумску површину, а нарочито вегетацијски тип шикаре и макије. По биолошком схваћању шуме, шикаре и макије заправо немају особина битних за појам шуме; ипак их законодавство и статистика убрајају у шуме с разлога, што по економској користи често надомештају шуму планинском сточару балканских земаља (брст, лисник, огрев), и што понајвише заузимају терене апсолутног шумског земљишта. А напред поменути начини могу се оне лако претворити у шуму, па садашњи њихов облик има у ствари само привремен и прелазан карактер.

Таб. I. — Шуме Балканског Полуострва

З Е М Љ Е	Општа површина у км ²	Број становника		Површина шума			Шуме по саставу у %	
		у мил.	по км ²	у 1000 ха	у %	на 1000 стан.	четинари	лишњари
Арбанија	27.538	1,0	37	1,200	44,0	120,0	17	83
Бугарска	103.146	6,1	59	2,878	28,3	47,4	12	88
Грчка	130.199	6,5	50	2,406	18,5	37,2	36	64
Југославија	247.542	14,0	56	7,720	31,2	55,5	19	81
Румунија	294.967	18,0	62	6,448	21,8	35,2	25	75
Евр. Турска	23.975	1,1	63	25	1,1	0,02		
Азијска Турска	738.761	12,6	18	7,500	10,0	62,5	50	50
Свега у Европи	827,367	46,7	56	20.677	25,0	44,3	28	72
Заједно с азијским делом	1,566.128	59,3	38	28.177	18,0	47,5	40	60

(Однос шума према општој површини земље и броју становника показује табела I).

Ако ипак елиминирамо поменуће површине, које заузимају доста знатне просторе у предњој статистици шума, нарочито Југославије (око 1, мил. ха), Бугарске (око 400.000 ха) Грчке (око 500.000 ха) и Арбаније (око 600.000 ха), смањиће се површина шума шест балканских земаља на којих 18,0 мил. ха (око 22% целе површине), а с Турском заједно на којих 24 мил. ха (око 16%). По апсолутној количини овако редуциране шумске површине долазе редом: Југославија, Румунија, Турска (цела), Бугарска, Грчка, и, најзад, Арбанија.

Пошто се налазе у области подручја средњеевропске вегетације, у шумама балканских земаља претеже листопадно дрвеће, како се види из предње табеле. Четинари јављају се у средњеевропском вегет. подручју највише у зони *abieto — pi-*

seetuma као чисте или мешане састојине, а у зони fagetuma као мешане састојине. Поред познатих претставника јеле (*Abies pectinata*), смрче (*Picea excelsa*) и бора (*Pinus silvestris* и *P. laricio*) јављају се овде још и ендемичке врсте као: *Abies cephalonica* у Грчкој, *A. Nordmanniana*, *Bornmülleriana*, *equitrojani* и *silicica* у Турској, *Picea omorica* Paučić у Југославији, *Picea orientalis* у Турској, а међу боровима *Pinus peuce* и *P. leucodermis* нарочито у Бугарској и Југославији. Међу лишћарима заузимају највеће просторе разне врсте храста и буква, која у источном делу додирује појас *fagus orientalis*-а. Већи привредни значај међу лишћарима имају још брест, јасен, граб, јавор, кестен, а у подводним пределима меки лишћари.

У средоземној области налазе се многобројни претставници средоземне флоре, међу којима највећу привредну важност имају борови, зимзелени храстови, маслине, и разни претставници макија, дајући огревно дрво, ситну грађу и брст.

Алпска граница шуме престаје у северним крајевима око 1400—1500 м. а у јужним око 1700—1900 м. прелазећи обично у зону планинских пашњака (сувати).

По категорији власништва шуме су претежним делом државна или комунална својина, што је у тесној вези с историјским развитком својинских односа у овим земљама. У балканским државама је, иза ослобођења од турског господства, велики део шума, које су биле у поседу султана и турских великана, као *res nullius* припао држави. Највише државних шума има Турска 95%, затим Грчка 69%, а најмање Бугарска 23%; Југославија има по статистици око 47% држ. шума, али услед ограничавања тих шума (у Јужној Србији) и разрешења сервитутних права у неким крајевима (Босна) овај ће проценат знатно опасти. У Румунији има 29,5% државних шума; ту је највећи део шума у рукама приватних лица (39,8%) и удео приватних шума је од свих балканских земаља највећи. Тај је удео: у Југославији 34%, Грчкој 20%, Бугарској 18,7% и Турској 4%. Услед аграрне реформе, којом се проводи експропријација великих приватних шумских комплекса, проценат приватних шума претрпеће још извесне промене. Комуналних шума има највише у Бугарској 58,1%, 30,7% у Румунији, 19% у Југославији, 10,3% у Грчкој и 1% у Турској; ова ће категорија власништва порасти на рачун државних и приватних шума.

Производне могућности и њихово искоришћавање. Већ је напред поменуто, да је Балканско Полуострво некад било веома

шумовито. Природом подигнутих шума нестало је под утицајем биотичких, у првом реду антропогеографских фактора. Деловањем човековим нестало је шуме, а с њом и свих оних користи које је она пружала својој ближој и даљој околини. Како се та шума већим делом простирала на кречњачкој подлози, с нестанком шума сбран је растресити материјал и показало се стење голог крша. Са нестанком старих шума наступиле су промене које су онемогућиле природно, а јако отежале и вештачко пошумљавање ових терена. У свим земљама појавише се штетне последице у облику бујица, засипања културног земљишта, опузивања терена, пресушивања извора, и у штетној промени климатских и хигијенских прилика итд.

Као главни узроци за нестанак шума спомињу се: крчење њихово услед множења становништва, а у циљу добивања пољопривредног тла; нерационална сеча за производњу потребног грађевног и огревног дрвета, смоле, катрана, изградњу морнарице, извоз у земље оскудне дрветом итд. У средњем веку сатиране су шуме услед јако развијене рударске и топионичке индустрије, јер су балканске земље од давнина биле познате са свог рудног богатства. Оно што није могла учинити неразумна сеча, уништавање и пожари, било из непажње или стратегијских разлога, довршила је претерана паша, тако да некад веома шумовите земље, Грчка и Турска, показују већ доста низак степен пошумљености.

Па и поред тако неразумне и нагле сече и пустошења, још увек има сразмерно доста шума на Балканском Полуострву. За то се има захвалити у првом реду горovitости и неприступачности планинских масива, у које су се повукле шуме. Сразмерно мала густоћа становништва други је главни разлог за данашњу шумовитост, јер је ретка насељеност, и поред екстензивне пољопривреде и сточарства, на много места омогућила даљи опстанак шуме још и на релативном шумском земљишту. Ипак борба између шуме и аграра није још ни издалека завршена; шума је притиснута како од пољопривредника одоздо, тако и од планинског сточара одозго, и услед те борбе стално се смањује шумска површина. Најочевиднији пример ове борбе одиграо се после светског рата у Румунији, где је претворено у заједничке пашњаке око 1,0 мил. ха шуме.

Услед поменуте неприступачности великог дела балканских шума, њихово искоришћавање је претежним делом екстензивно. У неким земљама (Арбанија, Бугарска, Југославија, Турска)

још су на снази експлоатације путем дугорочних уговора, код којих се купац обавезује на изградњу саобраћајних објеката и врши све послове у вези с искоришћавањем шума, почев од рушења па све до продаје прерађеног дрвета. Као и свуда, тако се и овде показују штетне последице овог начина експлоатације; продавац добија сразмерно мали приход, који је усто још и несталан, јер код слабе коњунктуре купац настоји да смањи годишњу сечу или снизи цене за купљено дрво. Најгоре је, међутим, што овде долази у опасност трајно искоришћавање, јер је власник шуме испустио из руку главни ослонац трајног газдинства — подмлађивање шума, препуштајући га обично купцу који ту обавезу на све могуће начине изиграва.

За просуђивање питања трајности шумског газдинства било би потребно установити тачан однос између производње и потрошње дрвета, али за то нам недостаје поуздана статистика. Велик део шума још је неуређен, па према томе нема тачних података о висини годишњег прираста, главног фактора за установљење производне способности шума. Постојеће статистике дају само приближне податке о просечном прирасту, који се креће између 1,0—3,0 м³ по ха, варирајући према условима станишта, врстама и старости дрвећа и начину узгоја шума. Највећи је прираст код четинара (негде и до 8,0 м³ по ха), а најмањи у старим шумама; у прашуми он је једнак нули. Узима се да просечни прираст износи око 2,0 м³ по ха, што за површину од 28,0 мил. ха претставља око 56 мил. м³. Сеча је нешто већа услед искоришћавања старих залиха у неким земљама; тако се рачуна да се у Румунији сече око 22 мил. м³ према 18 мил. м³ прираста; у Југославији око 18 мил. м³ према 15,5 мил. м³ прираста; у Турској око 14 мил. м³ према 12 мил. м³ прираста. У осталим земљама експлоатација још није обухватила веће удаљене масиве, а потребе се накнађују делимично и увозом дрвета, па се рачуна да онде сеча стоји у складу с прирастом. Према 56 мил. м³ прираста у свим балканским земљама стоји сеча с којих 64 мил. м³.

Потрошња дрвећа у балканским земљама креће се између 0,70 и 1,0 м³ на главу. Потрошња је знатно већа код огревног дрвета (око 0,60 м³) на првом месту, услед планинског карактера земље, ради чега су зиме дуготрајније и клима опорија на следствено и потрошња огрева већа; затим, што у многим крајевима постоје још примитивна огњишта с великом потрошњом дрвета; даље, због осуетва сурогата за огревне сврхе,

близине шума насељима итд. Потрошња грађевног дрвета није велика, јер нема велике грађевне индустрије коју видимо у индустријализованим земљама, а у јужним крајевима налази се доста и другог грађевног материјала, који накнађује дрво у грађевинарству.

Шумска индустрија највише ја развијена у Југославији и Румунији; највише има пилана (стругара), од којих мање раде за локалне потребе а велике за извоз. Међу великим пиланама има их и с великим год. капацитетом до 300.000 м³ сировине. Поред пилана има фабрика намештаја, фурнира, паркета, шперованог дрвета, грађевног столарства, дестилација, танинских фабрика, инсталација за производњу сандука, буради, штапова итд., а у новије време развија се све више фабрикација папира и полупрерађевина за папир (дрвине и целулозе). Поред индустрије развијено је и занатство и кућна индустрија (нарочито производња ободова, дрвеног посуђа, алата итд.).

У осталим земљама почела се развијати шумска индустрија тек од новијег времена. У Бугарској, пошто је донесен закон о заштити домаће индустрије 1909 год., а нарочито у поратним годинама, почела се развијати индустрија за механичку прераду дрвета (пилане, фабрике фурнира, намештаја, паркета итд.) као и фабрике целулозе и картона. Исто тако почиње се, нарочито у вези с провођењем петогодишњег плана, изграђивати шумска индустрија у Турској, где је у вези с великом експлоатацијом шума било већ подигнуто неколико већих шумских предузећа. Нарочита пажња обраћа се изградњи папирне индустрије. Најмање је развијена шумска индустрија у Грчкој и Арбанији, где се потребе покривају највише увозом полупрерађеног дрвета и готових производа.

Дрво у сјољној трговини балканских земаља. Сматра се, (према Ендресу), да су земље са више од 35 ха шуме на 100 становника извозне, са 31—35 ха да производе довољно за подмирење домаћих потреба, а земље које имају мање од 31 ха на 100 становника да морају увозити дрво. Ако с тим мерилом посматрамо статистику балканских земаља видимо, да би се све могле сврстати у ред извозних земаља; једино је шумска привреда Румуније на граници где ускоро може да престане, према горњем мерилу, њен извозни карактер.

Праве извозне земље за сада су Југославија и Румунија, а у новије време је и Турска, до недавно увозна земља, ступила у ред извозних земаља услед отварања већих комплекса својих

старих шума. Арбанија и Бугарска увозе дрво, првенствено с разлога што за велику експлоатацију способне старе шуме још нису отворене и што није још довољно развијена индустрија дрвета. Ипак је увоз дрвета у Бугарску последњих година минималан. Коначно, међу балканским државама Грчка увози највише дрвета. Ово изгледа у први мах неразумљиво кад се има на уму повољан однос између броја становништва и количине шума, али постаје јасно, кад се узме у обзир да су у наведеној статистици обухваћене и шикаре, односно махије које, поред брета и нешто огрева, односно дрвоног угља, не дају вреднијег дрвета. Ради тачнијег прегледа трговинских односа исказаћемо сваку државу засебно.

Арбанија увози највише четинара у полупрерађеном стању, и то: тесаног око 4—6.000 м³ и пиљеног око 8—10.000 м³. Око 80—90% овог дрвета долази из Југославије, а од осталих балканских земаља учествује у остатку тога увоза и Грчка, с мањим количинама пиљеног дрвета. Увози се доста готових производа, највише: паркети и фризи из Југославије, намештај, бурад, сандуци, штапови итд. из Италије, Аустрије, Грчке, Немачке и Југославије, а папир из Италије, Немачке, Аустрије, Грчке, Чехословачке и Белгије. Према томе готови производи увозе се више из других него из балканских земаља, Извоз обухвата огревно дрво и дрвени угљ; од тога највише иде у Грчку, затим у Италију, Енглеску итд. Ако се изразе у сировини, увоз и извоз Арбаније претстављају дрвену масу од око 30.000 м³, па би у том погледу била успостављена равнотежа; међутим, по вредности, увоз је много већи од извоза, јер за време добре коњунктуре увозило се и до 2,5 мил. зл. фр., док је извоз претстављао само око 1/3 тога износа.

Бугарска увози највише сирово и прерађено дрво четинара. За време високе коњунктуре 1929 год. постигнут је максимални послератни увоз (око 97.000 т према макс. предратном увозу 117.000 т). Највећи део овог увоза долази из Румуније (око 90%). У новије време увоз се нагло смањује и последњих година претставља тек неколико процената количине из 1929 г. Код тврдог дрвета увоз је три пута мањи од извоза; дрво се увози из Румуније, Немачке, Француске и нешто из Југославије, а извози се у земље Средоземног Мора. По количини важнији је извоз огревног дрвета (макс. 17.000 т) и дрвоног угља (макс. 26.000 т); ови артикли иду у Турску, Грчку, Египат итд., али је извоз јако назадовао одкако је

Турска завела увозна ограничења. Израђевине из дрвета као и папир увозе се највише из ванбалканских земаља: Француске, Немачке, Чехословачке, Аустрије, Пољске итд. Ако се посматра биланс трговине дрветом за време коњунктуре, добива се пасиван салдо од којих 100—150.000 м³ сировог дрвета. Пасива по вредности износи 1929 г. око 100 мил. лева, али у 1933 г. пада већ на којих 20 мил. лева.

Грчка је увозна земља и тај увоз обухвата велики број сирових, полупрерађених и готових производа од дрвета. Највећи увоз долази на техничко дрво (максимум 437.000 т у 1929 год., а пада 1933 скоро на половину тог износа). Код техничког дрвета долази око 80% на шилано и тесано дрво, а највећи део отпада на четинаре. Око 80% тога увоза долази из Румуније и Југославије, остало из Русије, Шведске итд. Огривно дрво (макс. 58.000 т 1929 г.) долази скоро искључиво из балканских земаља (око 90% из Југославије); дрв. угаљ (макс. 32.000 т) највише из балканских земаља; дуге за бурад (макс. 10.000 т.) највише из Југославије, Русије, Румуније, Турске, Сједињених Држава итд.; жел. прагови највише из Југославије. Израђевине од дрвета, танин, целулоза, папир и ост. производи шумске привреде, долазе из ванбалканских земаља (Аустрија, Немачка, Француска, Италија, Чехословачка, Сев. Америка, Шведска и др.). Вишак увоза претставља у сировом дрвету око 500.000 м³, а по вредности просечно око 500 мил. драхми. Тај се негативни биланс ублажује донекле извозом споредних производа грчких шума као што су: терпентинска уља, смола (мастик), колофиниј и сл., који извоз 1933 год. претставља око 100 мил. драхми.

Југославија је извозна држава за дрво и друге производе шумске привреде. Извоз дрвета и прерађевина износи 3,5—4,0 мил. м³, а максимално до 6,0 мил. м³ прерачунато у сировину. То је тако велика количина да претставља важан фактор у трговинском билансу ове државе. Овај је извоз утолико важнији што је углавном стапан јер је независан од исхода жетве као што је то случај код пољопривредних производа. Док се 1920—33 г. извезло нпр. пшенице за 5.745, јаја за 5.537, кукуруза за 6.773, техничког дрвета се извезло за 12.110 мил. динара. Производи шумарства заузимају у извозној трговини око 20—25% вредности и око 40% тежине целог извоза. Увоз је доста мален; увозе се највише готови производи, смоле и терпентинска уља, затим дрвнина и папир, што све скупа

претставља око 10% вредности извоза. Око 70% вредности извоза отпада на техничко дрво, затим долази огревно дрво, железнички прагови, дрвени угаљ, екстракти за штављење, израђевине од дрвета, производи суве дестилације и целулоза. Око 80% техничког дрвета отпада на пиљено дрво, 16% на тесано и 4% на обло; извоз облог дрвета отежан је, наиме, извозном царином. У извозу пиљеног дрвета у г. 1933 заузимали су четинари 61%, буква 28%, храст 8% и мешовити лишњари 3%.

Извоз Југославије гравитира са 80% јужном европском тржишту. Од тога, преко половине вредности, а преко 60% количине иде у Италију. Од балканских земаља учествује у том извозу највише Грчка, мање Арбанија, а врло мало Бугарска и Турска. Тако се извози у Грчку око 6—8% количине пиљеног дрвета четинара (у Арбанију 1—2%), 3—4% пиљеног буковог дрвета, око 7% огрева, а Грчка учествује и у извозу прагова, дужица, облог дрвета, дестилата итд., како је већ напред наведено.

За унапређење извоза производа шумске привреде из Југославије у остале балканске земље, може се учинити још доста, нарочито у правцу преузимања вишкова готових производа шумске индустрије Југославије (покућство, бурад, паркетни, шперплоче, фурнири, штапови, сандуци — нарочито материјал за паковање јужног воћа, — танин, дестилати, потпетице, калуни, ситне израде и др.).

У погледу будућег развоја југословенског извоза дрвета, може се нагласити да се тај извоз не би могао развијати у размерама високе конјуктуре 1927—1930 г. јер би се старе залихе, за чији се рачун сада врши овај извоз, за десетак година исцрпили; ако се међутим сеча доведе у границе годишњег прираста и посвети потребна пажња рационализацији у искоришћавању шума и потребном разрађивању шумске индустрије, ова земља још дуже времена моћи ће да извози вишкове својих шума.

Румунија се убраја међу извозне државе искоришћујући вишкове својих старих шума. Међутим, у стручним круговима све се чешће јављају гласови, да се Румунија нагло приближује времену када ће, услед прираста становништва и развоја индустрије, доћи у немогућност да и даље извози дрво, у већем обиму.

Засада још производи шумске привреде играју важну улогу у трговинском билансу, иако не тако важну као у су-

седној Југославији. У Румунији просечни извоз дрвета и израђевина од дрвета претставља око 15% вредности и 38% количине целокупног извоза. Али, поред дрвета и аграрних производа, ова земља има велику активну ставку трговинског биланса у извозу нафте, која претставља око 30% вредности целокупног румунског извоза.

Трговински биланс шумске привреде је активан; увоз износи само 0,5—1,0% вредности извоза. Извози се највише техничког дрвета, и то пиљеног дрвета четинара, које у извозу дрвета претставља око 80% вредности. Иза тога долази огревно дрво са 14% вредности извоза дрвета. Око 50% овог извоза гравитира земљама које леже у базену Средоземног Мора. Још год. 1925 преузимале су балканске земље (Грчка, Бугарска и Турска) око 30% извоза овог артикла, али доцније се тај удео смањује, док 1932—33 г. не падне на 12%, првенствено у Грчку, јер је извоз у Турску и Бугарску скоро сасвим престао. Од осталих купаца румунског дрвета важни су: Мађарска, Египат, Италија, Палестина, Немачка и Француска. Огревно дрво иде највише у Мађарску, а израђевине од дрвета највише у Мађарску, Чехословачку, Немачку и Аустрију, а нешто мало у Бугарску и Грчку.

Турска је све до недавна убрајана у земље које увозе дрво: међутим, приступајући експлоатацији нагомиланих залиха у својим старим шумама и изградњом сопствене индустрије, не само да је властита производња покрила домаћу потрошњу, већ остаје дрвета и за извоз. Ово није само последица преокрета у шумској већ и у трговинској политици, која је приступила систему контингентирања и забране увоза, а то је осетљиво погодило дотадашње увознике дрвета, нарочито Румунију. Од техничког дрвета настоји се извести више у прерађеном стању а највише иде у Сирију, Палестину, Египат и Грчку, а нешто у Италију, Енглеску, Немачку и Француску. Огревно дрво поред извоза у те земље иде још у Ирак и Италију. Дрвени угаљ извози се у Египат и Сирију, а увози се нешто огревног дрвета и угља из Бугарске. Увози се још доста папира, али према петогодишњем плану изграђују се фабрике папира које ће подмиривати домаћу потребу.

Познаваоци прилика (проф. Бернхард) замерају шумској политици Турске, што форсирањем експлоатације помоћу дугорочних уговора доводи у питање трајност шумског газдинства, јер пошумљавање не држи корак са сечом дрвета.

Сажимајући све што је речено о спољној трговини дрветом у балканским земљама долазимо до закључка да ће, у вези са изградњом индустрије и отварањем сопствених шума, све више нестајати потребе да се разменом шумских производа оне међусобно надопуњују. После Турске иступиће наскоро из реда увозних земаља и Бугарска, па ће још остати као главни увозник Грчка и донекле Арбанија. За догледно време остаће те земље још увек потрошачи извесних артикала индустрије готових производа од дрвета, јер развитак те индустрије не може ићи у истом темпу као подизање пилана, те прве етапе у изградњи шумске индустрије.

Закључак. Некад шумовите балканске земље столећима су уништавале своје шуме не водећи рачуна о њиховој обнови. Шума је била у правом смислу објекат, намењен првенствено опскрби околине огревом, грађом и разним производима екстензивне експлоатације. Шуме ближе морима и саобраћајним везама падале су већ у најстарије време жртвом трговачке експлоатације, која је дрво слала у земље оскудне у дрвету.

С напретком опште културе и услед штета, насталих од уништавања шума, почиње се у свим земљама Балкана обрађати пажња шумама, које су услед прираста становништва потиснуте на минималне територије. Постепено и овде шума губи првобитни карактер, тј. као сретство за снабдевање најуже околине („Versorgungswald“) и она све више постаје сретство зараде („Erwerbswald“). На почетку та је зарада безобзирна и води се без обзира на принципе трајног газдинства; постепено се долази до уверења, да неразумну и необуздану експлоатацију мора заменити смишљено газдинство, које ће сечу довести у склад са прирастом, тј. место трошења главнице ограничити је на потрошњу камата дрвног капитала.

За такву спознају има се захвалити настојању државне администрације, која се све боље уређује у свим државама Балкана, као и настојањима шумарских високих школа које налазимо у свим балканским земљама, изузев Арбанију, а које спремају потребан чиновнички кадар и развијају шумарску науку, основану на особеним приликама појединих земаља.

Балкански језици

I

Језици који се говоре на Балканском Полуострву нису само различитог порекла, него се разликују једни од других и по добу када су се појавили на земљишту Полуострва. Има их који се могу сматрати аутохтонима, у томе смислу што су ту постојали од незапамћених времена. То је пре свега случај с грчким језиком, јер се насељавање Једина догодило у преисториска времена. Такав је такође случај и са арбанским језиком: ако је садашња домовина Арбанаса од релативно недавног времена, несумњиво је ипак да су њихови претци становали на Полуострву далеко пре почетка наше ере. Оба језика су сродна у толико у колико произлазе од истог праиндоевропског језика, али су већ одавно, ван сумње, постали знатно различни у својој фонетичкој и морфолошкој структури. Заједничко им је што су се одржали као целина. Противно томе, остали огранци европски исте велике језичне породице (латински, келтски, германски и словенски) разделили су се на много језика. Доцнијег су датума романска наречја на Полуострву, која потичу од римског освојења Балкана, и два словенска језика, српскохрватски и бугарски, оба постала после словенске најезде која се одиграла неколико векова доцније. Преко латинског с једне и прасловенског језика с друге стране, ти језици воде порекло од индоевропског језика као и грчки и арбански. Али како су њихове првобитне отаџбине Рим и поречје Висле, лако је разумљиво што их деле велике разлике, као и од грчког и арбанског. Сви ти сродни језици не наличе једни на друге више него нпр. француски, немачки и пољски, који су такође сродни. Што се тиче, најзад, турског језика, који се јавља тек у доба најезде Турака у XIV веку, он припада језичном свету који нема никакве везе са индоевропским.

Грчки језик се говори јужно од линије која иде, приближно, од северног врха на Крфу до Солуна, и обухвата сем тога

Халкидичко Полуострво и велике делове Егејског Приморја према Цариграду. То је непосредно продужење језика старих Грка. Античка наречја су ишчезла пре почетка наше ере, уступајући место једном заједничком језику, о коме нам грчки језик Новог Завета даје претставу, и који је, после разних промена, постао данашњи грчки језик. Именична промена је упрошћена и разликује се само номинатив и генитив, који такође врши функцију датива. Двојина, већ врло ограничена у старогрчком, ишчезла је у именичној промени као и у глаголској. Последња је претрпела дубоке промене. Инфинитив је ишчезао као такав, такође и оптатив и футур. Партицип времена садашњег је постао непроменљив и употребљава се као француски герундиум. Перфект и плусквамперфект су замењени комбинацијом презента или имперфекта глагола *имаѝи* с глаголским придевом. Изговор је такође промењен. Стари двогласник *ai* је постао *e*, док су *ei* и *oi* постали *i* као и прост самогласник *ē* и *y*; *ei* и *ai* су прешли у *ev* и *av* (или еф, аф, испред муклог сугласника). Звучни оклузиви *b*, *d*, *g* постали су отворени, и аспириране *ph*, *th*, *kh* постале су фрикативи. Поред свих тих промена и много других, тешко се може рећи да постоји ма у којем погледу основни прекид са фонетичким системом старог језика. Нагласак пада на исти слог као и у старогрчком; и данас, као и у старо време, све грчке речи се завршавају на *s* и *n* или на самогласник. Савремени грчки језик има многа наречја која се деле на две главне групе, на северна и јужна. Она су нарочито обележена прелажењем ненаглашених *e* и *o* у *i* и *u* и губљењем ненаглашених *i* и *u*. Говорни језик, с друге стране, доста се разликује од писаног језика који настоји вековима да се приближи што је могуће више античком језику. Исто тако већина фонетичких промена није означена у писању.

Арбански језик је језик Краљевине Арбаније. Према југу, он је у суседству с грчким, према истоку, и северу са јужнословенским дијалектима. Сем тога он се говори овде и онде у Македонији и нарочито у Грчкој, где се налази прилично јако становништво арбанско у Атици и другде. Док нам је грчки језик познат од најстарије давнине, арбански познајемо тек у његовој савременој фази (има докумената из XV века, али нам они не показују ништа нарочито). У току времена, арбански језик је био силно под утицајем суседних језика: грчког, латинског, италијанског, словенског, турског, и несумњиво је да

је он изгубио врло велики део свог првобитног речника. То што је остало, довољно је да претстави арбански језик као индоевропски сасвим нарочитог обележја, који показује сродности с језицима говореним у античко доба на северу Грчке, то јест са илирским и трачким, у колико оно мало што знамо о тим језицима допушта сигурна поређења. Неколико примера је довољно да покаже у исто време сродност арбанског с другим индоевропским језицима и његов нарочити развитак: *natë* „ноћ“ (лат. *nocte*-, старослов. *nošti*, нем. *Nacht*), *motër* лат. *mater*, старослов. *mati*, нем. *Mutter*, *dimër* „зима“ (лат. *hiems*, грчки *χειμώ*, старослов. *zima*). Промена именица разликује обично само два падежа у једнини, три у множини. Ако је одређени члан додан (на крају речи), онда у једнини има четири падежна облика. Придевима увек претходи члан, били они одређени или не: *mik i mirë* „добар пријатељ“, *miku i mirë* „добри пријатељ“, *mirë* само за себе је прилог: „добро“. Исти члан служи да веже генетив с претходном речју: *maja e malit* „врхунац горе“. Глаголски наставци су богати, с много облика за означавање лица, времена, начина и стања. Отсуство садашњег партиципа је прилично значајна чињеница.

Арбански језик има много наречја која се деле на две групе. Гешко (Геге) наречје које се говори северно од Шкумбе, и тосачко (Тоске), које се говори јужно од те реке. У тосачком наречју међусамогласничко (интервокално) *n* је прешло у *r*: *arëmik* „непријатељ“ (гешки *anmik*). Гешко наречје има носне самогласнике који су делимично прешли у *ë* у тосачком. У главном, облици тосачког наречја су потпунији него облици гешког. Разлика између та два наречја је доста знатна, и нарочито је гешко скадарско наречје готово неразумљиво за Тоске. Средишња наречја, у околини Елбасана, немају крајности поменутих дијалеката. Због тога је од њега направљена основа за заједнички језик. Овај се развија као заједнички писмени језик кога није било до наших дана. После многих лутања, успело се да се утврди правопис, и национална књижевност је у разитку тамо где су недавно биле само верске књиге на грчком и текстови народне књижевности на тосачком језику.

Цео северни део Балканског Полуострва, од Јадранског до Црног Мора, заузимају два језика, *српскохрватски* и *бугарски*, који припадају великој породици словенских језика (руски, пољски, чешки, итд.) и са словеначким чине њихову

јужну грану. Њихова граматичка структура је у основи иста као и код ових језика, с којима се она слаже и у речничкој основи.

Српскохрватски има више дијалеката, од којих је херцеговачки постао, Вуковим радом, књижевни језик, који Срби зову *српски*, Хрвати *хрватски*. Он се пише на два начина, латиницом и ћирилицом коју употребљавају такође и Бугари и Руси. Главна обележја по којима се српскохрватски разликује од других словенских језика су следећа: нагласак је помакнут за један слог према почетку речи, тако да ни једна реч нема нагласка на крају, нпр. *жена* (руски *женá*), *душа* (руски *душá*); тон је у исто време узлазан, и кад је самогласник кратак, као у првом случају, или дуг као у другом. Ако је нагласак био првобитно на првом слогу, тон је силазни, и кад је самогласник кратак, као *небо* (руски *не́бо*) или дуг као *враг* (руски *вóрон*). Једино су нека приморска наречја сачувала првобитну акцен-туацију. Стари самогласници њ(ǫ) и њ(і) су прешли у *a* свуда где нису испали: *дан* (руски *ден*, старослов. *d n*), *дажд* (руски *дожд*, старослов. *dǫždǫ*). *A* се умеће у сугласним групама: „седам“ (старослов. *sedmǫ*). Садашње време се завршава у првом лицу на *-m* које се, у старом језику, налазило код врло малог броја глагола (*јесам, дам, имам*); једино *могу* и *хоћу* (ћу) задржали су стари општи наставак.

Бугарски језик разликује се од свих осталих словенских језика тиме што је готово сасвим изгубио промену именица. Док српскохрватски језик разликује седам падежа (у једнини), бугарске именице имају обично један општи облик, којем се додаје, код именица које означавају жива бића, нарочити облик за вокатив. У неким случајевима, међутим, стари генетив на *-a* употребљава се као зависни падеж, исто тако као што се налазе растурени остаци старог датива. У већини случајева, последњи је замењен предлогом *на* стављеним пред именицу: *на мѡ(ѡ)жѡ(о)шѡ* „човеку“. Тамо где се стари генетив сачувао као зависни падеж, он се такође употребљава иза предлога: *на Драгана* „Драгану“, *ошѡ Драгана* „од Драгана“. Комбинација *на* + именица врши функцију генетива, исто тако као што су посесиви обично замењени дативом личних заменица иза именица: *сѡаѡѡа му* „његова соба“ дословно „соба му“. Овај последњи пример показује још једну особеност бугарског језика, и то употребу одређеног члана, који је непознат српскохрватском, као, уопште, словенским језицима. Он се ставља

иза именице и чини целину с њоме, као у румунском и арбанском. Ако именици претходи придев, члан се спаја с њим, комбинујући се са старим одређеним придевским обликом, заједничким код свих словенских језика, што се јавља у мушком роду: *добриѡѡѡ ѡѡѡѡѡ* „добар хлеб“ (руски *добрый хлеб*). Као и у српскохрватском, прво лице садашњег времена показује уопштавање наставка -м, али само код изведених глагола: *думѡѡѡ* „говорим“ (руски *дѡмаю*). Међу фонетичким особеностима бугарског језика, има да се истакне прелаз *кѡѡ*, *лѡѡ* у ш; пещь „пећ“ (руски печ), вращамъ срп.хрв. враћам, руски вогощаѡѡ. У бугарском језику разликујемо много наречја: источна група је обележена прелазом ѣ(ѣ) у *ea ia* и ненаглашеног *a* у *ѡ*; јужно-западна наречја јако су обележена утицајима грчког и арбанског.

Четири језика до сада споменута деле међу собом највећи део Балканског Полуострва, образујући велике просторе хомогеног језика. Друкчије стоји ствар с језицима који су продуктивни латинског, којим се говорило некад у северном делу Полуострва. Исто тако као што је другде латински прешао у италијански, француски, шпански итд., он је, на Балкану, образовао два романска језика, наиме: далматински, који је данас ишчезао, и румунски. Главна група овог последњег, дачко-румунски, говори се данас у Румунији, северно од Дунава, док је други, аромунски, остао на Балкану јужно од Дунава представши да образује недељиву целину. Свуда где се говори аромунски, он се налази усред становништва које говори неки други језик. На грчкој територији, Аромунски заузимају планине које деле Епир од Тесалије. Друге, мање групе налазе се у околини Олимпа и другде у Тесалији. Сем тога, има извесни проценат Аромуна у неким селима северне Грчке, Арбаније, јужне Југославије (Вардарске бановине) и западне Бугарске.

Аромунски језик, чији се северни говори разликују од јужних, не удаљује се много од дачко-румунског. Шта више са чуђењем се може да констатује савршена сагласност између та два језика у свим главним тачкама, после раздвојености од неких хиљаду година. То су, у ствари, два наречја једног те истог језика, који се јавља да не може јасније као романски језик, и почива на истој основи као италијански, француски и други романски језици. Ван сумње, они се разликују међу собом, али и то на исти начин у поступању са заједничким

основама, гј. са извесном правилношћу и разликама; ако је у румун. и аром. *lapte*, према франц. *lait*, итал. *latte*, шпан. *lecho*, има такође и румун. *opt*, аром. *optu* према франц. *huit* и итал. *otto*, шпан. *ocho* и румун. *fapt*, аром. *faptá* према франц. *fait*, итал. *fatto*, шпан. *hecho*. Има чак случајева где су румунски и аромунски ближи латинском него ли остали романски језици.

Што се тиче *шурског*, тај језик се говорио доскоро по расејаним местима, више или мање великим, у Македонији и Тракији. Данас су та места ишчезла услед премештања која су се извршила после великог рата, и турски се говори једино у околини Цариграда. Некад, под турском владавином, он је имао претставника свуда по мало на Балкану. Турски језик, или османлиски, чини део врло велике групе турских језика и сасвим се разликује од других језика Балканског Полуострва. Ако се н. пр. *десеџ* каже грчки *δέξς*, арбански *dhjetë* срп. хрв. и бугар. *десеџ*, румун. *zece*, аром. *dzatse*, тачно је, да се облици разликују од језика до језика, али су то заправо варијанте једног те истог старијег облика, док је одговарајућа турска реч *он* из основе различна. Тако је свуда у свим случајевима где се не ради о позајмицама. Тако је исто и са граматичком структуром. Турски језик има надежне наставке као срп. хрв., али су они исти у множини као и у једнини, што је противно индоевропској употреби. Као и код многих других неиндоевропских језика, он се служи наставцима уместо при својних заменица. Од *ев* кућа прави се *evde* „у кући“, *evler* „куће“, *evimiz* „наша кућа“, *evlerimizde* „у нашим кућама“ итд. Глаголски наставци су врло богати, употреба променљивог инфинитива, партиципа и глаголских именица допушта да се кратко и јасно изразе мисли које се, у другим индоевропским језицима, износе помоћу зависних реченица.

Као успомену на турску владавину, сви балкански језици садрже знатан број турских речи: има их много које се налазе у свима, као нпр. *bahşış*, „поклон, напојница“, *boja*, *kazan*, *çoban*, *mahall*, итд. исто тако као што је турски наставак *-ci* (ци) врло распрострањен у највећем делу Полуострва. С друге пак стране, утицај грчког је дао осталим језицима врло велики број грчких речи исто тако распрострањених на целој територији: реч *καλόγερος* „калуђер“ налази се у арб. *kllogjër*, срп. хрв. *калуђер*, бугар. *калуѓеръ*, рум. *calugăr*, тако исто је с речима као *ἀργάτης* „радник“, *δάσκαλος* „учитељ“, *δρόμος* „друм“,

κρεβάτι „кревет“, τριαντάφυλλον „ружа“ итд. Стога је првобитна различност тих језика постала мало нејасна. Али је занимљиво да између њих има такође врло много зближавања и ван речника изузевши турски, а често и српскохрватски. Пре свега има фразеолошких сагласности врло уочљивих. Врло су чести случајеви где се обрт фразе може превести од речи до речи из једног језика на други. Исто тако је семантика врло често свуда иста. Још су фрапантније заједничке црте које пружају ти језици у синтакси. Док су другде допунске реченице унесене једном те истем свезицом (фр. *que*, нем. *dass* итд.), без обзира да ли означавају стваран догађај или не, грчки, арбански, бугарски и румунски (аромунски) јасно разликују та два случаја избором различитих свезица. Грчки се каже ξέρω πώς τό έκείνε „знам да је то учинио“, али θέλω να τό κάμη „хоћу да то учиним“, а такође се употребљава, према случају, у арбанском *që* или *të*, у бугар. *вио* или *да*, а румунском *сă* или *să*. Ови други облици служе такође за увођење завршних реченица. Употреба допунских или завршних реченица, уместо инфинитива, довела је до његовог губљења у грчком, јужно-арбанском (тосачком), бугарском (изузев неколико мало важних остатака) и у аромунском. У дачко-румунском та конетрукција је чешћа него ли она са инфинитивом, и у српскохрватском она је могућна у већини случајева. Једино у северно-арбанском, гешком, инфинитив се употребљава као и у осталим језицима.

На целој територији глагол „хтети“ употребљава се за изражавања будућег времена. Или се пак употребљава „хтети“ са инфинитивом: румун. *voiu scrie*, срп. хрв. „ћу писати“, бугар. *ща писа*, или се инфинитив замењује допунском реченицом којој претходи треће лице једнине од „хтети“: румун. *o să scriă*, северно-аром. *va si scriu*, бугар. *ще да пишува*, арб. *do-të shkruaj*, или се пак задовољава презентом односног глагола коме претходи овај облик: бугар. *ще пишува*, јужно-аром. *va scriu*, арб. *do shkruaj*, или предметком који се добија спајањем тога облика са свезицом: грчки *θά γράφω*. Различна поступања престављају етапе кроз које је прошао грчки језик, који је ван сумње полазна тачка зато.

У свима језицима, изузев српскохрватски, исти облик служи за означавање датива и генитива. Једино контекст дозвољава да се пресуди да ли је нпр. у грчком *τοῦ πατέρα* датив или генитив: *τοῦ εἶπε τοῦ πατέρα* „он је рекао оцу“, *τό σπίτι τοῦ πατέρα* „кућа оца“, и исто у арбанском, румунском (аромунском)

и бугарском где се служи комбинацијом *na* + именица (срав. више). Та конструкција је заменила стари датив у бугарском. У арбанском и румунском, заједнички облик је првобитно датив, док је у грчком генетив.

Поред ових заједничких црта, који дају језицима о којима је реч изван један изглед, и покрај свих разлика, има ипак и других које немају исти обим. Румунски, арбански и бугарски слажу се, као што је већ речено, у употреби одређеног члана као наставка: рум. *om, omul*, арб. *njeri—njeriu*, бугар. *човѣкъ—човѣкъѣѣ*. Румунски се ту разликује од осталих романских језика, односно места члана; у погледу бугарског, употреба и место члана *ѣолико се разликују од облика других словенских језика*, бар у колико се тиче књижевних језика. Образовање бројева код та три језика претставља много сличности. Тако се бројеви од 11—19 изражавају са „један на десет“, „два на десет“ итд. Али се ту бугарски језик не разликује од других словенских језика. У румунском (аромунском), арбанском и грчком, глаголи „имати“ употребљавају се као помоћни глаголи, не само у сложеним временима прелазних глагола, него такође и непрелазних: рум. *am venit* „ја сам дошао“, арб. *kam ardhurë*, грчки *ἔχω φτάσει*. Нарочито у Повардарју, где су у присном додиру, примећују се врло многобројна укрштавања између тих језика. Ту се налази нпр. у јужнословенским наречјима, перфекат *имам видено* „ја сам видео“, који је сасвим непознат у словенским језицима уопште, али се слаже са грчким *ἔχω δεμένο* „ја сам свезао“, арб. *kam lidhurë*, рум. *am legat*.

Кр. Сандфелд

II

Кр. Сандфелд дао је у предњем сажетом приказу главне карактеристике балканских језика са гледишта њихове конституције и балканологије. Његов приказ има у виду интерес опште образованог лингвиста по овим питањима. Потребно је ипак да се надопуни његов приказ другим разматрањем у којем ће се оцртати садашње тенденције лингвистичког развитка на Балкану. Огледаћемо прилике књижевних језика на овом Полуострву.

Изузевши модерне Јелине, чији се литерарни језик делом још увек наслања на атицистичке реформе из старог века, сви књижевни језици на Балкану, узевши овамо и турски језик Кемалова режима, модерног су датума. Они се још увек имају да развију до уједначености коју су већ одавна постигли књижевни језици остале Европе. Баш због тога што се књижевни језици на Балкану налазе у стадију развитка, од интереса је упоредити балканске лингвистичке проблеме међу собом, како би се могла разумети лингвистичка политика појединих балканских народа.

За разлику од остале Европе, књижевни језици на Балкану показују у великој мери појаве тзв. диглосије у разним облицима. Под диглосијом разумевамо двоструки књижевни језик којим се пишу књиге и којим се служе власт и образовани кругови. Диглосија је најјаче развијена код модерних Јелина. Код њих је ова појава врло стара. Почиње већ у Августово доба кад су атицистички пуристе почели да устају против увођења народног (вулгарног) говора у виши саобраћај и књижевност. Ова пуристичка реакција, која се је могла да наслања на сјајну књижевност старих Грка, била је за читаво време духовног развитка све до пропасти Византије тако јака да је могла да спречи не само расуло старог грчког језика, него и да спречи стварање посебних књижевних језика народних на грчком тлу.

На западу католичка црква, која је узела класични латински језик за свој, није никако могла а није за тим ни ишла, да спречи распадање класичног лат. језика. Класични лат. језик био је одвише јако везан уз Римску империју и кад је ње нестало, лат. се језик морао распасти у поједине романске језике. На истоку грчко православље, Византија и престиж старе јелинске литературе учинише те се код Грка одржа стари је-

лински језик не само као језик цркве него и као писмени језик власти и интелигенције. Тај се језик зове катаревуса (καταρεύουσα) или „чисти“.

Овај језик имаде велику важност за новојелинску народну идеологију. Док се западни романски народи не позивају више на класичне латинске писце као своје, дотле у модерној Грчкој још увек све мисли на славу старојелинске књижевности.

Ако је, међутим, за јелинску народну традицију било добро што се је одржао стари књижевни језик, настаде ипак одатле и једно велико зло. Настаде тзв. језично питање (ελωβικόν ζήτημα) које раздваја модерне Јелине (Грке), нарочито њихове интелектуалце, на два табора, на присташе тзв. чистог језика или катаревусе у литератури и на присташе који траже увођење народног језика или димотику (διμοτική) у литературу. Према томе, новојелински се интелектуалци служе у литератури двоструким језиком или диглосијом, катаревусом или димотиком. Катаревуса је данас службени језик грчке државе и цркве, тако да је, на пример, забрањено преводити Свето Писмо на народни језик или димотику. Катаревусом се служе људи високе културе и претставници науке (универзитет). На тај начин одржаше до данас модерни Јелини и атицистички пуризам и језик Византије из 11 до 15 века. Димотика је само донекле допуштена у лепој књижевности.

Овакве диглосије не позна данас ни један народ у Европи. Познавао ју је само донекле турски књижевни језик све до појаве Кемалова режима. У турској је књижевности владала, може се рећи, не диглосија, него триглосија. Према степену увођења персиских и арапских речи, распадао се турски књижевни језик на прости, средњи и високи (урешени) језик (*kaba, orta* и *fasih türkçe*). Постојало је и овде језично питање, које је Кемал Паша Ататурк радикално решио. Турска лингвистичка политика иде за тим да турски књижевни језик сведе на његову националну основицу тј. да избаци персиске и арапске туђе речи и замени их правим турским. Установљена је државна језична комисија која је у овом правцу већ много урадила. Овде се иде тако далеко да се, на пример, турски језик не зове више *османли*, према арапском имену оснивача турске династије, већ право народски *türk dili* „турски језик“.

Диглосија своје врсте постојала је и постоји још увек и у књижевном језику Румуна. Концем 18 века развила се код

ердељских Румуна народна свест на готово једнак начин као у хрватском делу југословенског народа. Из опозиције према мађарском агресивном национализму истичу румунски будитељи у Ердељу Şincai, Clain и Maioг латинску свест и латинску припадност, баш онако како Илирци шире словенску свест и југословенску припадност код Хрвата. Ова латинска свест румунске интелигенције очитује се у све већој опозицији према јаком словенском елементу у румунском језику. Словенске се речи, које су се одомаћиле у румунском језику вековном употребом, настоји заменити латинским, француским и италијанским речима. Ова се је тенденција уобичајила и утврдила код румунских интелектуалаца од почетка њиховог препорода па све до данас. Тако је, на пример, стара слов. реч *prieten* „пријатељ“ већ готово посве истиснута од латинске *amic*. Први речник Румунске Академије што га написао Лауриану и Максиму (1871—1876), ишао је за тим да у једном свеску напише све румунске речи уопште, а у другом да означи све оне које су странага порекла а имају се избацити из рум. језика. Међу тима има много таквих словенских које се не могу више заменити никаквим латинским или романским неологизмима, као *plati* „платити“, *muncă* „рад“, *sluji* „служити“, *cinste* „част“, *iubi* „љубити“ итд. Ако су Румуни и одустали од претераног пуризма у овом правцу, ипак се је свест да припадају латинском свету јако одразила у њиховом савременом књижевном језику, нарочито у лексикалном погледу. Румунски књижевни језик врви латинским, француским и италијанским речима у тој мери да је, како се одавна с правом истиче, постао тешко разумљив мање образованим слојевима.

Засебне је врсте опет диглосија која је владала и влада у српскохрватском језику. Прву диглосију која је владала у књижевном језику Срба радикално је решио Вук Караџић, својим народским, „говедарским“ језиком. Црквени језик славено-српски он је уклонио из књижевности посвема. Вуков народни говор књижевни је језик у службеном и обичном саобраћају државе и цркве већ од шездесетих година прошлога века на овамо. Али његово ијекавско наречје постаде исључив књижевни језик само код Хрвата, а тек делом код Срба. Диглосија, ова балканска појава, испољује се дакле на српскохрватској територији само у диалектском изговарању старога словенскога јата (Ѣ). Лингвистичка политика нове уједињене Краљевине иде очито за тим да питање уједначења изговора препусти

времену. Оба су изговора данас службена у државним уредима и у школама. Уједначење које се проводи са стране државе иде у два правца: прво, да се уједначи ортографија, што се је већ постигло, и онда да се уједначи терминологија, или лексички део књижевног језика, колико се односи на школу и државу. Овај последњи посао није још завршен.

Диглосија онакве природе каква је постојала код Срба пре Вука не постоји више код Бугара од времена оснивача бугарског књижевног језика (о. Паисиј, Јоаким *Кърчовски*, Кирил Пејчинович и Неофит Рилски). Али и овде се ради о диглосији исте природе као и на српскохрватској територији. Ради се о изговору старога јата, који није једнак у источним и западним бугарским дијалектима (*nékoj, sékoj, trébuva* према *njákoj, sjákoj, trjábva* итд.). Развитак књижевног језика иде и овде за тим да се измире оба главна дијалекта, западни и источни, баш као и на српскохрватској територији. Једино чега нема на овој територији у оној мери као на српскохрватској, јесте питање државне и научне терминологије. Различит културни развитак српског и хрватског дела југословенског народа пре уједињења довео је до доста знатне подвојености у области државне и научне терминологије. Настаје потреба да се ова подвојеност смишљеном лингвистичком политиком што пре отстрани.

Слична диглосија као код Јужних Словена, само још у већем степену, влада и код Арбанаса. Стварање нове државе Арбаније ставило је државу пред два тешка лингвистичка проблема. Треба не само створити арбанску терминологију за потребе државне администрације и школе, него треба створити и предуслове за нови књижевни језик. Овде су дата два дијалекта из којих се може створити књижевни језик. То су дијалекат Гега на северу, којима је главно културно средиште Скадар, и дијалекат Тоска, којима је главно средиште Корча (Горица). Данас су оба дијалекта у службеној употреби. Питање дијалекта мора се и овде препустити времену и међусобном саобраћају баш као и на српскохрватској територији. За научну се терминологију и овде учинило прилично тиме што су већ написани главни уџбеници за основне и средње школе и издани од арбанског Министарства просвете у Тирани. Језик града Елбасана који лежи на међи између оба главна дијалекта сматра се и цени у Арбанији данас онако како се код нас некада ценио херцеговачки говор, као онај који је најчишћи и који врши спајање двеју лингвистичких група.

Према томе, може се рећи да у свакој балканској земљи постоји језично питање или *γλωσσικόν ζήτημα*, дакако у различитом виду. Лингвистичка политика, која треба да иде не само у правцу језичког уједначења и измирења него и да уклони атомизирање језика, мора се проводити готово у свакој балканској земљи. Ова је политика имала досада успеха. На српскохрватској територији уједначена је данас ортографија ћирилице и латинице на фонетском принципу. Испунио се, сем малих и незнатних изузетака, сан Вуков: да за свако писање у ћирилици постоји само један еквивалент у латиници и обратно. То је велики успех чији ће се плодови неизоставно појавити у недалекој будућности.

Бугарска ћирилица спаја умерени конзервативизам и етимологију са фонетским принципом. Ова њена слаба страна не да се дође до ортографске спокојености која је већ прилично завладала на српскохрватској територији. Пише се још увек *ѣ* и *ѡ* за исти глас *ѣ*. Исто тако и *ѣ* место *e*, а иза сугласника на крају речи пишу се, према језику св. Браће, *ѣ* и *ѡ*, уза све што више немају никакве фонетске вредности. Становит ортографски немир влада још увек у бугарском писању.

Румунска ортографија, док се је служила само ћирилицом све до средине прошлога века, била је заправо фонетска. Поводећи се за духом својих ердељских будитеља, она се је поставила на базу латинице и хтела да буде историска. То је изазвало код Румуна велики и дуготрајни ортографски немир који се је данас већ прилично стисао. Писање *d* са диакритичким знаком испод њега за *z* (*z*) готово је посвема напуштено. Постоји још подвојеност у писању румунског гласа јери (*y*) са *â* или *î*. У главном је данас и румунска ортографија фонетске природе.

Поред проблема диглосије и ортографије, главних тема балканске лингвистичке политике, треба споменути и трећи. То је проблем писма. Латиница је, изгледа, и овде у напредовању. Први Балканци који напустише ћирилицу, били су у новије доба Румуни. Док је писмо св. Браће замењено латиницом веома рано у хрватском делу југословенског народа, делом под утицајем католичке цркве, а делом под утицајем западних култура, које су се баш на овом делу сукобљавале са балканским светом, дотле је посвемашњој победи латинице морала претходити код Румуна интензивна акција ердељских будитеља. Овде је ћирилицу држало православље веома дуго

уза све што је већ концем XVII века румунски језик постао службени језик румунске православне цркве. Из државне употребе нестало је ћирилице код Румуна већ шездесетих година прошлога века.

На територији српскохрватскога језика оба су писма већ одавна службена. Лингвистичка политика уједињене државе иде у правцу смирења између оба писма. Српскохрватска латиница повела ће за чешком адаптацијом латинице и увела је диакритичне знакове за оне гласове које римска графија није имала: *č, š, ć, d*. Само што српскохрватска латиница онаква каква је данас у општој употреби, није провела консеквентно диакритичне знакове. *Nj* и *lj* не пишу се са диакритичким знаковима, сем у издањима Југословенске Академије.

Румунска латиница позна додуше два диакритичка знака: 1) тзв. *cédille* под *t* и *s*, да би се изразио *ț* и *ș*, према француском узору; 2) *accent circonflexe* на *a* и *i* да би се изразио *â* и *î*. У писању гласова *к, ч, ђ, ж* поводи се румунска латиница за италијанским и француским узором. *с* и *г* пред *е* и *и* је *ç* и *ğ* као у италијанском, *с* пред *а* *о* и *и* је *к* као у италијанском и француском, а *ж* се пише *j* као у француском.

Арбанаси су већ пре формирања своје државе кушали да адаптирају латиницу за свој језик, а да не говоримо о латиници најстаријих религиозних текстова овога језика из 16 века. Латиница је сада службено писмо Краљевине Арбаније. За њу је карактеристично то што често напушта систем диакритичних знакова. Она се служи врло често системом помоћних сугласника да би означила оне гласове који се налазе само у арбанском језику. Диакритички знакови у арбанској латиници јесу, прво, *accent circonflexe* за ознаку носних вокала и, друго, *cédille* испод *с* за ознаку *ч*. Иначе су *с* и *њ* узети из српскохрватске латинице, *х* из старије српскохрватске латинице за *ж*, *хh* је *џ* итд. Како је и природно, арбанска латиница следи само фонетски принцип.

Најмлађа је балканска латиница турска. Уведена је у службену употребу од Кемал Паше тек г. 1928. Увођење латинице за службено турско писмо место арапскога, које није никада право одговарало духу турскога језика, било је последња етапа у развоју савремене Турске. После увидања отоманске монархије и калифата, после напуштања шеријата и увођења европских закона, после увидања феса и фереџе, она је нужна карика у модернизовању савремене Турске. Принцип

је турске латинице строго фонетски. Завршни сугласници пишу се такође онако како се изговарају, дакле као безвучни (нпр. *Фуаӣ* место *Фуад* итд.). Диакритички су знакови исти као у европској латиници, дакле *ö, ÿ, ç = ч, с = џ, у = ј, њ* за веларни полуглас, *j = ж* итд. *Izmir* за Смирна пише се нпр. да не може бити фонетскије.

Према томе задржаше стара народна писма на Балкану: 1) Срби, који реформираше веома осетно ћирилицу и провели консеквентно фонетски принцип; 2) Бугари, који задржаше, у главном, ћирилицу и ортографију према старом словенском узору и уведоше само донекле фонетски принцип у ортографију и 3) Грци, који задржаше етимолошко-историски принцип и онда кад пишу димотику. Они су у писму најконзервативнији Балканци. Грчким су се и арапским писмом служили на Балкану од Негрка само Арбанаси Тоске. Употреба грчкога и арапскога писма код балканских Словена била је сасвим незнатна.

Сви остали Балканци, Турци, Румуни, Арбанаси, хрватски део југословенског народа служе се данас латиницом, у главном, на основу фонетског принципа. Ипак се може констатовати да балканска латиница нема јединствености у писању истих гласова. *с* се пише у рум. *ț*, док је *с* у турском писању *ç*, а у арб. опет *с* итд.

Као на свим територијама где се говори више језика тако и на Балкану намеће се питање посредничког језика. У овом погледу Балкан је мала Европа. У питању посредничког језика учинило се на Балкану много од почетка прошлога века. Језик вишега образовања код Румуна дунавских кнежевина био је француски већ од почетка прошлога века. Синови бојара васпитаваху се у овом језику. У овом су језику писали и многи румунски књижевници. Престиж француске литературе био је у Румунији одувек веома јак. Код балканских Словена почиње престиж францускога језика и литературе у доба натурализма. Код Турака опажа се још раније у време кад се у првој половини прошлога века почињу да проводе реформе, тзв. танзимат. У Грчкој је престиж француског језика такође врло рано започео, и то већ у време бојева за ослобођење. Томе је допринео много и филхеленизам који је био особито јак у Француској.

Оваквих предрадња нема на Балкану за остале велике европске језике. Итал. је језик раширила додуше млетачка република, почевши од времена бојева са Турцима; али итал.

језик Серенисима није нигде могао да дође даље од приморских градова и ту је био везан највише за трговачку средину. Итал. језик, према томе, не може да дође у обзир као посреднички балкански језик и да истисне француски из привилегисаног положаја.

Немачки је језик захватио додуше дубљег корена код многих балканских интелектуалаца, особито код оних који су студирали у Немачкој. Младотурски покрет бројио је многе Турке који су знали немачки. Међу грчким интелектуалцима имаде их такође доста који владају овим језиком. Код српскохрватских интелектуалаца ово је одавна уопште најраширенији страни језик који се знаде; далеко је раширенији него ли је био француски у предратној Србији. Престиж овоме језику дају на Балкану немачка наука и трговина. Ипак ни он не може претендовати на то да истисне француски са положаја посредничког језика на Балкану.

Поготово не може да дође у обзир за ову улогу енглески језик који је на Медитерану ограничен на ретке поморске кругове, а на балканском копну само на оне ретке интелектуалце који су студирали на енглеским универзитетима, а код осталог народа на оне малобројне који се повратише из Америке.

Имаде још један разлог који говори за то да француски остане и надаље у функцији посредничког језика на Балкану. Тај се тиче броја оних који га требају. За међусобно споразумевање Јужних Словена не треба додуше посредничког језика. Треба, дакле, посреднички језик само за споразумевање између Словена и Несловена на Балкану. Како је најстарији и најраширенији посреднички језик на Балкану француски, следи нужно да он мора да остане у овој функцији.

П. Снок

Општи поглед на балкански фолклор

Под утицајем Хердера и немачког романтизма започело је у 19 веку и код балканских народа скупљање народних предања. Потсетићу само на драгоцене збирке песама, приповедака и обичаја којима је Вук Караџић, из малена упознат са српским народним животом, изненадио своје савременике. Усрдно и активно интересовање Гетеа и Јакоба Грима за то новооткривено благо које је убрзо у добрим преводима постало приступачно свету, дало је Вуку који је оскудно живео у изгнанству, и његовим последницима великога потреба да наставе са скупљањем. Под крај 19 века почиње скоро код свих балканских народа систематско скупљање свих израза народнога живота; потицаји су долазили из академских кругова. Резултати се објављују у часописима који су нарочито у ту сврху основани и који се издају о трошку Академије наука: ту спада „Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена“ (Загреб), „Српски Етнографски Зборник“ (Београд), „Сборник за народни умотворенија“ (Софија), „Лаографија“ (Атина) итд.

Од почетка 20 века етнографија и на балканским универзитетима осваја место које јој припада: етнографска одељења по музејима развијају се у самосталне музеје. Поред сабирања грађе које је, с обзиром на то да западна цивилизација нарочито после светскога рата много што-шта уништава, од нарочите важности, последњих деценија обраћа се особита пажња и научној обради тога материјала. Нема још дела које би обухватало фолклор целог Балкана, али већ на основу онога што је до сада утврђено, јасно је колико су тесне везе између балканских народа на подручју фолклора. Узрок је томе пре свега тај што се балкански народи непосредно граниче а често и живе измешани с другим, као у Македонији где Срби, Бугари, Арбанци, Грци, Турци, Аромунци и Цигани у живим међусобним везама узајамно измеђују мисли и где се врло често могу наћи људи који говоре два или више језика. Но највише

је допринело јединствености народнога живота у балканским земљама петвеконно турско господство. Иако је на пољу верскога фолклора припадност Грка, Срба, Бугара и Румуна православној цркви деловала конзервативно — то се види пре свега по терминологији празничних обичаја — ипак су Турци врло јако утицали на све остале гране народнога живота, пре свега на ношњу, градњу кућа, храну итд. Политичка граница турскога царства постала је културном границом од изванредног значаја, Ко пређе из Славоније преко Саве у неко босанско село, или из српскога Баната преко Дунава у Србију, видеће одмах врло јасно ту разлику.

Данашња народна култура балканских народа претставља шаролик комплекс у коме су нераздвојно испреплетени антички, паганско словенски и оријентални елементи. Уз то долазе јаки утицаји споља: романски преко Далмације, немачки и мађарски преко Хрватске, Славоније и Војводине.

Ево само неколико примера за многобројне заједничке црте балканског фолклора. По целој Балкани распротрањено је веровање у домаћег духа, заштитника куће који се највише појављује у облику змије; то веровање вероватно потиче још из индоевропског доба. Бугарски назив тога духа, *сѣиѣиѣи*, долази од грчког *στοιχεῖό*, „дух места“. Грчки утицај одаје и име бугарских и српских духова судбине: *орисници*, од грчког *ὀρίσω*, „омићујем, одрећујем“. Код Јужних Словена идентификовани су вампир и вукодлак; овај последњи код осталих словенских народа значи човека који се с времена на време претвара у вука. Моје је мишљење да је узрок идентификацији у томе што такав човек после своје смрти постаје вампир. Назив „вукодлак“ прешао је од Јужних Словена међу остале балканске народе: арб. *вурволак*, турски *вурколак*, грч. *βουρκόλακας*. Други назив вампира јесте грч. *καρκάνταρος*, *καλκάνταρος*, код Арбанаса *каркандсоли* (повампирени Циганин), у Јужној Србији *кара-концула* (божићни вампир); реч вероватно долази од турског *кара-конџолос*, „вукодлак“.

Претставу о *δράκος*-у, пола змији пола човеку који чува благо (упор. античку претставу о змају који чува златно руно у Колхиди), али који жели везе и са девојкама, сусрећемо код Срба (*змај*, упор. *змија*) и Бугара (*змеј*).

Код свих балканских народа налазимо претставу о змају који доноси непогоду: срп. и буг. *аждаја*, од авест. *аждаха*; новогрч. *λάμια*, одатле јужносрб. *ламња*. Овамо спада и веро-

вање да је и дуга неки вид аждаја која пије из земаљских вода, а после пушта кишу.

Девојку која дочарава кишу, налазимо под сличним називима код свих балканских народа: рум. *îaiîаруда*, буг. и јужносрб. *îейеруда*, *îейеруга*, српхрв. *îр̄îоруша*, *îр̄îац*, арб. *îер̄îероне*, новогрч. *περλεροῦνα*, — српхрв. *дода*, *додола* долази од рефрена песме којом се дочарава киша. Сахрањивању Германа у источној Србији и Бугарској (по Геземановом мишљењу то је изазивање свеца громовника који занемарује своју дужност као творац кише), одговара у Румунији *Сколојан* кога укопавају или бацају у воду.

Грчко-трачке нимфе преиначило је веровање Јужних Словена у виле (српхрв. *вила*, буг. *самовила*, *самодива*); виле су, по моме мишљењу, испрва биле демони олује, настали од душа рано умрлих девојака, — „из облака кличе вила“ каже се често у српским епским песмама; — под грчко-трачким утицајем оне су примиле црте планинских, шумских и речних духова.

Од породичних обичаја истичемо ове. Породиља се у Бугарској и Јужној Србији зове *лехуса*, *леуса*, *лауса*; то долази од грчког *λεχω*, *λεχοῦσα*. На целој Балкани још увек постоји нарицање над мртвацима, док у осталој Европи тај обичај свуда изумире. — Турци имају за појам „жртва“ реч *курбан*; скоро сви балкански народи употребљавају тај израз за жртву при зидању и жртву покојницима. — Обичај да се о Божићу пали на огњишту цело дрво или дебло као симбол вегетационе снаге будуће године, није, истина, ограничен само на Балкан, али се овде јавља под нарочитим именима и церемонијама: срп. *бадњак*, буг. *бѣдњак* (и једно и друго упор. са ст.-слов. *бѣдѣши*, „бдити“; име празника *бадњак*, „вигилија“ пренесено је и на обичај који је карактеристичан за тај дан), арб. *бузи*, *бузми*. Божићни колачи у облику животиње већ су код старих Грка замењивали праве животињске жртве. Многе заједничке црте показују и маскаре око Божића и месојеђа, — упор. буг. *кукери*, *џамали*, *сѣарџи*, који имају својих паралела код суседних народа.

Остали обичаји: ордал који сусрећемо још код Софокла (Антигона 264), — ношење усијаног челика, ради доказивања невиности, — био је раније уобичајен на целој Балкани. — На веровању у моћ клетве оснива се обичај јавног проклињања непознатог злочинца (после неког убијетва, палежа, крађе

итд.): сељаци се скупе у близини неког раскршћа, забију у земљу дрвен крст, и сваки баца поред њега по камен или кладу, са речима: „Проклет био ко то учини!“ И сваки пролазник баца по камен или бусен на ту гомилу (српхрв. *тешмија*, од грч. ἀνάθημα), изричући исту клетву. — Античко гатање гледањем утробе жртвованих животиња и данданас је на Балкану живо: гата се из плећке божићнега брава или ђурђевског јагњета, из грудних костију гусака и кокоши, из цигерице и слезине закланих животиња, итд.

Као што смо већ рекли: на подручју религиозног фолклора православна црква је много шта изједначила. То се види по наредној подели године (од Ђурђевдана до Митровдана, 26 октобра), и по разним празничним обичајима: Водице (Богојављење, 6 јануара), Цвети, Ускрс (освећивање намирница), Ђурђевдан (почетак пролећа и прво истеривање стоке), пољске литије (срп. *митија* од грч. λητή), Ивањдан (скупљање биљака и паљење кресова), Илиндан (жртвовање петлова; можда утицај античког култа Хелиоса?), и др. — Врло изједначени су код свих хришћанских становника Балкана патронати светаца: св. Никола је заштитник морнара, рибара и млинара; св. Илија чува од грома и штити кириције; св. Јован заштитник месара; св. Трифун заштитник вртлара, виноградара и гостионичара; особине паганског шумског божанства прешле су на св. Ђорђа, св. Саву и св. Наума; у култу грчке великомученице Параскеве, Παράσκεις, срп. и буг. света Петка, спојиле су се црквене почасти свецима и народне претставе (оличење петка, забрана рада).

У овоме чланку могли смо да укажемо само на најважније заједничке црте у народном веровању и народним обичајима балканских народа. Врло потребан би био фолклорни атлас балканских земаља, по угледу на атлас немачког фолклора у Берлину. Такав атлас који би се дао проширити и у атлас културе балканских земаља уопште, могао би се, разуме се, створити само дугогодишњом сарадњом меродавних научних кругова.

Јевреји на Балкану и њихов језик

Јевреји на Балкану претстављају једну етничку групу. Они се с једне стране разликују од своје нејеврејске околине, а различити су и од својих суверника у осталим деловима Европе. Мада су везани за Јевреје осталих земаља европских својом вером и веровањима, они се разликују од њих својом културом и менталитетом, који су се формирали у прошлости у току векова у балканским земљама. Због тога сматрамо да истраживања њихове културе улазе у оквир балканских студија.

Карактер овог чланка не допушта нам да зађемо сувише далеко у историју истражујући сведочанства о првим јеврејским колонијама, основаним у балканским градовима. Налазимо Јевреје у пристаништима Средоземног Мора још у доба кад су имали своје национално огњиште у Палестини; одатле су их економски интереси упутили ка унутрашњости Балканског Полуострва. За време Византије они су примили грчки језик и обичаје. Око половине X века видимо једну групу ових Јевреја, названих „грегос“, како се настањују у Сердици (Софија), где су подигли своју синагогу названу „Kal de los gregos“. Чак и данас налазе се међу Јеврејима у Бугарској имена *Kaló*, *Parásko*, *Pizánti*, која потсећају на њихово византијско порекло; *Javaní*, име једне чувене породице рабинера из XIV-ог века, само је јеврејски превод речи „Грк“ у облику који је фонетичка адаптација речи „Јонија“.

Друго усељавање појачало је јеврејске заједнице које су се формирале у великим пристаништима и градовима, који су се налазили на главним линијама трговачког саобраћаја. То су Јевреји названи „Ашкенази“ — Немци, јер су долазили са севера, тражећи прибежиште од честих прогона у доба крсташких ратова. Монографије, које се баве историјом јеврејских колонија у балканским центрима, држе да је овај прилив Јевреја са севера трајао до половине XVII-ог века. Једна синагога, коју су они подигли у Софији 1360 год., постоји још и данас.

Имена *Tádžer* (Deutcher), *Ашкенаси* пружају доказ за ову историјску чињеницу.

Није потребно понављати овде оно што знамо као извесно о прошлости Јевреја на Балканском Полуострву до краја XV-ог века. Не желимо ни у ком случају да умањимо научну вредност чињеница — иако непотпуних — које су већ изнели они који се баве овом епохом из историје Јевреја; међутим, ми бисмо пре хтели да отпочнемо нову главу у историји балканских Јевреја, почињући са једном чињеницом, која је из основа изменила живот ове гране јеврејског народа. Та чињеница јесте долазак емиграната са Иберског Полуострва год. 1492, када су били изгнани из своје вековне отаџбине.

Још није могао да се утврди број Јевреја који су емигрирали из Шпаније и Португалије. У сваком случају били су у довољном броју да наметну свој материњи језик сувереницима, које су затекли у новој отаџбини. Немамо ни докумената о датуму њиховог доласка у Отоманско царство, где их је султан Бајазит примио благонаклоно. Они су се, изгледа, најпре настанили у Цариграду, Солуну и градовима Мале Азије одмах по њиховом изгнанству из Шпаније. На солунском гробљу пронађен је надгробни камен са јеврејским натписом који означаје гроб „еминентног научика, доктора Раби Шеломо, сина дон Шемуела Хаиро, пореклом из града Кастреце, у Краљевини Кастилији, умро 17 елула 5264 (1594)“. У недостатку других докумената, навешћемо овде оно што смо могли наћи у Државној архиви у Дубровнику. Међу документима који се односе на трговину ове јадранске вароши има један са датумом од „VII јуна 1502“, у коме је реч о „Honorabilis vir Isaach Alfandari hebraeus de Hispania“ и „honorabiles viri Isaach Latone habitator Paduae et Lope Mazardo habitator Venetiarum portugallenses.“ Ова двојица појављују се пред бележника да посведоче идентитет првога. Други један докуменат, датиран „XX martii 1503“, има име „Stella hebraea uxor Solomonis hebraei de Hispania.“ Као што се види, ови Јевреји, становници италијанских градова и који тргују са Дубровником, још су потпуно свесни свога иберског порекла. Нећемо погрешити ако их узмемо као прве од оних јеврејских трговаца шпанског порекла, који су се после 1492 год. настанили у разним италијанским пристаништима, па су затим прешли у Дубровник одакле су организовали своје трговачке везе са „Scorìa“ (Скопље), Сарајевом и са свима другим градовима у унутрашњости Полу-

острва. Више стотина сличних докумената у Државној архиви у Дубровнику само потврђују ову претпоставку.

Рекли смо горе да су Сефарди — тако названи по имену „Сефард“, које на јеврејском значи „Шпанија“ — наметнули свој језик јеврејским колонијама које су тада постојале у балканским градовима. Како је то најважнији процес и једна од најзначајнијих чињеница, која је довела до коначног формирања балканског јудаизма, оваквог како га видимо данас, морамо испитати из ближе тај језик, који, заједно са јеврејском вером, претставља основно обележје етничке индивидуалности Сефарда.

То је шпански језик из краја XV-ог века, преткласични шпански језик, са свима фонетичким елементима, чија ће еволуција у току идућег века означити границу између старог и модерног шпанског језика. Са тог гледишта може се рећи да су шпањолски Јевреји на Балкану живи чувари старог шпанског језика, и то је једна лингвистичка чињеница, коју су неки романисти искористили. Ови бегунци дошли су из свију провинција Иберског Полуострва и очевидно је да су донели све карактеристике дијалеката којим су говорили. По још живој традицији знамо да су се емигранти окупили у неколико синагога према њиховом покрајинском пореклу. Тако, на пример, Солун, који је био најбројнија јеврејска заједница, имао је више од тридесет синагога, а традиција је сачувала чак и данас њихова имена: Кастиља, Португал, Евора, Лисбон, Зарагоза; познато је да је рабин Елиезер Асимеони, који је умро 1530 и сахрањен на гробљу у Солуну, саставио требник молитава „по жељи емиграната из Каталоније“ (1527); осим тога Јевреји у Битољу имају једну синагогу која се зове „арагонска“ и једну другу „португалску“, а Јевреји у Филипољу говоре о „Kal kadóš Aragón“. Тим поводом нужно је поменути једну лингвистичку чињеницу, коју је установио немачки романиста М. Л. Вагнер, одличан познавалац и истраживач јеврејско-шпањолског језика на Истоку. По њему неке фонетичке црте јеврејско-шпањолског језика у Македонији, Босни, Србији и Бугарској потсећају на говоре из северне Шпаније и донекле на говор у Каталонији. То је промена *-o*, и *-e*, на крају речи у *-u*, *-i* (*buenu, verdi*); *f* на почетку речи, које је нестало у кастиљанском (*hacer-facere*), готово се задржало у овим балканским покрајинама. Јевреји из Цариграда и из Мале Азије, напротив, изговарају — *-o*, *-e*, и *azer* (*ha-*

seg) без *f*-, — што чини њихов изговор блиским изговору у Кастиљи.

Ако ово што смо изнели открива међу јеврејским емигрантима из Шпаније извесне партикуларистичке тежње, које долазе од њиховог конзервативног духа, истина је и то да су их животне околности у њиховој изабраној отаџбини натерале брзо да се окупљају. Исти економски интереси, најпре, изазивали су зближење између различитих група; а затим, нарочито, иста вера била је најсолиднија база њихове друштвене и духовне организације. Треба додати да су Јевреји емигранти из Шпаније били на једном много вишем културном нивоу него њихови суверници раније настањени. Благодаревши заштити, коју су имали код султана у XVI веку они су успели да оснују у Цариграду и у Солуну напредне заједнице које су сматране у Европи као центри јеврејске духовне културе. Одлични познаваоци арапског и латинског језика, рабини су гајили у својим академијама, поред рабинских, и световне науке: астрономију, медицину, филозофију. Год. 1515 Дон Јехуда Гедалија из Лисабона основао је штампарију у Солуну. Из тог доба имамо дела обимне ерудиције, јеврејске и световне. Шта више, ова дела су писана на најчистијем кастиљанском дијалекту. Довољно је само прегледати књигу Мојсија Алмоснино „Regimiento de la vida“, која је изашла 1564 год. па да се о томе уверимо.

Два врло важна датума у историји духовног живота шпанских Јевреја јесу превод Пет Мојсијевих књига (1547) у Цариграду и превод Старог Завета у Ферару (1553). Ова два превода Библије на шпански служили су као узор свима осталим, који су касније рађени у балканским центрима. Они су претстављали главни извор из кога је произишло религиозно васпитање у сефардским школама. Њихов језик, који се звао *ладино* (enladinar — превести са јеврејског на шпански), разликује се од језика којим говоре сефарди чистотом шпанског речника и многобројним утицајима јеврејске синтаксе. „Ладино“ може се сматрати као литерарни језик Јевреја на Балкану до данашњих дана. Он је служио у току више од четири века као духовна спона међу Јеврејима из најудаљенијих средишта на Полуострву. И док овај језик, који од XVI века није добијао хране из земље свога порекла, претставља један лингвистички феномен у суштини архајичан и окамењен, временом он је примио елементе позајмљене из говора земаља у које је

био пренет. Пропадање књижевног језика само је последица сасвим очевидне декаденције духовне културе сефардских Јевреја. Од XVIII века не наилазимо више на рабине са универзалном ерудицијом њихових предака из Шпаније. Целокупна активност духовних вођа сводила се на умножавање талмудских дела, коментара и „књига утеха“, које су имале за циљ само учвршћавање религиозних осећања чланова синагога и њихово строго придржавање свију прописа закона.

Ако ова рабинска литература може да нам прикаже интелектуални живот балканских Јевреја, језик којим су говориле масе може нас обимније обавестити о њиховом свакодневном животу и нарочито о њиховим односима са народима међу којима су живели. Ова симбиоза била је врло дуга и доста дубока, и оставила је значајне трагове на јеврејско-шпанском језику. Немогуће је обухватити у овом чланку сав материјал и елементе у јеврејско-шпанском позајмљене од балканских језика. У опште може се рећи да се ове позајмице односе у главном на речник. С друге стране треба разликовати оне речи што се употребљују само у појединим случајевима од стране Јевреја који говоре такође језик своје средине од оних што сачињавају саставни део јеврејско-шпанског речника и које су потиснуле одговарајуће шпанске речи.

Као и остали балкански језици и јеврејско-шпански дугује највише турском језику у погледу речника. Турски елементи, који су многобројнији, дају уз то речито сведочанство о асимилацији шпанских Јевреја у оријенталској средини. Све области њиховог спољнег живота примиле су боје средине, које се верно огледају у турским изразима говореног језика: *mālé* (кварт), *šoše* (угао), *avlí* (двориште), *ahír* (штала), *mindér* (софа), *kavé* (кафа), *tutún* (духан), *rakí* (ракија), *burék*, *lukum* (врете колача), *antiré* (антерија), *kušák* (појас), *čakšír* (панталоне), *tendjéré* (лонац), *tersí* (послужавник), *šumur* (угаљ). Затим цела серија турских глагола којима је додат шпански навршетак *ear*: *englepeár* (разговарати), *aǵideár* (смиловати се), *betereár* (липсати); или глаголи који добијају шпански префикс *en*: *embatakár* (прљати), *embinéar* (јахати), итд. Примећујемо да смо овде набројали само незнатни део турских израза, употребљених у свима варијантама јеврејско-шпанског језика. Осим тога, нема ничег страног у томе што су провинције у којима је турски језик био употребљаван у говору, примиле много више турцизама него оне провинције у којима се турски употребљавао само у

администрацији. Према ономе што може да се види у монографијама о јеврејско-шпанским језицима изгледа да језик којим се говори у Цариграду има много више турских елемената него, нпр., језик којим се говори у Босни.

Грчки елементи у јеврејско-шпанском нису тако многобројни као турски, иако су односи између Јевреја и света грчког језика били чести у току векова. На првом месту има извештан мали број речи грчког порекла које су врло рано ушле у талмудски јеврејски, као реч *avér* (ἀήρ) и неке друге, које се мање чују у конверзацији. Од скоријег датума су речи као: *на* (νσ = ево), *ма* (μά = али), *маkáгi* (μακάρι = дај Боже), *затим* *шапá* (μáννα = мајка), *esráго* (σπάγγο = вршца). М. Вагнер је у праву кад тврди да је већина грчких позајмица дошла у јеврејско-шпански из Цариграда преко турског; друкчије не бисмо могли да објаснимо њихов мали број у центрима словенског језика. Чак у јеврејско-шпанској колонији у Битољу грчки елементи нису тако многобројни.

Говорећи о страним примесцима у језику Јевреја на Балкану не треба заборавити словенске елементе којих не могу да се лише у језику којим се служе. Немогуће је саставити потпуну листу српско-хрватских речи у јеврејско-шпанском језику, јер у Босни, на пример, употреба словенских елемената је факултативна, као и један део турских елемената у јеврејско-шпанском у Цариграду. Међутим, има српско-хрватских речи у језику Јевреја из Босне које немају одговарајуће речи на шпанском. На пример: *slaáma* (шпанска реч „ража“ употребљује се у значењу „слама“), *gúzga* (гуска), *kúbila* (кобила); има затим укрштавања између шпанских и српско-хрватских речи: *lúča* (ср. луч, шп. *lena*), *gáka* (ср. рак шп. *gana*). Друге српско-хрватске речи добиле су шпанске наставке: *grahíta* (грашак), *kuríag* (копати). Исто тако од утицаја југословенске средине долази да шпански Јевреји из Босне изговарају преднепчано турско *k* као *ћ* (ћоше).

Најзад, треба додати да је и италијански језик исто тако дао већи број израза шпанским Јеврејима, који су од времена њихове емиграције из Шпаније одржавали живе трговачке односе са више италијанских градова, нарочито са Анконом и Венецијом. Али ни италијански елементи нису распоређени подједнако у свима јеврејско-шпанским центрима.

На завршетку овог сумарног прегледа језика балканских Јевреја потребно је додати неколико речи о њиховом фол-

клору. Мислимо најпре на приче („konsežas“), на романсе и на пословице. О томе постоји више публикација. Више приповедака је објављено, са фонетичком транскрипцијом, у монографијама које смо навели у овом чланку; остаци романсе шпанског порекла које су се сачувале међу шпанским Јеврејима и пословице имају велику вредност нарочито за хиспанологе. Поред тога може се претпоставити са сигурношћу да су сви ови елементи усмене традиције измешани и обogaћени источњачким елементима. Вредело би анализовати већ објављене приче, збирке пословица и романа да се издвоји оно што је у њима шпанског порекла од онога што је ушло преко балканског света. Али овај посао треба тек отпочети.

Сефардски свет, чија су средишта била повезана за више од четири века везама исте вере и истог језика, сасвим је изменио изглед у наше дане. Целокупан њихов живот био је надахнут религиозним духом који се одржавао истоветном организацијом њихових заједница. Нема ничег световног у њиховом духовном животу, осим усмене традиције на шпанском језику о којој је било речи раније. Али овај свет био је врло слаб да се одупре утицајима Запада који су се почели осећати у другој половини XIX века. Јеврејски светски савез у Паризу био је себи ставио у задатак да уведе француски језик и васпитање међу балканске Јевреје. Прва школа савеза била је основана у Солуну год. 1848. Ова активност настављена је са одличним резултатима у различитим центрима Истока. Међутим, обнова националног живота код балканских народа отворила је нове путеве Јеврејима из тих земаља. Уживајући већ више од пола века сва грађанска права, они имају слободан приступ у све области друштвеног и културног живота балканских народа. Јасно је да је то почетак нове асимилације балканских Јевреја — последица рашчлањивања, лаганог али сигурног, једног света који смо летимично приказали у овом чланку.

О румунском књижевном фолклору

Историја прикупљања румунског фолклора не разликује се много од историје тога посла код осталих народа на југоистоку Европе. Ипак код Румуна има она извесне карактеристичне црте. Скоро свуда пажња скупљача била је посвећена народним песмама и причама. Исту појаву видимо код Румуна око половине прошлог века. Али огледа из других области фолклора било је код њих већ и раније. Прећи ћемо преко примедаба и опажања румунских кроничара или страних путника којима су били пали у очи извесни обичаји или су забележили неке занимљиве традиције. Али треба на сваки начин поменути Димитрија Кантемира, који нам је у својој „*Descriptio Moldaviae*“, написаној 1716, дао читаво мноштво драгоцених података о обичајима, празноверју и животу народа којим је владао. Сто година доцније (1817), Ердељац Василије Поп штампао је у Бечу тезу за докторат медицине, посвећену искључиво погребним обичајима код Румуна. Овај рад, на жалост врло мало познат, превазилази обим народног фолклора, пошто у то време ни један други модерни народ није имао студије о својим погребним обичајима. На тај начин, Поп је иницијатор овог рада, и заслужио је да му се да место у општој историји фолклора.

Тврди се да је Г. Асаки, један од најзначајнијих претеча модерне румунске литературе, био у вези са Вуком Карацићем и да му је овај, у Бечу 1823, дао више румунских народних песама које је сам био сакупио. Као карактеристику историје румунског фолклора, наводимо даље име скромнога ђакона Антона Пана (1798—1854) који је као прави фолклориста, „и не знајући да је то“, скупио и објавио много народних песама и пословица.

Прави рад на скупљању народне књижевности почиње и код Румуна, под утицајем романтизма, око половине прошлог века. Когалничеану, Негруци, Русо и Александри дају се на

посао скупљања народне поезије после 1840. Њихов рад очевидно претставља и велику акцију националне пропаганде. Значајна збирка Александри-а, објављена 1852—1853, има великог одјека и у земљи и у иностранству, где је преведена на више језика.

Румунска Академија, основана 1866, није могла остати равнодушна према раду на скупљању фолклора. Она увелике проширује акцију отпочету у тој области, објављујући више збирки народне поезије и установљујући награде које додељује за многе теме фолклора поднете на њене конкурсе. Ова активност постаје још већа са уласком у Академију ученога Б. П. Хаздеу. Он је прави оснивач упоредног проучавања фолклора код Румуна. Два велика кестионера — списка питања — која је он саставио, један општи, други о правним обачајима, прикупиће обиман материјал, који претставља драгоцен извор информација за испитиваче румунског фолклора. Захваљујући иницијативи Академије, организоване су и објављене три велике монографије о најважнијим добрима људског живота: рођење, брак, смрт. Ове монографије су дело свештеника С. Ф. Мариана. Долази затим монументална монографија Л. Шаинеану-а (1895), посвећена румунским народним приповеткама, проученим напореда са приповеткама суседних народа; затим велика збирка пословица у десет књига, од И. Зане. У г. 1908 Академија је отпочела једну нарочиту серију посвећену потпуном испитивању и скупљању етнографије и фолклора румунског. У тој колекцији објављено је до 1930 год. 40 свезака са пуно драгоценог материјала.

У то доба и појединци се занимају фолклором. Г. Дем. Теодореску (1895), и Гр. Точилеску (1900) објављују обилан материјал. М. Гастер запажен је по својим озбиљним испитивањима књижевности румунског народа. Адвокат А. Горовен објављује, у сарадњи са неколико учитеља, један часопис („Sezatoarea“ — *Седелка*), посвећен искључиво фолклору. У 1929 тај часопис закључио је свој рад објавом XXV књиге, са детаљним регистром. Други фолклорни часописи следоваће примеру А. Горовен-а. Спомимо нарочито онај коме је директор одушевљени фолклориста Тудор Памфиле-а. Охрабрени од ових часописа многи учитељи дају се на скупљање народног фолклора.

На тај начин скупља се богат материјал, који није увек добро одабран, нити се објављује под најповољнијим условима.

Професор Овид Денкусиану уноси нов дух у ову област. Већи број драгоцених и документованих студија, збирке интересантне грађе и курсеви које он држи на Универзитету у Букурешту, сведоче о том новом духу. Његов часопис „Grai și Suflet“ (*Реч и душа*) објављује бројне студије и драгоцен материјал. Уз помоћ професора И. А. Кандрее, он је основао школу добро спремљених фолклориста, од којих треба да споменемо бар Т. Папахациа и И. Диаконуа.

На предлог професора Секстила Пушкаринуа, Румунска академија основала је „Архив за фолклор“, чији је циљ да организује скупљање фолклора на научним основама. Седиште „Архива за фолклор“ је у Клужу, у Музеју румунског језика, а под дирекцијом је писца овог чланка. „Архив“ шаље списак питања интелектуалцима у провинцији, па се најбољи одговори награђују годишњим наградама. Исто тако он организује анкете специјалиста. Тако прикупљен материјал класификује се и ставља на расположење истраживачима, румунским и страним. „Архив“ публикује такође и свој „Годишњак“ од кога су изишле досад две књиге са текстовима, студијама и једном подробном библиографијом румунског фолклора. Тако у Клужу од пре неколико година функционише „Архив за фолклор“, додељен „Етнографском музеју“.

У истом месту учињен је пре неког времена покушај да се оснује „Румунско етнографско друштво“ (1923). Нажалост, друштво је убрзо морало прекинути своју активност, која је пуно обећавала.

„Румунски социјални институт“ у Букурешту, који се налази под дирекцијом професора Д. Густиа, има такође једну секцију посвећену проучавању села. Последњих година, та секција је методички скупљала и објавила, у свом годишњем извештају, обилну и драгоцену фолклорну грађу.

Тако у последњим деценијама, може се рећи да је проблем скупљања и проучавања фолклора ушао у период рада, озбиљног и пуног обећања.

Румуни су народ пастира и земљорадника. Имају стару националну културу и врло интензиван сељачки живот, који се у извесним крајевима очувао неокрњен све до наших дана. Та моћна традиционална цивилизација објашњава велико богатство румунског фолклора. Овај фолклор остао је већим делом непознат иностранству, пошто је већина збирки објављена само на румунском. Што се тиче обичаја, празноверја и

магијских обреда, врло интересантних због њихове старине, тешко је утврдити њихову оригиналност, јер идентичност људске природе, појачана идентичношћу животних прилика и средине образовали су скоро на исти начин фолклор свих народа који живе у великој области јужноисточне Европе.

1 — девојка из Ердеља, 2 — сељаци из округа Сагараш.

Не може се то исто рећи о поезији. Истина, и предмети балада — народних песама — прелазе често од једног народа другом и може се навести више предмета врло сродних и врло сличних код разних народа јужноисточне Европе. Изгледа да су Румуни први запазили и забележили заједницу предмета балада, својих и других балканских народа. Тако, око 1866, у

свом другом издању народних песама, примећује Александри, за више тих балада „да су исти предмет обрађивали и народни песници код Срба“, а завршује закључком да „исто празноверје постоји на обема обалама Дунава“. Нешто доцније (1885), Дем. Теодореску отишао је и даље и дао читаве преводе сличних балада балканских народа, балада које је нашао у збиркама Пасов, Талви, Бесонов и Миладинов. Хаздеу је од 1870 објавио студије о тим сличностима, Шаинеану наставља тај род студија које, што су ближе нашим данима, постају све обилатије и озбиљније.

Највише је проучен предмет оне лепе баладе која говори о људској жртви код подизања неке монументалне грађевине. Код Румуна, та балада прича о зидању једног славног манастира, код Срба о зидању једне тврђаве, итд. Друга заједничка тема балада позната је под именом „Леноре“. О том предмету само ћемо споменути скорашњу студију (1929) професора Каракостеа, који покушава доказати да тин брата који се враћа из гроба, својствен балканским варијантама, има по свему првенство испред типа вереника који се из гроба враћа, својственог варијантама код народа на северу Европе. У том погледу румунски крајеви изгледа да имају пресудан значај јер, по свој прилици, борба између те две теме, теме вереника и теме брата, одиграла се у овим крајевима а не на бугарској територији. Сличне борбе одиграле су се и код многих других тема. Али румунска балада не интересује толико својим темама колико начином како су оне обрађене. „Румунски народни песник“, тврди професор С. Пушкариу, „лишен је правог епског талента“. На место тога он је обдарен јаком наклоношћу ка лиризму, који њим господари и кад прича или кад описује. Његово осећање склада је истински знатно, као и дар да се ограничи на оно што је битно и карактеристично. Он познаје вештину да изрази на начин кратак и прегнантан оно што је запазио врло извезбаним чулом, или да створи симбол од једне слике ретке песничке лепоте.

Ове тврдње налазе необично верну илустрацију у балади са насловом „Miorița“ (Мала овца). У тој балади ради се о једној потресној пастирској драми, која приказује борбу пастира различитог порекла. У истини, ова балада изгледа да је само песничка транспозиција обичаја при погребу младих људи, обичаја познатих и код других народа европског Југоистока. Радња баладе: два пастира договоре се да убију трећег богатијег од њих; посредовање чудотворне овце — она открива ту заверу

свом господару који је у опасности — претставља секундаран елемент у песми. Битно је начин, на који пастир посматра смрт и како изражава своју последњу вољу очекујући свој блиски крај. „Сва пажња песника“, тврди Пушкариу, „упућена је на стварање једне пантеистичке слике смрти, дочаране најпростијим сретствима, у стиховима од пет и шест слогова, са песничким инстинктом коме налазимо равна само код највећих мајстора уметности“.

Додаћемо да „Miorița“ има многобројне варијанте, и раширена је још и данас по целој румунској земљи. Пева се и о Божићу у облику црквене песме. Мада су некипут сличне балади, те божићне песме имају религиозан карактер. Али древни пастирски живот Румуна игра важну улогу у тим божићним песмама. А песме које се певају на нову годину садрже праву апологију земљорадње.

Лирску поезију претстављају на првом месту „doînas“. Стихови, као и мелодија овог рода песама, чије се име налази само код Литванаца, јесу карактеристична румунска творевина. „Doînas“ певају поглавито „дор“ — реч коју је тешко превести а значи једно стање сањарија, меланхолије, носталгије за отсутним драгим и осећање усамљености. Многе „doîne“ које почињу са „Зелен лист“... сведоче такође о дубоком осећању природе код румунског сељака. То осећање опева се и у „Miorița“, и чини се да и оно претставља једну карактеристичну црту народне поезије румунске. Поред овог осећања, многе песме посвећује румунски народ хајдуцима, и оне се не разликују скоро ни мало од песама које славе клефте код Грка, или хајдуке код Срба и Бугара.

Додаћемо још неколико речи о румунским народним приповеткама. Скоро је немогуће установити шта је истински национално румунско у „ризници народних прича овог народа, коју једва да може надмашити богатство неког другог народа“, како се изражава славни фолклориста А. Шулерус. Ипак, и у области ових народних умотворина, чије је обележје баш у том недостатку националних елемената, могу се распознати, ту и тамо, црте које су одјек древног живота румунског сељака.

Споменимо још „strigături“, кратке импровизације, неки пут у облику правих дистиха, пуних живости, ироније, хумора и финог посматрачког духа.

Упркос сличностима и тесним еродностима са балканским фолклором, румунски фолклор има карактер свој и особен.

Грчка народна уметност

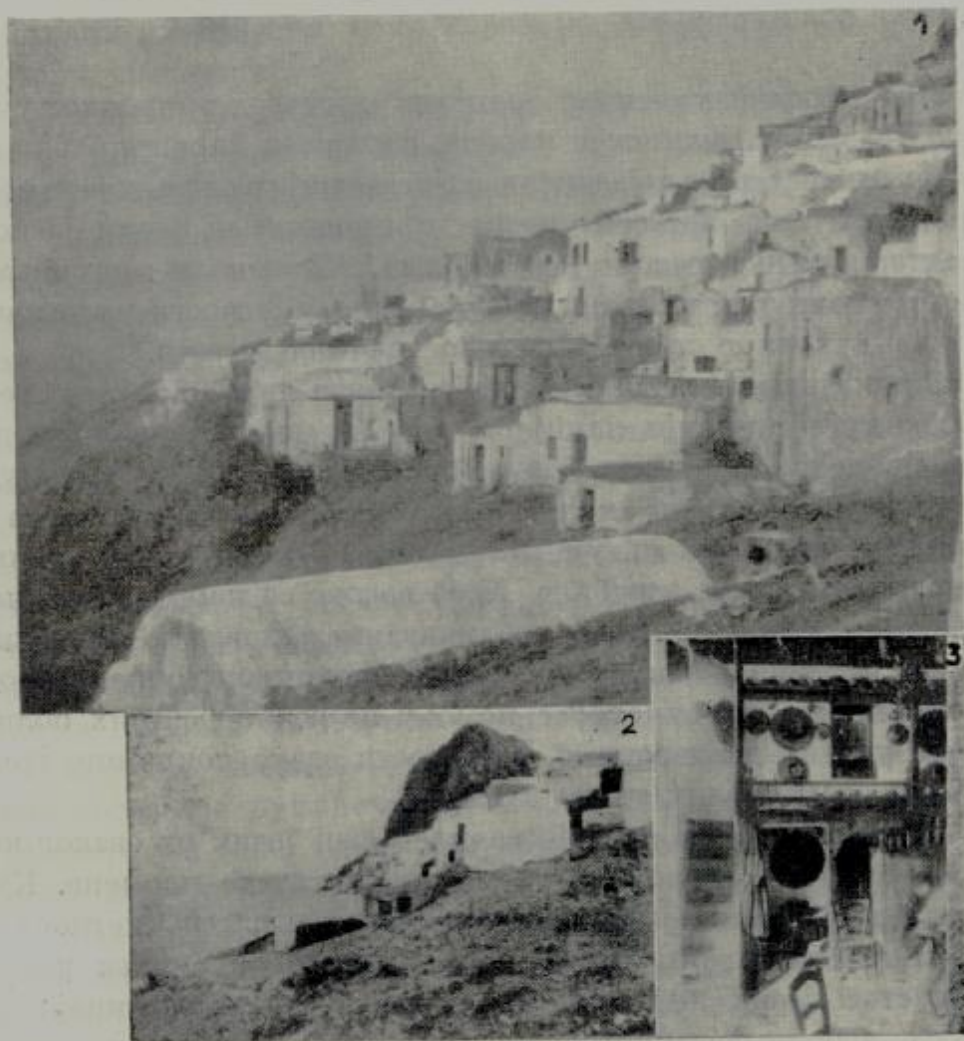
Грчка народна уметност, спонтани производ природног уметничког осећања јелинског народа, изражава карактер и нарав народа и претставља један од најискренијих изражаја његове душе. Као што народне песме, приповетке и језик јасно и карактеристично сведоче о осећајима, тежњама и менталитету јелинског народа, тако и дела народне уметности носе печат његовог духовног стања и његовог начина живота.

Грчка народна уметност није ништа друго до продужење непрекинуте историје нације и зато и међу савременим шарама наилазимо на врло старе обрасце који потичу из најудаљенијих епоха грчке културе. Та чињеница доказује да се техничка традиција и уметничка стваралачка снага грчког народа никад нису изгубиле. Кроз векове се народна уметност слободно развијала, њено уобличавање условљено је колико општом средином толико и особитим богатством грчке природе. На тај начин ова уметност помоћу најразноврснијих облика и боја, успева да изрази и особености сваке покрајине грчке земље и сваки облик грчке културе.

Јелински народ, који је сачувао свој језик од сваког кварења, бранио је и своју уметност против сваке промене. Када кажемо да је грчки језик остао нетакнут и да се уметност сачувала у свој својој чистоти, то не треба разумети као да уметност и језик нису претрпели никакав туђи утицај; али они су успели да прераде све оно што је долазило споља. Заиста, животне потребе, навике и животни услови остали су у основи увек исти; услед тога је уметност могла да присвоји све иностране елементе које је била присиљена да прими и да их обележи печатом своје оригиналности. Зато се снага грчке народне уметности ослања на традицију и на сам живот расе.

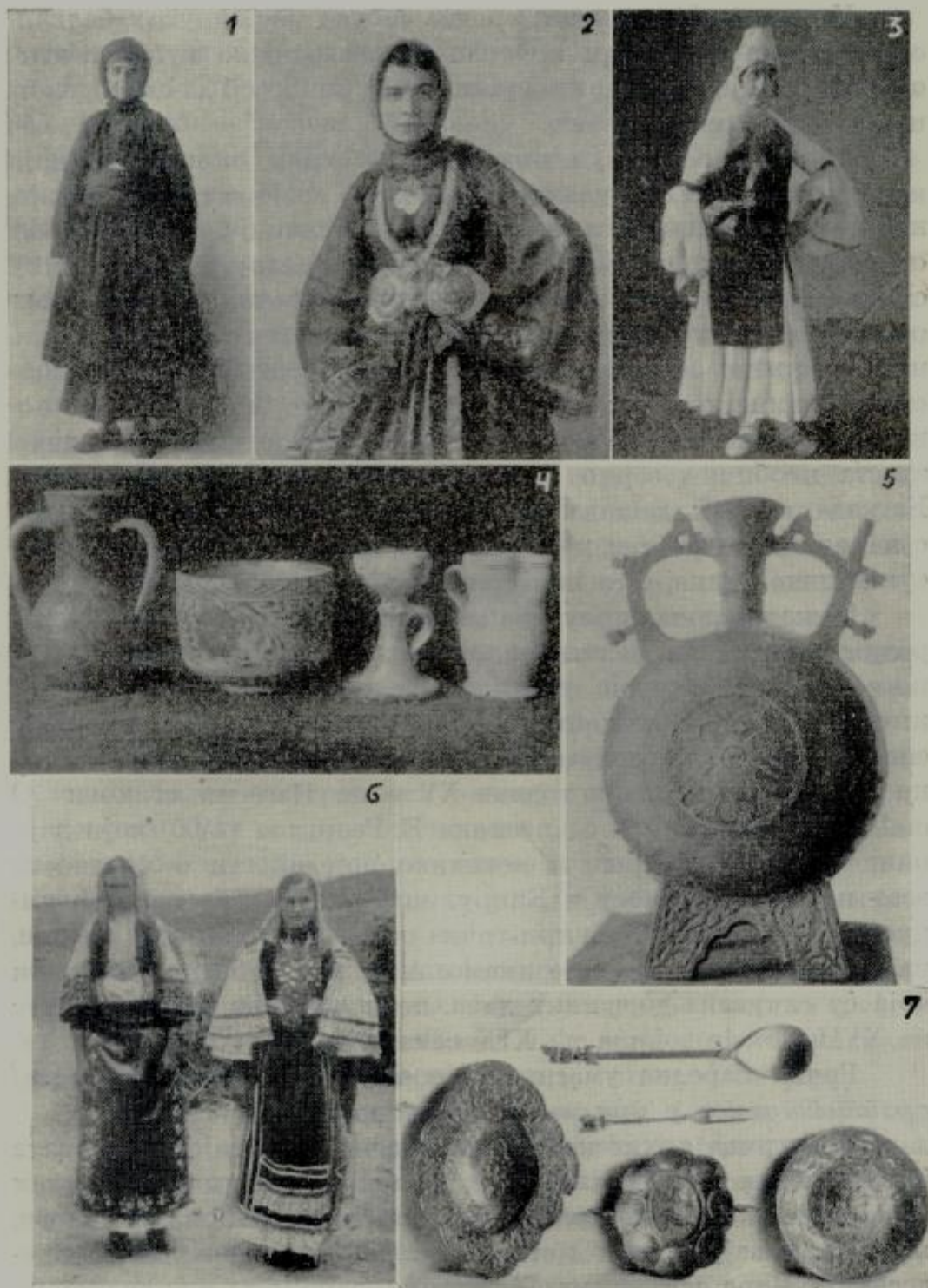
Својим географским положајем између истока и запада, Грчка прима два утицаја. Источног утицаја на грчку уметност било је од најстаријих времена; налазимо га у свим епохама, све до наших дана. Западни утицај датира од франачке епохе,

тј. од времена када су се креташи настанили у источном базену Средоземног Мора. Али тај западни утицај, и нарочито утицај италијански, појављује се у првом реду на оним грчким острвима, где и данас има италијанских колонија и где постоје католички манастири. Тај се западни утицај најјаче види на

1 — куће на острву Анафи, 2 — куће на острву Скиросу,
3 — унутрашњост куће на острву Скиросу.

чипкама и везовима, који су верне имитације чипака и везова италијанских. Што се тиче турског утицаја, доцнијег по времену, он није ни у чему могао да измени грчку уметност, јер је грчки живот у току година које су следиле паду Цариграда, само продужење византијског живота. Услед тога, и архитектура и уметност тих последњих епоха само одржавају традицију.

1 — ношња старе жене из Трикериа (у Тесалији), 2 — девојачка ношња из Трикериа, 3 — Ношња из Дринупоља (Епир), 4 — вазе од керамике из Сиклада, 5 — суд од олова, 6 — Саракачанке у народној ношњи, 7 — златарски модели.

Новогрчкој уметности сродна је уметност других балканских народа која води порекло од византијске културе што, очевидно, није спречавало сваки народ понаособ да својој уметности да сопствени печат.

Грчка народна уметност, упркос свих општих утицаја које је искусила, сачувала је побожно своје старе традиције, као неко несвесно наследство. Али те традиције, које су такође стварале дух који је покретао грчку народну душу, биле су са своје стране опет под утицајем географских и климатских особености Грчке. Познато је да географски и климатски услови, начин живота, обичаји, сродности између разних крајева, инострани утицаји обележавају уметност сваке области, сваке покрајине, сваке жупе, сваког села, тако да се те локалне разлике, заиста необичне, верно одражавају на историји становника. Каткада се чак дешава да се то локално обележје подудара с наречјем покрајине и да се често, тамо где је језик претрпео сукцесивне утицаје, то исто догодило и са уметношћу.

Нажалост, за проучавање живота Грчке и њених народних традиција, релативно су ретки документи који се односе на дела народне уметности у прошлости; па и обавештења која ти документи (брачни уговори, други нотарски списи, описи страних путника итд.) пружају, нису довољна, јер не иду даље од првих година XV века. Извесни стихови „О епидемији на Родосу“ од песника Е. Георгила (1500) који дају опис везова са острва, и неколико појединости о уметности веза на Родосу, Хиосу и Кипру, што их је дао неки француски путник који је та три грчка острва посетио 1550 године, најстарији су подаци које имамо. А од дела народне уметности која су сачувана до наших дана, нека су, прва по датуму, тек из XVII, док је већина из XIX века.

Грчка народна уметност нарочито је изражена у *сеоској архитектури* и у *примењеној уметности*.

Новогрчка архитектура, продужење византијске, сачувала је, у многим крајевима Грчке, прави тип античких грчких грађевина. Како су географски, климатски и историјски услови, који управљају животом становника на обалама источног Средоземног Мора, готово свуда исти, природно је да и архитектура и унутрашњи размештај њихових кућа имају заједничких прта. Али развитак архитектуре куће врло је присно везан за развитак домаћег огњишта. И ту начин и услови живота једне породице утичу на облик и изглед породичног станишта. Уко-

лико расту потребе и благостање породице, распоред куће постаје богатији и сложенији. То нам и допушта да утврдимо разне типове грчких домова. Северни и јужни тип, поред свих разлика, исте су основе. А између кућа, како на северу тако и на југу Грчке, најраскошнији тип, наиме тип звани *архондални*, води порекло од сељачке куће чији је он природан изданак. Но најрепрезентативнији тип куће грчке народне уметности, онај који заслужује да се њиме нарочито позабавимо, јесте тип сељачке куће у јужној Грчкој и на острвима.

Острвски и егејски тип, више или мање једноставан или сложен и са извесним варијантима у спољашњем распореду преовлађује на свим острвима Архипелага, као и по северним Спорадима, Додеканезу, Сикладима, Самосу, Хиосу, Митилени, па и на Криту, Кипру, итд. Тај исти тип се сусреће често и на грчком коини, у Епиру, Тракији, Македонији. Уопште, егејска кућа се састоји из једног правоугаоног простора раздељеног у дну или са стране на неколико одељења, са малим двориштем с лица. Тај тип кућа потсећа много на античко, па чак и на преисториско доба, с том разликом што се у тим новогрчким кућама огњиште не налази у средини него је смештено крај зида и има отвор кроз који дим излази напоље. Саобразно са општим развитком, који је ишао за већом удобношћу и који је тежио бољем унутрашњем распореду, огњиште је уклоњено са средине куће и прислоњено уза зид. Међутим, још и данас, постоје извесне куће у Грчкој где се огњиште налази у средини одељења, сасвим као у античко доба. Острвске куће, у својим општим линијама, саграђене су све на исти начин једноставно као што је и живот становника једноставан; то је доказ за хомогеност острвског становништва. Свуда се сусреће исти тип грађанске или сељачке куће, једноставне куће, тј. са једном прилично великом собом. Али постоје и двоструке куће, тј. на спрат.

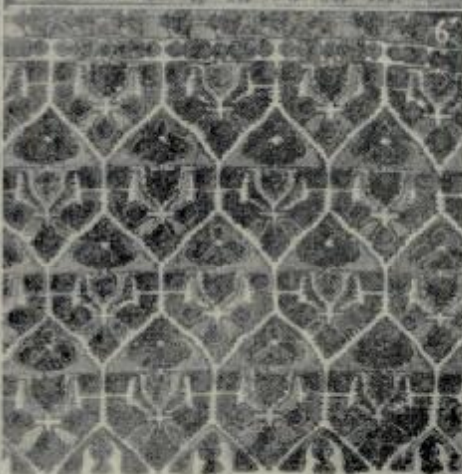
Горњи спрат је распоређен тачно као и доњи. Спратови су међусобно спојени једино споља, помоћу камених степеница. Спољашност куће врло је једноставна; она не трпи никакав украс и има само мало отвора; кров, раван и необична изгледа, у облику терасе, сав окречен, личи на сасвим белу коцку. Унутрашњост, иако је њен општи распоред свуда исти, показује на разним острвима локалне разлике и варијанте. На неким острвима, као, на пример, на Родосу, Аморгу, Криту итд. чак се свако село разликује по нарочитом украсу унутрашњости куће. Често се примећују исте варијанте на два суседна острва

(Аморго, Анафи и др.), а каткада и на два острва која су удаљена једно од другог (Самос и Егина). Унутрашњост је разделена, по ширини или дужини, на два једнака дела, и то дрвеном преградом која се уздиже на 1 или 2 метра од пода, а каткад допире и до крова. Та дрвена преграда, у висини од неколико метара од пода, чини један други спрат од 1 до 2¹/₂ метра дубине, заузима једну страну куће и служи породици као соба за спавање. Уређење тог дела куће, названог *диваном*,

1 — коло у Мегари, 2 — девојка из Румлука у Македонији,
3 — једна свадбена сцена у Румлуку.

главно је обележје острвске куће, особеног облика и с резбаријама у дрвету. Као и остали намештај, исто и у скромној острвској кући и у архондалном стану, постеља заузима одређено место. Цео намештај, клупа, оџак, ормани, орманче с преградама за посуду где је смештена тестија за воду, иконостас, рафови, велики ормани с резбаријама, и др. чији су називи, облици и нарочити украси различити у појединим местима, природно се слажу са унутрашњим украсима и чине, са архитектуром, својственом сваком крају, савршену и складну целину. Унутрашњи украс кућа, час примитиван час врло раскошан,

1 — вез са Крита (јастуче извезено са свилом на платну), 2 — сребрни накит, 3 — везови из Епира (детал), 4 — везови из Епира (јастуче), 5 — везови са острва Скирос (јастуче), 6 — везови са Атике (рукав од блузе).

с намештајем који чини целину са зидовима, претставља образац кућног украшавања, самоникао, занимљив и прилагођен савременим потребама, и може да послужи као потстрек за унутрашње уређење и украшавање како га схвата савремена архитектура. Према ономе што смо изнели види се да у грчким кућама покретни намештај заузима врло мало места; своди се углавном на дрвене сандуке с резбаријама, на клуче, столице, столове и разне кућне предмете.

Један од разлога што се код грчких кућа сачувао традиционални карактер, јесте то што сељаци најчешће сами граде своје куће које претстављају њихову главну имовину. Они сами спремају грађу и преносе је на градилиште, на магарцима и мазгама. Каткада најбогатији од њих најме сељаке који се, између осталих својих послова, баве и зидарским занатом. Многи од тих грађевинара, које у Грчкој зову мајстори-зидари, врше и скулпторско и сликарско украшавање куће. Често су и унутрашњи украси заједно са оригиналним резбаријама, о којима је била реч, њихово дело; па и данас још, у многим крајевима, тај посао врше сељаци кад им пољски радови пруже слободна времена.

Како се уђе у кућу, уређену, увек чисту и спремљену, коју често саме жене крече, добија се леп и пријатан утисак. Ту је све једноставно, све смештено с лепим осећањем згодног и лепог; па и уређење грчких кућа изазива више него ишта друго, идеју складности. Резбарије, разни кућни прибори, тканине и везови који служе за украс куће, и код којих су тип и употреба одређени стилем самих кућа којима су намењени, дају, распоређени са укусом и логичким редом, стану складан и лепо уређен изглед.

Међу кућама које су надживеле разне катастрофе, најстарије потичу из средине XVII века; остале су млађе, али је већина саграђена отприлике пре стотину година. А и данас још има крајева, где се куће граде по истом моделу, било што европска цивилизација ту још није продрла, било што становници због конзерватизма, и даље држе до онога што су им преци пронашли.

Грчки уметнички занат изражен је у мушком и женском оделу, у тканинама, везовима, ситним накитима, резбаријама, керамици, металургији, златарству, шареним тканинама, итд.

Сељачка народна уметност којом се баве по селима сељаци ради сопствене потребе, очувала је традиционално обележје у

погледу технике и украса. У свом најчишћем облику она живи у селима која су административно и економски најзабаченија, дакле најудаљенија од спољашњег света. Ту је та уметност сачувала најстаријски облик; то нам даје могућности да пратимо развој кроз који су прошли њени вазантијски и источни елементи. Народна уметност обухвата израду разних делова сељачког одећа, тканине, вунене и памучне покриваче, везове, кућни прибор, наките и све предмете којима се сељак служи у свом свакодневном раду (самари итд.). Народној уметности припадају и разни предмети које пастири праве за сопствену употребу, примитивним оруђима, а по исто тако примитивним обрасцима. Од производа народне пастирске уметности треба споменути дрвене чанке, преслице, кашике, сандуке и др.

Градска уметност води своје порекло од сеоске уметности. Потичући од ње, она се развија према животним потребама и везама са спољашњим светом и претставља облик више цивилизације. — Градску уметност негују највише занатлије у радионицама по градовима и средиштима појединих области; ту се праве многи предмети потребни за градски живот.

Ручни домаћи рад у Грчкој различит је према месним условима. Домаћа радиност је увек цвала у оним грчким крајевима где се туђа власт најмање осећала и где су становници уживали извесну слободу и сразмерно благостање, као у планинским крајевима и на острвима. У најбрдовитијим крајевима су привреда и домаћа радиност услед облика земљишта и из климатских разлога методичније организоване. Епирски и тесалски планинци нарочито се баве декоративном уметношћу.

Занатска уметност се развила у местима која су у исто време важна за извоз уметничких предмета. Ту су се нарочито развили: ткачка уметност, шарене тканине, резбарија и обрада племенитих метала. Одатле потичу најчувенији мајстори који су везли златом, кројачи, кујунције, резбари, пушкари итд., који су снабдевали својим производима цело Балканско Полуострво, као и народни грађевинари који се у Грчкој зову мајстори-зидари. Таква је била у Јањини одлична и чувена радионица Косте Бику (она је још постојала пре педесет година) где је израђивано годишње око хиљаду одећа везених златом, која су продавана по целом Балкану, све до Босне. Јањина је била неоспорно највеће средиште примењене уметности, да не спомињемо и друга исто толико важна средишта. Крајем XVIII и почетком XIX века тај град је у себи био усредередио

сав уметнички рад, јер је у исто време био прворазредно политичко и трговачко средиште. Каларићани, становници Епира, који су се после 1821 године растурили по осталој Грчкој и Балкану, били су одличне кујунције, и сви црквени и профани златарски радови били су њихов производ. Осим у крају око Пинда и у македонској области, златарски занат напредовао је и у другим деловима Грчке, па и на Кипру, и то у толикој мери да су кипарске кујунције постали стални лиферанти целог Блиског Истока, тим више што су они, да би привукли оријенталне купце, свој посао подешавали према захтевима сваке области у коју би извозили. Сви занати цветали су у Грчкој, и у многим крајевима било је великих радионица за израду тканина, везова, за керамику, ситан накит. Обделаваши свуда, они су достигли више или мање висок степен развита већ према томе у којим су се крајевима неговали.

Тканине везене на ђерђефу, разнолика одела украшена са хиљаду везених мотива, везене тканине за кућну употребу (чаршави, јастуци, пешкири), златарски предмети, резбарије, предмети од дрвета, од најједноставније чаше до пастирске преслице и сандука грађанина, земљано посуђе са шарама, предмети од бакра и бронзе сачињавају врло богату народну грађу.

Народна уметност је наравно неповољно осетила последице грчког устанка, али је са оснивањем грчке Краљевине почела да добија нови полет. Нажалост, тај полет, коме је много допринео двор првих грчких владара који су придавали велики значај народном оделу и све учинили да га уведу, дајући сами примера за то, био је заустављен лажним класицизмом који је почео да преовлађује, као и западном модом која се свуда брзо ширила. Али живо интересовање последњег времена које указују и удружења и приватни људи развијању грчке народне уметности оправдава највеће наде и наговештава њену сјајну будућност.

Живот и обичаји Арбанаса

Породица и друштвени поредак

Арбански породични живот сачувао је углавном верно старе индоевропске односе. Арбанска породица је још увек агнатска породична заједница. Отац је неограничен господар у кући; он решава о свима великим породичним питањима. Синови остају у очевој кући и после женидбе. Невеста се сматра чланом породице свога мужа. У брдским крајевима, као што је Пука, још и данас женину родбину називају само пријатељима. Од сродничких назива, многи су још индоевропско-арбански, као изрази за: отац, мати, брат, сестра, дед, баба, унук.

Скуп породица које воде своје порекло од једног заједничког претка, сачињава братство. Његови чланови не смеју се међу собом женити и удавати; у планинским крајевима они су узајамно обавезни на крвну освету; земља за обрађивање им је заједничка. Ово је од значаја за постанак арбанских

Лека Дукаџини

села, која су првобитно била села појединих братстава и у којима су и данас заједнички пашњаци и заједничко наводњавање. Ова чињеница је важна и за проучавање порекла арбанских назива места. Строга племенска организација постоји још увек код планинаца на северу; по свој прилици било је пре неколико векова исто и у Љаберији. Као што на северу постоји обичајно право, *Кануни и Лек Дукаџиниј*, налазимо његових остатака и у Курвелешу, нарочито у погледу крвне освете и кажњавања браколоства. У Подградцу о крајама ре-

шава народни скуп. И у Тетову још има остатака старог арбанског обичајнога права.

Рођење. У Арбанији се брак без деце сматра несрећним. Народна медицина познаје разна сретства за нероткиње. Бременита жена поштеђује се сваког тежег рада. У Мердиту и у околини Елбасана, она не сме одлазити у град на тржиште. Као свуда на Балкану, и у Арбанији рођење мушког детета изазива већу радост; неће се затрти род, и имаће ко да изврши крвну освету. Због тога се у Мердиту и у Малесији оно објављује пуцњавом из пушака. У северној Арбанији постојао је обичај да се с невестом иде пред олтар тек пошто роди првог сина. Лије се олово или се у ватру баца белутак, па се према облику гата кога ће пола бити дете. У Ђинокастру верују да ће се родити мушкарац, ако на крову захуче сова; ако закрешти буљина родиће се женско. И код Лужичких Срба крештаће буљине наговештава срећан порођај. Као и у Босни и код Аромуна, порођај се држи у што већој тајности, да не би зли дуси за њега сазнали и ометали га. Чим се дете роди, окупају га. У Елбасану међу со у воду, да дете буде мило и вољено.

Треће вечери по рођењу приређује се породична свечаност „*џогаче*“. Испече се један хлеб и ломи се над детињом колевком. Те вечери, верује се, прилазе три невидљиве жене колевци новорођенчета да решавају о његовој судбини. Последња међу њима одлучује. Ове три жене су старогрчке *моире* које се налазе и код старих Словена (*sudičky*). У Арбанији оне се зову *фати*, (према латинском *fatum*), а у Северној Арбанији *оре*. После ове церемоније хришћани крштавају децу. Мати и дете четрдесет дана после порођаја из страха од урока не смеју напуштати кућу.

Кад нека жена, поред свога детета, доји још и туђе, према арбанском и српском обичају та се деца не могу међу собом узети, него се сматрају као брат и сестра. Дете које лежи на поду не сме се прескочити, јер може престати да расте; исто веровање постоји у Сирији. Ако га човек ипак прескочи, он може поновити скок у обратном правцу и тиме поправити грешку. Ако дете постане падавичаво, онда му код Арбанаса муслимана, као год и у Сирији, — дају ново име.

У Малсији, Ђаковици, на Косову, у Тирани, у Курвелешу, као и међу арбанским муслиманима у Охриду и муслиманима у Босни, постоји обичај да један пријатељ куће или неки угледни човек први отсече прамен детиње косе. Овај обичај

значи вероватно да је дете одузето мајци и поверено очеву старању. Сечење косе обавља се у племену Хоти три године после рођења. Доба када се врши овај обред, није у свима крајевима исто.

Женидба и брак. Девојка се по спољашности и оделу у много чему разликује од удате жене. Девојкама је забрањено „шминкање“. Код Арбанаса у Италији удате жене носе женску кацу (keza) и појас (brezi). Појас је можда стара реминисценција на Венерин појас.

Углавном се на селу жене раније него по градовима, јер је потребна радна снага. Обичај је да се прво поудају сестре, па биле и млађе него браћа. Не гледа се радо да неко остане нежењен. Дешава се чак да нежењена момка, ако умре, жене после смрти (мртвачка свадба). Том приликом код Арбанаса, као и код других балканских народа, обуку покојнику или покојници њихово најлепше рухо и положи их на одар. У Елбасану се нежењену мртвацу меће венац на главу и натиче веренички прстен; са жењена мртваца, напротив, скидају прстен. С тим је вероватно у истом граду у вези и обичај да се умрлим девојкама и женама руке бојадишу кном (кџном), као што чине невесте.

Према арбанском обичају девојку не проси младић сам, него његови родитељи или родбина. Приликом зарука измеђују се, као и код Турака, прстени (nishán).

У планинским крајевима сачували су се трагови старог индоевропског обичаја отмице или куповине девојке. На некадашњу отмицу указују још свадбени обичаји код Арбанаса у Калабрији где младожења с наоружаном дружином упада у девојачку кућу и привидно силом одводи девојку која се опире.

Невеста се још и данас купује на северу, у Мердиту, у Ричи и околини Тепелене на југу, и у већини планинских крајева Арбаније. Исти обичај влада и у Маини (Мореји), где ће сличност обичаја са арбанским бити последица арбанске колонизације.

Код муслимана мираз се састоји у спреми невесте и поклонима младожењи и његовој родбини. Код хришћана се одомаћио туђи обичај да се даје мираз и у новцу.

Као и у Румунији, свадбе су обично под крај лета или с јесени, кад се сврше пољски радови. Код оба народа пази се да дан свадбе падне у време пунога месеца, јер се сматра да млади месец и уштап најповољније утичу на растење и напре-

дак. У то доба они су некада водили ратове и прослављали празнике. Још и данас се у Елбасану прерано рођење назива „рођењем без месеца“.

Млада се по правилу одводи у кућу мужевљевих родитеља. Обичај који влада код Грка, да се младожења прижени у тазбину, врло је редак у Арбанији. Стари је обичај, као и код

Бр. 1, 2, 3, 4 и 6 — народне ношње из Скадра и околине,
5 — муслиман и муслиманка из Скадра.

других индоевропских народа, да млада носи вео, и код муслимана и код католика.

Пре но што млада уђе у свој нови дом, у Ђинокастру је свекар или који рођак посипа пиринчем и новцима, да би била плодна у браку. У племену Хоти, место пиринча и пшенице, бацају јабуку преко куће. Јабука уопште игра знатну улогу у свадбеним обичајима балканских народа. Код Аромуна млада добија јабуку у коју су, према имовном стању, усађени сребрни или златни новци. У Србији младожења долази ујутро пред

прошевину својој вереници и предаје јој јабуку, окићену дукатима, коју девојка прима.

У Ђинокастру, пре него што пређе кућни праг млада мора да замочи прст у мед и да намаже капију; то је знак да она доноси у кућу мир и слогу. При уласку у кућу не сме додирнути праг, него га мора прекорачити, или је унесе. Овај обичај

Бр. 1, 3 и 5 — народне пошње у Северној Арбанији, 2 — Миридити при ручку, 4 — са једне свадбе у Скадру.

постојао је и код Римљана и других Индоевропљана. Међу Хотима и у селима око Елбасана млада, кад уђе у кућу, мора три пута да обиђе око огњишта које се налази на сред куће. Исти обичај постоји и код Словена и Литванаца. С обзиром на конзервативни карактер не само свадбених, него и свих других обичаја код Арбанаса, ово неће бити преузето од Словена, него се пре треба сматрати старим подударанјем арбанских обичаја са обичајима других индоевропских народа на северу. И арбанске тужбалице за мртвима показују, као што је показао Норберт Јокл, упадљиву сличност с литванским. Поред тога, познато је да је арбански језик сроднији балтичко-словенској групи него ма коме другом индоевропском језику.

Првог дана свадбе увече, код муслимана у Ђинокастру, младожења одлази у собу у којој се налази млада, да је види и да с њом игра. Притом га на степеницама сватови с десна и с лева ударају песницама у леђа. Ово би могао бити остатак свадбених обичаја код индоевропских народа који одговарају немачком *Polterabend*.

Прва свадбена ноћ пролази уз много јела и пића, у игри и песми људи и жена. У Ђинокастру младенци лежу заједно тек друге вечери. Сутрадан после свадбе у Ричи у Јужној Арбанији, и код Арбанаса у Италији иду на извор по воду. Ватра и вода играју најме важну улогу при рођењу и женидби, као животворне стихије. И у Грчкој је обичај да младу њена женска родбина води на бунар. Тога има код Бугара и Аромуна.

Код Арбанаса, као и код многих других старих и нових народа на Балкану и Истоку, прегледа се после прве брачне ноћи младица кошуља или чаршав. Тиме се утврђује да ли је била невина; на то се код девојака много полаже. Ако млада није била невина, онда је, не ретко, враћају кући родитељима. Али морална строгост код жена пре брака није у Арбанији никаква општа појава: љубав и полни однос пре брака није никаква реткост код жена у планинским племенима. То је обичај од старине: код старих Илира жене су уживале једнаку слободу пре брака, а Херодот прича то и о Трачанима. Исти обичај постојао је и код старих Словена и других Индоевропљана. Међутим, верност арбанске жене углавном је велика, и браколомство се кажњава врло строго. Занимљиво је да су се у Малсији сачували трагови старе гостинске проституције: тамо домаћин често пита у шали госта с којом би од жена

у кући желео да спава: да ли са супругом, сестром или ћерком. И овде, вероватно у шали, још постоји остатак старог обичаја.

У Арбанији влада углавном моногамија. Само у неким планинским крајевима има појединачних случајева полигамије. Ову Јокл сматра прастарим обичајем, а не тек источњачко-муслиманским утицајем. Ње је било код већине Индоевропљана, код Трачана, код илирских краљева и племића, код Индијаца, Персијанаца, Словена и старих Пруса. У забаченим планинским крајевима Арбаније постоји и моногамија уз конкубинат, са наложницама. У Мердити узимају другу жену када је прва жена нероткиња, када постоји нека сметња браку и код одвођења силом. Исти обичај постоји и у средњој Арбанији, а некад је постојао и у Бериши, на северу.

Услед патриархалности арбанске породице, женин је положај подређен. На селу мушка и женска чељад једу одвојено. Жена нема ни права наслетства. Али зато често иде у госте кући свога оца и браћа је обично богато даривају. У кући свога мужа, млада мора много да ради, и да буде смерна и предусретљива према целој породици, а нарочито према свекрви. Међутим, с временом, кад се ожени њен првенац, она постаје господар у кући. Она је мужу веран помагач у раду, а кад је потребно, она се уз њега и бори. На северу има и модерних амазонки, наоружаних жена у мушком оделу. Оне се обично не удају, учествују у скуповима мушкараца и рачунају се као мушкарци. Овде ваља још споменути да у Скадру има девојака које драговољно иду у калуђерице, али остају код куће. Напослетку, у Дебру и у другим крајевима постоји обичај узимања братовљеве удовице за жену.

Ваља истаћи да обичаји о којима је овде реч, све више ишчезавају услед ступања на снагу грађанског и кривичног закона, или се прилагођавају савременом животу. Тако су укинути полигамија и конкубинат и уведено је право жене на наслеђе.

Смрт. — Мртвацу најпре заклопе очи. Онда жене почну нарицати из свег гласа. Мртваца купа хоџа (код муслимана) или нека жена, према полу. Убрзо се соба напуни рођацима и пријатељима. Покојника полажу на носила и носе на гробље. У Дукадину облаче му најбоље одело и тако га полажу на одар. У Ђинокастру пребацују преко младих жена златом везене јелеке и хаљине. У Северној Арбанији мртваца брију, удесе му бркове, наоружају га дугом и кратком пушком и

посаде уз унутрашњу страну капије на дворишту, да сачекује оне који из саучешћа долазе у његову кућу, као да је жив. У Дебру, када пролази пратња поред неке куће, укућани испражњују пуне судове. И у Румунији том приликом покривају све судове с водом, јер је душа врло жедна воде и могла би да падне у неки суд и да се удави. И Словенци око Марибора и у Крањској просипају воду из свих судова када неко умре да не би *смрћ* попила сву воду.

Када положи мртваца у гроб, сваки баца прегршт земље на њега. Дају му и новца да може да плати превоз у други свет. У Шинавлашу код Драча ставља му се сребрн новац у уста, а у Малсији новац му се тура у руку. Овај је обичај дошао Арбанасима од старих Грка; у многим грчким крајевима још и данас постоји, а допро је некада и до старих Словена. Али најдирљивији моменат на погребу је нарицање. Тужбалице су често пута дирљиве песничке лепоте и снаге, нарочито код брђана и Арбанаса у Италији. Кад умре мушкарац, зову га по имену и позивају да се дигне из гроба: желе га његов мач, његов коњ, његово стадо, његови пријатељи. Као и код других индоевропских народа и код Арбанаса постоји нарицање у хору: једна жена отпева два стиха, а хор жена их понавља. Кад умре неки угледан човек, најме се још и нарочите нарицање; и то је стари индоевропски обичај. У Ђинокастру су некада доводили читаве хорове нарицаља из околних грчких села.

Општи индоевропски обичај су даће које се приређују мртвацу у част о поменима и парастосима. Овај обичај оснива се на веровању да покојникова душа учествује у гозби. У Ђинокастру и Тирани приређује се помен пет пута: три, седам и четрдесет дана, шест месеци и, најзад, годину дана после смрти. Ови су рокови доста распрострањени. Арбанска колонизација биће узрок што код Цакона на Мореји има делимичног подударња с арбанским посмртним обичајима. Муслиманке, уосталом, туже за покојницима и сваког петка. У планинским пределима жене у знак жалости секу косу, а мушкарци пуштају браду, као што су чинили и Римљани. Када неко умре у туђини, код куће приређују исте погребне свечаности, као да је умро ту; то је карактеристично за снажне осећаје за завичај и дом код Арбанаса.

Примитивна демонологија и празноверице. — Кад човек умре, његовом животу није крај. У Арбанији постоји

јако развијено веровање у бесмртност. У Елбасану верују да се душа враћа кући као лептир. У Ђинокастру о Бајраму се не сме ударати у гочеве близу гробља да не би мртви чули и постали љубоморни. У истом граду, када се бивша вереница некога покојника удаје, у вече после венчања сипају воде на његов гроб да се угаси огањ његове љубоморе. У Елбасану остављају мртвацу обућу да би могао да пређе дуги пут у онај свет.

Старешина породичне заједнице живи и после смрти, као заштитник куће. Ово веровање у Арбанији симболички се изражава тиме што се као и у старој и новој Грчкој унуку обично даје дедово име. Њега, у шали, и поштују као да је дед. Опште је веровање балканских народа да мртви живе као сенке, (арб. *hie*, буг. сениште, српхрв. сенка, сјен).

Што се тиче веровања у вампире, ту су Арбанаси и Грци под утицајем Словена. Арбанско *virkollák*, *virkvollák* долази од словенског *вукодлак*. И друга, претежно северно-арбанска реч за вампира, *lugát*, словенског је порекла. Вампиром називају мртваца који није иструнуо. На 40 дана после смрти он се диже и почиње да се приказује. Спава крај удовице, и она зачне. Исто верују и Срби и Бугари. У Елбасану зову *luggát* муслиманске мртваце који се приказују огромних ноката, умотани у своје мртвачке покрове, који прождиру што нађу и даве људе. У Северној Арбанији вампирима приписују и помрачавање месеца: вампири гризу и једу месец. Због тога Малисори пуцају на месец кад се помрачује. Слично веровање постоји у Румунији: некрштена деца иду на месец и глођу га. А када се помрачи, то је знак да га боли, што га ти „глодачи“ толико нападају. И код балканских Словена, као и код Руса и северних Германа верује се да на месец нападају два курјака, те се зато мрачи. — Да би се ослободили вампира, у Арбанији мртваца ископају из гроба и спаљују га. Занимљиво ја да је у Јужној Арбанији и Грчкој веровање у вампире исто; на исти начин врши се и заклињање вампира. С друге стране, и код Арбанаса и код Словена спојила се претстава вампира са претставом ваздушних духова.

У Арбанији и у арбанским колонијама у Калабрији приказују се и вукодлаци. У Грчкој се зову *каликанцарос* и појављује се у току дванаест светих ноћи, од Божића до Богојављења. У Арбанији се под вукодлаком често подразумева просто вампир.

Празноверје у Арбанији врло је разноврсно; називи појединих појава и приказа често су еуфемистички. Што је хришћанима и муслиманима анђео заштитник, то је Малисору без разлике вере *Opa*. Она га прати и штити док је жив. Име северноарбанске заштитнице јунака у боју, *Zâna*, налази се и код Аромуна (*dzinele*). Да поменемо још *Shtoizavallet* и *Gogól*, страшило за децу. Подземне лепотице (*e bukura e dheut*) сусрећемо и у Грчкој (*ἡ πεντάμορφη*), код Аромуна, Турака, Сираца и у Италији. Паул Кречмер сматра из језичних разлога да су оне пореклом из Арабије. Од осталих ликова арбанског празноверја ваља поменути и виле. Оне живе у планини, одакле ноћу долазе у куће и одводе лепе дечаке и девојчице да играју с њима. Ко им поремети весеље, умире на месту. Веровање и назив за вештице (*striga*) код Арбанаса је исто као и код Аромуна (*strigl*) и Грка (*στρίγλα*). У северној Арбанији, вештице су жене које убијају људе сишући им крв или једући им јетру. *Lubia*, у Бинокастру *mëmë lubia* (мајка *Љубија*), радо једе месо мале деце. — Зли водени дух зове се код Арбанаса *кулшедра*. Она тресе земљу, затрпава изворе, чуна дрвеће и угрожава људски род. Само људи надчовечанске снаге, тзкв. *drangbi*, могу ударити на њу и убити је. *Stihi*, *stihjó* замишљају се као крилати змајеви људска лика који бљују ватру. Код Арбанаса у Сицилији *stixi* значи змај, код Гега олуја.

Најзад, у народном веровању игра важну улогу змија. Она се у Северној Арбанији сматра чуварком блага. У Тирани се змијска кожа сматра као лек против падавице. Поред тога свака арбанска кућа има свога заштитника у облику једне дебеле шаренокоже змије, *vitore*. Кад у кући изумре мушка лоза, змија напушта ту кућу за навек. Змија се много поштује и код других народа. Кућних змија и змијских парова има и у немачким празноверицама, као и код средњевековних Јевреја. У старој Помпеји змија се сматрала као *genius patris familias*. И у Малој Влашкој постоји кућна змија (*șerpî de casă*).

Веровање у урокљиве очи раширено је у Арбанији као и по читавој југоисточној Европи. У Арбанији и Палестини ову силу имају нарочито плавооки. По арбанском и грчком веровању урокљив поглед погађа људе као и лепе коње и кобиле. Због тога се у обе земље пљује на лену децу, а Арбанас пљује и на нокте. Деци вешају кости од корњаче око врата и јежеве ноге о колевку, а код Аромуна око Битоља кртичине ноге. За одбрану служе и троугласте амајлије, као

на Истоку. Али најјаче средство је бели лук. Њега су за то употребљавали већ стари народи Истока, Грци и Римљани, а данас се њиме служе још Арбанци, Срби, Грци, Палестинци, Арабљани и у опште цео Исток. У Ђинокастру, ако некога погоде урокљиве очи, лече га псећом лобањом и бајањем.

Остали обичаји. — Крвна освета, стари индоевропски обичај, постоји још у планинским пределима Арбаније, мада је постепено потискује нови кривични закон. Нарочито је слава убити најугледнијег или најхрабријег члана убичиног рода. Међутим, као и код осталих индоевропских народа, постоји обичај новчаног откупа крвнине. Ако је крвна освета стала већ много жртвава, долази понекад до измирења. Праћен својим сродницима, убица одлази тада у кућу убијенога везаних очију и са ужетом о коме виси јатаган, око врата. После многих молби једне стране и упорног одрицања друге, најзад се помире. Треба споменути да је у Шали и Пулати домаћин заштићен од освете, ако има гостију у кући. Арбанцу је гостопримство светиња. Он је обавезан на крвну освету, ако му госта повреде или убију. Миридит поздравља госта при доласку и одласку пуцањем из пушке, и увреда је, ако гост не одговори на исти начин. Пред госта се износи најбоље јело. Њему у част обично се коље ован; на северу (у Малсији, Матји, Бушати) пред госта се ставља глава, а у Средњој у Јужној Арбанији, у Шпати, Валони и Либерији, реп. То се сматра као нарочита част. — Од других обичаја вреди поменути борбу петлова и лов са сокоlima у Тирани и Елбасану.

Општи преглед. — Арбански обичаји не чине никакву јединствену целину, него су само збир локалних обичаја који се међу собом јако разликују. Географски положај предодредио је Арбанију за пролазну земљу у оба правца: и између запада и истока, и између севера и југа. Овде су се сустрели и сукобљавали сви могући народи; отуда у начину живота и обичајима арбанског народа и има толико трагова најразличитијих утицаја. С друге стране, Арбанија је баш због свога положаја била увек расадник чисто балканских особина па су и други народи много примили од ње. Према томе, арбански обичаји пружају исту слику коју пружа и арбански језик.

Код арбанских обичаја можемо да разликујемо разне слојеве: а) преиндоевропски, б) индоевропски, в) старогрчки, г) римски, д) општебалкански, и ђ) османлијски.

а) Као и Грци у Јелаци, и арбански индоевропски претци нашли су на Балканском Полуострву једно преиндоевропско становништво са матриархалном културом, и делимиче су примили његове обичаје. Пач је изнео како су код илирских Ардијаца владале краљице, како су код илирских племена Либуерна жене имале изузетан положај и како је ту постојала полиандрија. Остатака ове преиндоевропске матриархалне културе има, према Јоклу, још и данас у Арбанији. То су мушке бабиње у Белешу, у пределу Думре у Средњој Арбанији. Тамо после женина порођаја леже у кревет муж као да је он породиља, и прима госте.

б) Главни део арбанских обичаја који прате човека од колевке до гроба (рођење, женидба, породични живот и смрт) свакако је наследство од индоевропских предака. Доказа за то даје поређење са обичајима других Индоевропљана. Хришћанска црква и овде је ишла за тим да искорени незнабожачке обичаје. Међутим, то јој је само делимично успело, јер они живе и даље, само у хришћанском обличју и под хришћанским називима. У Арбанији још увек постоји примитивна вера у разна божанства, које народ поштује под видом хришћанских светитеља. О односу ове религије према религији Трачана и Илира још се није начисто. Важна материјала за то има у народној поезији и бајкама, у примитивној демонологији и у обичајима. У Малсији певају у петостопним трохејима (који су вероватно постали под утицајем српскога десетерца) о делима легендарне браће Мује и Халила. Биће да они претстављају арбанску верзију божанске браће која помажу људима; њих срећемо и код Грка (Диоскури), Индијаца (Асвини), Германа и Келта. Важних података има и у арбанском календару. Светог Николу, кога познају хришћани и муслимани, можемо сматрати старим незнабожачким задушницама. Божић је првобитно био стари зимски празник код Индоевропљана, германски *Julfeier*. Због тога се у Ричи ноћ између 23 и 24 децембра проводи крај ватре која гори целу ноћ. На њу стављају три трешњеве гране које се, пошто мало нагоре, склањају и чувају. У Мердити Божић се празнује бадњаком и обредима који треба да донесу плодност. У Селити, кад се бадњак унесе у кућу, сви се дижу и вичу: „Добро дошао, бадњаче, пођи на ватру.“ С њим се поступа с највећим поштовањем; на нега се ставља и излива помало од сваког јела и пића. Овај обичај мисионари нису могли искоренити. И уочи нове године (о светом

Василију), као год и о Богојављењу, које у Љаберији славе и муслимани, мора целу ноћ горети ватра. У неким крајевима на југу прославља се, по старом римском календару, први март као нова година: тога јутра ударају људе и стоку дреновом граном, као симболом снаге и здравља. Деци везују по један тробојан конац (мартовски конац) око руке и око врата, да их штити од сунчанице. Такав конац употребљавају и Аромунци у Македонији. И Ђурђевдан је вероватно стари пролетњи празник, који је надживео разне верске промене. Њега славе сви Арбанаси, а држе га и Цигани. Тога дана у Северној Арбанији беру кукурек. И Аромунци празнују тај празник као дан буђења природе. Муслимани на Истоку празнују тога дана, уосталом, свеца Баба Едрелес.

Стари обичаји најбоље су очувани у планинским крајевима. У Шпати, у Средњој Арбанији, село Завалин слави 20 јула (по старом) свога заштитника, св. Илију. Он језди на белом коњу небом и отуда баца муње на кулшедру (аждају). Првобитно је за жртву силазио с неба јелен; сада свецу жртвују вола. И у Источној Србији и Бугарској св. Илија се сматра као громовник. У Северној Арбанији бог буре је *Шурди*. Уз то постоји у Арбанији и индоевропски бог муње и грома. Арбански бог *Перенди* такође припада породици индоевропских богова громовника. Католичка северна Арбанија и Валиш у Шпати славе 26 јула свету Петку (*Prëmtë* или *Prënnë*). Њу народ у Северној Арбанији назива богињом лепоте. На тај дан у Северној Арбанији жене се ките и мажу, свака износи по аван и ставља га преда се. Овај обичај, као и име Петка (е *prëmtë*, петак, *dies Veneris* код Римљана), указује на св. Петку као стару паганску богињу љубави. У Селти (Шпат) постоји обичај да се Богородици о Великој Госпођи жртвује крава. Тог дана се у Каваји и Тирани нероткиње свих вера купају код Драча у мору. Ако их прелије талае, — затрудниће. Овде је значајно што се Богородица поштује као богиња плодности, јер се ту њен лик стојио с ликом старе источњачке богиње плодности и љубави. Плодност која полази од морских таласа потсећа и на Афродитино рођење из морске пене. У Пастрешу (Шпат) празнују светог Мартина као заштитника који чува пастире и стада од вукова. У Ленги код Подградца Арбанаси и Аромунци поштују свету Марену, која се јавља при уштану, а коса јој пада до земље. Тако се под ликом светитеља и заштитника крију стари пагански култови.

Још се и данас приносе жртве; приносе их баш свештеници. Свечи се славе у свима приликама, при рођењу, женидби и смрти; сељак их слави да му благослове жетву, пастир да му чувају стоку. Ту има свакако прастарог веровања, јер обичаји се обично одржавају најдуже.

в) Као и језик и арбански фолклор примио је неке утицаје из старе Грчке. Арбанци су тада примили веровање у суђаје и обичај стављања новца у гроб. Дечак са стрелом у средњој Арбанији, који се појављује док невеста захвата воду са извора, (о чему смо већ говорили), потсећа на грчкога Ероса. Кербер живи у арбанској бајци о троглавом ису, који никада не спава и чува подземну богињу, Лепоту земље. Он се јавља и као псоглавац са четири ока, два с лица и два с потиљка. Полифема имамо у Шалу и Клементи као једноока дива људождера; он се, по каталонским најамницима из средњег века, назива *Капалани*. Бог морске буре зове се *Талас* што одговара грчком *θάλασσα*. *Маушија*, вила обучена у злато, коју поштују у Елбасану, вероватно је старогрчка Амалтеја коју су поштовали у Додони. Седмоглава огромна змија *кулшедра* у Тирани потсећа на грчку хидру. Исто тако постоји у Арбанији још и бајка о Персеју и Андромеди.

г) Велики утицај латинског језика осећа се и на арбанским обичајима. Напоменули смо већ како се народ још увек држи старог римског календара. Латинска имена носе и нека лица из арбанских народних веровања, као што су судбина (фати), кулшедра, дрангое, Ора, а, можда, и Зана. Ипак је вероватно да су то митолошка бића из предлатинске епохе; у већини случајева су само имена нова; али је и то ипак нешто изменило њихову бит. Још је важније то да је хришћанство, којим је у Арбанији, као и свуда, започела нова културна ера, пренесено у Илирију из Италије. С њим су прешле и нове хришћанске и претхришћанске церемоније, као и извесни обичаји заодевени у хришћанско рухо. Отуда за крштење, крштено и венчано кумство, венчање, многе сродничке називе, а нарочито за црквену терминологију постоје и код католика и код православних већином латински термини.

д) Важан је елеменат арбанског фолклора јединственост Балкана, чија је битност у узајамном утицају балканских народа. Што ближи начин живота у два народа, тим јачи су и ти утицаји. Зато су аромунски пастири у Арбанији и Епиру, а нарочито Фаршироту, много шта примили од арбанских па-

стира. У њих су слични обичаји при трези и о свадби, исти називи за одело и исти начин чешљања. Код оба народа пастири имају обичај да косу на темену дотерују у облику венца. Аромунци се држе обичаја побратимства међу собом или према Арбанцима хришћанима и муслимана. У Јужној Арбанији побратим се зове *vëllám*; тамо сам наишао и на посестриму (*motërmë*). У Северној Арбанији употребљују за тај појам словенски израз *побратим*, а обичај се зове *pobratinia*. Церемонија побратимљења састоји се у узајамном пијењу крви. Тамо има побратимства и између католика и муслимана; црква га узалуд забрањује. Побратим не убија побратима ни онда ако му је завео жену. У Северној Арбанији био је некада побратим дужан чак и да изврши крвну освету.

Поменућемо још неке заједничке пастирске обичаје балканских народа. Арбанци, Аромунци који живе у Арбанији и око Олимпа, као и Босанци и Херцеговци проричу будућност из плећке заклана овна (или кокоши). Може бити да су они овај обичај подједнако наследили од балканских староседелана. Исто вреди и за игру коскама код Румуна, Словена и Арбанаса; у јужној Арбанији та се игра зове *kóballi*. Вештина теовирања је заједничка Арбанасима, Аромунцима и босанским католицима, а волели су је и стари Трачани.

О словенском пореклу назива вампира већ смо говорили. И за патуљке постоје словенски називи. Остаци словенског утицаја налазе се још и у извесним називима празника.

Код Црногораца наилазимо на упадљиве сличности са обичајима Малисора: ту су племенска организација с барјактаром на челу, крвна освета с крвином и измирењем, жене ратници, итд.

Од Византије или од средњевековних и данашњих Грка примили су Арбанци доста народних веровања. Ту је, нпр., *Ламија* у јужној Арбанији, змијолико чудовиште које чува отете девојке, исто као у бајци о Андромеди. И демон куге, *kukúdhí* грчког је порекла, као и назив *мираи*, (од *μοῖρα*, изговори *мира*, „суђаја“) у Јужној Арбанији и међу Арбанасима у Атици. *Лаура*, женска авет у Тирани, биће да је што и грчко *χαῖρα*. Арбанаси у Италији који су делимично прешли из Грчке, сачували су обичај бацања дискоса. То ће бити грчки утицај као што га вероватно има и у мноштву надимака међу Арбанасима у Сицилији, у Пјана деи Гречи. С друге стране сигурно је да су епирски Грци примили понешто од начина

живота и мелодија народних песама од јужних Арбанаса. Тако код њих постоје арбанске игре »арбанишко« и »цамико«.

Код свих балканских народа исте су свакидашње празноверице. Важан елемент јединства Балкана јесу, даље, опште прте, мотиви и лица народне поезије. Ту су прича о зидању Скадра, Ђоса, који се, уосталом, налази и у арапским и индијским бајкама, прича о Леонори и балада о малом Константину. У Арбанији се још увек приноси жртва при зидању (ован, петао). У свадбеним песмама младожења се често поређује са соколом, а невеста са јеребицом. При описивању женске физичке лепоте поређења су у многоме иста. Али ових појава има каткад и у Јужној Италији и Сицилији, а често пута и на Блиском Истоку, Сирији и Палестини. Ово је већином последица турског владања, премда није искључено да има и прастарих веза.

ђ) Последње заједничке утицаје у начину живота, обичајима и језику код балканских народа створила је турска владавина. Ислам је узрок да су код свих балканских муслимана исте церемоније при давању имена деци. Између рођења и женидбе настао је нов обичај, обрезивање, са посебним обредом који је такође заједнички. Обрезивање се у Арбанији и Турској обавља често у исто доба кад и нека свадба у кући. Исламски утицај довео је до покривања жена, али тога има само по градовима; у планини жене се не крију. Већ смо поменули измењивање прстена (*нишана*) приликом зарука. У интимном животу и козметици балканских муслиманки има очигледних заједничких трагова утицаја исламског Истока. Ноћ каносања, при удаји арбанске муслиманке, потпуно одговара египатском обичају. И верски празници исти су код свих балканских муслимана. Муслимански фатализам, који учи пасивној резигнацији и предавању судбини, претставља духовни утицај. Ваља ипак приметити да фатализам није успео потпуно да продре, јер не одговара активном духу Арбанаса. Ислам је, даље, допринео и формирању заједничких схватања код свих муслимана, па чак и појединих друштвених слојева, међу њима. Тиме се објашњава што муслимани из Северне Арбаније имају много додирних тачака са својим једноверцима из Црне Горе, Херцеговине и Босне у погледима на свет, у обичајима, па и у начину зидања кућа. С друге стране, свуда пада у очи грчки утицај на хришћане у Јужној Арбанији. Грчка црква још је више појачала тај утицај.

Напоследку, на Балкану још увек живе појаве из турског народног веровања. Тако у Арбанији, Србији и Бугарској постоји див, биће надчовечанске снаге, од турске речи *dīv*. Арбанаси зову вукодлака и *карканџол* (*karkanjól*). Све су то турски називи. Турског су порекла и *џери*, мушки планински духови код Гега на северу, као и *џуџимаџуџ* (*xhuxhimaxhuxh*), кенџи. Код свих балканских народа, најзад, сачувале су се и приче о Насрадин Хоџи и лик Црног Арапина. О џиновима већ је било говора.

Живот и обичаји Бугара

Бугарин, као припадник великог словенског племена носи у себи, разуме се, и основне духовне црте својих предака и, напоредо са својом сабраћом, развија старе културне особине наслеђене још из праотаџбине. Зато у основи свога бића, Бугарин личи на своје саплеменике, пре свега на Србе, Хрвате, Словенце, а затим и на остале Словене. Разуме се да су неједнака историјска судбина појединих словенских народа услед раздвајања, и стални додир са различитим културним областима и народима створили не мале разлике код свакога племена посебице. У даном случају од значаја је и антропогеографски фактор за постојање, стварање и ишчезавање неких црта. Он је и доста битан, јер претставља у великој мери основу на којој духовно културне појаве успевају или се мењају.

На Балканском Полуострву бугарски народ је нашао услове претежно за земљорадничко-сточарски живот; томе треба до извесног степена придодати и лов, искључујући углавном рибарство које је овде, на свима морским обалама и крај Дунава, било више у рукама других народности. Изузеци су сразмерно малобројни.

Зато и јесу најбоље сачувани и најбоље развијени обичаји својствени земљораднику и сточару. Одавши се скоро искључиво тој врсти занимања, Бугарин је развио своја схватања у томе правцу до знатног богатства, и јако је заостао у оним врстама занимања за које није било географских услова или потреба да се њима бави.

У вези с тим културно-географским условима у бугарском народу постоји и врло богато метеоролошко искуство. Прорицање промена у времену је елементарна мудрост за коју је народ још од давнина изоштрио свој ум. То му је било од користи при вршењу земљорадничких или пастирских послова. И ту имамо не само велик број локалних појава које су тачно проучене и почивају на искуству, него и типичних

веровања у вези са кретањем и стањем месеца, сунца, звезда, неба, или са понашањем домаћих животиња и птица. Наро-

1 — „старици“ (околина Казанлика), 2 — камила (околина Казанлика), 3 и 4 — „лазарке“ -лазарице из околине Софије, 5 — коледари из околине Софије, 6 — пеперуга (околина Татар-Пазарџика).

чито се гата о киши и суши; затим сељак се интересује за град, гром, ветрове и за трајање и хладноћу зиме. За формирање појединих схватања, особито оних која су типична, од помоћи су већ изграђени појмови о суштини неких природних појава, углавном оних астрономског карактера. Из сталне бригае око плодности усева произлазе многи обичаји чија је сврха да изазову кишу, ако је суша врло јака. Најјаче распрострањени и најтипичнији од тих обичаја су *Пејеруга*, (Додоле, Лазарице) и *Герман*.

Пејеруга се врши, кад се жели киша, између Лазарова дана и жетве. Једна девојка, сиротица, обавије се од главе до пете лишћем и травом. Затим је друге девојке воде од куће до куће; девојке певају, а она игра. За време игре домаћица је полива водом, а потом је даривају житом, хлебом и другим јелом (слика бр. 6). Песма је за ове случајеве свуда иста, са врло мало варијаната.

Ево, нпр., једне варијанте из Једренске Тракије:

Сирак Бога моли: Лети, Боже, гољам дажд,
 Да насеем просо, просо и пченица,
 да ни стори мајка ситен-митен колак
 през тенкото сито пресеано,
 е масло полеано, е сусам долеано,
 В црква да подадем, бјал колак да ловим,
 бјал колак да ловим и в кашти да појдем.

При даривању и поливању гата се, да ли ће скоро пасти киша или је неће скоро бити. Тај обичај, познат у свим бугарским крајевима под именом *додула*, нарочито је раширен на југозападу.

Други обичај се састоји у овоме: једна глинена фигура која претставља нага мушкарца полаже се у мали мртвачки сандук; опреме је као правог мртваца и оплакују је:

Умрјал Герман от суша,
 от суша за киша...
 Много здраве да носиш,
 Германе, Германе!

Изврши се погреб. Обичај је раширен по северној и западној Бугарској, све до Пловдива.

Од осталих обичаја, чија је сврха изазивање кише, ваља споменути *Крстионоше* и *Молебџија* које сусрећемо свуда. У исту се сврху употребљавају и животиње, па постоје обичаји: убијање жаба, разривање мравињака, обртање корњача итд.

Настојање да се сачувају усеви од штетних природних сила створило је и измислило знатан број календарских дана који имају неке везе са тим силама. Тако, нпр., празнују се, да би отклонили град, св. Евдокија (1 марта), прва Мартинова субота, св. 40 мученика (9 марта), св. Јеремија (1 маја), св. Герман (12 маја), св. Вартоломеј (11 јуна) и 7 Великих четвртака.

Многи пролетњи обичаји, почевши од божићних празника па све до Лазарова дана и Ускрса, у суштини одају жељу за добрим родом. Растење дужине дана, које по народноме веровању почиње од Андрејевдана (30 децембра по ст. кал.), праћа се обичајем да се кува и раздаје по селу жито, кукуруз и друго, да би уродила крупна зрна. Такви су празници: Андрејевдан, св. Варвара (3 децембра), Игњатијевдан и Бадње вече. О некима од тих дана, нарочито о последња два строго се пази на обичај „полазване“, (полажење). Тај се обичај састоји у том да се пожели добар род и обиље помоћу конкретних упоређења, — постављањем бадњака на огњиште и посипањем трпезе житом. Сви обичаји о месојеђу: *кукери*, *русалије*, *бабугири*, *сѿарци*, *ѿамали* и други, који се, уосталом, у разним крајевима само по називу разликују, имају битан заједнички елеменат, — значе жељу да будући усеви буду плодни. Та се жеља изражава било на тај начин што сами прерушени играчи просипљу жито било привидним извођењем радње орања, сејања и жетве. Од свих тих карневалских обичаја сразмерно имају најмање еротичких и аграрно-симулативних елемената тзв. ѿамали који претстављају камилу са главом од дасака или коњском лобањом а коју носе људи прекривени пољавама (на слици бр. 2).

И сама земљорадничка занимања садрже у себи много обичаја чаробњачког карактера, којима треба да се очувају зденути као и будући плодови. Време првога сејања с јесени или с пролећа постало је прави празник рада. Највише је постао симболом прве сетве св. Симеон Столпник (1 септ.). Ту је, разуме се, не малу улогу играла и народна етимологија (Симеон-семе). Обучени у чисте хаљине, орачи тога дана носе један део семена на молитву у цркву, а после тога са искићеним колима и воловима возе се на њиву. У ту сврху неопходна је нарочито испечена пита од чиста пшенична брашна. Кола и волове протерују кроз жеравицу да би жито било чисто; у жито међу орахе, лешњике, четку и друго, да би постало крупно и густо; тога дана не даје се ништа у зајам,

да плодност не би оманула, итд. Ужина или ручак на њиви често добија исто тако облик обреда.

Ево, нпр., тога обичаја у околини Лома:

У повоћ орач усне једну до две мерице жита у чисту нову кошуљу и љуља је изнад огњишта. После тога закољу кокошку гледајући да јој крв потече у жито. Кокош очисте и обаре, и умесе једну питу за орача и две за волове. Орач облачи кошуљу у којој је било жито, а само жито, заједно са крвљу кокоши и њеним перјем и запаљеном свећом у њему, даје се сејачу који тако обилази око кола, док домаћица иде за њим са жеравицом. На њиви се најпре посеје крваво жито, а затим орач и волови поједу пите.

Жетва, крајњи циљ земљорадничког живота, у вези је са једним обичајем који је познат широм Бугарске: то је остављање *Божеје браде* на њиви, тј. остави се неколико класова

1 — народне ношње у Бугарској,
2 — на тржишту у Софији.

непожњевена жита, да би њива родила и следеће године. Последњи сноп се вештачки учини тежим на тај начин што се у њ ставља камење. Од обредног жетелачког венца има само још понегде једва сачуваних трагова. Али зато при завршетку вршидбе има много магичних радњи у којима се огледа мисао на будућу плодност: коље се петао, стожер се кити венцем, бацају се прегршти жита у вис, итд.

Друга област привредног рада у којој се огледа сељачка мисао и поглед на свет код Бугара, јесте сточарство. Ови обичаји иду чак напореда са земљорад-

ничким, а често пута су и измешани. Такви обичаји су, нпр., полагања о божићним празницима. Сразмерно јасније сточарске обичаје имамо локализоване о празницима св. 40 Мученика, св. Влаха (11 фебр.) — за говеда, Тодоровдан — за коње, чисти по-

недељак — за псе, Благовести (25 март) и Ђурђевдан (23 април) — за овце и козе, св. Прокопије (8 јула) — за пчеле, и друге. Општа црта свих тих празника јесте разношење пита по селу »за здравље (односне) стоке«. О неким од тих дана, као о Тодоровдану и Ђурђевдану, праве се хлебови који, својим обликом, рељефно симболизују одговарајуће животиње. О тим празницима радна стока или не ради или се свечано води на утакмице. Што се тиче паса, њих муче да би из њих истерали бес. Мужа оваца о Ђурђевдану изводи се са кићењем прве овце и њенога јагњета нарочитим венцем. А курбан је тога дана пропраћен мноштвом магичних радњи чија је сврха како благостање саме стоке тако и све остале имовине.

У вези са сточарством много се пазе празници грабљивих звери: *Влчи ђраздници* (9—18 нов. или 1—3 фебр.), *Мечкин ден* (30 нов.), као и *Миши ђраздници* (27—31 окт.). Тих дана се између осталог на чаробњачки начин парализују уста животиња, да не би чиниле штету.

Упоредо са том битном тежњом у животу Бугарина — да осигура плодност у сеоском раду — иде и друга његова тежња: да продужи род и очува здравље до старости. Пород је крајњи циљ у друштвеном животу. Зато све обичаје, везане за различите етапе у људском животу, прати та стална идеја. Још у првим благословима новорођенчету желе женидбу, старост, и да дочека унукe и праунукe. Оно што је битно код свих обреда око женидбе односи се на жељу да се добије пород. Томе служе све чаролије са сврхом да сачувају невесту од штетних утицаја, и да осигурају срећан порођај. Злонамерни људи у таквим моментима употребљавају све своје магијско знање да спрече пород код младенаца. Баш зато се и враћа на најсрамнији начин родитељима невеста која је као девојка погрешила, или се мучи, док се свадбена кошуља чисте и »добре« невесте са чашћу и поносом показује веселим сватовима. Дете, као симбол, игра такође једну од главних улога у свадбеним обичајима. Тек друго место у свадбеним обичајима заузимају обреди за благостање младенаца у материјалном и моралном погледу.

На онога који нема деце у народу се гледа попречно, а у породици то се сматра као казна за неки тежак грех. *Рођење* претставља моменат у породичном животу када се све умне снаге и сва умешност употребљавају да се одбију штетни утицаји од новорођенчета и породице. Ове последње не само

због њеног личног живота, него и због живота новорођенчета, па и живота будуће деце. Бабици је прва брига да по наборима кошуљице изброји колико ће деце та жена родити и колико ће од њих бити мушкарци, а колико девојчице.

Сахрана у којој се огледају сва схватања о суштини човечје душе и о њеном животу после телесне смрти, скончана је са много радња које имају сврху да с једне стране омогуће души на ономе свету удобан и по могућности срећан боравак, а с друге стране да сачувају живе од рђавих утицаја те душе која је већ напустила свој дом; јер она, поводећи се за својом приврженошћу кући, увек тежи да привуче к себи и остале.

Шире социјалну подлогу имају многи *календарски обичаји*. Народ у таквим случајевима у маси показује стара схватања и веровања, иако у облику званичног црквеног обреда. Таква су данашња *колелдуванија* на Бадње вече, на *суроваканија* о Новој години, *ивањска куњања*, карневалски обичаји после Божића до покладе, *лазаруванија* о Врбици, *русалски* и *енјовденски* обичаји, везани за поље и плодност, и толики задушнички обичаји, нарочито с јесени, пред Аранђеловдан (8 нов.), усред зиме, пред покладе и на пролеће, пред св. Тројицу. Овамо иде и велики број мањих или већих празника са разним врстама *курбана*. Неки од тих курбана имају ужи породични карактер, и познати су под називом *служба*. Породична служба и породични курбан, међутим, имају скоро искључиво црквено-обредни карактер.

Ево, нпр., врло добро очуваних *колелдуванија* из околине Софије (слика бр. 5).

Скупе се групе по осам момака који сви добро знају колелдарске песме. Од њих је један старешина и зове се „старец“; он је обучен у нове хаљине, носи штап са топузом на крају и има о лактовима привезана звонца. Други се зове „баба“; преко мушких хаљина он облачи женску кошуљу и сукњу и меће на главу свадбени венац. Трећи је „гајдар“ у обичној ношњи. Четврти, „трохобер“, носи торбу за колаче које добијају на дар. Остала тројица су „пејачи“. У свакој кући „пејачи“ певају свакоме члану породице одговарајућу песму, а старац и баба играју. По двориштима и на улици „гајдар“ свира, а „старец“ и „баба“ опет играју.

Једно од најзанимљивијих и по спољашној декорацији најлепших лазаруванија сачувано је исто тако у околини Софије (слика бр. 3 и 4).

Четири девојке, обучене у старинску ношњу, и окићене скупоценим накитом младих невеста, иду по селу; четири певају, две играју. Песме су по садржају и намени друкчије за свако лице у породици и за сваку грану домаћинства.

Лазарице из Јужне Тракије имају мало друкчији карактер: девојке носе лутку, направљену од женских хаљина, и бацају је у бунар. Тим се приближава тај обичај тзв. *Ењовој були*, познатој углавном у Источној Бугарској:

Ењова була је мала девојчица обучена као невеста коју велике девојке носе од бунара до бунара и поливају водом; после тога мала вади прстење или китице из котла где су их положили девојке ради гатања, а девојке певају.

Овај обичај који садржи као битан елемент гатање о будућности, био је првобитно везан за летњу равнодневицу, али доцније је изгубио свој првобитни смисао и пренесен је на друге, значајније хришћанске празнике. Зато често чујемо у Бугарској певања при прстеновању и на Ђурђевдан, са карактеристичним прикривањем лица нарочите девојке која понегде мора да буде сироче. Тај ђурђевдански обичај влада највише у Западној Бугарској. Сличан обичај врши се чешће у западно-бугарским областима, а код Бугара у Бесарабији и о Новој години. У овом случају имамо преношење тога обичаја натраг у зиму, али није искључено да се ту ради о остатку првобитних гатања, у вези са зимском равнодневицом, за које има трагова у обичајима о Андрејевдану, Игњатијевдану, Божићу, итд.

Један нарочит и територијално врло усамљен обичај у Бугара сачуван је данас само у једном селу у најјугоисточнијем куту Бугарске, наиме у селу Вургари, срез василиковски. То су тзв. *Несџинарске игре*, које се обављају на дан св. Константина и св. Јелене (21 маја). Тога дана народ, приликом веома велике свечаности у славу св. Константина, посматра како „изабраници“ самога свеца газе и играју боси на жеравици од распаљених клада. Ови „изабраници“, са иконом св. Константина у руци, остају неповређени од јаке ватре. У своме заносу, за време гажења по ватри, та лица претскажују будућност и жигошу грехе. Ова по својој природи јака сугестија, која личи понешто на источњачке магијске обреде, налази овде погодно тле у заиста изванредно јаком верском мистицизму становништва. То тле било је у прошлости још много погодније, док је византијско свештенство у овоме крају имало

пуну власт. Нестинарски обичаји били су одомаћени по целој Странци.

У свима овим крупнијим појавама наших народних обичаја можемо чак унапред ухватити битне словенске црте; исто тако ћемо у много случајева наћи одговарајуће облике не само у других Јужних Словена, него и код источних и западних словенских група. С друге стране, нарочито празнични обичаји врло много потсећају и на класичне обреде и облике, а понегде, највише у породичним прописима и обичајима, има чак и трагова најновијег, турског утицаја. Свакако, карактеристика целог живота и погледа на свет код Бугара открива на првоме месту не само у општим цртама, него и у појединостима, јако очувану словенску основу.

Народна просвета у Турској

Турци су победили у борби коју је повео Гази Мустафа Кемал у циљу обезбеђења независности и егзистенције Турске и стварања њенога јединства (30 августа 1922). Пошто је, после ових успеха, потписала у Лозани уговор који одговара свима условима једне независне државе (24 јула 1923), Турска је предузела веома широк покрет обнове. Укидајући с једне стране застареле установе које су биле узрок рушења Отоманског царства и затварања пута напретку турске нације, Турска је отпочела с друге стране да предузима радикалне мере на реформи и обнови у свима областима привреде, права, јавних радова, пољопривреде, једном речју у свима областима, вековима занемареним, од којих зависи организација и благостање земље. Међу овим областима налазила се, разуме се, и народна просвета.

Турска република проглашена је 20 октобра 1923. Прва битна мера коју је предузела Република на пољу народне просвете била је одлука да настава, која је до тада зависила од различитих органа, у будуће зависи од јединствене управе (закон о изједначењу наставе од 3 марта 1924). Пре овога закона, школе верског карактера, зване медресе, посвећивале су се саме од себе сколастицизму, и претстављале су реакцију у васпитању и настави. Један део основних школа од њих је зависио.

Министарство народне просвете укинуло је без одлагања ове школе и предузело је, било у својим централним и провинцијским управама било у методама васпитања и наставе, корените реформе, и увећало је број школа сваке врсте, које су дотле биле недовољне да обезбеде образовање све деце у земљи.

Основни принципи народног образовања. Основни принципи којих се Министарство народне просвете држало у овој промени структуре јесу исти принципи на којима почива републикански режим, а то су:

1. — Просвета је у Турској национална: народно образовање, посматрано под овим углом, подвргава, у својој организацији и својим васпитним методима, потребе нашега времена животним и друштвеним потребама нације као и условима средине;

2. — Просвета је лаичка: учионице су затворене верским утицајима у васпитању које претставља чисто земаљски и световни проблем. Једино позитивне и експерименталне науке могу да се предају у школама;

3. — Просвета је демократска: она не допушта никакву класну разлику у образовању. Сваком детету, сиромашном и богатом, даје се могућност да се користи у границама својих способности наставом народних школа;

4. — Школа, у свима степенима, јесте установа која припада држави: према одредбама устава, настава ја слободна у оквиру закона и под надзором и контролом државе. Ова стварно води бригу о свима органима образовања и васпитања како би обезбедила грађанима могућност да пруже заједници максимум својих вредности;

5. — Настава је мешовита: републикански режим дао је турској жени сва грађанска права, и отворио јој све заводе за васпитање и образовање како би јој пружио могућност да се што боље користи тим правом. На свима степенима образовања младићи и девојке користе се једни поред других благодетима знања.

Организација народног образовања. Ниједна школа у Турској не може бити отворена без овлашћења и пристанка Министарства просвете. Све су школе зависне од Министарства просвете, изузев извесне стручне школе које зависе од других министарстава.

Централна организација Министарства народне просвете састављена је на следећи начин:

1. — министар,
2. — кабинет министра,
3. — државни потсекретар,
4. — просветни савет,
5. — одбор за народно образовање и васпитање,
6. — главна дирекција за вишу наставу,
7. — главна дирекција за стручну наставу,
8. — главна дирекција за средњу наставу,
9. — главна дирекција за основну наставу,

10. — инспекторат,
11. — дирекција музеја и старина,
12. — дирекција библиотека,
13. — дирекција грађевина,
14. — школски музеј,
15. — дирекција персонала,
16. — дирекција рачуноводства и економата.

У провинцијама Министра просвете заступају гувернери. Свака покрајина има једног просветног директора.

1 — једна сеоска школа (1933), 2 — девојачки институт „Исмет паша“ у Анкари, 3 — радионица Девојачког института у Смирни, 4 — Ђаци у Ерзеруму преко зиме.

Просветни заводи

Основна настава: Забавишта су одређена за децу од 4 до 6 година. Похађање ових забавишта није обавезно.

Основне школе јесу школе у којима настава траје пет година, и које су одређене за децу од 7 до 12 година. Основна настава је обавезна и бесплатна. Основне школе броје 15.064 учитеља и 567.963 ученика. (Статистика из године 1932—33. Све ниже наведене цифре су из истих година).

Средња настава је продужење основне наставе и траје три године. Има 109 средњих школа са 35.658 ученика.

Лицеји продужују средњу наставу и у њима настава траје три године. Њихови последњи разреди су подељени на одељења за књижевност и науке. Има 62 лицеја са 7853 ученика. Студије у лицеју садрже испит зрелости.

Средње стручне школе: међу овима налазе се учитељске, трговачке, пољопривредне и техничке, мушке и женске школе. Ове школе посећују 9674 ученика. Трајање студија, које продужују основну наставу, креће се између 4 и 6 година.

Виша настава: 1) Универзитет у Истанбулу који има медицински, правни, књижевни и научни факултет, као и фармацеутску, одонтолошку и бабичку школу.

2) Агрономски институт у Анкари који има факултете агрономије, шумарства и ветеринарства.

3) Правни факултет у Анкари.

4) Институт за васпитавање у Анкари.

5) Виша учитељска школа. Ученици се користе универзитетском наставом.

6) Школа Mülkiye (грађанска) у Истанбулу.

7) Академија лепих уметности у Истанбулу, са одељењима за цртање, архитектуру, вајарство и декоративну уметност.

8) Поморска трговачка школа (Истанбул).

9) Економско-комерцијална школа у Истанбулу.

10) Инжињерска школа у Истанбулу, са одељењима за грађење мостова и путева, као и шумарским и грађевинским.

Укупан број ученика ових виших школа износи 5.497. Осим горе споменутих школа, постоји у Анкари виша музичка школа, глумачка школа и школа за физичку културу и, у Истанбулу, конзерваториј.

Сем тога постоји у Истанбулу школа за васпитавање глувонемих и слепих.

Борба против незнања

Када је 1928 године била укинута употреба арапске азбуке и усвојена латиница, необично енергична борба поведена је против незнања. У свима деловима земље основане су школе, зване *народне* школе, са циљем да науче читању и писању одрасле грађане и грађанке. За време од пет година, 1,247.190 грађана научили су да читају и пишу у овим школама.

Године 1927, број грађана који су знали да се служе арапским писменима није прелазно 1,111.000 на становништво од 13,646.270 душа, према попису исте године, док број особа, које су научиле да се служе новим турским писменима после 1928, прелази 3 милиона.

Историјска и лингвистичка истраживања

У културној далатности обележеној у Турској у току последњих година, треба напоменути врло значајне радове два културна друштва. Ова друштва, која се налазе под заштитом Газиа, јесу Друштво за изучавање турске историје и Друштво за изучавање турског језика.

Друштво за изучавање турске историје. Ово друштво, основано 1931, има за циљ изучавање турске историје и објављивање и ширење постигнутих резултата. Оно наставља у истом циљу своја истраживања и своје публикације. Први конгрес друштва одржао се 2 јула 1932 у Анкари, на коме су изложене и расправљане тезе.

Друштво је издало једну *Историју*, у четири свеске, и сада се бави израдом дела о „Основним линијама турске историје“.

Друштво за изучавање турског језика је основано године 1932. Његов је циљ да се посвећује студијама из турског језика. Његов први конгрес одржан је 26 септембра 1932. У току овога конгреса многоројне тезе о турском језику су биле испитане, и на њему је усвојен програм рада. Према овоме програму приступиће се компаративном изучавању турског језика и свих старих језика, као и истраживањима о историјском развоју турског језика. Затим, пошто буду прикупљене речи које постоје у различитим турским наречјима, приступиће се изради једног речника наречја, затим изради речника, граматике и синтаксе.

Радови обадва друштва пробудили су огромно интересовање. Историјска истраживања дају резултате који бацају нову светлост на турску историју, као год што је турски језик, који је у току векова био под утицајем страних језика, нарочито арапског и персијског, отпочео да издваја своју праву особеност, тако богату и плодну.

Народна просвета у Румунији

Реформа народног васпитања у Румунији дошла је као последица стварања велике Румуније. Та је реформа одговарала потребама које су биле неодложне.

Политички преокрет, настао уједињењем бивше румунске државе са покрајинама које су вековима биле под туђинским управама и утицајима, захтевао је и преокрет у јавној настави. Циљ је био да се што боље цементирају пукотине између делова и целине, да се што боље изгладе супротности у схватањима и да се што више ојача јединствена национална свест у оквиру нове државе.

Све је то вршено поступно. Овим редом су доношени закони: о реформи основне наставе 1924, закон о испиту зрелости 1925, и закон о реформи средње наставе 1926 год. Све те законе донео је бивши министар просвете, д-р Анђелеску.

Професори филозофског факултета, П. П. Негулеску и И. Петровици, били су започели планове о ужим школским реформама, али ови су планови остали само пројекти.

Међутим, бивши министар просвете, Н. Косташеску, унео је битне измене у закон о средњој настави и у закон о полагању испита зрелости. Вођена је борба између два опречна схватања средње наставе. На једној страни средња настава, сведена само на седам школских година, која до краја задржава свестрани и јединствен карактер, а на другој гимназија са осам разреда, као што је била заведена пре рата реформом бившег министра Спиру Харета. Ова ако и не би имала стару врло оштру поделу на класичну и реалну, а оно би се бар за последње две или три године учења гранала, према избору, на школу са класичном или реалном наставом. Ово друго гледиште, које су подуширали бивши министар просвете, Н. Косташеску, и још неки педагози, добило је најзад своје присталице чак и у редовима бивших поборника старог схватања о средњој школи. Тако је министар просвете д-р К. Анђелеску 1932 год., уз неке мање измене, извршио ову реформу у означеном смислу.

Већ 1929 године, бивши министар Косташеску предузео је да побољша полагање испита зрелости, дајући кандидатима могућност да, поред општих испита, бирају између испита из математике и испита из латинског језика. Изузев једну кратко-трајну измену коју је извео бивши министар просвете Н. Јорга, испит зрелости има сада и овај други тип који је поново увео министар просвете д-р Анђелеску, у свом најновијем закону од 1934 године.

Проблем средње наставе остаје, међутим, у Румунији, као уосталом и свуда, један од најтежих проблема данашњице.

Сеоба са села у град, повећање броја гимназија, претерано велики број ученика а тиме и кандидата за Универзитете, све се то претвара у велики социјални проблем: нагомилавање интелектуалних пролетера од којих и сама држава осећа опасност и терет.

Мало касније, године 1932, било је дато професору Јорги, као министру просвете, да проведе реформу више наставе. Тако је једним новим законом углавном постигнут напредак у погледу административне аутономије. Четири Универзитета: у Букурешту, Јашу, Клужу и Черновицама, затим две велике Политехничке школе: у Букурешту и Темишвару, као и две Академије Трговине и Индустрије, и најзад Пољопривредне академије у Букурешту и Клужу, приближише се једни другим да би изградили систематскију организацију више наставе.

Основна школа све више истиче тежњу да постане орган за васпитање народа.

Закон од 1924 године продужио је обавезно школовање до 17 година. С друге стране чињени су напори да се потстакне народна амбиција, па се у том циљу водила читава борба за подизање школских зграда по селима. Тиме се хтео смањити проценат неписмених.

Очигледно је да су се политичка права, дата народу општим гласањем, могла употпунити једино стварањем чврсте културе, прилагођене народним потребама. И баш то прилагођавање остаје као право васпитно дело данашњице. Јамство за остварење овог дела налази се у пробуженој свести наших учитеља основних школа. Окупљени у моћно удружење, са подружницама у целој земљи, под духовним ауторитетом једног изванредног шефа, В. Цонија, дугогодишњег одушевљеног парламентарног борца за права учитеља, они све више улазе у улогу апостола коју им налаже дужност у њиховим селима.

Научни педагошки покрет такође је доста напредовао за ових петнаест година после рата. Професори Универзитета у Букурешту Г. Антонеску, Радулеску-Погонеану и Радулеску Мотру, директор Института за експерименталну психологију, са својим ученицима одржавају један занимљив покрет око овог Универзитета. На Универзитету у Клужу одржавају овај покрет педагози О. Гибу, В. Гидионеску, директор лабораторије за експерименталну педагогију, и психолог Ел. Стефанеску-Гоанга. У том раду помажу их њихови ученици. Око унив. професора у Черновицама, К. Нарлиа, директора „Педагошког прегледа“ почиње да се ствара сличан занимљив покрет.

Педагошко спремање будућих гимназијских професора није само теоријско. Оно се врши још и у педагошким семинарима на четири универзитета, а такође уз помоћ гимназија као практичних школа за дидактичку обуку кандидата. Семинарима управљају проф. И. Радулеску-Погонеану у Букурешту, проф. В. Гидионеску у Клужу и проф. Нарли у Черновицама.

За педагошко образовање потребан је још један нов закон о систематској организацији, који би био на висини савремених потреба земље и захтева модерне педагогије. Јер принципи новог васпитања или радне школе почели су од неког времена да продиру и у Румунију. „Интернационална лига за ново васпитање“ има и једну румунску секцију под претседништвом проф. В. Гидионеску. Она наш школски свет редовно обавештава о резултатима својих међународних конгреса као и о резултатима „моралног васпитања.“

Најзад, физичко васпитање с једне, и удружење скаута и планинки с друге стране, које треба што више приближити атмосфери школе, нашли су већ одавно највишу заштиту у разумевању, храбрењу и покровитељству Краља Карола II. Удружено са Његовим великим интересовањем за дело интегралне народне културе, ово високо покровитељство обезбедиће будућности наше омладине изгледе коренитог усавршавања физичког, моралног и интелектуалног.

Наука и научни живот у Бугарској

У доба које претходи ослобођењу као и за извесно време после ослобођења, наука у Бугарској имала је обележје подражавања. Појам »научника« био је у исто време синоним «човека који има много знања». Овај појам није претстављао никакву способност за индивидуална истраживања, никакву жеђ за развијањем науке личним радом. Наука није била ништа друго до страни производ који се увозио само зато што су га ценили цивилизовани народи. Она је служила за украс онима који су је имали и који су је примењивали у животу само онда кад се радило о заузимању неког државног положаја. Народ није веровао у науку. Он није сматрао да она може преобразити живот и веровао је чак да има деструктивну снагу. У народним масама била је раширена пословица: „научници ће упропастити свет“. Ова је пословица била само плод горког искуства: њом се изражавала неспособност научника да примени своје знање, немоћ теорије да побољша практичан живот. Оваква доба су преживели сви народи који су после дугог застоја у своме културном развоју нагло постигли брз напредак.

Први покушаји правог научног рада у Бугарској учињени су 1887 год., када је основан „Педагошки течај на класичној гимназији у Софији“ који је доцније, 1889, претворен у Вишу школу. О томе како је ова школа примљена у друштву, може се судити по чланку који је један од њених првих професора, Димитрије Агура, објавио 1893 год. у часопису „Бугарски преглед“: „Са скромношћу која јој је својствена, наша Виша школа постоји већ пет година. Она је дала лепе резултате мада о њој скоро ништа није писано. Почела је нечујно свој рад, чак није свечано ни отворена. Због неповерења које је према њој владало, школа није хтела ни да се брани од оних који су у њу сумњали. На овакво се је држање одлучила, јер је уверена да ће само њен рад моћи да сузбије неповерење“. Из

истог чланка се виде и тешкоће које су морали да савладају професори ове школе. „Њихово је дело било утолико теже, што се од њих тражило не само да познају многе науке него и да организују ову нову школу, да јој удахну особен дух и да јој назначе путеве којима ће поћи. Примери им нису недостајали. Али тешко је на ново земљиште пресадити оно што постоји у иностранству. Нужно је узети у обзир прилике у земљи и њене потребе“. Мало по мало растао је број наука које су се предавале, и ускоро се Виша школа није разликовала од универзитета. Остало је било још само да јој се промени име, што је и учињено 1900 год.

Универзитет је остао и до данас главно огњиште науке у Бугарској. Ту се испитује како да се науке прилагоде месним приликама. Ту се врши прави научни рад. Универзитет је створио читав низ научних института, музеје, археолошка друштва, станице за испитивање итд. од којих се неки налазе у главним градовима Бугарске.

Кад је реч о научном раду у Бугарској, треба разликовати две главне епохе које су карактеристичне за научна истраживања. Прва траје од оснивања Више школе па све до ратова (1913—1919). Ова је епоха обележена пре свега напором бугарских научника да испитају своју земљу: природу, обичаје, фолклор, услове за живот, и географију. Њихова је пажња у то време била у главном управљена на месне проблеме. Њихов се рад састојао у томе да прикупе материјал својих истраживања, и да га сврстају према једној од већ постојећих научних класификација. Насупрот томе, карактеристика друге епохе, која је почела одмах после рата и која још траје, јесте на првом месту интересовање за општа научна питања. Те две епохе јасно су обележене, нарочито у развоју природних наука у Бугарској. Оне су више или мање обележене и у чистим наукама. Само су се филозофске науке развијале у супротном правцу. Претставници тих наука интересовали су се искључиво општим питањима, и тек су у последње време почели да примењују на бугарске прилике своја истраживања: психолошке студије о бугарском човеку и жени, психоанализу бугарског друштва, филозофске студије о извесним питањима из области бугарске културе, итд.

Професори Универзитета су главни претставници науке у Бугарској. Међу математичарима треба на првом месту поменути професора Кирила Попова, Н. Обрешкова, Л. Чакалова и

Ив. Ценова. Професор Попов одржао је 1924 год. слободан курс на париском Универзитету. После тога предавао је на берлинском Универзитету, а 1926 постао је ванредни професор у Паризу. 1927 год. Попов добија међународну награду („Prix Monthyon“) за механику и награду Академије наука у Паризу. Штампано је велики број (преко 80) научних радова на немачком и француском. Професор Обрешков је члан Немачког математичког друштва. Штампано је око 50 радова на бугарском, француском и немачком. Професор Чакалов је члан Берлинског математичког друштва и Немачког математичког савеза.

И он је штампано радове на више страних језика (француском, немачком и италијанском). Професор Ценов је члан Француског математичког друштва. Он је штампано око 40 научних радова на бугарском и француском. Поред ових чувених математичара, треба поменути и име младог математичара Рашка Зајкова, аутора неколико научних радова који су привукли пажњу математичара светскога гласа. Међу најмлађим математичарима и физичарима треба још навести М. Бонева, који се истакао својим филозофским студијама о појединим математичким проблемима.

Најпознатији претставници хемијске науке у Бугарској су професори Караогланов, познат по својим радовима (штампаним на бугарском и немачком) из аналитичке хемије, електро-хемије и примењене хемије. Професор Асен Златаров, познат у иностранству по својим радовима из биологије, биохемије, по својим фотобиохемијским студијама, и по својим истраживањима о стимулацији. Он је допринео проналажењу модерног лечења дијабетиса. Он је први који је у Бугарској предавао филозофију природе. Штампано је око 70 научних радова на бугарском, француском и немачком. Професор Странски, приликом стогодишњице смрти Менделјева, био је позван од Академије у Лењинград. Овде треба споменути и професора Баларева, писца око 50 научних радова, штампаних већином на немачком (од којих су 2 штампана 1909 у „Раду Југословенске Академије знаности и умјетности“). Међу претставницима природних наука треба поменути следећа имена: професоре, Г. Бончева и Ст. Бончева, познате по својим геолошким истраживањима у Бугарској; Др. Буреша, директора Научних института Њ. В. Краља, и председника Ентомолошког друштва у Бугарској. Под његовим руководством ради читава плејада младих научника који резултате својих истраживања

штампају у »Аналима научних института Њ. В. Краља«. Најпознатији међу биолозима је професор М. Попов, познат у иностранству по својим радовима из протозоологије. Његови радови о стимулацији предмет су научних дискусија по немачким часописима природних наука. Проф. Попов добио је 1925 год. награду Котхениус. Он је члан Академије Леополдина у Халеу. Уз сарадњу професора Глајсберга, он издаје часопис *Zellstimulationsforschungen* (издање Паул Пареј — Берлин). Професор Ст. Конзулов нарочито је познат по својим радовима о борби противу палудизма у вези са наводњавањем поља, као и по својим истраживањима из области протозоологије. Добио је II похвалу на Међународном конгресу у Америци. У пољопривредној науци треба поменути име проф. И. Молова, бив. министра просвете, члана *American Farm Economic Association*, писца важних студија о бугарској пољопривреди у односу према приходу од култура, стоке и рада као и према осталим сретствима производње.

Међу историчарима, прве редове заузимају: проф. Г. Караров, члан Берлинског археолошког института, Бечког археолошког института и Бечког друштва за преисторију; штампао је велики број радова на бугарском, руском, немачком и италијанском. Проф. Мутавцијев сарађује на часопису „*Byzantinische Zeitschrift*“. Проф. Златарски, члан Московског археолошког друштва, дописни члан Петроградске академије наука, спољни члан Чехословачке академије наука и уметности, дописни члан Друштва Хелзинског, дописни члан *School of Slavonic Studies* на лондонском Универзитету. Проф. Б. Филов, члан Бечког нумизматичког друштва, дописни члан Будимпештанског археолошког друштва, писац многобројних радова из археологије и античке уметности, штампаних на бугарском, немачком и француском. Књижевност и филологију претстављају проф. Милетић, претседник Бугарске академије наука, доктор *honoris causa* харковског универзитета, дописни члан Руске академије наука, Пољске академије наука у Кракову, Чехословачке академије наука у Прагу, Југословенске академије знаности у Загребу, члан многих научних друштава, писац радова о историји бугарског језика, о бугарској дијалектологији, о бугарској етнографији итд. Проф. Ст. Младенов, дописни члан Пољске академије у Кракову, познат по својим истраживањима о германским елементима у словенским језицима, писац многих научних радова штампаних на бугарском, немачком и

француском. Проф. М. Арнаудов, члан Украјинске академије »Шевченко«, Мађарске академије књижевности »Петефи« итд, писац је врло важних радова о бугарском фолклору, о историји бугарске књижевности и о књижевној психологији, представник емпириско-компаративне методе у питањима естетике, велики познавалац западњачке књижевности. Проф. И. Иванов, који је од 1920—1923 год. предавао књижевност на Ecole des Langues Orientales у Паризу, аутор је многих научних радова штампаних на бугарском, руском и француском.

Међу филозофима треба поменути: проф. Ив. Георгијева, дописног члана Женевског националног института, дописног члана Међународног добротворног института, Института Ж. Ж. Русо у Женеви, члана Међународног комитета међународног факултета за педологију у Брислу, члана Интернационалног извршног комитета интернационалних конгреса за педологију, писца једног важног дела о историји античке филозофије и читавог низа чланака из педагогије и историје школског рада у Бугарској; проф. Д. Михалцева, члана Kantgesellschaft-a у Берлину, једног од оснивача „Johanes Rehmke Gesellschaft“-a у Берлину, једног од уредника „Grundwissenschaft“-a, уредника бугарске ревије „Филозофски преглед“, а садашњег опуномоњеног министра у Москви. Проф. Михалцев је у Бугарској покретач Ремкеових филозофских идеја. Познат је и као критичар историјског материјализма, и као писац многих радова на бугарском и немачком. Најзад, треба поменути и проф. Казанџијева, аутора радова о књижевности, уметности и филозофији.

Из овога што је речено може се закључити да се бугарска наука развија у уском додиру са еволуцијом науке Запада. Савремени бугарски научници сарађују на страним научним публикацијама, и чланови су европских научних друштава, а понеки од њих држе и предавања на универзитетима великих престоница.

Примећује се да и нове генерације исто толико привлачи Запад. Али, број бугарских студената, уписаних на страним универзитетима, смањује се последњих година због тешкоћа које су дошле услед ограничења извоза страних девиза. Утицај западне културе јак је и даље у Бугарској.

Међутим, у последње време запажа се извесна тежња ка враћању специфично бугарској култури. Ради се на томе да се створи једна национална култура која неће више бити

прилагођавање западне културе бугарским приликама него култура својствена особинама расе. Бугарски живот и народно стварање, проучавају се не само са чисто етнографског гледишта, него и у циљу да послуже као база за културни развитак Бугарске. Најпре је био бугарски уметник који је, уместо да пође трагом имитативне уметности, потражио мотиве своје инспирације у богатству народних творевина, у оригиналном стилу народних песама, у народној орнаментици и архитектури. То ново схватање бугарске културе довело је и до тражења једне науке специфично бугарске.

Да ли таква наука може да постоји? Зар научни рад није слободан од сваког националног утицаја и зар сарадња научника свих земаља не доказује да је наука међународна? Ове примедбе нас приморавају да утврдимо појам националне науке. Ако под „националном“ науком разумемо науку која себи поставља за циљ да открије извесне истине које важе само за извесни народ, само по себи се разуме да таква наука не би имала свој *raison d'être*. Карактеристична црта истине је управо у томе што је она универзална. Али се појам националне науке може схватити и на други начин. Познато је да се може доћи до истине различитим путевима. У историји наука можемо видети да је до извесних научних открића, на пример, дошло више научника, пошто је сваки од њих ишао својим сопственим путем и служио се својим сопственим методама. Постоје, дакле, различите методе које воде једној истој истини, и то управо даје могућности за научно стварање са националним и индивидуалним обележјем.

Министарство просвете је у последње време поново покренуло питање национализације бугарске науке, у ономе смислу који смо ми сада означили. Указује се да би се то могло, међу осталим, постићи и охрабривањем бугарске науке да изради један бугарски стил помоћу кога би Бугарин могао да се приближи народном стварању и да се духовно сроди са особеном структуром народне душе. Савремени филозофи, (Кроче, Шпенглер, итд.) истичу да уметност припрема развитак наука у пречишћавању оног „поимања и осећања света“ који су својствени свакој нацији, који служе за основу сваке научне мисли и који условљавају свако оригинално научно стварање. Ако је то истина, треба очекивати да ће уметност управљена ка дубинама народног духа довести до рађања нових идеја код бугарског научника и да ће га одвести новим путевима

научних истраживања. Идући тим путем, бугарска ће се наука афирмисати као национална наука, она ће се ослободити јаког утицаја са Запада и тражиће природне везе са науком других словенских народа. Ако је истинито Шпенглерово тврђење да је наука Запада на заласку и да она треба да уступи место словенској науци, онда се можемо надати да ће се бугарска наука развијати у тесној сарадњи са наукама Јужних Словена, како би и она дала свој удео у изграђивању нове културе.

Модерна књижевност у Арбанији

Иако је тако мало развијен, богат је и леп наш арбански језик коме су „синови орла“ посветили прави култ. Нарочите историјске прилике, у првом реду туђинско господство од преко четири столећа и сувише су дуго задржавали сваки културни препорођај једног народа заљубљеног у слободу.

Ми ћемо оставити на страну и фолклор — који би сам заузео веома интересантно поглавље — и онај дуги низ религиозних дела, отпочетих још у XV веку, а чија је важност првенствено лингвистичка. Онда ћемо видети да друга половина прошлога века бележи појаву првих књижевних дела која су унеколико основа арбанске модерне књижевности.

Први арбански писци ставили су своје интелектуалне и моралне снаге у службу независности отаџбине. То су пре свега Јероним де Рада, Пашко Васа Паша, Наим Фрашери, Зеф Скиро и отац Ђерђ Фишта. Њихова значајна дела у многоме су допринела јачању арбанске националне свести. Иза ових долазе Зеф Серембе, А. З. Чајуни, Фалик Коница, Луиђ Гуракући, и Фан С. Ноли. Својим песничким делима прожетим јаким патриотизмом, једни су радили на ослобођењу од туђинског ропства, а други опет на ослобођењу народа од верског фанатизма у који је био утонуо. Трећи су, најзад, превођењем најбољих дела из светске књижевности допринели стварању интензивнијег културног живота.

Јероним де Рада (1814—1903), уважена старина арбанске колоније у Италији објавио је романтична дела, између осталих и »Милосао« и »Скендербег«, и безбројне песме чији ритам необично потсећа на наше старе народне песме. У души бедних изгнаника као и он што је био, он је умео да оживи болну носталгију, носталгију за далеком земљом, за негдашњим срећним данима на породичном огњишту у време напредне Арбаније. Као дугогодишњи уредник свога чувеног листа „Fiamuri Arbërit“ (»Застава Арбаније«), он се показао као

одважан бранилац неприкосновених права народа »Шкипетара« пред целим светом.

Његовом млађем земљаку *Зефу Скиро* (1865—1927) припада заслуга и слава што је држао врло високо национални идеал међу исељеним Арбанасима у Јужној Италији.

Споменимо сад само узгред нежног лиричара *Зефа Серембе*. По фаталности која га је сломила, он се приближава аустријском песнику Ленау: сањалачка душа као и овај, вечна луталица, он је умро у неком азилу, врло далеко, у Сан Паолу у Бразилији.

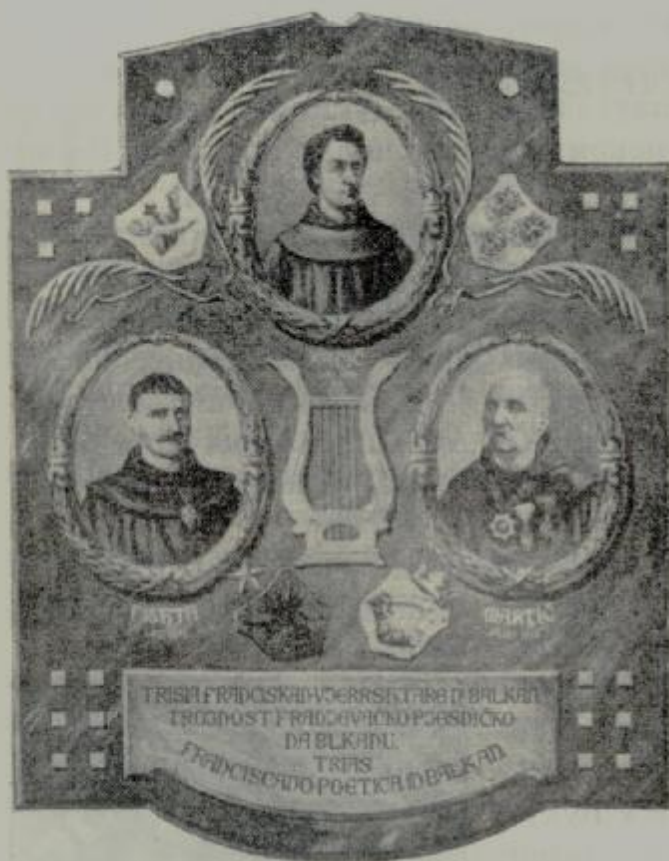
Скадранин Пашко Васа Паша (1827—1892) може се ставити на чело оних који су највише продрмали народ из његове вековне летаргије. Ратнички дух, поборник слободе, он је ступио као добровољац у војску бранилаца Венеције, нападнуте од Аустрије. Доцније кад му је дато достојанство гувернера Либана, писао је елегију: „О Арбанијо, јадна моја Арбанијо...“ Та је елегија једноставна, болна и снажна у исти мах, и она је изазвала многе сузе.

Што се тиче *Наима Фрашери* (1846—1900), он је учитељ свога народа, он објављује рат без поштеде турском освајачу. Његове књиге, писане у Истанбулу, — за време док је, према сликовитом изразу онога доба, „био затворен у златном кавезу султана Хамида“, — објављене су у Букурешту, одакле су доцније тајно растуране по целој Арбанији. Његове су књиге убрзо постале молитвеник свих правих Арбанаса. Епски песник и лирски песник, ето то је цео Фрашери. Арбанци му дугују две главне епопеје које сачињавају битни део његовог епског књижевног дела. Прва од ових епопеја има наслов „Qerbelaja“ („Фербелаја“), нажалост слаба управо због своје религиозне инспирације. Друга, напротив, „Historia e Skenderbeut“ („Историја Скендербега“), написана у снажним стиховима, описује легендарне борбе нашег националног јунака противу војника Високе порте. Ми му дугујемо још лирску песму „Пролећно цвеће“ у којој се осећа јасан

Скендербег

утицај оријенталне идеологије код писца који је, међутим, добио кроз класично васпитање. Споменимо и пасторалну песму „Bageti e Vuјćesia“ („Сточарство и земљорадња“) која ће се још дуго времена сматрати у нашој књижевности као једно

„Тројство фрањевачко-песничко на Балкану“:
Качић-Миошић, О. Берћ Фишта
и фра Грга Мартић

од најчистијих ремек-дела ове врсте, мада оно ипак не износи тачну слику нарави нашег сеоског живота. Отац Ђ. Фишта (1871) поћи ће истим путем који је утро Наим Фрашери. Упркос томе, неки праве између њих битну разлику: док отац Фишта развија своје теме у јако наглашеном регионалном духу, боље речено чак северњачком, дотле се Фрашери труди да у својим делима изрази дух читавог арбанског народа, без разлике покрајине и племена. Због тога није чудо што епско ремек-дело Фиште „Lahuta e Malcis“ („Планинске гусле“) није успело да пробуди опште одушевљење у доба када се ипак све становништво одушевљавало за независност нације. Његово дело „Mgizi i Zanavet“ („Виле на одмору“) требало је да манифестује праву песничку личност човека који је пошао религиозним путем, а елегична песма „Једном јесењем цвету“ пустиће на вољу јадиковању и болном туговању једног племенитог али сломљеног срца. Овде је врло тешко одредити који је од њих већи епски песник, да ли Фрашери или Фишта. Али у сваком случају можемо с пуним уверењем тврдити, да би Фишта, наш највећи сатирични песник, био такође наш највећи лирски песник да му у изражавању његових осе-

ћања није, нажалост, сметала строга и немилосрдна дисциплина синова св. Фрање.

Ако сада пређемо на новију књижевност, ми ћемо без устезања предати песничку палму најмлађем нашем песнику, који се зове Ласгуш Порадеци (1899), чистом песнику и заслужном филозофу. Његови израђени стихови не допуштају никаква приговора у питању форме. Порекла више пролетерског, он је умео да се уздигне изнад неодређености овога живота и да буде артиста у правом смислу те речи, стварајући у извесном „ларпулару“ и откривајући у својим песмама свет осећања и идеја. Он прелази преко наших политичких граница. Према томе он иде да тражи своје песничке инспирације не само у арбанској народној поезији, већ и у народној поезији уопште.

Л. Порадеци је поделио своја дела на циклусе. Његове еротске песме заузимају место у четвртом циклусу. Између толиких мотива од којих дрхте жице његове лире, споменимо носталгију одласка у песми „Partir, c'est mourir un peu“ (Отићи, значи донекле умрети) коју је наш песник осетио више него ико други.

Треба истаћи и две серије његових филозофских песама, од којих једна има наслов »Игра вечности« а друга »Мртвачка игра«.

Ако има празнина код наших песника који су се, више или мање, држали по страни у реалном животу, морамо констатовати да су ове празнине испунили наши прозни писци, са монсињором Фан Нолијем на челу.

Фан Ноли је рођен 1880 у иностранству, где је, уосталом, скоро увек живео. Али му то ипак није сметало да живо учествује у несталној судбини свога народа са којим остаје у интимној заједници. У песничком стилу, каткад обојеном хумором, али који се често уздиже до узвишеног и патетичног, он је постао тумач осећања и тежњи своје браће. Његово главно дело »Историја Скендербега«, његови преводи дела Сервантеса, Шекспира, Ибзена, нарочито генијалног дела Ед-

Л. Порадеци

гара Поа, „Гавран“ и »Rubaiyyat« од Омара Кајама открили су Арбанији и књижевном свету могућности нашега језика, способног — кад се уме служити њиме — да изрази сва људска осећања.

Најзад, читава плејада младих писаца иде данас трагом својих учитеља. Коста Чекрези, Ђ. Бубани, С. Малешова, З. Фундо су отворили пут новинарству. Тајар Завалани, у популарном језику својим преводима Толстоја, Чехова и Горкога открио је широким слојевима лепоте руске књижевности. Ернест Колићи, преводилац извесних италијанских класика, износи у својим »Новелама«, рађеним доста пријатним стилем, своју »буржујску« средину.

Од многих других који су још тек на почетку рада, једни хоће да учествују у гозби богова, док се други, мање амбициозни, задовољавају да умоче свој хлеб у скромну зделу пастира, сељака и радника.

Турска књижевност од почетка до данас

Почетак турске књижевности није тако лако одредити као код западних народа. Турске записе и дописивање турских „хакана“ с китајским владоцима спомињу још стари китајски историчари. Тако се, на пример, већ у китајским историјским изворима налазе мали преводи песама које су узете, без сумње, из великих турских збирки песама, тзв. дестана, а односе се на старе Турке. Ови одломци забележени су у доба Христова рођења, а колико су раније настали, то не можемо знати.

Што турска књижевност има веома стару историју, томе треба тражити узрок у турском језику, који је био од давнине културан језик, уза све промене и комадања што их је доживео у своме развићу од почетка до данас. Ово мишљење потврђују чињенице које су забележили латински историчари. Тако доноси Јорданес говор хунског владара Атиле одржан његовим војводама пре битке код Шалона. Овај говор је такве књижевне природе, да није могао никнути у глави човека без икаквог књижевног образовања. Пред хунском војском ишли су мушки и женски песници и певали песме. За време церемонија одржаних приликом Атилине смрти читане су тужбалице (жалопојке). О томе нам говори Бирион у својој књизи о Атили.

Све ово доказује да је турски народ имао већ у веома старо доба своју националну књижевност. Због непрестаног таласастог кретања турских народа с истока на запад и са запада на исток, ова књижевност није, нажалост, могла да се очува преношењем с руке на руку, а није могла да допре до нас ни уменим путем. Међутим, чак и они мали одломци што се могу наћи, такве су природе да доказују постојање великих дела из којих су постали.

Натписи на надгробним споменицима из VII века око Јенисеја као и они из VIII века из Тонјукука, Орхуна и Мојундура неумрли су сведоци да су Турци, који су их писали, били на високом ступњу мисаоног живота и изражаја. Исто тако и

ујгурски верски и медицински текстови из VIII, IX и X века доказују колико су Турци већ у овим вековима били напредни у језику и књижевности.

Кад су Турци примили ислам, усвојили су не само одлике и начела ове религије него су почели усвајати и облике арапско-персијске исламске књижевности. Поисламљени турски народи наставили су своје старе књижевне традиције из народске књижевности, а с друге су стране унели у исламску књижевност, названу *диванском* (дворском), многа нова, турска дела. Веома бројне примере ове старе турске народне књижевности налазимо у речнику турског језика, званом *Divani Logatüt Türk*, написаном у стиховима год. 1077—1079.

Што се тиче турске књижевности назване *диван*, у њу можемо, с обзиром на садржај, очувану традицију и карактер турског језика као и на метрику и форму, убројити као једно од првих дела *Kutadgu bilig* („Велико знање“). Ова књига је писана год. 1069.

Може се узети, да се је књижевност, названа *диван*, образовала потпуно у XIII и XIV веку, кад је настало чагатајско, азерско и османлијско књижевно наречје. Она је узела за основицу заједничке вредности арапске а нарочито персијске књижевности, и дала је велике песнике као што су Несими (1404), Ашик-Паша (1332), Ахмеди (1412), Лифти, Емири, Али Ширневахи (1440), Синан-Паша (1486), Фузули (1555), Баки (1599), Неркиси (1636), Наби (1712), Недим (1730) и Шех Галип (1796). Дела ових песника делимично су лирска, а делимично дидактична. Уколико су приповедачка, садржај им је позајмљен из исламске или из арапске и персијске историје. Начин причања и смер ових трију књижевности заједнички су и могу се сматрати као класични. Диванска књижевност престала је пре друге половине XIX века.

Уз диванску књижевност постојала је још и *текијска* која делимично показује такође карактер народне литературе, а постојала је у истим вековима и дала много дела. Текијска књижевност, потекла од мевлана Џелалетин Румије, пореклом Турчина из Белха, који пише на персијском језику и од његова претходника Ахмета Јесеви (1116) који пише само турски, дала је значајне песнике мистичаре као што су Султан Велет, Јунус Емре, Хаџи Бајрам, Ешрефоглу и Шах Исмаил.

Што се тиче турске народне књижевности, један њен део су „*десџани*“ (јуначке песме) који су израз колективне на-

родне душе, и песник им је непознат, а други део су „дејиши“ (попевке), које су рецитовали песници саза (тј. импровизатори, који су се пратили уза „саз“, врсту тамбуре). Један је део дестана митолошке, а други историјске садржине. Дестани о Тукју, Ујгуру, Огузу као и дестан о славном турском јунаку Али Ер Тонгу (у Фирдусијевој Шахнама то је главни јунак под именом Ефрасијап) постали су још у предисламско доба. Међу турским дестанима насталим после примања ислама, има их који говоре о биткама између Сатук Бугра Хана, првог турског владара обраћеног у ислам из породице Кара Ханли, и његових синова, са оним Турцима који још нису били прешли на ислам. Треба још поменути и дестан названи Манас, у коме се описују битке између *меџусија*, „обожавалаца ватре“, и Турака муслимана, затим дестане о великим турским царевима Џингис Хану и Тимуру (Тамерлан), па дестане о Батал Газији, у којима се описују бојеви између Турака и Византинаца и, најзад, међу Турцима веома раширени дестан о Кероглу.

Сем ових, Турска народна лирска књижевност има још много добрих песника као што су Ашик Емер (1707), Џевхери (1710), Караца Оглан, Дертли (1846), Бајбуртлу Зихни (1858) и Емрах (1859).

Ова народна књижевност може бити најбогатија ризница оне праве турске националне књижевности која ће се тек родити.

Године 1839 проглашене су реформе (танзимат) тзв. Гилхане-ферманом. У истанбулском царству настаје тада западњачки покрет који је почео да делује и на културни развитак. Претставници турске „елите“, који су до тада узимали за узор арапску и, нарочито, персијску књижевност, осетивши јачи утицај француских романтичара, почеше писати према европским методама и формама.

Ватрени патриота Намик Кемал (1840—1888), који се у својим романима и позоршним комадима није уздигао до националне свести и турског национализма, написао је друга дела која су имала снагу да пробуде свест о заједници. Њему је уметност била сретство за изражавање појмова „домовина-слобода“.

Абдилхак Хамит (1851) узимао је, насупротив томе, теме за своје драме из исламске историје, а осим тога писао је и потпуно егзотичне позоришне комаде, као и филозофске песме

Макбер (Гробље), *Ели* (Мртвац). Ова дела значе у турској књижевности неку врсту преврата.

Шинаси (1826—1871), кога сматрају као учитеља Намик Кемала и Абдилхак Хамита, мада је као уметник просечне вредности ипак је јаче осећао него ова два велика песника потребу да се у турском језику и књижевности изврше радикалне промене.

Ова тзв. *џанзиматска* књижевност није успела да у језику спроведе корените измене у турском националном духу, и ради тога није могла ни дати по форми дела исте вредности као што их је дала у погледу садржаја нити јој је пошло за руком да ту форму очува и одржи.

Потребу чишћења (турцизирања) књижевности са гледишта језика осетили су делимично Зија Паша (1825—1879), а још више и још свесније Ахмет Вефик Паша (1819—1890),

Сервети Фимунска школа, названа по ревији *Serveti Fünun*, основана последњих година XIX века, уноси у турску књижевност нове струје. Песме Тефик Фикрета (1870) и романи Халит Зије писани су по француским узорима. Ни ови учитељи, ни други знатни претставници ове школе нису осетили сласти чистог турског језика, те је њихов језик сахранио њихова дела.

Муалим Нази (1850—1894), иако у свом начину мишљења није могао постати западњак, показивао је много већу способност у писању чистим турским језиком него његов противник Реџап Заде Екрем. Он и следбеници његове школе Ахмет Расим и Самих Рифат, значе у погледу језика јаку реакцију како против танзиматске тако и против модерне књижевности.

У време турско-грчког рата појављују се турске песме Мехмет Еминове, које су биле за оно доба потпуно нове. Оне одишу духом народске поезије и уносе у турски језик нови звук чисте националне песме. Тај нови правац, који се после револуције (1908) почео у Солуну развијати у читав покрет са Зија Гек Алпом на челу, извршио је утицај на књижевност. Ово време одликовало се више веома важним полемикама него великим делима.

За време светског рата држали су се млади песници турске метрике и писали, колико је то било могуће, чистим турским језиком. Најпознатији песници овога доба су Орхан Сејфи, Јусуф Зија и Фарук Нафиз.

Било је и песника који су писали језиком доста једноставним за своје доба, али се нису држали горе поменуте, него вековима изграђиване и брушене арапске метрике (аруз). На челу ових стоје Мехмет Акиф и Јахја Кемал. Колико год су ова два песника по форми коју су употребљавали један другоме блиски, толико су и један од другог удаљени по темама које су обрађивали. Јахја Кемал је усвојио француску естетику, и у њеном духу опевао личне осећаје, величину и јунаштва старог османлијског доба, док је Мехмед Акиф више гледао исламским оком на спас турске заједнице и у овом смислу износио своје песничке мисли. Ахмет Хаџим певао је по узору истих естета, али је потпуно личан, и у погледу језика не излази изван оквира правог османлијског језика. Он је био добар песник.

Од књижевника овога доба, који и данашњој књижевности дају дела, вредни су помена и романописци Јакуп Кадри и Решат Нури. Фалих Рифки, писац полемика и кроника, даје турској прози потпуно нов оштар звук. Он је веома јака књижевна индивидуалност. Рушен Ешреф одликује се dobrим приказивањем и описом и биће заслужан књижевник.

Међу турским млађим песницима од вредности је Назим Хикмет као претставник класне књижевности и као интерпретатор социалних мисли у песмама. Осим њега појавили су се и песници који хоће да ново схватање историје изразе у облику народског дестана (песме).

Завршујући ове редове који треба да пруже кратак преглед турске књижевности на мало страница, додаћу још да ће се из свих досадањих турских књижевних епоха родити једна нова која ће се, особито у форми, потпуно разликовати од пређашњих. Без сумње ће језична реформа Кемала Ататурка успети да створи турски језик заједнички елити и широким слојевима народним. На томе ће језику турски писци створити дела потпуно турског карактера и придобиће народне масе инспиришући се оним што ове занима по садржају и по форми. Ова епоха родиће нову револуционарну књижевност чија ће главна карактеристика бити то што је потпуно турска и што ће бити писана посве чистим турским језиком. Кад турска књижевност постане заиста таква и кад јој садржај буде приказивао само прави турски живот и праве бриге народне, онда ће велики турски народ ову књижевност, без сумње, и много читати. Тада ће тек да се створи савремена национална турска књижевност.

Савремена књижевност у Румунији

Савремена румунска књижевност почиње првих година овога века. Рат, а нарочито велико дело националног уједињења (1918), само су проширили њен опсег.

Године 1901 излазио је у Букурешту, под уредништвом песника Г. Кошбука и А. Влахуце, часопис „*Sămănătorul*“ (*Сејач*), који је, углавном, тежио за културном пропагандом. Међутим, овај је часопис овековечио своје име у румунској историји књижевности. Н. Јорга дао му је огроман престиж и створио је од њега борбени орган једне нове књижевне струје. За новог директора *Саманайорула* књижевност је могла имати само националну и етичку функцију. Уздижући прошлост и врлине расе, нарочито сељачког сталежа који оличава ову расу на најизразитији и најчистији начин, књижевност је морала да служи великом идеалу народног уједињења чије се приближавање осећало. Око овог часописа окупила се лепа плејада талентованих писаца. Струја коју је он инаугурисао имала је снажног одјека код Румуна у тада подјармљеним покрајинама и знала је да код њих са дотле непознатом интензивношћу пробуди књижевни покрет који је тежио истим циљевима. Између осталих значајна је по својој снази и великом броју талентованих писаца књижевна акција ердељског часописа „*Luceafărul*“ (*Даница*).

Насупрот струји *Саманайорула*, непрестано су се појављивале тежње за независношћу. Скоро све ове акције биле су вођене под заставом *l'art pour l'art*. Међутим, оне су биле различне и испрекидане, и наметнуле су се не толико талентом колико доктрином и држањем према струји *Саманайорула*. Од ових многобројних опозиционих покрета споменућемо само покрет симболистичке групе око часописа „*Viața Nouă*“ (*Нови животи*), основаног 1906 под уредништвом Овида Денсусиану, професора универзитета у Букурешту. Симболисти или „модернисти“ — нејасан, али јако употребљаван термин — сви ови песници,

нарочито песници из почетка века су стекли изузетан историјски значај тиме што су постали претходници књижевности која се наметнула одмах после рата. Писци који су пре 1918 били познати само у уском кругу упућених, постали су данас прваци школе; часописи пролазног излажења и врло ограниченог броја примерака, постали су важни документи књижевне историје.

Рат, дакле, обележава један моменат у еволуцији румунске књижевности, како по потресу који је произвео у духовима, тако, и то нарочито, тиме што је он, остваривши народно уједињење, наш најдражи идеал, завршио један дуги историјски процес који је на књижевност имао одлучних реперкусија. После остварења националних тежњи којима је служила, књижевност се нашла лишена путоказа, без идеала који би се наметнуо снагом једне вере и који би ујединио око себе већину књижевних снага. Отуда јака криза оријентације, у коју је ушла румунска књижевност, криза која у данашње дане није још окончана, у толико оштрија што у овом периоду ни сама европска култура није нашла своју равнотежу. Нигде се, можда, није растурило више прогласа него код нас; нигде се о проблему генерација са толико жара није дискутовало; нигде се, можда, није појавило толико часописа; нигде толико друштвава једномишљеника, и кружока. Наш урођени индивидуализам размахом је, за време ових дваеста година, све своје снаге.

Усред ове кише прогласа и непрекидних бучних дискусија које карактеришу нашу савремену књижевну идеологију, постоји ипак једна реч која може да послужи као веза између различитих група: то је *спиритуализам*. Он се појавио више као реакција на социјални и етички утилитаризам наше књижевности која је непосредно претходила уједињењу румунских земаља. Аутономија уметности или бар њена искључива зависност од духовних циљева, то је, ето, парола која се свуда чује.

Између различитих покушаја да се одговори овоме захтеву и да се он прилагоди нашим етничким стварностима, заслужује нарочито да се спомене неотрадиционалистички покрет часописа „Gândirea“ (*Мисао*), основан 1921 год., који уређује песник и есејиста Никифор Крајник. За њега спиритуализам значи ортодоксију. Кроз ортодоксију — каже он — ми смо везани за најмоћнију духовну стварност румунске прошлости. Кроз ортодоксију ми се враћамо традицији и постављамо се на велику линију еволуције румунске књижевности. Настоји се да се

искористе нарочито византијско порекло и народна основа наше ортодоксије. Циљ који треба постићи је синтеза византијске ортодоксије и наше латинске етничке основе. Једино на овај начин, то јест ако будемо зидали на основним замислима нашега бића, кажу они, ми можемо да се дефинишемо са духовног гледишта на истоку Европе.

Група око часописа „Гандиреа“ афирмовала је до данас ову доктрину више у есејима него у књижевним делима. Писци стварног талента, који су писали у његовим елегантним странама, нису се, међутим, бринули ни о каквој идеологији. Никаква доктрина није до данас могла бити наметнута од ма које групе. Али то ништа није сметало да наша књижевност ове епохе буде богата и оригинална.

Покушајмо да одвојимо од овог тако различног пејзажа најважније тачке. Укажимо почаст првенства поезији. Уосталом, послератно време обележено је нарочито давањем првенства лиризму.

Користећи се новим стањем ствари, симболисти и модернисти, доста растурени пре рата, збише редове и заузеле борбени став. На првом месту, њихов је орган био часопис „Sburătorul“ (*Вилењак*) основан 1920 који је уређивао критичар Еуген Ловинеску. Бодлер и Маларме били су богови овога храма. Почело се првим да би се, најзад, дошло до другога. Њихова уметност показује општу линију којом је ишло ново румунско песништво. Ако овим двама именима додамо и имена Раинер Мариа Рилкеа и Франциса Џемса, који су имали снажног утицаја на групу око „Гандиреа“, ми смо споменули најважније стране узоре наших песника. Што се тиче мотива самоникле инспирације, песници су највише волели фолклор, нарочито његове мистичне елементе.

Типичан претставник овог симболизма јесте Јон Минулеску. Он је популарисао једну струју која је раније сматрана херметичном и декадентном. У својим звучним стиховима, који каткад прелазе у извештаченост, он је певао, још пре рата, о егзотичним и тајанственим носталгијама. Лакоћом, којом је умео да се служи слободним стихом и да употребљава неологизме, Минулеску је преобразио нашу песничку технику.

Међутим, песник симболист Баковиа је имао највећег утицаја на нову генерацију. Његова статичка поезија, сва од основних утисака, потсећа на једноликост провинцијских вароши, пева о тузи материје или о моралном расулу. Са врло

ограниченим сретствима он успева да сугерише атмосферу која опчињава.

Демостене Ботез пева, као и Баковиа, о истим провинцијским тугама.

Прави шеф румунског модернизма је Тудор Аргези. По угледу на Бодлера, он у својој поезији измирује снажне контрасте, чудновато са љупким, језовито са божанским. Више него суштином, он је имао утицаја својом сасвим личном техником велике виртуозности.

Али ниједан од модерних румунских песника није са толико снаге изразио трагичност модерног неспокојства, ниједан није тражио нову спиритуалност са толико жара као Луциан Блага. У почетку под утицајем немачких импресиониста, он се вратио изворима фолклора, извлачећи из њега са успехом нове лепоте. Његова је поезија непрекидан низ свежих и изненађујућих слика.

Јон Пилат, у својој ведрој поезији класичне линије, упутио се ка истим непресушним изворима фолклора и ка истом самоњиклом пејзажу. Из исте ризнице црпео је и песник Адриан Маниу оно што је најдрагоценије у његовом делу. Блага, као и Маниу и Пилат, припада групи око „Гандиреа“. Уредник часописа и теоретичар ове групе Никифор Крајник отпочео је песничко стварање у знаку „Саманаторула“, када је у снажним стиховима певао о солидарности са земљом предака. У својој последњој збирци, која садржи послератне стихове, он се бави религиозном поезијом. Ердељац Арон Котруш својом социјалном поезијом тврдог израза и својевољно елементарном представља међу румунским песницима једну сасвим засебну појаву.

Сви споменути песници данас су достигли зрелост. Поред њих, већином под њиховим утицајем, дижу се млађи. Њихов је број и сувише велик да би се они могли чак и споменути. У једној скорашњој Антологији новог румунског песништва, састављеној очигледно сувише благонаклоно, помиње се не мање од 55 имена. Битна карактеристика најбољих између њих је тенденција ка херметичности и ка интелектуализму. Тако се поезија све више одваја од широке публике, затварајући се у уском кругу упућених. Стога широки кругови читалаца данас обраћају много већу пажњу прози, нарочито роману. Овај књижевни род био је до рата код нас реткост. Оно што се највише волело беше новела, богата креацијама које могу да служе на част књижевности ма кога било народа. Сама

њена обилна продукција довела је извесне критичаре до тврђења да је Румун неспособан за роман. Али, после рата, изгледа да су се сви писци споразумели да демантују ту теорију. Млади прозни писци почињу сада свој рад одмах романом: чак и они који су раније писали новеле, данас више воле роман; песници, драмски писци, критичари, сви пишу роман. Издавачке књижаре једва стижу да их издају. Новела је сада *ga ga avis* и, да би до ње дошли, уредници часописа морају да чине огромне напоре.

Мода романа је један од најкарактеристичнијих момената румунске савремене књижевности. Разуме се, од огромне гомиле романа који су испунили наше библиотеке, остаће врло мало. Врата романа остају, међутим, отворена да кроз њих прођу ремек-дела која ми са поверењем очекујемо.

Јон Ал. Братеску-Војнешти и данас као и пре рата ради на новели. Његово дело, прожето племенитим човечанским дахом, има и сада исте особине трезвености и финесе.

Михаил Садовеану, ретко плодан писац, који је писао новеле још у време „Саманаторула“, није сасвим напустио овај род и он га је обогатио правим ремек-делима. Али, поред новеле, он са истим неисцрпним заносом култивише роман, у коме нам је дао странице сјајне историјске евокације у оквиру легенде и аутентичност румунског пејзажа. Садовеану је неупоредиви приповедач и песник природе коме нема равна. Његов стил, тако личан, обогаћен пишчевим познавањем наших старих хроничара и народних писаца, достиже каткад зачараност баладе.

У исту серију писаца, чија је репутација била утврђена још пре рата, треба убројити и Јона Агарбичеану. Међутим, док је Садовеану евоцирао Молдавију, дело Агарбичеану је исцрпан људски докуменат о Ердељу, са његовим светом сирових сељака и сеоских свештеника, са његовим животом без духовних компликација, али пуним ватрених националних борби и великих моралних брига. И Агарбичеану данас више воли роман у коме реалистичким стилем слика моралне реперкусије рата или духовне промене новог Ердеља.

Дефинитиван импулс нашој енској прози дао је Ливије Ребреану. Његов роман из сељачког живота *Јон*, који је изишао одмах после рата и који се сматрао као један датум у еволуцији овога рода код нас, описује разбукталост елементарних страсти са главним мотивом дивље љубави према земљи.

Одмах у почетку Ребреану се открио као мајстор социјалног романа. Он је успео да буде готово исто тако велик и у роману психолошке анализе. Ову своју одлику он је истакао нарочито у нашем најбољем ратном роману „Pândurea Spânzuratilor“ (*Шума обешених*). По своме реализму, који каткад иде до натурализма, Ребреану је епски писац у правом смислу те речи.

Цезар Петреску, наш најплоднији данашњи романописац дебитовао је у роману „Intunecare“ (*Сујон*), који му је прибавио највећу награду Румунске Академије. То је тамна фреска нашег рата са епизодама снажног драматизма. Исти горки скептицизам обележен иронијом налази се у свима његовим романима. Одличан новинар, Ц. Петреску у својим делима износи и хронике савременог румунског друштва са свим његовим тако различитим тенденцијама. Он је изразитији и јачи у психолошкој анализи и у фантастичној епизоди него у епском стварању.

Романе Јонела Теодореану одликују лиризам неискрених извора и увек свежа имагинација пуна блиставих слика.

Романсијер интелектуалист, суптилне прустовске анализе, ироничан и парадоксалан, то је Камил Петреску.

Еманојил Букуца зна да дешифрује суптилне покрете душе и лепоту природе. У његовим романима „Fuga lui Șefki“ (*Бекство Сефкијево*) и „Maica Domnului de la Mare“ (*Богородица мора*) — радња првог романа догађа се код Румуна у Бугарској — износи се живот пун струјања једног крајичка балканског Оријента.

Нико није знао као Гиб Михаеску да у анализи страсти иде до опсесије и фантастичности.

Овој истој генерацији која је достигла зрелост припада и Гала Галактион, писац финог цизелираног стила, мучен мистичким проблемима. Споменимо, најзад, и Конст. Стереа, писца једног аутобиографског романа широких сразмера, „In pragăjma revoluției“ (*Уочи револуције*).

Све су ово данас освештана имена. Осим ових појавили су се и појављују се непрестано и други. Румунски роман напредује гигантским кораком и обећава нам велика изненађења.

За време овог периода и драмска се књижевност обогатила новим именима и новим проблемима. Док се пре рата код нас култивисала само историјска драма, комади са вилама, духовима и комедија нарави, данас се приступило и реалистичкој драми, интелектуалистичкој комедији жанра Шоа и

Пирандела и драмском миту. Одмах после рата наметнуо се Михаил Сорбул својим свирепим реализмом, својом опором иронијом, сигурним оцртавањем карактера, чак и патолошких. Виктор Ефтимју је вешт познавалац сценских сретстава; иначе је плодан писац симболичних комада и историјских драма. М. Замфиреску је умео да нађе акценте дубоке човечности у предграђу Букурешта, које је до сада пружало само предмете за сатиру. Виктор Јон Попа уме са нежношћу да евоцира патријархалну молдавску средину. Киприан се одликује у спајању хумора са трагичним.

То су све нова имена, али их нисмо сва споменули. Овима треба додати неке које смо горе споменули као песнике и романијере: Јона Минулеску, који нам је дао неколико врло духовитих комедија и блиставих парадокса; Адриана Манну који је писао драмске фантазије, Камила Петреску и Ливиу Ребреану, писце комедија нарави. Али и у драмском роду створио је дефинитивна дела Луциан Блага. Његови драмски мити, у којима кључају, у облику грандиозних симбола, најкарактеристичнији духовни тренуци наше прошлости, подрхтавају од тајанствености и високе поезије.

Нарочита појава после рата је велики развитак штампе. Ова чињеница се објашњава порастом броја читалаца и угледом који су дали новинарству неки од наших најбољих писаца. Споменуто Николу Јоргу, са његовим неуморним жаром, и Октавиана Гогу, највећег песника из епохе „Саманаторула“ који се посветио искључиво памфлету, успевши да му својим ретко снажним патетичним стилем дадне сјај који се не памти од времена великога Еминеску.

Штампа је, осим памфлета, много помагала и развоју есеја, књижевног рода који раније скоро није ни постојао. Исто тако, под њеним утицајем, најомиљенији критички род је фељтон. Историјска критика постала је врло ретка; највише ако се још гаји на универзитетима.

Из овог кратког прегледа може се видети колико је разнолик пејзаж савремене румунске књижевности. И ако му недостаје било један планински ланац било моћан ток једне реке, он је ипак, верујемо, пун дражи у својој разноликости.

Уметност у Бугарској

Политичко роштво не прати увек и културан застој, — али познато је да Бугарска под Турцима није изгубила само политичку независност и културну физиономију, него да је стекла и неку рошеку инертност коју је после ослобођења требало великим напорима савладати. Ослобођење нас је затекло не само без политичких и друштвених традиција, него и без зачетака културно-уметничких стремљења. Иако је за општу просвету ипак понешто учињено још пре ослобођења, на уметност нико није могао ни да помишља. Ни драгоцену уметничку наслеђе из наше прошлости — иконографија, резбарство, фреске — сачувано у изобиљу по нашим старим црквама и манастирима, никога није могло да надахне за нову делатност. Ослобођење је Бугарску у томе погледу затекло не само без трага од традиција, него и без ослоња за ориентацију оним младим управљачима земље који би показали жељу да учине нешто за нашу уметност. Талентована делатност наших првих уметника, школованих на страни: С. Доспевског, Николаја Павловића, Цокева, Пехливанова усамљена је и није могла да послужи као уметничко исходиште при изградњи нове Бугарске. Павловићева популарна графика, са историјским темама, која добро игра улогу будноца националне свести, нема циљ да ствара уметнички укус и поглед на свет.

Крај таквих услова, оно што је у Бугарској постигнуто у уметности за пола века слободног живота, претставља цео подвиг. Бугарски уметник ја за то време у погледу схватања и умења напредовао задивљујући брзим темпом. Доста је да сравнимо бугарску уметничку продукцију, не ону пре тридесет година, са данашњом, него ону одмах после рата са оним што данас дају бугарски уметници, па да видимо велику разлику у знању, уметничкој култури и погледу на свет.

Први учитељи уметности у ослобођеној Бугарској били су странци (већином Чеси), или Бугари који су свршили стране академије. И једни и други свесрдно су култивисали неки

псевдоакадемизам који и данас још влада у извесним групама уметника. Талентовани претставници те уметности су: Иван Мрквичка, Јар. Вјешин, Иван Ангелов, И. Митов. Сви они, као и њихови осредњији следбеници, одушевљавали су се сликама из народног живота; тај је материјал најбоље одговарао њиховоме сликарском сватању. Карактеристично је да је у то доба пејсаж врло слабо заступљен. Њихова уметност је сасвим етнографска, предметна. Дела из тога доста дугачког периода бугарске уметности носе обележје неоспорног дара, али су лишена више уметничке културе и укуса. Но и поред тога налазимо у томе раздобљу на трајне творевине: у Мрквичке, у Вјешина, у Ангелова, и код генерације после њих, Ст. Иванова, А. Михова, Ц. Тодорова, Консулова — Вазова, Елене Карамихајлове и др. То су дела која говоре не само о ликовној обдарености у Бугара, него и о осећању одговорности при прилажењу ликовним проблемима.

Тек пре четврт века јавио се, још бојажљиво, неки покрет у новој бугарској уметности; са великим закашњењем покреће импресионизам и бугарскога уметника, да му открије нов правац, ново гледање.

Великих заслуга за формирање тога новијег погледа на свет има један од најфинијих бугарских пејсажиста, Никола Петров. Његов импресионизам, врло изразит и драгоцен као чисто словенска појава, није створио школу, али је научио бугарскога уметника да види природу непосредније и стваралачки. Ослободио га је његове спутаности и школских канона. Исту заслугу имали су у своје време артистички сликани акварели Николе Маринова. Једна група млађих уметника, чији су типични претставници Н. Кожухаров, Б. Митов, Н. Ганушев, и неколико још млађих, наставили су култивисање једне псевдоакадемске уметности која води врло мало рачуна о савремености.

Усамљен је уметник Никола Михајлов који ради у Берлину, портретиста неоспорна дара, али без индивидуалности услед концесија салонском портрету. Усамљен је остао и Гошка Дацов (умро за време рата) са својим декоративним романтизмом.

Велики рат затекао је бугарску уметност на беспућу, са нејасним намерама. Није било чак ни жеље да се те намере учине јаснијим. Појединачни покушаји да се унесе више експресивности, синтезе, више стваралачке слободе у бугарско сликарство, остали су усамљени и без утицаја на његов раз-

витака, мада су покренули извесне кругове. Млади нису се усуђивали да буду смелији, а оно мало смелих није нашло подршке ни у својој средини. Рат са својим ратним сликарством, за које је предмет био све, није скоро ништа допринео развоју бугарске уметности; осим, ако ћемо сматрати добитком ничим неоправдану смелост у компоновању коју је добио бугарски уметник, присиљен да решава у ратном сликарству задатке за које је слабо био припремљен.

Одмах после рата бугарска уметност бележи етапу снажног полета, — не толико у погледу квалитета, колико у појачаној продукцији —, етапу која је несумњиво била израз задржаних стваралачких снага, некога радосног ослобођења стваралачкога духа.

У таквој атмосфери млади бугарски уметник почиње после рата да изграђује живљи и стварнији поглед на свет. У то доба дошао је до свога израза један од најзанимљивијих бугарских уметника, Владимир Димитров-Мајстора, који је нашу слику из народног живота очистио од етнографије и литературе и поставио јој чисто уметничке задатке. Тада су се јавили први пут неколико младих талената од којих су неки успели да се одрже и поред необично лоших услова под којима се развија бугарска уметност. Бугари не оскудевају у даровитим уметницима, али ови брзо клону, убијени оскудицом и борбом за хлеб. У то време развио се и таленат једнога од најнепосреднијих наших пејсажиста, Бориса Денева. У исто време појављују се и К. Штркелов (акварелиста), Н. Танев и Крискарец (пејсажиста).

Али дуга борба да се пробуди једно ново самоосећање у бугарскоме уметнику, да му се отворе очи за ново, савремено гледање света и човека, тек је пре седам-осам година наишла на одјек и основу. То је дошло колико од општег духа времена, толико и од нејасне жеље новог уметничког нараштаја да потражи свој пут, да изрази своје време.

Уопште, нова ориентација савременога бугарскога уметника још је компромисна, нејасна у својим тежњама, без смелости у извођењу, — али ипак њу прати грозничав полет и развијен емоционалан живот.

Та жеђ за радом, заједно са јаким одушевљењем великога броја стваралаца савремене бугарске уметности, јесте јемство за њен брз и правилан развој. Тешко је одредити под чијим се утицајем она развија; уз тенденцију да се нађе личан

стил, укрштавају се трагови францускога утицаја са траговима немачког. Код многих бугарских уметника, као што је то и у Југославији, примећују се могућности да се нађе чисто *балканска* атмосфера уметности са својим посебним карактеристикама, али мени се чини да је још рано да се говори о томе. Прва стремљења најновије бугарске уметности иду за тим да се она ослободи безизразне сликарске лепоте, да потражи сурову животност ствари, да утврди тим путем њихову стварност која се поново осећа. То су задаци које је савремена европска уметност одавно поставила, али који су за бугарску уметност нови. У томе правцу ради, неки успешније неки невештије, низ младих уметника. Познат је Београду Б. Обрешков, са својим суровим бојама, zasiћеним мртвим природама. Његова уметност показује европску уметничку културу и јако сликарско осећање. У томе правцу крећу се и напори другог једног уметника који ради у Минхену, Кирила Цонева; он је сталоженији и интелектуалнији у решавању својих сликарских задатака. Дечко Узунов и Маша Узунова, обоје талентовани сликари, теже истоме циљу. У тој атмосфери крећу се и млађи који осим дара имају и јаку веру у истину савремених сликарских погледа: Кочо Грнев (Минхен), Ивав Пенков (позоришни сликар), Пенчо Георгијев, Иван Христов, Венев, — који има елементаран инстинкт за сеоску средину — Зоја Паприкова, Илија Петров, Урумов, В. Стоилов, Борис Иванов, Вера Лукова, Лавренов, С. Сорудон, С. Сотиров и др. У ту групу морамо рачунати и рано преминулога уметника Ивана Милева, ствараоца богате маште и унутрашњег живота.

Изван Бугарске раде уметници Папазов (Париз), добро познати »ударник« савременог авангардног европског сликарства, надреалиста, који је излагао по скоро свима европским центрима, — и, у Милану, Н. Булгеров који с успехом ради у духу италијанских футуриста. Занимљиво ускрсавање класичних канона претставља уметност Бориса Георгијева (Рим).

Идејног удруживања у Бугарској нема. Али неки од споменутих младих уметника, у својој жељи за актуелношћу, пружају понекад тематски тенденциозну уметност која често жртвује своју уметничку вредност уским партијским сврхама. Ипак они, изгледа, већ осећају да се тим путем не стиже далеко, и труде се да одвоје своје слике од литерарне тенденциозности. Скоро сви раде и сцене из народног живота, и пејсаже, и мртве природе.

У скулптури Бугарске последњих година нема онога полета који се осећа у сликарству: она је инертнија у своме развоју и савремена уметничка проблематика је не узбуђује много. Као да бежи од сложенијих задатака у композицији. Омиљени жанр остаје и даље скулптурни портрет, који нарочито добро претстављају Андреј Николов и Марко Марков, а исто тако и Георгијева, Фунев, Л. Димитров, Крчмаров, В. Емануилова, Шиваров и др. Сложеније задатке поставља себи синтетична монументална скулптура Ивана Лазарова (сцене из народног живота, типичне фигуре сељанки и др.). Ту има сировости балканске атмосфере. Фунев и Л. Далчев (гола тела) дали су последњих година занимљивих композиција.

Графика у Бугарској, мада има талентованих претставника у неким од младих — В. Захаријеву, П. Георгијеву, Д. Стајкову, Д. Драганову, Веневу, В. Вазовој — још је у почецима. Одавно ради на овоме пољу П. Морозов.

Карикатура, особито политичка карикатура, има код нас сјајних, духовитих претставника на европској висини: Александра Божинова и Илију Бешкова. Од осталих карикатуриста показују Р. Алексијев и А. Добринов завидну активност, први у политичкој карикатури, други у карикатурном портрету.

Балкан и његова мора

Ко истражује међусобне односе Балканског Полуострва и мора што га окружују, долази до констатација пуних изненађења. Јер посматрајући данашње стање не бисмо, у многом, могли ни слутити да, у овом простору Полуострва југоисточне Европе и његова поморског оквира, имамо пред собом подручје које претставља завичај једног од најранијих развитака бродарства. Исто тако, из упоредног и опсежног истраживања излази да су се баш у овом крају одигравали политички догађаји који у појединостима показују највећу разноврсност а по свом пореклу и циљевима највеће промене. Балкански крај, у најширем смислу, јесте према томе подручје крајње *динамике*. Разлог за то лежи у његовом јединственом *положају посредника* на путу од Источне у Јужну Европу и на Средоземно Море, и од Средње Европе на Југоисток, на тачци где се додирују Европа и Азија; али не мањи разлог лежи и у *конфигурацији* његове обале, која делом врло погодује саобраћају, као и у подели копна и мора. Тако историја егејског и далматинског острвља на рубу Балканског Полуострва збуњује променљивошћу догађаја, а та се променљивост преноси и на оба приморја, са шароликошћу њихових судбина. Пошто је оваква конфигурација спојена са мноштвом *преимућстава у положају*, то су се баш овде чешће дешавала туђа завојевања, пролазна или трајна. Јер су се таква преимућства високо ценила у ранијим епохама када су и за посед у земљи и за ратовање служила мања мерила. Крајине на рубовима балканског простора спадају у најспорније делове земље чије су покоравање, једна за другом, покушавале готово све силе.

Немају сви делови Балканског Полуострва тесних веза са суседним морем. *Румунија* и *Бугарска* са својим приморјима само су умерено спојене с морем. Те две државе и Црно Море само се, тако рећи, међусобно ослањају на својим окрајцима, док тежиште државе, привреде, саобраћаја и народности лежи у унутрашњости. Већ је ужа веза *Турске* с њеним морима. До-

минантни положај на мореузима међу обалама Европе и Азије две хиљаде година није губио свог политичког значаја, и за 1500 година, све до нашег времена које донесе преокрет у лику Турске, давао је простору Истанбула улогу царске престонице највећег стила. Ипак, баш код данашње Турске оштро отскаче морска обала са својим посредничким положајем од континенталне унутрашњости. Код *Југославије* и *Арбаније* почиње да се ублажава досадања јако наглашена одвојеност приморја од унутрашњости и да се помоћу појединих саобраћајних сретстава претвара у све тешње стапање периферије са језгром државе. Овом процесу погодује *јединственост народа* која не допушта ни најмање сумње да приморје припада унутрашњости. Југословенска обала са својим у 99% словенским живљем приближава се, до на микроскопско отстојање, идеалу чисте националне државе а то се може рећи само још о врло ретким деловима европских држава. Арбанска обала која је у старини имала напредних градова али после услед тектонских појава није погодавала саобраћају, у народном погледу најуже је спојена са својим залеђем. У јакој противности са поменутиим приморским крајевима, који лежи постранце од политичког тежишта својих држава, стоји *Грчка* коју је море дубоко отворило и чија више него 3000 годишња историја развитка показује за најдуже време уску везу приморских крајева с морем а мање уску са суседним и удаљенијим осталим крајевима; јасније него другде овде се распознаје *засебно формирање* појединих делова обала и острва. Поред свих промена владавине и поред све расцепканости, лице земље ипак је увек било окренуто *Истoku*, јер је конфигурација егејског простора у временима снаге погодовала збијању а у временима слабости пуштала је да такмаци омерају снаге. Напротив, Јадран и Јонско Море могу само у пола да важе као гранично море Балкана, и често су били поприште напада који су долазили с противне обале или споља. Политички, јадранске обале морају важити као пасивне; остављене саме оне нису биле исходишта активних политичких покрета. Напротив, не може се одрећи активност о крајцима егејског простора; из Крете па онда и из Делоса разви се прво познато нам бродарство коме су погодавале ваздушне прилике и мала удаљеност између острва и обала. Атина и пре свега Византија зрачили су моћу. Нигде се јасније као у Грчкој не разликују *покрајине везане с морем* од оних које су *удаљене од мора*. Аркадија, Беотија, Тесалија, Етолија, па

и велики део Македоније имају само незнатан однос са морем, али утолико јаче имају Атина и Арголиде којима на западу одговара Средња Далмација, далматинска острва и Бока Которска. Међутим, *прелазне покрајине* као Доња Арбанија, Црноморска Бугарска и Добруџа проводе нас крајевима у унутрашњости који не мају никаквих непосредних веза с морем. Јужни Словени и Арбанази, где су били претежно упућени на море, посташе поморци. Остаје, истина, отворено питање колики је при том био васпитни удео природе.

Поред *старајешке* улоге обала и острва на рубу Балканског Полуострва која се истиче пре свега у трајном значају мореуза, затим линије Отранто—Влора (Валона), положаја Крете, у мањој мери и Коринта и Рода, и *саобраћајни значај* стоји у најужој вези са особеним односом између копна и мора у балканском простору и околним крајевима. Стари прелаз Бриндизи—Драч није уистини никад губио своју важност коју је имао у сасвим раним периодима историје. Друм Via Egnasia задржао је трајну вредност као прекрата морског пута око јужног рта Грчке; исто тако положај Коринта као укрштање често значајног копненог пута са корисним морским путем. Као кланац одржао се Коринт више пута исто као Термопиле на граници мора и брда. Има пуно драгија у истраживању многоструких односа простора и положаја, мора и копна у историји балканских земаља, тако богатој менама. У овом се простору рано и често, почев од Миносвог Крита, потврдила *државостворна снага* људи с морем повезаних. С друге стране, само на овако многоструко рашићеном тлу могла се је појавити и грчка полис-култура, истина једанпут, али је после служила за пример. У основи је и модерна Грчка произишла из сурадње оних острва и утврђених избочина копна које су служиле за заштиту жилавом грчком народу у одбрани и навали. Отада, за 100 година, веома *се изменио*, у малом и великом, значај копна и мора у балканском простору. Уместо разноликости старијих времена помаљају се све више и више велике линије. Данас су балкански народи не само образовали своје националне државе него се и односи између копна и мора могу свести на *једносавне формуле*. Ко даје свој суд о оваквом развоју, мора признати да је *ово стање*, које се може назвати и коначним, природније и разумљивије од свих претходних могућности у односима, чију су аутохтону чистоту тако често мутили страни елементи.

Природни услови балканског јединства

Главне црте балканских предела

Географски карактер Балканског Полуострва објашњава само име његово. *Балкан* турски значи *планина*; оно је заиста планинско. По Егејском Мору, на југу, расута су острва и полуострва; она су увек висока. Из Јадранског Мора, на западу, дижу се такође високе планине. На југу од Арбаније обалу, коју су стари називали карактеристичним именом „Химера,“ чине високи голи и блистави кречњачки венци данашње арбанашке Химаре. Овај тип обале често се понавља дуж целог Јадранског Приморја, све до истарског крша. Јужно од простране панонске низије, на северу, виде се, иза Београда, заобљени шумовити врхови Шумадије.

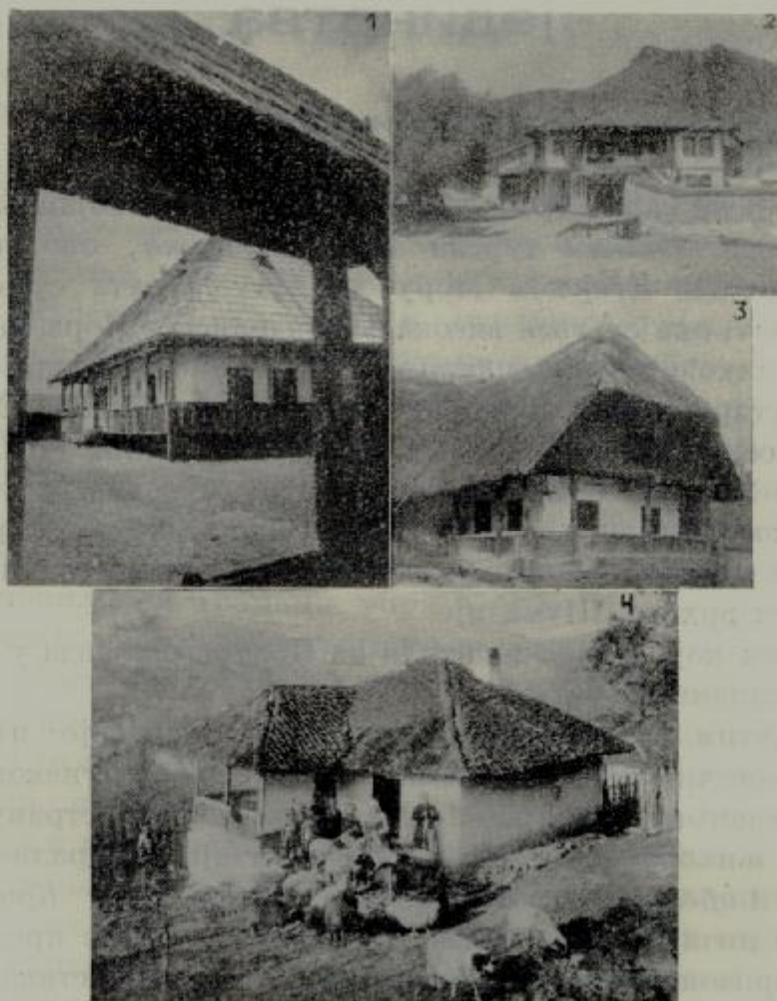
Ма са које стране долазили на Полуострво пада у очи планински карактер предела.

Међутим, границе Полуострва чине депресије: иза Архипелага, источни део Средоземног Мора; иза румунског побрђа, на североистоку, пространа руска равна; с ону страну Саве и Драве и њиховог шумовитог побрђа, низије Централне Европе особито *Алфелд*; на северозападу, с ону страну *Краса*, италијанска низија. Свуда, дакле, око Балкана леже пространи и ниски хоризонти. Међутим, морфолошка карактеристика Балкана је у мањој или већој издробљености рељефа на мање природне области уских хоризоната.

Котлине и жупе

Балканске котлине и жупе многобројне су и разнолике. Њихова је карактеристика у томе што увек чине мале покрајине. Узмимо, на пример, најјужнију такву област, — Атину. Стара Атина није била само град; она је, у ствари, била кантон, састављен из три дела: обале, приморске равни и планине.

Област сасвим друкчијих особина, изван Грчке, острво Хиос, дели се такође на три мање области. Свуда у Грчкој виде се мале котлине, затворене планинама. Те котлине обично нису особито плодне, као на пример, *Маина*, у Пелопонезу, чувена из устанка од 1820 године кроз коју тече река Еврота; она је

1 — сељачка кућа у Буковини, 2 — кућа са планине Балкана у Бугарској
3 — кућа из среза копривничког, Савска бановина,
4 — сељачка кућа у Шумадији.

са свих страна опкољена планинама. То је једна од главних особина предела Грчке.

У Арбанији су ове области нешто друкчијих особина; оне су често у долинама река. Долине великих арбанских река Деволи и Шкумбе састављене су из више котлина, које су везане кли-

сурама. По дну котлина су мале њиве; стране котлина такође су обрађене или су остављене за папу. Изнад котлина су пространи планински пашњаци. Таква привредна целина је обично област једног *фиса*. Карактеристична су имена тих малих гео-

1, 4 и 5 — југословенске народне ношње, 2 — румунска сељанка из долине реке Прахова, 3 — сељанке из Буковине, 6 — Бугарке из Самокова, 7 — народна ношња из Добруџе.

графских области: *Колоња*, латинска реч, која потсећа на римску колонију, *Гора* на Деволију или *Мокра* на Шкумби. Свака ова мала област има посебан карактер.

У југословенским областима, од Истре до Црног Мора, јављају се такође ове основне јединице балканског рељефа. Оне

се словенски зову *жуџа*, и веома су различне. У западном делу, у области Крша, види се низ малих депресија; оне понекад имају више од неколико стотина хектара површине. Даље, има и пространих котлина, које чине праве природне области; оне се зову *џоља*. У крајевима око Дрине су простране кречњачке висоравни, које такође претстављају мале природне области. Таква једна област је *Сџари Влах*, коју је описао српски географ Јован Цвијић. То је мали предео између шумовитих врхова и речних клисура. У таквим пределима велика патријархална југословенска заједница-*залруга* играла је важну улогу у стварању југословенске цивилизације.

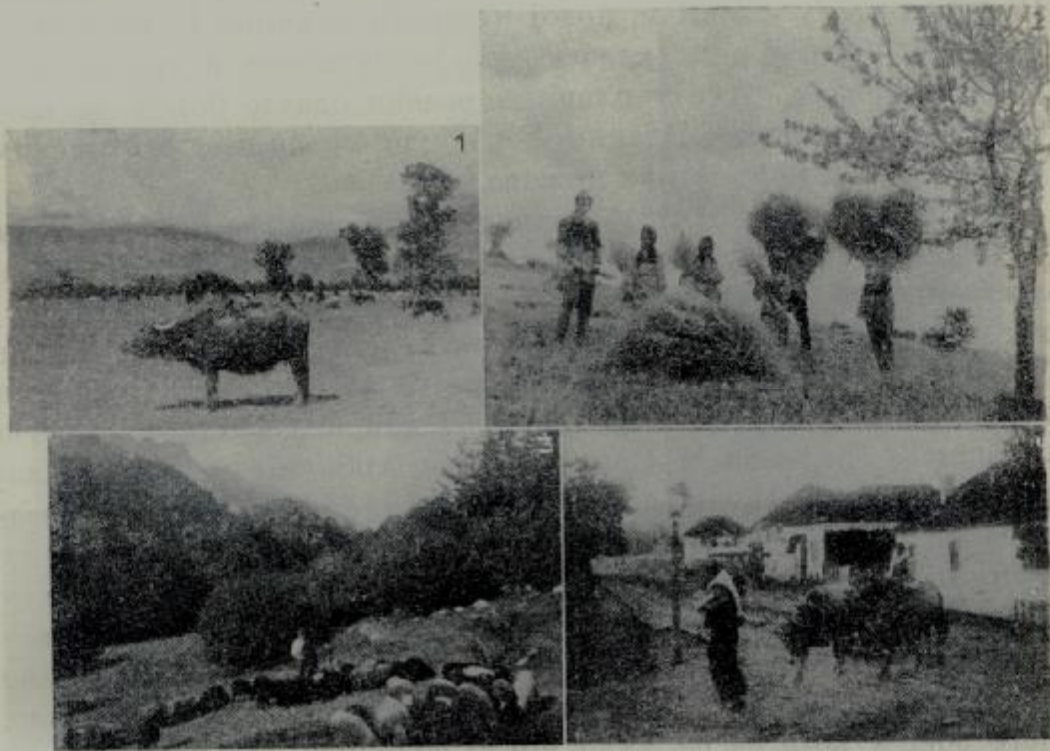
У Јужној Србији мање је таквих предела. Место белих кречњачких венаца виде се кристаласте масе, заобљене и црне. Овде су, услед спуштања земљишта, створене простране котлине. Таква је котлина, на пример, из историје познато Косово Поље.

Посматрајући рељефну карту, чини се да су бугарска дунавска плоча или долина Марице доста уједначене равнице. Међутим, доњодунавска плоча испресецана је са више паралелних долина; она се, сем тога, постепено диже према главном венцу Балкана. Марица од софијске котлине пада доста стрмо према Егејском Мору. Њена долина састављена је из низа котлина, које су повезане клисурама. Средњевековним *Склавинијама* стављали су писци насупрот *Влахије*. Склавиније су означавале словенске земљорадничке жупе у котлинама, док су Влахије претстављале пастирске области на планинама. Свака долина претстављала је добро затворену област, која је чинила политичку целину. Говорило се „људи са Тимока“, „људи са Мораве“.

Изгледа да је мале пределе теже обележити на географској карти у Румунији. Међутим, и она је састављена од сличних природних области. Оне данас имају мањи значај него што су га некада имале. Немају ни локалног имена, као што је реч *жуџа* у Југославији. У недостатку таквог имена, даћемо им ранији назив — *дава*. Румунска дава постојала је још у римско доба, и она је претстављала политичку јединицу. Дава је доста сложена; има их доста и прилично су неједнаке. У шумовитим планинским пределима истиче се нарочито присојна страна, *фаџа*, насупрот осојној, *дос*, управо као у Алпима. Живот се обично концентрише на присојној страни.

Планине

На Балканском Полуострву има више планинских система. Шарско-пиндска система пружа се од Метохије и медовског залива до рта Матапана на Пелопонезу. Најјужнији део ове системе лежи у медитеранској области суве климе. У безводној Грчкој планина је света ствар, јер у њој има воде. Није чудо што је у Грчкој планина била легендарно светилиште. Ова област оскудева водом, јер је углавном састављена од кречњака.

Из живота балканских сељака.

Северно од Медовског Залива копно је одвојено од Јадранског Мора високим планинским бемом, који спречава пролаз у унутрашњост. Тај бедем пружа се од Црне Горе до Истре. Иза њега према унутрашњости лежи *Загора*, углавном гола са ретком шумом испод планинских гребена. Она се потпуно разликује од шумовитих планина даље у унутрашњости. Високи планински бедем добрим делом заштићује земљу од инвазије.

Супротно овим кречњачким пределима на западу и југу, на истоку се дижу високе планине, заобљене и травом обрасле,

састављене од гранита и шкриљаца. Ове велике травне планине леже у центру и на истоку Полуострва. Такав је *Бихор*, којим иде западна граница ердељске котлине. Такве су и карпатске висоравни.

Планина Балкан, на истоку, састављена је од више паралелних венаца, правца исток-запад, и обрасла травом. Таква је и Средња Гора, јужно од Балкана. Родопи, који се дижу до близу 3000 м, су дивље висије, по којима су летњи пашњаци, слични онима које у Алпима зову *alpages*.

Балканске планине играле су исту улогу у историји Полуострва: у старој и новој историји планина је увек била чувар слободе. Грчке клефте, као и бугарски и српски хајдуци, склањали су се у планине, водећи одатле борбу за слободу свога народа. Планине су биле средиште балканских побуна као и најстаријих држава.

Мала Србија од 1815 године је шумедијска Србија, чија је јужна граница ишла отприлике Западном Моравом. Грчка, створена 1829 уговором у Једрену и 1830 уговором у Лондону, готово је искључиво морејска Грчка са неколико острва, област „помораца“ тога времена. Бугарска од 1878 године такође је никла на Балкану. Села у којима је дошло до устанка, налазе се између Балкана и Средње Горе. Арбанија је такође планинска земља. Њени феудалци могли су да очувају независност земље наслањајући се на планине. Карпати су у Румунији играли некада исту улогу као и друге планине у историји Балкана. Они су, истина, одавно били граница трију царстава: руског, турског и аустро-угарског. У новије време претстављали су више политичку границу, на коју се мотрило, него збег у који су се људи могли склонити. Међутим, права Румунија, интелектуална и књижевна, која је 1848 прва дала знак за устанак, и која је 1859 искључена из румунске државе, — то је Ердељ. У планину Бихор Румуни су се често одметали у борби против мађарске власти. Мада је био изван румунске државе, Ердељ је од увек био чувар румунске слободе.

Низије

У низије спада *Камџања*, која се пружа око Солунског Залива; овај тип земљине површине јавља се и ван Балкана. То су необрађене, обично мочварне равнице. Затим много пространије равнице око средњег и доњег Дунава. Насупрот

планинама, низије су увек биле области, кроз које су се лако кретали завојевачи. Најезде са истока шириле су се лако по ниским и незаштићеним крајевима. Ове равнице биле су за време турске владавине зоне *чифлика*, великих турских поседа, где је бег из центра свога имања надзирао рад.

Може се уопште рећи да је источни део Балкана затворенији од западног; то је последица друкчијег рељефа на

1, 2 и 4 — југословенске народне ношње, 3 — Румунка из Ердеља,
5 — бугарске народне ношње.

истоку него на западу. Зато је на истоку Балкана био тежи притисак од завојевача него на западу. Историја борбе за ослобођење могла би се сажети овако: најпре су освојене планине, а доцније равнице. У другој половини XIX века Турци су истерани из румунских, бугарских, затим из тракиских и македонских равница. Ту су се такође одиграле, једна за другом, политичка и аграрна револуција. Прва је извршена по-

степено током XIX века: тада се стекла независност. Друга, социјална револуција, се врши: аграрни закони изделили су велике поседе, који су се налазили у равницама.

Везе

Једна од основних црта рељефа Балканског Полуострва јесте, као што је речено, издробљеност на мање природне области. Те области су у појединим деловима разног порекла и облика. Услед спуштања земљишта у приморју су се стварали заливи и пристаништа, а у унутрашњости језерске котлине, у којима се делимице и данас налазе језера. Ове котлине, међусобно повезане клисурама, природна су веза између појединих области Балканског Полуострва. Њима су ишла и велика балканска завојевања. У њима су се у средњем веку сместиле силе, које су на тај начин владале друмовима Балкана.

Има две врсте ових друмова: то су велике удолине, које иду са севера на југ или попречни путеви, који везују Балканско Полуострво са запада на исток. Две су такве уздужне удолине од особите важности: моравско-вардарска, која сече Балканско Полуострво у правцу север-југ, и моравско-маричка, правца северозапад-југоисток. Као што је познато, између Мораве и Вардара нема правога развођа: оно је у равницама, у којима воде теку, делом у северном правцу, ка Морави, делом у јужном, ка Вардару. То је историјски пут продирања Срба. Моравско-маричка удолина пружа се из долине Мораве, преко низа котлина, чији је центар Софија, у долину Марице и ка Једрену. Источни део овога пута био је осовина бугарског јединства. Ово је најважнији копнени пут, који је везао Рим са Цариградом.

Најважнији попречни пут је панонска равница на северу: између два велика бедема, Карпата на истоку и Алпа на западу, води овај северни пут, који се може сматрати кружним. Туда негде пролазила је, теоријски, и граница римског царства, *limes*; туда пролазе два велика водена пута, Дунав и Сава.

Прелаз из панонског басена и са Балкана за Јадранско Море много је тежи, ради динарских планина, које их раздвајају. Лакши је само на два места: или сасвим на северу или сасвим на југу, или на ријечка врата или на скадарска врата. До Скадра је у средњем веку допирао трговачки пут, који су Италијани назвали „*Via di Zenta*“. Тај пут ишао је од Скадра

долином Дрима, пролазећи кроз Метохију и Косово, и одатле се рачвао у долину Вардара и долину Мораве. Ријечка врата су на северу најкраћи пут којим се из панонског басена долази на Јадранско Море. Њим иде делимице железничка пруга 45^о северне ширине.

Најзад, трећи важан попречни пут је *Via Egnatia*. Он је полазио из Драча и преко Елбасана, Охрида, Ресна и Битоља водио за Солун. Из Солуна је ишао обалом, отприлике паралелно са железничком пругом, за Цариград. То је у ствари пут који је природа створила, а Римљани калдрмисали. Трагови му се данас не могу свуда наћи, али су га поново реконструисали Италијани у Арбанији, а Југословени и Грци у својим земљама.

Кружни путеви су такође играли велику улогу у историји Балканског Полуострва. Главни од ових путева води морем око целог Полуострва. Јелинско јединство извршено је око Егејског Мора. Историја Јелинства је историја јелинског морепловства, почевши од савеза у античко доба до последњих освајања Грка.

Поред мора, понтијске стене, дуж Црног Мора, биле су у историји правац којим су завојевачи надирали на Полуострво, као Руси, тежећи ка „слободном мору“, с ону страну мореузима.

Најзад, сасвим на западу, далматински и јонски канал, пут између обале и острва, служио је за пролаз млетачкој флоти. Кад се почело говорити о „историјским правима“, тај пут је био циљ италијанских претензија.

Такви су главни путеви Балканског Полуострва. Издешеност његова земљишта на природне области заиста је највидљивији елеменат географски. Али не смемо пустити из вида саобраћајне везе између тих области, јер благодарећи њима, ми видимо људе на делу.

Културни чиниоци балканског јединства

До у најновије геолошко доба Балканско Полуострво било је копном везано са Малом Азијом. Остатак те везе су многобројна острва у Егејском Мору; то су највиши делови копна које је у дилuviјуму потонуло. Боспор и Дарданели такође су делови тога моста. Најзад, веза између Азије и Балканског Полуострва постоји и преко Јужне Русије, истина заобилазна и споредна и од мање важности. Својим географским положајем, дакле, Балканско Полуострво је предодређено да буде и културни мост између Европе и Азије, између Истока и Запада.

Јасно је да су културе Предње Азије, колевке најстаријих цивилизација, морале имати јаког утицаја на Балканско Полуострво. Познато је да је, под утицајем Феникије и Мисира, створена у грчком архинелагу најстарија цивилизација не само на Балканском Полуострву него у Европи уопште. Већину житарица, неке важне индустријске биљке, као и многе врсте воћака и домаћих животиња примила је Европа из Предње Азије. Наводњавање земљишта, које је на Балканском Полуострву познато од најстаријих времена, такође је пореклом од потамогених култура Предње Азије или Африке. Сем тих елемената материјалне културе примило је Балканско Полуострво, преко егејске таласогене културе, и многе чиниоце духовне културе. Било је у најстаријој историји и обрнутих утицаја: талас јелинистичке културе, после Александра Великог, потпуно је регенерисао културе Предње Азије, подигавши се на дотле незапамћену висину. Прожимање Балканског Полуострва и Предње Азије настављено је интензивно и доцније у доба Византије и Турака. Утицаји Запада, почевши од Римљана до најновијег доба, доцнији су и слабији и по интензивности и по резултатима. Политички и културни притисак Средње Европе дошао је најдоцније.

Сви ти културни утицаји оставили су мање или више јасне трагове на Балканском Полуострву. Иако су долазили из разних

праваца, каткад потпуно супротних, ширили су се по Балканском Полуострву истим, природом одређеним путевима, пространим удолинама, правца север-југ и северозапад-југоисток, или попречним речним долинама и планинским превојима с Јадранског Мора према унутрашњости Полуострва. У свом надирању и оплођавању Балканског Полуострва, оне су ударале на исте природне препреке, које је местимице било тешко прећи. Доцније културе потирале су делимице трагове старијих. Све скупа најјаче су изражене дуж главних балканских саобраћајних артерија и у непосредној близини главних културних центара из којих су полазиле. Сплет тих разноврсних утицаја дао је културном изгледу Балканског Полуострва типско, *балканско* шаренило, са многим елементима, заједничким свима балканским народима.

Улазећи у историју, Јужни Словени су са вером примили од Византинаца и образованост, као и многе елементе друштвеног и државног уређења; сличан је случај био и са Румунима. Византијска култура била је најраспрострањенија; она је захватала цело Полуострво, прелазећи чак и Саву и Дунав. Утицај запада био је неко време по пространству и већи, али је доцније сведен углавном на узано Јадранско Приморје, разбивши се на високом бедему динарске планинске системе; само местимице пробио се дубље у унутрашњост Полуострва попречним долинама притока Јадранског Мора. Инвазијом Османлија, који су на Балканском Полуострву оставили видне трагове своје културне делатности, распрострањење византијске цивилизације само је проширено: сеобама становништва византијска цивилизација пренета је дубље у област западне, млетачке културе, у Далмацију и средњеевропске области преко Саве и Дунава. Она је, дакле, преко цркве и за време турске владавине вршила снажан утицај на балканске народе. Постала је, дакле, општа балканска цивилизација, јер су је мање или више били примили сви народи Полуострва, делимице чак и исламизовани Балканци. Она је на Полуострву извршила и знатне етничке промене јединизовањем великог броја словенског, арбанског и осталог становништва у Епиру, северној Грчкој, Македонији и Тракији. Нестајало је постепено, али знатно брже, под снажним притиском средњеевропске културе, постепеним ослобођавањем балканских народа и изграђивањем појединих националних култура Балкана. Балкански народи тешко су се мирили са наднационалним карактером

византијског православља. У националним државама они су стварали националне цркве. Тако су Срби, насупрот византијском православљу, створили светосавско, народно православље. Оно је данас углавном ограничено на јужни део Полуострва и на узано приморје северне егејске обале. Дубље у унутрашњост залази до главног егејско-приморског развођа, али само поменутим уздужним удолинама.

Трагови турско-источњачких културних утицаја били су на Балканском Полуострву још снажнији; они су се дуго времена поклапали са распрострањењем византијске културе. Као византијски, и турско-источњачки културни утицаји су се губили постепено и из истих разлога. Данас су они најјаче изражени међу ретким оазама Османлија на Полуострву и међу поисламљеним Балканцима у Југославији, Бугарској и Арбанији. Они се виде не само у материјалној култури него и у начину живота и у извесним психичким особинама на целом Полуострву код свих Балканаца, без разлике вере и расе. Као византијски и романски, и они су најјачи дуж главних балканских комуникација и у близини главних културних центара из којих су полазили. Најслабији је био њихов утицај у планинским областима Полуострва.

Утицаји западне културе такође су видни. Долазећи са Јадранског Приморја трансверзалним путевима преко планинских превоја, они су оставили највидније трагове у самом приморју. Под вековним утицајем Римљана балканско становништво је у великој мери било романизовано. Један део Балканаца је потпуно романизован, док је други део пословен, а најмањи се одржао до данас. И западна је култура, дакле, извршила извесне етничке промене на Балкану. Данас се тај утицај врши најснажније преко цркве.

Утицај Средње Европе је најмлађи. Он је јужно од Саве и Дунава више изражен у материјалној него у духовној култури, и то јаче у градовима него по селима, док се северно од Саве и Дунава осећа и у духовном животу и раду.

Највећи део балканског становништва је незнатно захваћен свим тим разноврсним културним утицајима. То је становништво планинских крајева Полуострва са највиталнијим особинама. Ти крајеви су од увек били прави расадник балканских народа. Они су вековима слали вишак свога становништва у ниже области Полуострва. Ти су крајеви и етнички најчистији и одликују се у највећем делу нарочитом друштвеном органи-

зацијом. Ови су балкански брђани главни носиоци националне свести код свих балканских народа. Они су били први весници и главни носиоци борбе за слободу. Високог су морала и имају јако осећање за опште послове народне; спремни су увек на највеће жртве за опште народно дело. Телесно су здрави и веома плодни, са широким духовним хоризонтима.

Такав део балканског становништва најмање је, дакле, захваћен утицајима страних култура. И у колико тих утицаја има, они су преиначени. Културни елементи тога слоја балканског становништва и данас су активни, и на њима су поједини балкански народи отпочели изграђивати своје националне културе.

Најзад, вековном симбиозом, под истим културним и друштвеним приликама, балкански народи су једни на друге знатно утицали, тако да је створена извесна културна сродност између њих. Одатле се код њих јављају многе заједничке карактерне особине. Изненађује појава истих друштвених навика и једнаког схватања живота на супротним крајевима Полуострва, у разним етничким срединама.

Синтеза свих тих општих елемената разних култура, који су мање или више јасни код свих балканских народа, може да послужи као основица тежње за стварањем *нове духовне оипшјебалканске заједнице*. На то балканске народе упућује и мутна стварност данашњице.

Уставноправни развој и уставни балканских држава

Арбанија

Тежње арбанског народа за независном државом почеле су се испољавати од 1880, али питање о стварању такве државе, Арбаније, ефективно се поставило тек после балканских ратова. Под претседништвом Исмаил Кемал Бејом састадоше се 42 делегата из свих крајева Арбаније и арбанске колоније у Румунији у Валони 28 новембра 1912, истакоше први пут националну заставу и образоваше прву независну владу, проглашавајући: »Арбанија је од данас аутономна, слободна и независна под привременом владом«. Конференција амбасадора у Лондону је 17 децембра исте године признала Арбанију као државу, само са страним кнезом на челу. Али тек 29 јуна 1913 конференција амбасадора у Лондону је израдила устав (политички статут) Арбаније. Арбанија са границама и претензијама од 1913 искључиво је немачко-аустријски производ. До овог момента Аустрија, као и Немачка, нису имале интереса за Арбанију. Што се тиче Италије, она је била за аутономију да би се ставила брана продирању Аустрије. По статуту лондонске конференције Арбанија постаје аутономна наследна кнежевина, али се ставља под заштиту шест великих сила и њена се аутономија гарантује. образује се једна међународна контролна комисија, састављена од по једног делегата сваке велике силе и једног Арбанаса. Ова комисија је имала за задатак да привремено, уз помоћ државних власти, изведе уређење кнежевине: да изради њен устав и изабере кнеза у року од 6 месеци. Она је имала на расположењу и међународну жандармерију. Од једанаест кандидата је доведен био на престо Арбаније кнез Вид. Августа 10 године 1914 је био израђен »органски статут Арбаније« у духу модерних уставних монархија, али који није био никако слободоуман онако како ће то бити уставни који ће донети после тога сâм себи арбански народ.

Догађаји, који су настали у Арбанији у току 1913 и 1914. нереди у целој земљи по доласку кнеза Вида у Драч на очиглед кроз немоћне међународне комисије, морали су уверити велике силе да су неизбежна друга решења арбанског питања. Вид је морао напустити земљу: арбански народ није хтео странца за кнеза. За време светског рата, Арбанија је била поприште ратујућих држава које су заузеле њене градове. И само је Есад паша, „диктатор“ централне Арбаније, одржавао „континуитет власти“. По слому централних сила у нов. 1918 једва да је прошло месец дана састадоше се виђени људи, народне старешине, под вођством Туркан-паше и образоваше „привремену владу“, која је имала да одржи мир у Арбанији за време конференције у Паризу. Ова скупштина народних старешина је донела акт, који није био устав у правом смислу речи, али, иако такав, он је карактеристичан као израз политичке воље једне аутономне младе државе, усвајајући принципе претставничке владе. То је трајало две године. Докле су на конференцији мира у Паризу расправљали питање Арбаније, састаде се једна група младих патриција у малом селу централне Арбаније, Лушњи. То је „конгрес у Лушњи“, који састави устав федеративне Арбаније и образова привремену владу на основу претставничког система и са парламентарном одговорношћу, сенат и Високи савет од 4 члана са прерогативама регентства. Овај последњи је остао на власти све до доласка краља. Устав донет на „конгресу у Лушњи“ уводи уставну владавину, ограничавајући надлежност извршне власти у највећем могућем степену. Регенти немају право вета нити распуштања скупштине. Тежња устава, донетог у Скадру, као и овог, била је да се кабинет бира непосредно из скупштине и да се ограниче права извршне власти. „Конгрес у Лушњи“ само још више појачава власт скупштине, доносећи одредбу да сваки сукоб између сената и извршне власти решава скупштина. 17 децембра 1920 је Арбанија била примљена као члан Друштва народа и без одређених граница које су биле утврђене тек одлуком конференције амбасадора у Паризу 9 новембра 1923.

21 априла 1931 се сазива нови парламенат, састављен од посланика изабраних на 12 хиљада становника један, са претставницима исељеника арбанских у Америци. Овај парламенат објављује први прави устав Арбанији, који је проширење онога у Лушњи, и носи датум 8 децембар 1922. Главна карак-

теристика овога устава је потчињеност извршне власти законодавној, што је у традицији устава арбанских донетих у Валони, Скадру и Лушњи. По овоме сви ови уставни, које је доносио сâм себи арбански народ, у супротности су са пројектом устава међународне контролне комисије, по којем је извршна власт била јака.

Међутим, политичко стање у земљи није још било утврђено, и периода немира траје све до године 1924. Ове године се скупштина поново састаје и 21 јануара 1925 проглашава републику и доноси републикански устав, датиран 2 марта 1925. Овај устав повећава права извршне власти наспрам законодавне и претседник републике добија право вета и распуштања скупштине. 7 јуна 1928 се обадва дома састају у уставотворну скупштину и на основу чл. 141 устава изгласавају један органски закон, на основу којег се измене устава резервишу за уставотворну скупштину. Скупштина, која се састала 25 августа, изгласава нови устав 1 септембра 1923, дајући држави монархистички облик. Сада има само један дом и сенат се претвара у Државни савет који је саветодавни орган, састављен од чланова изабраних на 6 година и непокретних, и има за дужност да спрема кодексе и законе и даје мишљења (поред осталих дужности, предвиђених специјалним законима).

Човек, који се истакао и узео улогу вође у земљи, то је Ахмед Беј Зогу. Узимајући најпре само важнија министарства (унутрашњих дела, војно и др.), са уставом 1925 постаје претседником републике и са уставом 1928 краљем. Свој ауторитет није му било лако учврстити. У народу, који је живео племенски, подељен на три вероисповести, морао је имати озбиљних ривала. Политичке партије, образоване са стварањем државе, ишле су у крајности. Једна — полуфеудална, велепоседничка, са погледима који су имали свој корен у турском систему, неповерљива према реформама; и друга, у коју су улазили млади људи, који су се из иностранства враћали у ослобођену отаџбину и избеглице са севера, — реформаторска, нагињући и радикалним социјалним гледиштима. 1924 је избила отворена буна против владе истовремено на северу и на југу земље, и Ахмед Беј Зогу је морао побећи у иностранство. Владу узима Фан Ноли који није успео да се задржи на власти и Ахмед Беј Зогу се враћа поново на бадњи дан 1924.

У својој политици Ахмед Беј Зогу се чува оних екстремних националиста који су били готови (бар у извесним момен-

тима) и на рат, као и на социјалне крајности. Поред чисто политичких тешкоћа, о којима је било речи, он је наишао и на друге тешкоће. Требало је привићи арбански народ, који је живео у племенским организацијама и код којег је владао обичај крвне освете — што важи пре свега за племена на северу, где уопште није допрла турска администрација —, на модерно административно уређење и државну судску власт. Ту тешкоћу, која је велика сама по себи, чинило је још већом, што није било школованих чиновника и судија. Исто тако је била тешкоћа и у погледу увођења модерног законодавства, које је Ахмед Беј Зогу пресадио у Арбанију, јер народ је навикао на старе обичаје Канун и Лек Дукацин и на турско право, примењивано столећима.

Први устав од 7 марта 1925 је био републикански. Али он је давао претседнику републике потребних права да би могао осигурати органски и миран развој друштва, као и привредни напредак, у пркос неспоразума и сукоба међу појединим политичким партијама. Овим уставом су хтели да пресаде енглески парламентарни систем (у оквиру републике), али су истовремено хтели да имају јаког претседника републике. Систем је занимљив, јер је садржао у начелу, као и у више детаља, моменте који изгледају разнородни. Зато је било важно видети како ће такав систем у пракси функционисати. У таквом систему могао је претседник републике да игра важну улогу што је зависило од политичко-партиских односа. Он је нарочито могао имати сенат чију је једну трећину он постављао, а један део од друге две трећине које бира народ могао је имати такође за себе (јер то су били, између осталих, виши функционери, грађански и војни). Користећи се сукобима сената и скупштине могао је распуштати скупштину. Међу одредбама о надлежности претседника републике била је врло занимљива она, по којој он има искључиво право предлагања закона који повлаче за собом финансиско оптерећење (то је оно што су недавно приближно тражили реформатори француски за владу и вероватно су слични разлози руководили и Арбанасе, који су у томе у сваком случају показали практичног смисла, па макар био главни мотив зато и тежња претседника републике за што већом независношћу и, тачније, моћи према парламенту).

Устав од 1 децембра 1928 уводи монархију. По чл. 1 то је монархија демократска, парламентарна и наследна. Она носи сва обележја која такав облик владавине има.

Законодавну власт врше краљ и парламент. Краљ има сва она права, која има у једној парламентарној монархији. Он има право издавања уредаба за извршивање закона. Али у случају хитних потреба он може издавати указе-законе који имају да буду поднети на одобрење парламенту за 15 дана од отварања првог идућег сазива. Ако их не поднесе на одобрење, сматра се да су укинута. Он закључује међународне уговоре. Али он не може објавити рат нити закључити уговор о миру без одобрења парламента, као и уговоре трговачке и друге који повлаче јавне терете, новчане или личне (кулук). Порезе, монополи, зајмови или давање у закуп јавних добара могу се установити само законом.

Парламент је састављен од једног дома, народне скупштине, која је бирана једнаким, општим и тајним гласањем. Бити бирач довољно је имати 18 год. Посланик може бити онај који зна читати и писати и има 30 год. Редован сазив не може бити закључен пре изгласавања буџета. Ако парламент не изгласа буџет до 31 марта, влада може да продужи важење претходног буџета све док скупштина не буде изгласала нов.

То је систем парламентаран. Краљ има право да продужи, одложи или сазове скупштину; али он има и право распуштања скупштине. Влада мора имати поверење већине. Сваки министар мора бити арбанске народности и говорити арбански.

По овом уставу, истина, нема више сената (којег је било по републиканском), али је уведен Државни савет који има врло важног учешћа у припремању закона и уредаба. Чланове овог савета, на броју 10, именује краљ. Његова је надлежност да испита сваки пројект закона и уредбе, који су му поднети на испитивање, да да своје мишљење о уговорима и концесијама и да припреми законике. То је, дакле, један саветодаван и технички орган, који стоји под краљем.

Судови су независни. Уведена је Главна контрола. Постоји специјалан политички суд, састављен од чланова Касационог суда и Државног савета који суди министрима, члановима Касационог суда, Државног савета, министрима и генералном државном тужиоцу, због дела у њиховој служби.

Сви грађани су пред законом једнаки и свакоме су обезбеђена сва грађанска и политичка права у пуној мери. Држава не познаје никакву званичну религију и признаје сваком исповедање религије и вршење култа. Конфискација својине, прогнанство или интернирање, кулук у ма којем облику су

заувек укинути. Странци имају иста права као и други грађани, осим у погледу непокретних добара, у погледу којих постоје извесна ограничења.

Ревизију устава врши са квалификованом већином скупштина, нарочито зато сазвана. Одлуке се могу опозвати и морају бити објављене од краља за 15 дана. Не може се мењати облик наследне монархије, као и ред наслеђивања.

Грчка

Ослобођење Грчке отпочело је са побуном Сулиота против Турака 1820. Већ у месецу марту 1821 у малој вароши Каламата на Мореји одржана је прва политичка скупштина претставника са Месине, која је прогласила независност Грчке. До доласка краља Отона је било четири устава, и сва четири су била донета револуционарно, и задахнута демократским начелима. Први је Епидаурски (1 јануара 1822) који је усвојио начело поделе власти; реформа која је наскоро била изведена од скупштине у Астроу (1823) дала је првенство законодавној власти; устав од 1827, Троезенски, први проглашава начело народне суверености. Не може се порећи утицај француских устава. Али нема сумње да су демократске тежње природне код једног народа који се ослободио револуционарно и народа састављеног већином од сељака, независних и полунезависних, занатлија и интелектуалаца. Међутим један од важних момента био је и интерес шефова, политичких и војничких, да имају што више слободе према централној власти.

Од 1828-1843 у Грчкој влада систем апсолутистички. Јован Каподистрија, угледни дипломата, који је био у служби Русије и кога је изабрала скупштина у Троезене-у за »гувернера« (1828) завео је апсолутистички режим. После његовог убиства (1831) настаје неред у држави, доноси се »кнежевски« устав 1832, који се није ни примењивао, и долази на престо кнез Отон Баварски којег су предложили споразумно Француска, Енглеска и Русија (Лондонски протокол од 1/13 фебруара 1832) и примила скупштина у Проноеи. Краљ Отон је завео лични режим, што је изазвало јако незадовољство према њему, које је за њега тим више могло бити опасно, што су се политичке партије наслањале на велике силе, заштитнице Грчке. Опседнувши краљев дворца 3 септ. 1843, војска и народ у Атини натерали су краља да сазове народну скупштину. Ова Скуп-

штина је донела устав од 1844, израђен по угледу на француску повељу од 1830 и белгијски устав од 1831. Њиме је уведена уставна монархија, заснована на начелу поделе власти, са скупштином која се бира непосредним гласањем и сенатом чије чланове именује краљ доживотно. (Право гласа нису имале само слуге). Али краљ Отон се ни после тога није држао устава, и револуцијом од 10 октобра 1862 био је приморан да се одрекне престола и напусти земљу. Поред официра борила се против Отона ситна буржоазија и елита, либерална и демократска, која је дошла са јонских острва, недавно ослобођених. У скупштини од 1863 они су чинили радикални елемент. Нови устав, донет 1864, по угледу на француски од 3 септ. 1791, прогласио је начело народне суверености; њега није ни санкционисао краљ него га је само прогласио. Ревизију устава може да врши само народ; сенат је укинут. Ова скупштина је изабрала новог краља, кнеза Ђорђа Данског. Под овим уставом ствара се парламентарни систем. За ово има заслуге виђени државник Трикупис, који је као први министар диктовао краљу чувену престону беседу 1875 којом је краљ свечано објавио да ће од сада давати владу кабинетима који имају поверење скупштине. После овог датума може се забележити тек 1911 као датум ревизије устава, једина која је изведена за време важења устава од 1864. Њу је извела либерална партија, са Веницелосом на челу. Овом ревизијом се хтело да се осигурају права грађана према властима, независност судија и чиновника. Једна специјална одредба је олакшала експроприацију великих поседа уз накнаду штете да би се поделила земљорадницима. Радикалне идеје радничке класе, која се већ образовала, и сељака из Тесалије, који су се почели будити, нису продрле. Те године је донет и закон којим се контрола избора народних посланика поверава специјалном суду, састављеном од чланова Апелационог и Касационог суда.

После 1911 Грчка улази у буран период своје политичке историје. Када је краљ по други пут распустио узастопце Народну скупштину (1915, у време светског рата), либерална партија је то огласила за тешку повреду устава. Скупштина од 1920 год., изашла из избора, на којима је била тучена либерална партија, била је растурена војничком побуном од 1922 после грчког пораза у Малој Азији. Ова се Скупштина, иако није била за то позвана, даде на посао да донесе нови устав. Краљ Константин је морао да се одрекне престола у корист

својег сина Ђорђа II. После периода од 14 месеци диктатуре, нова скупштина је била састављена искључиво од либерала и републиканске групе. Једна од партија у скупштини, „републиканска унија“ (Папанастасиу) и један део војске натераше краља Ђорђа II да напусти земљу. Скупштина прокламова републику 25 маја 1924, што је народ потврдио гласањем 13 априла 1924. Народна скупштина се одмах даде на израду републиканског устава, али би спречена војничком диктатуром која је трајала једну годину дана. Уставно стање је повратио, опет ударом, генерал Кондилис и из скупштине, изабране по изборном закону, којим је уведено начело сразмерног претставништва, буде образована концентрациона влада. Генерал Кондилис је објавио и текст устава, који је спремио одбор од педесеторице — који одбор је замењивао скупштину од 1924. Али дефинитиван устав изгласала је тек сама ова скупштина. Он је био објављен 3 јуна 1927.

Овај устав, републикански, био је врло либералан. Уставна права су у пуној мери осигурана и детаљно прецизирана. Сенат има према скупштини много мање права. У доношењу закона он има само суспензивно вето и последњу реч има скупштина. Сенат врши до душе парламентарну контролу, али он нема права да изгласава неповерење, у пркос томе да га народ бира готово на исти начин као и скупштину. (9/10 чланова бира народ, а 1/10 оба дома). Међутим, он има ту политичку улогу да без његовог пристанка претседник републике не може да распусти скупштину. У погледу ове установе Грци су се кретали између два утицаја, енглеског *Parliament-Act*-а од 1911 који је дом лордова свео на улогу безначајног фактора и француског. Као карактеристичне одредбе које се тичу надлежности парламента, навешћемо буџетско-финансијске. Никакво повећање расхода за плате, пензију или уопште у корист ма које личности не може потећи од скупштине ни од сената (чл. 29). Ни влада, ни скупштина не могу приступити дискусији једног законског предлога, пре но што се не добије извештај контроле, у којем ће се утврдити трошкови који произилазе отуда. Сличне одредбе важе у Енглеској, и предлажу их данас у Француској као једну од првих мера реформе.

Претседника републике бирају скупштина и сенат са апсолутном већином целокупног броја чланова на 5 година. Он нема право санкције закона, али он може издавати декрете —

законе, на основу специалног овлашћења парламента, које ће овај накнадно ратифицирати.

Уставом је признат парламентарни систем и регулисано је питање изјаве поверења, као и у неким другим послератним уставима. На једној страни има одредаба, којима се хоће да осигура нека сталност владе и унесе дисциплина и ред у односима владе и скупштине. Неповерење се не може изјавити, пре но што протекну 2 месеца од гласања о истој ствари и оно се може изјављивати, ако буде сакупљено бар $\frac{2}{3}$ посланика. На другој страни има одредаба које обезбеђују да се о поверењу гласа, одређен је рок, у којем нова влада мора тражити поверење скупштине. Скупштина се може и сама распустити. За време монархије, скупштине су често распуштене. Изузев периоде од 1875—1879 ниједна скупштина није издржала дуже од 12 месеци место 4 год. уставом одређене, и дешавало се да су две скупштине распуштене узастопце на истом питању. Ово не би могло и смело да се деси под републиканским Уставом.

Осигурана је независност судска, уведени административни судови (који су организовани тек 1929); усвојено начело децентрализације.

Ревизију устава врше скупштина и сенат на заједничкој седници. Ови могу одлучити да изнесу пред народ да прими или не ревизију. Ревизија се не може односити на битне одредбе устава, а и остале се могу мењати тек по истеку 5 година до доношења садашњег устава.

Грчка је имала, као што се може видети, бурну историју, и грчки народ нам се кроз своју уставну историју показује револуционарним. Од 1911 год. изгледа ствари се још више компликују. И данас је грчки народ још увек у превирању. Један од врло важних догађаја је емиграција малоазијских Грка у европску Грчку. Питање републике или монархије као да још није дефинитивно решено, и монархистички покрет увек је довољно јак.¹⁾ Као и свуда у свету, ствара се уз то радничка класа и буди земљорадник.

Као карактеристика грчког политичког живота истиче се утицај моћних патрицијских породица. Партије, које се нису разликовале оштро по својим програмима, нису чврсто организоване. Општре разлике у програму су се могле показати са

¹⁾ Писано пре последњих догађаја који су повратили на престо краља Борђа.

постављањем питања: монархија или република. После пада монархије у Грчкој има две главне партијске групе: републиканска, оличена у Веницелосу, и монархистичка. Социјално стање Грчке личи на стање у Србији или Бугарској, јер и то је земља малог поседа и у којој већину народа чине мали, ситни људи, слободни и привредно самостални. У Грчкој је било неких аристократских елемената. Али, иначе малобројни, једни од њих, фанариоти били су ангажовани на другој страни, ван Грчке (дипломатском каријером, обично у Румунији, и Отоманској империји); други, Јонци, једва су трпљени још од пада Каподистрије; трећи кочабашаи су били најзначајнији. Кочабашаи су били људи најутицајнији и најбогатији под турским режимом, и они су играли врло важну улогу у ослобођењу Грка. Жртвујући имања и богатство за општу ствар, они су ушли у нову државу јако осиромашени, тако да нису могли имати неког нарочитог утицаја. Упркос томе тврди се од извесних познавалаца Грчке да су поједине патрицијске породице, у првом реду породице заслужне за ослобођење Грчке, играле важну улогу у политичком животу ослобођене Грчке и биле врло утицајне. Одржавале су се на тај начин што су правиле рођачке везе међусобно и чиниле затворен круг, у који су људи са стране тешко могли да продру па чак и један Веницелос. Стање ће се можда променити са огромним приливом избеглица из Мале Азије. Али докле се до тога дође, то може, напротив, да изазове озбиљну кризу у грчком политичком животу, на шта указује недавна револуција веницелиста.

Није ни потребно истаћи као карактеристику политичког и уставног живота Грчке да се војска мешала у политички живот земље, јер то је данас опште позната ствар. Али потребно је истаћи да она није радила сама него у споразуму са политичарима, често и по њиховој иницијативи, и да она не ради за себе саму већ за један или други политички идеал.*)

*) Потребно је да напоменем да ми је било врло тешко да дођем до литературе о овим материјама (чак и о њима!) Прва брига установа и друштва која раде на зближењу балканских народа јесте да се што пре створе добре и потпуне библиотеке о балканским проблемима и врши размена књига.

Васпитање балканског Човека

Зближење балканских народа, отпочето под врло добрим условима, постало је главна тачка политичког програма влада четири балканске државе. Шта више, идеја о балканској солидарности нашла је повољна одјека и у души балканских народа. Али, да би се осигурао коначни успех овог лепог дела, изгледа ми да је неопходно потребно да научници и школе у балканским земљама потпомажу својим напорима већ започети рад. Без тога, мислим да основе не би биле чврсте. Они први ће имати задатак да сједине и систематишу напоре у циљу решавања научних проблема који су од нарочитог интереса за познавање поменутих народа и прогреса њихове цивилизације. Други ће морати да реорганизују свој педагошки и дидактични рад тако да узајамно поштовање и осећање тесне солидарности буде усађено у душу омладине ових земаља.

Овај доиста велики задатак, који се састоји у изграђивању једног широког васпитног програма, према напред наведеним принципима, пада на педагоге и наставничко особље балканских земаља. Постоје педагошки принципи који због своје нарочите важности треба да буду предмет дубоког проучавања. Неопходно је потребно да се утврде принципи по којима би се омогућило настави да постигне свој циљ.

Према томе, ми ћемо само подвући неколико тачака чије је заједничко проучавање неопходно потребно.

То су следећи проблеми:

I. Развијање деце у свакој балканској држави, сродности и разлике између деце у различитим балканским земљама, у погледу њиховог телесног и душевног стања као и узрока ових сродности или разлика.

II. Методе васпитања и наставе, чија се примена намеће у школама ових земаља, да би се у души деце развијали осећаји међусобне љубави и жеља за приближавањем и тесном сарадњом.

Сваки овај проблем обухвата многобројна специјална питања, чије решење изискује дуга истраживања и тесну сарадњу између стручњака ових земаља. Ја ћу се ограничити на то да учиним неколико општих напомена о поменутим проблемима.

I.

Сви се слажемо да модерна педагогија мора да придаје велику важност испитивању и познавању објекта васпитања, *дејствију*. Познавање детета нам допушта да успешно решимо готово све педагошке проблеме и да организујемо васпитање на рационалан начин. Данас постоји једнодушна сагласност да нема основног педагошког проблема који би могао да се реши независно од телесног и душевног стања детета. С друге стране, васпитање и настава не могу да врше на детету жељени утицај, ако се не подешавају према његовом интересовању, његовим способностима и његовим потребама.

Модерна педагогија је учинила велики напредак што је схватила ову важност изучавања детета и што у томе гледа један од својих најбитнијих задатака. И донета, педагогија данас ради свим силама на извршењу тога задатка. То је постала главна брига целог педагошког покрета последњих година. С друге стране, ми знамо да деца различитих земаља не личе једна на другу ни у погледу свога телесног и духовног стања ни у погледу развијања; ми, напротив, утврђујемо да код њих постоје велике разлике настале из многобројних узрока од којих главне треба тражити у наслеђеним особеностима и утицајима средине. То исто важи и за децу разних балканских народа, па иако међу њима постоји телесна и духовна сличност.

Ето, то је широко поље рада, које би педагози балканских земаља својом тесном сарадњом могли да учине плодним. Било би потребно нарочито привући њихову пажњу на следеће тачке:

1. *Испитивања о телесном развијану дејствија* у свакој овој земљи, да би се утврдио пораст телесних димензија и физиолошких функционисања за време детињства (мерење висине и тежине тела, обима грудног коша у нормалном положају, при удисању и при издисању, пречника грудног коша, укупног обима и пречника лубање, животне способности, мишићне снаге, итд.) у циљу расветљавања различитих момената као

што су: ток пораста ових мера за време детињства, ритам њиховог развитка за свако доба, разлике које се утврђују између деце различитог пола или различитих друштвених staleжа, узајамни однос између ових мера у разним добима детета. Сличности и разлике са свих ових гледишта између деце различитих балканских земаља.

2. *Истраживања која се односе на душевни развитак деце* (са општег и појединачног гледишта), а нарочито на степен њихове интелигенције; упоредна истраживања о степену интелигенције код деце различитих друштвених staleжа; истраживања о способности посматрања код деце као и утврђивање особености у погледу њихове способности посматрања, апстраховања, расуђивања и дефинисања. Истраживања која се односе на развитак памћења, имагинације и асоцијације идеја, способности концентрације, као и на особине осећања, воље, итд. Сличности и разлике са свих ових гледишта између деце различитих балканских земаља.

3. *Истраживања о способностима и аномалностима* код деце, с обзиром на њихове разне душевне способности и стручне склоности.

4. Изграђивање педагошких метода својствених свима овим истраживањима, и њихово подешавање условима сваке земље.

5. Научни радови који служе за тумачење појава код деце и за састављање слободних карактеризама с једне стране и опширних психograma с друге стране.

Остављамо на страну друге користи које могу да произиђу из ових истраживања и ограничавамо се на педагошку област. Потребно је најпре показати какво је телесно стање као и развој детета код сваког појединог балканског народа. Овај ће нам резултат послужити да саставимо једну националну педагогију подешену захтевима и посебним условима сваке од ових земаља.

За ова истраживања биће неопходна дуга сарадња педагога и психолога балканских земаља у циљу састављања и примењивања заједничких метода истраживања и у циљу израђивања једне опште статистике на основу мерења и посматрања извршених на деци свих балканских земаља. Из ове сарадње произићи ће изванредан број упоредних студија, које ће истакнути сличности и разлике између деце ових земаља. Утврђене чињенице откриће нам и узроке особеног развоја деце код сваког појединог балканског народа.

Јасно је да таква истраживања, која ће допринети познавању *балканског дејеша* у телесном, интелектуалном и моралном погледу, и развијању и ширењу научне педагогије у балканским земљама, указују на потребу стварања специјалних лабораторија, експерименталних школа и других научних средишта. Осим тога, потребни су људи стручњаци у овој врсти истраживања која су великим делом експериментална и траже примену нарочитих метода (тестови разних врста, израда карактеризама и психograma, итд.), као и употребу специјалних инструмената.

Таква су истраживања већ вршена у свима балканским земљама. Остаје још само да се она генерализују и да се од њих начини синтеза.

Ми ћемо додати неколико речи о центрима у Грчкој који се већ више година баве овим радовима.

Ови центри су *Лабораторија експерименталне педагогије* и *Експериментална школа* на атинском универзитету. Оба ова центра спојена су са катедром педагогије истог Универзитета и налазе се под непосредном управом писца овог чланка. У циљу проучавања грчког детета, центри које смо споменули концентрисали су свој рад на следеће послове :

1. Оригинална истраживања у циљу проучавања телесног развоја грчке деце (телесно мерење 6.356 деце, оба пола и различитог доба, од рођења до 20 године. Број ових мерења износи до сада 64.276).

2. Оригинална истраживања у циљу проучавања душевног развоја грчке деце (психолошка мерења постигнута помоћу тестова на 754 детета).

3. Изградња, и подешавање грчким условима, педагошких метода својствених научним истраживањима.

4. Спремање опширних упутстава за оне који предузимају педагошка истраживања. У статистичкој обради материјала постигнутог нашим мерењима израђене су статистичке таблице о нормалном развоју, о телесним димензијама и о неким душевним способностима грчкога детета, и постигнути резултати су били упоређени са резултатима које су постигли спремни педагози.

Упоредо са овим истраживањима била су извршена истраживања у Експерименталној школи Универзитета о предметима непосреднијег педагошког и поучног интереса.

Резултати постигнути у овој области објављени су у једној серији књига и саопштења упућених Академији у Атини.

II

Други основни задатак педагогије јесте развијање код детета, напоредо са љубави према отаџбини, осећања да оно није само члан извесног народа, већ да оно у исто време припада целој човечанству, и да према томе не сме да своју љубав према ближњем ограничи на своју земљу, него треба да је прошири на цео свет.

Грци су први, у старом веку, прокламовали ове високе идеје. Грчки је дух први умео да се уздигне до схватања да је човек члан човечанства и да, према томе, он има према њему извесне обавезе. Исте ове мисли су се доста развиле у данашње доба и велики су напори учињени да се оне остваре. Велике и тешке несреће, проузроковане мржњом између народа, потстакле су најплеменитије духове цивилизованог света да предузму велико дело гајења у људској савести љубави према ближњем и убеђивања човечанства о потреби тесне међународне сарадње.

Зар не би било логично да се ове идеје *шире у првом реду код балканских народа*, чији су узајамни односи необично тесни? Њихова дуга историја показује да су они много пута ујединили своје напоре да би постигли заједнички циљ, и да је њихова цивилизација, у току свога развитка, била изложена многобројним узајамним утицајима. На срећу, између ових народа данас више не постоји антагонизам који је у прошлости изазивао дуге и огорчене борбе. Напротив, многи чиниоци не само потпомажу него и намећу добро разумевање између ових народа који од тесне сарадње и несебичне солидарности могу имати само користи. Уговори који су у последње време склопљени између влада балканских држава, много су допринели јачању веза које спајају ове земље.

Школа је позвана да од ових дела балканских влада учини *живу стварност и благойворну силу*. Другим речима, да би се осећање међубалканске солидарности укоренило у свести свих балканских народа и да би ови народи осетили користи од тесне сарадње, потребан је дуги припремни рад. На том пољу школа ће имати да одигра главну улогу. Тај велики и племенити задатак пада на педагоге балканских земаља, чији напори морају да теже организовању наставе на тај начин да школе могу да врше ову важну мисију.

Потребно је пре свега одредити сретства помоћу којих ће се омладина ових земаља у будуће васпитавати, сретства која

ће морати да буду зачета у духу сасвим различитом од онога који је до сада владао у школама. Другим речима, намеће се реорганизација школског живота, са циљем да се води успешна борба против непријатељског става који је дете, из разлога својствених његовој природи, склоно да заузима према другима. Треба исто тако да школа престане да буде поље борбе које свакога тренутка ставља ученика против учитеља с једне стране, и ученике између самих себе с друге стране. Треба отстранити из школских клупа све оно што може да погодује рђаво схваћеном егоизму, све оно што гони на осветљивост, мржњу и свађу, све што код детета изазива осећање потчињености и тежње ка реакцији. Уместо тога треба се трудити, у свакој школи и у сваком разреду, да се развија храброст, срдачност и осећање солидарности и одговорности.

Намеће се, дакле, потреба реформе наставних програма, нарочито за извесне предмете, према постављеном циљу.

1. *Историја*. Предавање историје на целисходан начин може много допринети приближавању и сарадњи балканских народа. У том погледу треба обратити пажњу на избор предмета о коме се предаје као и на метод наставе.

Разумљиво је да историска истина мора остати нетакнута и ни у ком случају она не сме да се мења. С друге стране, ван сваке је сумње да предавање историје уздиже љубав према отаџбини и *она мора да и даље врши ову високу мисију*. Да би се постигао овај циљ, треба да се детету пружи прилика да прати судбину своје земље, да упозна славне и несрећне дане своје отаџбине, њене велике људе и њихова дела за време ратова и у време мира.

Али, с друге стране, треба се исто тако трудити, не умањујући значај историје за национално васпитање, да се на часовима историје пробуди код детета интересовање и *љубав према другим балканским народима*.

Историја пружа за то одличне примере. Како смо мало пре споменули, народи Балканског Полуострва имају тесно везану прошлост и цивилизацију. Они су се, у току векова, нашла у блиском додиру. Истина је да су они много пута међусобно водили огорчене борбе, али колико су пута исто тако живели у миру, сједињујући своју судбину и живећи сваки од њих под утицајима цивилизације других.

Ако се сва ова гледишта добро изложе ученицима, она ће моћи да послуже успешно циљу коме се тежи. Спомињући

борбе вођене између балканских народа, потребно је да се дуже задржимо на оним страницама историје где можемо да нарочито истакнемо благотворан утицај који су они вршили једни на друге. Треба се задржати на примерима њихове сарадње у прошлости, као и на оним елементима културе који су им заједнички. Тако ће деца боље упознати своје суседе, и тако ће их она тада заволети и разумеће да је судбина балканских народа одувек била заједничка.

Очигледно је да оваква настава историје не сме бити једнострана. Напротив, треба настојати да у свима школама балканских држава настава буде организована *на истим принципима*, утврђеним блиском сарадњом компетентних људи ових држава.

2. Истим духом треба се руководити при избору школских књига, а нарочито уџбеника историје и грађанског васпитања, као и читанки. У овим књигама не сме да буде ништа што би могло шкодити правилном разумевању ових народа и њиховом узајамном приближавању.

3. *Географија*. Озбиљна настава географије балканских земаља, са истицањем природних сличности: земљишта и њихових производа, карактера и занимања становника, итд., све ово може допринети у великој мери постављеном циљу.

4. *Језици и књижевности балканских земаља*. Треба проучавати питање како и у којим школама би било могуће упознати ученике са књижевним покретом балканских земаља и, по могућности, са њиховим језицима, као и са свим оним што се односи на балканску уметност. То је такође једно сретство које ученицима пружа могућности да дубље упознају живот балканских народа, а кад их тако упознају, они ће и научити да их цене и више воле.

5. *Друга сретства*. Осим горе поменутих специјалних сретстава, школе балканских земаља морају да усвоје и да свестрано примене сва сретства препоручена од стране пацифистичких организација, које раде под окриљем Друштва народа: попуњавање школских библиотека књигама и часописима што се односе на балканске земље као и преводима књижевних дела балканских писаца; попуњавање школских музеја сликама и картама које се односе на Балкан; приказивање кинематографских филмова; дописивање између ученика и између разреда; летње екскурзије; узајамно посећивање ученика у балканским земљама, итд.

Као што смо мало пре рекли, сва назначена сретства донеће плода тек онда кад се буде постигла њихова *ојнија* и *једнообразна примена* у свим школама свих балканских земаља. Једино на овај начин можемо имати јединствене директиве за васпитање. Да би се постигао овај циљ, треба учинити апел на научнике, способне и пуне полета и инспирације. Важно је још и то да наставно особље свих ових земаља добро схвати потребу изједначења наставе. Тако ће се моћи утврдити принципи новог схватања наставе у школама балканских земаља. А после тога моћи ће се тачно одредити сретства за постизање истакнутог циља. Ево неколико тих сретстава која би могла да припреме сарадњу у области педагогије:

- 1) Организовање Међубалканских педагошких конгреса;
- 2) Оснивање сталног Међубалканског педагошког института;
- 3) Издавање Међубалканске педагошке ревије.

Балканска судбина

I

Из претходних за шири круг написаних чланака могу се јасно угледати контуре балканске судбине. Ова судбина одређена је земљиштем и положајем с једне стране и крвљу балканских становника с друге стране. Док су у епохама које посматрамо прва два фактора константна, дотле је онај трећи на први поглед врло променљив и шаролик. Али, ако су кости поуздани заштитници животних сокова, онда нам се и тај трећи фактор јавља као мање више константна вредност, детерминована земљиштем и положајем Балканског Полуострва као и свим оним што та два фактора собом доносе. Стварно ми можемо лако утврдити и сваки час проверити запажену и парадоксну чињеницу, да су се за последњих 30 векова кости лубање бутмирских и гласиначких становника невероватно мало измениле, иако су се кроз та времена у тој области појавили Келти, после Илира грчки трговци између Јадрана и Подунавља, римске легије са својим разнородним војницима из целе екумене, германска племена, Авари и Словени, византијске пограничне трупе са разнородним војницима ванбалканског порекла и, најзад, османлијски освајачи, а да и не говоримо о мањим и краткотрајним инфилтратима. Нема сумње да балканско земљиште асимилије и униформише у знатној мери балканског становника, чији динарац веже Алиинца са анатолцем и северњака са јужњаком.

Према томе судбина је Балкана да веже и спаја три стара континента, чију су историјску улогу два нова континента само привремено ослабила, и да посредује међу њиховим становницима, смањујући разлике и појачавајући сличности. Да се та социјабилна и историјски нужна функција може успешно вршити, потребан је главни предуслов, снажна индивидуалност самог Балкана и самих Балканаца. Ту снажну и упорну балканску индивидуалност, чију жилавост и свежину

чувају балканске планине, а чију опорост ублажују балканска мора и балканске жупе, документују не само кости и лубање живих и мртвих Бутмираца и Гласинчана, него у првом реду досадања несебична и пожртвовна улога балканског човека у културној историји човечанства. У том погледу морамо споменути два најдрагоценија дара културном развоју целог човечанства која су учинили Балканци. То је самосвојност и задружност, индивидуална, друштвена и међународна, без којих нема правог напретка у друштву нити истинског мира међу народима овог света. Оба ова фактора општег напретка, обележена узајамном трпељивошћу и међусобним поштовањем међу појединцима и народима, јављају се у рудиментарном облику већ код песника Илијаде, у којој је вардарским Пајонцима и сјајном Хектору указана иста пажња као и косматим Ахајцима и дивном Ахилу и у којој се називају први покрети борбе за духовну и политичку самосвојност. Али три су века била потребна док су се хеленски Балканци научили да цене самосвојност своју и туђу, док се од полиса дође до козмополиса, у коме треба да влада хомоноиа, хармонична задружност самосвојних јединки и народа.

Овој идеји светске државе, која је, можда, источњачког теократског порекла, дао је син Филипа Македонског реалан облик и конкретну садржину. Александар Велики имао је два учитеља: Хомера, који не дели човечанство на Хелене и варваре, и Аристотела, коме су сви варвари по природи робови. Према сведочанству полихистора Ератостена, сачуваном код географа Страбона, и према кореспонденцији, вођеној између младог Александра и искусног Аристотела, јасно видимо да је македонски господар свих трију старих континената прихватио гледиште свог песника учитеља, а одбацио антибиолошки став Стагирите, оснивача биологије. Александар Велики срушио је баријеру између хеленских и македонских Балканаца са једне стране и осталих народа са друге стране. Тако је разоривши грчки полис са њеним жупским хоризонтом ударио темеље општем козмополису, чији су видокруг већ раније изградили хеленски песници, филозофи и научници, — од Хомера до Посеидонија. Овај македонски дечко постао је стварно онај *»prius divinus«*, који доноси увеленом и зараћеном човечанству вечни смех и трајни мир митског златног доба, описаног и опеваног од сточара Хезиода и последњег стоичара Посеидонија као и римских имитатора Вергилија и Овидија. Предилекција

македонског краљевског двора за стоичку школу створила је не само могућност за остварење стоичког космополиса, него је сачувала и предала римском освајачу, осим пустог злата и огромне библиотеке, и ову највећу тековину старог балканског човека: идеју и идеал самосвојности и задружности, на којима почива хомонија-сопсordia и општи мир. После Александра и Посеидонија дошао је апостол Павле и Епиктетова школа у епирском Никопољу. Рим и хришћанство су прихватили Александрове традиције и у наследство предали их Константиновом граду.

Овај „нови Рим“ продужио је да под много тежим условима негује традиције песника Илијаде и Александра Великог, док је онај стари Рим све више нагињао Аристотеловом нетрпељивом схватању о двама врстама људи и народа. Са друге стране опет „рах Романа“ била је условљена једноликим јединством, док је Балкан са Византијом на челу тежио за заједницом са варијантама, за разноликим јединством, ако се тако сме казати. Тај став Византије омогућио је не само стварање самосталних и равноправних народних цркава, него је сачувао код негрчких народа осећај самосвојности поред осећаја хришћанске заједнице. У том правцу треба поменути чињеницу, коју је забележио Л. Хан, да су у грчким борбама за ослобођење учествовали многи Словени из центра Балкана и многи Арбанаси и Румуни. Очевидно да је заједница ефикаснија и виталнија од јединства, организована разноликост је биолошки вреднија од јединствене једноликости. Турци су се доцније, све докле док се балкански Хришћани нису почели стављати у службу европских држава, придржавали старе балканске традиције о трпељивости. Хришћани су долазили до највиших положаја у муслиманској држави, која је у погледу народне самосвојности била потпуно дезинтересована и која је немуслиманима у многим областима обезбеђивала стварну самоуправу. Балкански народи су тако сачували своје верске и народне особености, и после примања оријенталног урбанизма. Још почетком 19 века, пред само ослобођење балканских народа, односи између правоверних ага и хришћанске раје, према Вуковом опису, били су примерно хумани.

Индоевропска аристократија претрпела је први пораз већ пред Хомеровом Тројом, иако се ту још ахајска војска дели на краљеве и себре. Али већ Александар Велики назива своје македонске сточаре војнике „друговима“. Тај назив „hetairos“,

који је раније документован само у аристократским тајним антидемократским удружењима, прелази посредством стоичара и киничара као и апостола Павла, — који се већ средином првог хришћанског века бави међу својом „браћом у Христу“ пропагандом у Македонији, — у европски речник и стиже све до левицара нашег времена. На западу се, међутим, одржао средњовековни израз аристократског порекла и компаративног облика (*senior — Nerr*). Балкан је, према томе, стварна колевка и чојства и јунаштва, тих главних особина балканског планинца и реалних идеала истинског хуманизма, који су очували Балканце кроз све векове њихове величине и њиховог страдања. Према схватању балканског човека чојство и јунаштво остварљиви су само у самосвојној и задружној заједници.

II

Стварање нових самосвојних држава на Балкану иза повлачења Турака није значило само државотворна дела појединих балканских народа него и нову оријентацију њихове културне историје. Док је Балкан за читаво време турског владања био у вези са источанском цивилизацијом исламске боје, дотле балкански ризорђименто — назовимо овако цео период нове балканске историје од доба српског и грчког устанка до свршетка светског рата — значи осим стварања самосталних држава, још и културну преоријентацију Балкана.

Источанску културу почиње да замењује западна култура основана на научном и техничком прогресу. Сви ослобођени балкански народи настоје да се развијају према западњачким, европским појмовима. Државне институције, устави, школе, право, радничка питања, донекле и пољопривреда и занати модернизују се према узору европских држава. Привредног оријентализма, израженог у турском феудализму, нестаје готово посвема. Литература и науке на Балкану, уколико се стварају, стоје такођер под утицајем европских савремених покрета. Балканском књижевнику и научнику највећи је идеал у ово време приближити се европском духу, „европеизирати се“ или „позападњачити се“, имитовати добро или рђаво „европски укус“.

Колико су балкански народи били креативни у државотворном погледу, толико су били имитативни у културном погледу за цело ово време од Карађорђева и Ригина устанка

до свршетка светскога рата, када се завршава период ослобађања балканских народа од турске и аустроугарске власти.

За читаво ово време није се на Балкану могао опазити онакав антагонизам какав се је формирао у Русији за време славофилства, када су на једној страни били они Руси који се одушевљавају за западњаштво, а на другој они који су истицали руску цивилизацију као опреку запада. Нико није тражио одржање самоникле балканске традиције. Сви интелектуалци балканскога ризорђимента били су више мање западњачки ориентисани. Критика запада ретка је појава у балканским литературама у ово доба. Има је нешто у Прерадовића, Његоша, Мажуранића, Љубише, итд.

Историја балканских народа у ово сто година, кад се детаљно проучи упоредним методом, несумњиво ће доказати да је европска култура могла, додуше, да даде балканским народима већи стандард живота, боље школе, боље законе, већу личну безбедност, боља комуникациона средства итд., све оно што им није могла да да источанска цивилизација како су је практиковали Турци за готово пет векова свога владања на Балкану. Али, европска цивилизација није могла да да балканским народима унутарњу кохезију, личну и међусобну смиреност и добре односе, једном речју самосвојност и задружност. Зна се и зашто је тако морало бити. Суревњиве европске велике државе нашле су у опадању отоманске империје плодно тло за сејање раздора на Балкану и за међусобно изигравање. Како је Европа и сама патила и како пати од несташице кохезије све до данас, није никако ни могла да плодносно ради на кохезији балканских народа, није могла да да Балкану оно чега сама није имала.

Балканолог ће једном моћи да констатује у историји балканскога ризорђимента овај несумњиви парадокс. Док је хеленистичка култура могла да створи стварну кохезију на Балкану, док је Рим могао унификаторно да делује по свим крајевима Балкана, док је Византија могла да уједини Балкан културно и црквено, ма да никако није успела да га уједини и политички, док је турско-ориентална цивилизација могла да створи заиста неку макар и несавршену културно-политичку хомогеност, дотле је модерна европска култура, за време балканског ризорђимента, уистину духовно и политички разједињавала балканске народе, поред свега тога што их је нивелисала својим културним утицајем. И настао је чудан призор.

Турска управа, која се повлачи, злурадо гледа како се уништавају балкански народи међу собом и у задњим своји трзајима не може да верује да би се ови народи икада могли ујединити против ње. У културној Европи настаје опет као пандан овоме турскоме мишљењу уверење о Балкану као „бурету барута“ које сваки час изазива ратове. Сви у Европи говоре за ово време о балканству само као о „некултурној појави“ која рађа свађе и противи се сваком напретку. Још је чуднија околност да једино добро, које нам признаје Европа, потиче из времена пре упада Европљана на Балкан (народна песма, музика, сликарство и архитектура).

Први балкански рат показао је да се је Турска љуто преварила у своје мишљењу. Последњи су опет догађаји Европи доказали да се „буре барута“ пренело са Балкана на друге тачке света, да Балкан није више оно што је просечни Европљанин мислио у време балканског ризорђимента. Балкански пакт, ма колико за сада био несавршен, досадање међубалканске конференције и привредна балканска анганта, ако и није досада могла дати опипљивих резултата, ипак су то појаве такве природе да јасно доказују да се на Балкану почиње озбиљно да ствара период споразумног и задружног рада на новим и самосвојним темељима, које балкански ризорђименто није могао још уочити у потпуној мери. За читаво време од сто година што га захвата овај период балканске националне државе биле су тако рећи *in statu nascendi*. Тада је балкански државник још мислио да ће најбоље послужити општој ствари ако придобије што више територије *својој ужој* домовини. Да је код таквог мишљења морало доћи и до немиких појава, као што су други балкански рат, улазак Бугарске у светски рат на страни централних власти, или још раније српско-бугарски рат, па захват Румуније у други балкански рат, итд., сасвим је разумљиво. То су дечје болести стварања балканских држава. Међутим, ове су дечје болести пребољене. Сваком постаје све јасније да се ново стање на Балкану, произашло из светскога рата, консолидује на свим линијама.

Дошло је, дакле, време да Балкан одреди *своју* духовну ориентацију на новим основама самосталних држава и да, држећи се *својих* старих традиција самосвојности и задружности, изгради бољу *заједничку* отаџбину чојства и јунаштва.

У свим великим периодима Балкан је имао своју духовну

ориентацију која се манифестовала у некој особеној врсти хомогености. Горе смо истакли да је таква хомогена духовна ориентација Балкана постојала за време Александра Великог и хеленизма, Римљана, Византије и турског периода. Таква духовна хомогеност мора да дође и сада када је балкански ризорђименто, свршењом светскога раја, срејно завршио своју мисију формирања балканских народа у државотворном смислу.

Да би сазнали каква има да буде та нова духовна хомогеност Балкана, треба да нам балканолог тачно дефинише саму суштину балканског ризорђимента. Како смо горе видели, балканолог може да установи да се балкански ризорђименто у једној ствари битно разликује од италијанскога и немачкога ризорђимента, а у другој слаже. Слаже се у томе да је и балкански ризорђименто ишао као и немачки и италијански за тим да припаднике истога језика групише у једну државу. У погледу принципа националитета као државотворног елемента нема разлике између ризорђимента у Европи и на Балкану. И то је све у чему се балкански и европски ризорђименти слажу.

Али, док италијански и немачки ризорђименто не представљају никакве промене у културном погледу него истичу континуитет немачке односно италијанске културне традиције, балкански ризорђименто, због петвековне турско-ориенталне цивилизације, коју настоји заменити са западном, значи праву културну револуцију. Ова културна револуција вршила се на Балкану у етапама, према томе како су отпадале поједине покрајине отоманске империје. Данас се може рећи да је и ова културна револуција на Балкану завршена. Тај завршетак учинише не само балканске хришћанске државе, него и сама Кемалова Турска, која је такођер одбацила теократски принцип као основ државе. Нема више на Балкану дељења народа на три милета, на исламски, латински и хришћански. Византијског и исламско-турског принципа државе за вазда је нестало са Балкана. Вера није више основ државе и државног живота. Владар није више ни христулос, роб Христов, као у Византији, ни »правоверни цар«, како се звао Душан Силни, ни наследник Мухамедов, калиф, какви су били султани.

Између византијскога и источанско-турскога сватања државе на Балкану нема заправо битне разлике. Оба схватања држе се теократског постања државе. Између Византије и халифата

постојала је разлика само у вери. Византија оснива државу на ортодоксији хришћанској, Турска на ортодоксији исламској. Кад то знамо, онда нам је јасно зашто су се фанар и халифат за читаво време турскога владања веома добро слагали, дакако на штету Словена и Румуна. Егзархизам у Бугарској значио је праву и ефикасну опозицију овом слагању.

Балканологу указује се данас балкански ризорђименто у животу балканских народа као прелазно доба које је извршило три функције: 1) створио је самосталне државе; 2) извршио је културну револуцију на Балкану доневши на Балкан западњачко схватање државног живота и 3) ослободио је државни живот од византијско-исламског професионалног принципа.

На овом резултату балканскога ризорђимента осниваће се зацело и сва будућа хомогена култура Балкана. Повратак на византијско и турско-источанско схватање државе немогућ је исто онако као што ни балкански ризорђименти нису могли да обнове културнога живота појединих балканских народа какав је био пре доласка Турака. Културну оријентацију нису могли узети из предтурског доба, јер та оријентација не би одговарала духу времена, него су морали узети европску културну оријентацију. Другојачије није могло бити. Уза сав наивни хисторизам и поред свег одушевљења за славно доба народне прошлости, које неминовно прати сваки ризорђименто, нико није могао више помишљати на то да се храни, одева или да обрађује земљу или врши занат онако како је то било у доба цара Душана, или да манастири буду центри културнога живота као у доба Немањића, итд. Прошлу мртву форму живота не може више да оживи никакво одушевљење.

Пита се какву културну оријентацију, какав културни принцип тражи ново време на Балкану? Ово се питање поставља најпре научнику балканологу, који научно испитује појаве живота на Балкану са вишег балканистичког гледишта, онда балканском државнику, који одређује свој политички рад према принципима балканске самосвојности и задружности, и, најзад, балканском педагогу, који управља своје методе васпитања у циљу стварања заједничког балканскога духа. На то се питање, према томе, мора прецизно и јасно да одговори.

Како данас ствари стоје на Балкану кад је цео Балкан организован у самосталним државама, принцип балканске духовне хомогености може да гласи само овако. Балканска се култура треба да оснива на јединству у варијацијама. Варија-

ције претстављају културе појединих балканских народа. Нови балкански дух самосвојности и задружности треба да хармонички повеже ове варијације у једну синтезу. Тај дух треба да спречава гложења у разитку појединих народних култура на Балкану. Како ће се то у детаљу провести, ствар је програма који има да утврди прво научник балканолог студирајући балканску стварност у садашњости и прошлости, онда балкански државник политичар који ће да утврди најефикасније међудржавне мере за међубалканско упознавање и међубалканску сарадњу, и, најзад, балкански педагог који ће да пронађе најзгодније школске методе за остварење научно утврђених балканских васпитних и културних идеала. На овај посао, осим ова три фактора, позвани су и цело балканско јавно мишљење, новинари и пијети, као и сви они који се баве ма којим продуктивним радом.

Већ је досада Балкан организован у својих шест самосталних држава био мала слика Европе. Кад изгради свој културни и државни живот на подлози балканског чојства и јунаштва, он ће моћи да даде не само данас расцепканој Европи, него и целом свету реалан пример на који начин има да се проводи тзв. духовно разоружање међу народима и чему оно има да служи. Клице за ово духовно разоружање на Балкану засадио је већ Витешки Краљ Александар I Ујединитељ ударивши основе Балканском пакту. Античку идеју братског мира, која се родила на Балкану, и македонско-хеленистичку хармонију самосвојности и задружности као идеал правог напретка чини се да је управо Балкан позван да поново оживи и прикаже Европи, која баш иза светскога рата тешко страда од расцепканоности личне, народне и државне. Балкан је позван да даде свету поново пример *духовне шрезвености* какав је дао у класично доба.

Балкански пример духовне трезвености данас је важнији него је икада био, можда важнији него што је био у класично доба.

Предуслов за ту јединствену улогу и уједно за бољу балканску судбину јесте стварање *балканскога духа* код свих балканских народа. Тај балкански дух има да створи не само генерација изашла из светскога рата, него и она која се васпитава после њега. Тај балкански дух захтева пре свега да се читава цивилизација, и духовна и материјална колико се има да створи на Балкану, проматра, критикује и формира не са

гледатиша зајадне Европе, него са гледатиша њошреба балканске ошачбине. Свако лудо трчкарање за Европом, свако некритичко имитовање Европе, како се често практиковало на Балкану за доба ризорђимента, искључује препород балканских народа и васкре балканског духа, јер се и једно и друго може остварити у првом реду савременом сарадњом балканског земљишта и балканског човека, балканских народа и балканских држава.

III

Препород балканских народа и васкре балканског духа, балкански ренесанс прориче Т. Желински на првим страницама ове књиге. То би био, у ствари, *чејврши* ренесанс у Европи, којем су претходили каролиншки, романски и германски препороди. Услове за тај нови препород, који Желински назива словенским, види овај научник у том што балкански народи живе на самом земљишту античке културе. То земљиште обилује многобројним споменицима, који код сваког балканског становника, подједнако код оног са планине као и код оног из долине, стално изазивају и подржавају осећај повезаности са прошлим величинама и изумрлим поколењима. Овај осећај повезаности и задружности створио је на свим крајевима Балкана толике задужбине. Овде на балканском земљишту, као нигде на свету, необично је снажна љубав према традицији и оданост према древној прошлости. Та прошлост због својих трагичних перипетија буди истовремено у Балканцима осећаје чојства и јунаштва и опомиње их на трезвеност и смиреност.

Пророчанство Т. Желинског о новом препороду културног човечанства, који треба да пође са огњишта европске културе, и да поправи и поленца балканску и општечовечанску судбину, тешко да ће данас наћи много верних. За већину посматрача нису ни сами балкански Словени, који према излагањима Т. Желинског треба да послуже као главна полуга за четврти препород, у истом правцу духовно заинтересовани, а још мање културно хомогени. Алпски Словени или словеначки Југословени, који вежу Балканце са Европљанима, не показују ону културну оријентацију коју налазимо код динарских и балканско-родопских Словена, чији огранци преко Добруце и Тракије упућују на евразијску степу и анатолску висораван. Као још већу запреку четвртог или балканског препорода могли би присталице самоубиствене чистунске изолације раса

и народа, досад непознате у историји света, сматрати ту околност што сви балкански народи не припадају ни једној раси ни једној језичкој породици ни једној вери. Ми налазимо на Балкану заиста чудну мешавину у сва три правца: поред необрезаних обрезане, поред Индоевровљана Турке, поред динараца медитеранце и панонце.

Али треба се сетити да је први препород у Европи био чисто верског карактера, док су други и трећи били изразито национално обележени. Балканском идеалу братског мира и међусобне трпељивости, балканском хуманизму чојства и јунаштва не може одговарати ниједан облик који показују три

ранија препорода. Балкански препород, који треба и може да постане општечовечански, не може бити обележен ни ограничен расом, вером или нацијом. Он може једино да буде супранационалан и супраконфесионалан, ако жели да изгради нове темеље за козмополис у коме ће живети *humanitas renata* и у коме ће се развијати *litterae renatae*. Тако ће се моћи у области духовној изградити оно светско царство које је хтео да оснује Александар Велики. Тако ће се балканска судбина, везана за судбину трију старих континената, упутити правцем античког хуманизма, који се може здружити са савременим американизмом.

Овај облик четвртог или *балканског* препорода нужна је последица потреба и расположења културног света наших дана. Царство американизма и машине може се одржати само тако ако склопи трајан савез са царством хуманизма и духа, на чији су престо седали толики синови балканске земље, планинског извора козмичких и људских снага. Судбина Балкана као да је и у том што ће његови народи моћи да створе услове и за хармонију американизма и хуманизма коју данашње човечанство јасно осећа као најпречу потребу. Да американизам није биљка неподесна за балканско земљиште патријархалне културе, показује не само далеки пример са јапанских острва и блиски примери из балканских ризорђимената, него и сама тврда чињеница да је европска техника у својим основима хеленистичког, тј. балканског порекла.

Балканска судбина, која ће одговарати балканском земљишту и балканској самосвојности и која ће бити достојна толико понижаваних и презираних Балканаца, условљена је балканским препородом, чији су елементи и чиниоци изложени у овом низу студија и расправа. Оне потичу у првом реду од људи чистог погледа и чистог срца, који нису рођени на Балкану. То значи да се нова и боља балканска судбина не осећа код самих Балканаца као недостижна утопија, него као нужна и сваком уочљива последица сарадње свих оних чинилаца који одређују ток историје.

Времена су обременила. Ближи се препород балканских народа и васкрс балканске отаџбине.

У припреми је друга свеска „Књиге о Балкану“. И друга свеска биће опсегом отприлике исто велика као и прва и донеће око 40 расправа и чланака из прошлости и садашњости Балкана, а из пера познатих научника, књижевника, привредних стручњака и других културних радника.

У другој свесци „Књиге о Балкану“ излазе, између осталих, ови оригинални прилози, написани специјално за нашу „Књигу о Балкану“: „Старогрчка религија“ од *М. Нилсона* (Лунд); „Грчка књижевност“ од *Т. Синка* (Краков); „Филозофија на Балкану пре Христа“ од *Ф. Новошиног* (Брно); „Балканско Полуострво у доба Римљана“ од *К. Пача* (Беч); „Цариград у средњем веку“ од *Ш. Дила* (Париз); „Односи између османлијске државе и балканских народа“ од *Н. Јорге* (Букурешт); „Уметност на Балкану у средњем веку“ од *Ј. Сиржиговског* (Беч); „Еманципација балканских народа“ од *Е. Омана* (Париз); „Блиски, средњи и далеки Исток и Балкан у њиховим међусобним односима“ од *К. Хаусхофера* (Минхен); „Балкан и Европа“ од *Х. Кобера* (Франкфурт н. М.), итд.

Поред горњих прилога, друга свеска „Књиге о Балкану“ доноси цео низ чланака и студија из пера балканских писаца о уметности, књижевности, штампи, фолклору, социјалном животу, индустрији, рудном благу, привреди уопште, итд., у појединим балканским земљама. Друга свеска „Књиге о Балкану“ донеће и студије стручњака са нотама о музичком фолклору и о музици код Арбанаса, Бугара, Грка, Југословена, Румуна и Турака. — И друга свеска „Књиге о Балкану“ биће илустрована.

САРАДНИЦИ
I КЊИГЕ О БАЛКАНУ

„Књига о Балкану“ садржи само оригиналне студије и чланке, писане специјално за издања „Балканског Института“ у Београду.

Текстови страних сарадника писани су на француском, немачком, италијанском, енглеском, пољском, румунском, бугарском и турском језику, тако да су се морали преводити за ово наше српскохрватско издање.

23 прилога из прве свеске „Књиге о Балкану“ излазе први пут у српскохрватском издању. Остали прилози штампани су на западно-европским језицима у досадашњим свескама „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“, великог међународног балканистичког часописа који излази такође у издању „Балканског Института“.

Прве свеске „Књиге о Балкану“ посвећују више пажње и даје више места појавама савременог духовног и материјалног живота балканских народа и земаља „изван Југославије, претпостављајући да је читаоцима овог нашег српскохрватског издања кудикамо боље познат југословенски живот од живота у другим балканским земљама.

Т. Желински (D-г Tadeusz Zieliński), рођен у Кијеву 1859, сад је професор Универзитета у Варшави. Струка му је класична филологија. Написао је низ опсежних и значајних дела о античкој култури, књижевности и религији. Превођен је на француски, енглески, шпански, немачки, италијански, чешки, латонски, шведски, румунски, бугарски, словеначки, новогрчки и естонски. Има четрнаест почасних доктората и члан је готово свих Академија наука у Европи.

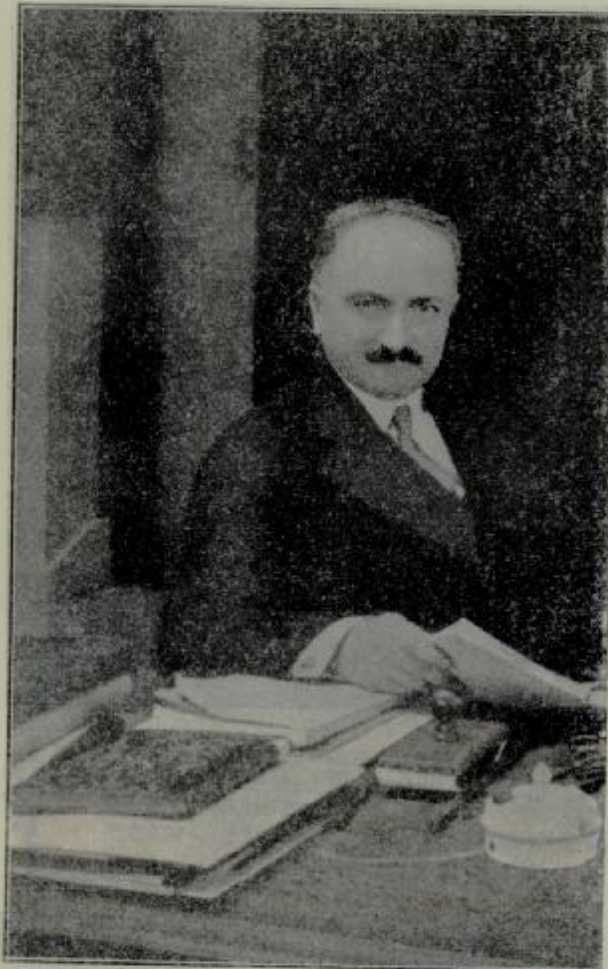

Последњих десет година Желински је долазио чешће у Југославију, нарочито преко лета на наш Јадран, а 1927 одржао је једну конференцију у Београду.

Паул Кречмер (D-г Paul Kretschmer), рођен је 1866 у Берлину. Сада је редовни професор Универзитета у Бечу. Главна му је струка упоредна лингвистика. Члан је бечке, минхенске, гетингенске, атинске и финске Академије наука, претседник Међународног индогерманског друштва и Бечког лингвистичког друштва, и директор „Бечкога часописа за проучавање Истока“ и *Glotta*. Главно му је дело „Увод у историју грчкога језика“. У Југославији се бавио 1927, 1932 и 1934 године.

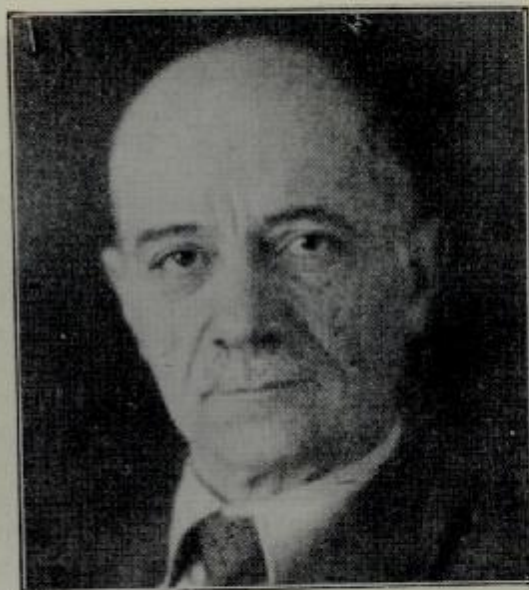
Шарл Пикар (Pierre-Charles Picard), рођен је 1883. Академик и професор Сорбоне. Јелинист и класични археолог. Написао је многобројна дела из грчке старине. Поједина дела су му превођена на енглески језик. Члан је многих учених друштава и почасни директор француске археолошке школе у Атини. Од 1916 до 1918 био је на Солунском фронту и одликован Белом Орлом. Припрема сада дело о грчкој скулптури и старој Аркадији.

Михаил Ростовцев, родио се у Кијеву 1870. Академик, сада је професор универзитета у Њухавену (Америка), а главна му је струка стара историја. Написао је бројна дела из старе историје, из свих области живота, и то на француском, енглеском, руском, немачком, италијанском, латинском и др.

језицима. Превођен је на све велике европске језике. Дописни и почасни члан више Академија у Америци, Европи и Русији као и учених друштава. Претседник је Историјског друштва Америке.

Никола Вулић, рођен је у Скадру 27 Новембра 1872, редован је професор Београдског универзитета. Главна струка Н. Вулића је античка историја. Написао је цео низ расправа, особито о античкој историји наше земље, у издањима Српске краљевске академије. Написао је и много расправа на француском, немачком, италијанском, енглеском, итд. Н. Вулић је редован члан Српске краљевске академије наука, дописни члан Француске и Румунске академије наука, редован члан Берлинског, Бечког и Бугарског археолошког института, потом члан многих научних друштава на страни, почасни доктор универзитета у Падови, итд.

Гуљелмо Фереро (Guglielmo Ferrero), родио се у Портичи (Неапољ) год. 1871. Сада живи у Женеви као професор Универзитета и Института за високе међународне студије. Написао је бројна, у целом свету позната дела, из историје и социологије. Међу најчувенија дела спада велика историја (у пет свезака), „Величина и пропадање Рима“ (Grandezza e decadenza di Roma). Његова су дела превођена на француски, енглески, немачки, шпански, шведски, норвешки, српскохрватски, руски, фински, мађарски, итд. Сада припрема дело „Aventure“ и „Construction“.

Жак Зелер (Marie-Joseph-Charles-Jacques Zeiller), рођен у Паризу 1878, професор је на Сорбони. Главна му је струка римека и хришћанска старина. Писао је више дела о почецима хришћанства на Јадрану и у Подунављу као и историју цркве, од којих су нека преводена на српскохрватски, холандски и италијански. Сарађује на више историјских, археолошких, филолошких и теолошких часописа. За последњих тридесет година Зелер је

долазио неколико пута у Југославију због научних студија. Сада припрема два дела од којих се једно бави хришћанством у Илирику.

Д-р Васил Н. Златарски, рођен је у Трнову 1866. Академик, професор Универзитета у Софији. Главна му је струка бугарска и балканска историја. Претседник је Бугарског историјског друштва; потпретседник Бугарске академије наука; члан Археолошког друштва у Москви; Друштва за историју и археологију на Универзитету у Москви; Бугарског археолошког института; и Историјског друштва у Новом Саду; дописни члан Академије наука у Лењинграду, Академије наука и уметности у Прагу, Југословенске академије знаности и умјетности у Загребу, и више других учених друштава. Главно му је дело ве-

лика „Историја средњовековне бугарске државе“. До сада су изишла 3 опсежна тома (1919, 1927, 1934), 4 том је готов за штампу, а 5 је у раду.

Шарл Дил (Michel Charles Diehl), рођен у Штрасбуру год. 1859. Академик и професор на Сорбони. Струка му је историја и уметност Византије. Објавио је неколико капиталних дела о историји и уметности Византијског царства као и низ чланака о нашој земљи. Превођен је на српскохрватски, енглески, шведски, руски и фински. Дил е почасни доктор београдског Универзитета и одликован је орденом Св. Саве. Члан је многих учених друштава у Европи и Америци. Припрема опсежну историју источног света од 395 до 1081.

Д-р Франц Делгер (D-r Franz Dölger), рођен 1891, живи у Минхену као професор Универзитета. Члан је Баварске академије наука, председник Немачко-грчког друштва у Минхену, члан Историског друштва у Новом Саду. Издаје часопис *Byzantinische Zeitschrift* (Лајпциг). Струка му је средњо- и новогрчка филологија и историја Византије. У Југославији је боравио чешће. Објавио је неколико запажених дела из историје Византије, ради на прегледу етнографије и језика Византије за *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*.

Д-р Иван Ј. Саказов, рођен је 20 јула 1895 у Софији, а умро 9 октобра 1935. Студирао је права у Софији и Лајпцигу, где је промовисан 1921. Од 1922 био је адвокат, а 1932 хабилитовао се као приватни доцент на Правном факултету у Софији. Глав-

на му је струка била економска историја Балканског Полуострва, а нарочито Бугарске у средњем веку. У Југославији се бавио неколико пута; међу осталим, проучавао је архиве у Дубровнику. Од 1920 на даље дао је велик број мањих специјалних расправа. Главно дело му је „Економска историја Бугарске“ (нем., Берлин 1929), синтеза свих његових истраживања и једини велики рад у тој грани историјске науке уопште.

Владислав Скорић, рођен у Сарајеву 1869, данас је директор Земаљског музеја у истом месту. Објавио је много расправа из историје, која му је главна струка, а најважнија су му дела ова: „Српско-православни народ и црква у Сарајеву у 17 и 18 веку“; „Понис спа-

хија из год. 1123 (1711)“; „Требиње у 18 вијеку“; „Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији“; итд. Сада спрема за штампу: „Старо рударство у Србији и Босни, право и техника“, а у рукопису има готово веће дело о Сарајеву и његовој околини од најстаријих времена до аустроугарске окупације. — В. Скорић је дописни члан Српске академије наука и сарађује у више научних и књижевних часописа.

С. С. Бобчев (Стефан Савов Бобчев), рођен у Елени (округ трновски) год. 1853. Академик (од 1884) и професор Универзитета у Софији где је основао и Слободни Универзитет. Бави се правном историјом Бугара и осталих словенских народа. Написао је непрегледан низ дела и расправа из права и правне историје балканских и словенских народа. Покренуо је многе културне акције и остао им дуго времена на челу. Члан је многих учених друштава на Балкану и у Европи, међу којима и наше Академије наука. Неуморан је као научни и просветни радник у свим областима словенске узајамности. Походно је често наше крајеве и одликован је више пута нашим орденима, почевши од 1883 на овамо.

Фехим Спахо, рођен 1877 у Сарајеву. Главна му је струка шеријатско право, али се у науци бави и турским језиком у колико се он односи на југословенске крајеве у турско доба. Дао је расправу о турским рударским законима и нашим народним именима у турским календарима из XVII века. Превео је више турских романа и приповедака. Сарађује у „Гласнику земаљског музеја“ у Сарајеву и у другим часописима. Ф. Спахо сада ради на каталогу арапских, персијских и турских рукописа у Земаљском музеју у Сарајеву.

Ежен Питар (Eugène Pittard), академик, професор антропологије на Универзитету и директор етнографског музеја у Женеви и председник међународног антрополошког института. Један од највећих антрополога на свету, Питар је дописни и почасни

члан скоро свих антрополошких као и многих других учених друштава у Европи. Написао је преко 350 расправа из области антропологије, компаративне анатомије и морфогеније, еугенике, етнологије, итд. Велики део тих расправа односи се на Балканско Полуострво. Године 1920 Питар је објавио у Паризу и Женеви дело „Балкански народи“ са 634 стране, са 149 слика и карата. То је први том овог дела Питарова. Превођен је на енглески, шпански, чешки, немачки, итд.

Т. Ковалски (Tadeusz Kowalski), рођен 1889 у Шатору у Француској, академик и професор универзитета у Кракову. Струка му је исламски народи и језици (арапски, персијски и турски са дијалектима). Члан је више учених друштава. Написао је неко-

лико дела из историје турске књижевности и дијалектологије. Обилазео је више пута балканске земље у циљу студија.

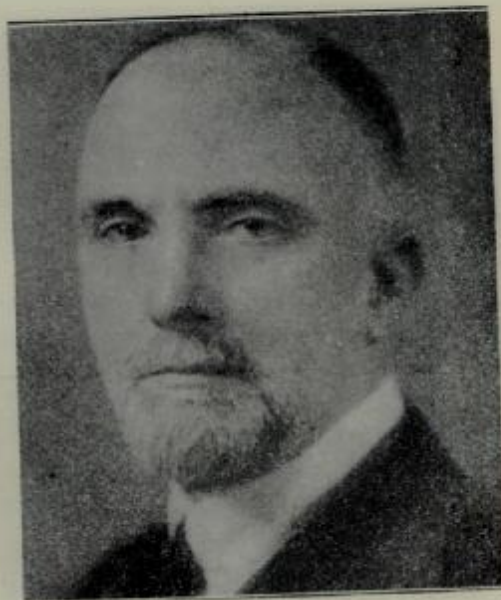
Д-р Владимир Ђоровић, рођен у Мостару 1885, академик, професор и ректор Универзитета у Београду. Главна му је струка југословенска историја, а бави се и књижевном историјом, критиком као и археологијом. Написао је бројна дела, од којих нека и на немачком, и сарађује у многим научним и књижевним часописима.

Последње велико дело је опсежна историја Југославије. Претседник и члан је многих учених и културних друштава и институција.

К. Сфорца (Carlo Sforza), рођен 1873. По струци дипломата, бивши италијански министар иностраних послова, сада живи у Бриселу. У последње време држи у Америци, на позив тамошњих универзитета, предавања о узроцима светскога рата. Написао је на великим европским језицима неколико познатих дела из дипломатске историје, а та су му дела преводена на више језика, међу осталим и на српскохрватски.

Сарадник је више великих часописа у Европи и Америци. За време светског рата Сфорца је био италијански посланик на нашем Двору и извесно време провео је на Крфу и на Солунском фронту.

Д-р Сава Улмански, родио се у Загребу 1886. Редовни професор Универзитета у пензији, сада сенатор. Главна му је струка примењена биологија, сточарство и из те области објавио је

много расправа на српскохрватском, немачком, француском и шпанском језику. С. Улмански сарађује у више домаћих и иностраних стручних часописа и члан је разних пољопривредних и привредних институција и друштава (између осталих и Земљоделске чехословачке академије у Прагу).

Д-р Живко Топаловић, рођен 1886 у Ужицу. Сада секретар Централног секретаријата радничких комора. Бавио се теоријским кривичним правом, а по том социјалном политиком и

националним политичким проблемима. Главни је уредник листа „Радничке Новине“ и сарађује на већем броју иностраних листова и часописа. Од бројних списа, књига и брошура, два је посветио Балкану: „За балкански споразум“ и „Турска“.

Д-р В. Тотомианц (Vahan Totomianz), рођен је у Астрахану 1875, а сад живи у Софији. Бивши професор универзитета у Москви где му је главна струка била привреда и задругарство. Написао је више дела из историје привреде, нарочито о задругарству; међу осталим он је редиговао и једну интернационалну енциклопедију задругарства (објављена на немачком језику). Превођен је на француски, немачки, енглески, италијански, шпански, чешки, пољски, српскохрватски, бугарски, итд. Члан је више учених друштава и сарадник бројних задругарских часописа и органа у појединим балканским и европским земљама.

Д-р Милан Мариновић, рођен у Трнави, срез ђаковачки, Савска бановина. Професор Универзитета у Београду на пољопривредно-шумарском факултету у Земуну. Главна му је струка шумско-привредна политика. Из своје струке објавио је много студија, више брошура и неколико већих дела од којих највеће »Шумско-привредна географија« (Београд 1935). Сарађује у више листова и часописа домаћих и страних. За штампу спрема: »Наука о управљању шумама« и »Тумач новог закона о лову у Југославији«.

К. Сандфелд (Kristian Sandfeld) рођен је 1873 у Вељу (Јутланд), у Данској. Академик и професор универзитета у Копенхагену. Струка му је румунски и остали балкански језици. Написао

је неколико значајних дела из историје балканских језика, а нарочито о њиховим међусобним везама. Члан је многих учених друштава.

Д-р Петар Скок, рођен у Јурковом селу (Савска бановина) год. 1881. Професор Универзитета у Загребу; струка му је романстика, топономастика и међубалканске везе. Написао је већи број расправа из романске, словенске и балканске филологије. Последњи су му радови „Наша

поморска терминологија“, „Долазак Словена на медитераи“. Припрема два опсежна дела „Основи романске филологије“ (са особитим обзиром на Балкан) и „Основи топономастике.“ Дописни је члан Српске академије наука, Румунске академије наука, Словенског института у Прагу, Академије у Тулузи, итд. и директор „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“.

Д-р Едмунд Шневајс (D-r Edmund Schneeweis), рођен год. 1886 у Ростници (Чехословачка, Моравска). Сада је професор словенске етнографије и археологије на Немачком универзитету у Прагу. Члан је етнографске комисије Академије наука у Кракову, дописни члан Немачког друштва за науку и уметност у Чехословачкој, Етнографског друштва у Бечу, Скопског научног друштва, и активан члан Словенског института у

Прагу. У Југославији био је више пута, још од 1912, када је провео летњи семестар на универзитету у Београду. Од 1922-1928 био је лектор немачког језика, а од 1926 и доцент етнологије на универзитету у Београду. Одликован је орденима Св. Саве и Белог Орла. Написао је, поред осталог, више дела о животу и обичајима Срба и Хрвата. Сарађује на великом броју немачких и српскохрватских научних часописа и дневних листова. Сада ради на спремању Енциклопедије словенског народног веровања и обичаја (на нем.), чија ће прва свеска изићи 1936.

Д-р Калми Барух, рођен је у Сарајеву (1896) где је сада професор на реалној гимназији. Главна му је струка романска филологија. Писао је о шпанолским Јеврејима у Босни и о шпанским романсама босанских Јевреја. Сарађује у „Српском књижевном гласнику“, у сарајевском „Прегледу“, итд. Писао је студије и у једном шпанском часопису у Мадриду. Преводи романи и есеје са шпанског језика.

Јон Мушлеа (Jon Muşlea), рођен је 1899 у Брашову (Румунија, Ердељ). Сада је помоћник директора Универзитетске библиотеке у Клужу и директор Фолклорног архива Румунске академије. Струка му је фолклор. Дао је низ студија о румунском фолклору

и историји старих румунских библиотека у Ердељу. Издаје часопис „Годишњак фолклорног архива“ (рум., досада 3 тома). Сарађује на немачкој „Етнографској библиографији“ (Берлин-Лајпциг), обрађујући румунску етнографску науку, од 1928 године.

Ангелика Хаџимихали (Angelique Hagimihali) рођена је 1895 у Атини. Живи у Атини и бави се сликарством и књижевношћу. Главна јој је струка народна уметност. Претседница је Савеза за грчку примењену уметност и секције за уметност и књижевност На-

ционалног одбора грчких жена. Поред сарадње на грчким часописима и дневним листовима, дала је монографије о народној уметности у разним грчким крајевима (Скирос, Самос, Епир, Македонија, Тесалија, Икарија, Циклади, итд.). Ову серију наставља.

Д-р Екрем Чабеј (D-r Egreм Çabej), рођен је 1908 у Ђинокастру (Арбанија). Сада је професор арбанског језика и књижевности на државној гимназији у Ђинокастру. Главна му је струка индогерманистика и арбански језик. Претседник је друштва *Drita* у Ђинокастру. У Југославији био је 1934, када је студија ради пропутовао Црну Гору и боравио у Херцеговном и Дубровнику. Ради на једном делу о Арбанасима у Италији и на уџбенику арбанске књижевности за средње школе. Објавио је неколико краћих студија из области арбанске историје књижевности и фолклора.

Христо Вакарелски, рођен је 1896 у селу Момина Клисура (срез татар-пазарџијски, Бугарска). Сада је кустос Етнографског музеја у Софији. Главна му је струка етнографија коју је студирао у Софији и Варшави. Објавио је низ мањих студија из области бугарске етнографије. Сада ради на изради Бугарског етнографског атласа. Радови су му штампани и на пољском, немачком, француском и мађарском језику.

Нафи А. Кансу, рођен у Ерзеруму, сада је народни посланик у Анкари. Главна су му дела: „Историја педагогије“ и „Историја просвете у Турској“.

Владимир Гидионеску (Vladimir Ghidionescu), рођен је 1878 у Јашну. Сада је професор педагогије на универзитету у Клужу. Члан је Међународног одбора Лиге за модерни одгој и бивши сенатор. Главна су му дела: Модерне педагошке струје у Француској (нем., 1910), Увод у педологију (рум., 1915), Школска хигијена (рум., 1924). Сарађује на француским и немачким часописима.

Атанас А. Илиев, рођен је 1893 у Старој Загори (Бугарска). Живи у Софији као начелник Одељења за народну културу Министарства просвете. Главна му је струка филозофија и психологија. Члан је Удружења бугарских књижевника и филозофско-педагошког друштва. Главна су му дела: „Интуитивна филозофија“ (1922), „Естетика и психоанализа“ (1926), „Дух и религија“ (1928), „Између уметности и живота“ (1932). Сада ради на једном „Уводу у историју филозофије“.

Скендер П. Луараси рођен је 1901 у Колоњи (Арбанија) Сада је професор државне гимназије у Скадру. Струка му је англосаксонска и немачка књижевност. Превео је на арбански Шилеровог „Вилема Тела“, и дела од Тенисона, Вајлда, и „Калидасу“. Спрема преводe дела Бајрона („Чајлд Харолд“), Лесинга и Герхарта Хауптмана. Сарађује у арбанским листовима и часописима.

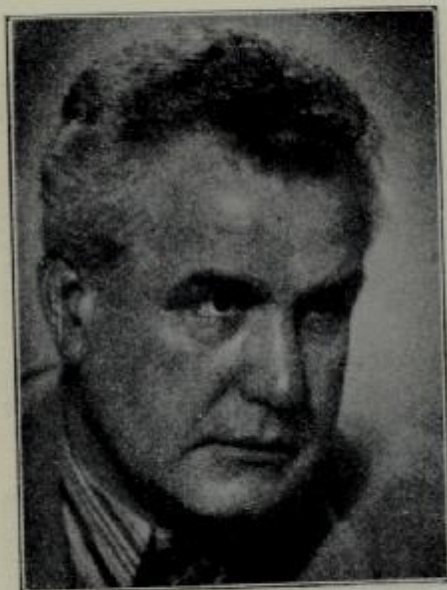
Хасан Али Јиџе (Hasan-Ali Yüce), рођен је 1897 у Истанбулу. Народни посланик у Анкари, иначе професор књижевности и филозофије. Писао је неколико дела из историје турске књижевности, књигу о логици као и једно дело о Гетеу. Члан је турских учених друштава.

Јон Бреазу, рођен је 1901 у Михалцу, срез Алба (Румунија, Ердел). Сада је асистент на филозофском факултету универзитета у Клужу. Главна му је струка историја румунске књижевности. Дао је две књиге о француско-румунским културним односима, на француском и румунском, и Библиографију савремене румунске књижевности. Сарадник је разних листова и часописа у Румунији.

Сирак Скитник (Панајот Тодоров), рођен је 1884 у Сливену (Бугарска). Живи у Софији као директор Радио Софија. Он је сликар и уметнички и позоришни критичар; објавио је и лирике. Члан је бугарског П. Е. Н. клуба и многих других књижевних и уметничких друштава. Сауредник је књижевног часописа „Златорог“. У Југославији био је први пут 1933, када је са неколико других сликара приредио

у Београду изложбу. Објавио је велик број чланака и критика о позоришту и уметности. Спрема избор из њих у три књиге. Превођен је на француски, немачки, енглески, шведски, италијански, руски, српскохрватски, чешки.

Д-р Јозеф Мерц (Josef März), рођен је у Минхену 1892 г. Мерц је ученик географа Ериха фон Дригалског и оснивача геополитичке школе, К. Хаусхофера, претседника Немачке академије у Минхену. Главна струка Мерцова јесте географија, геополитика и наука о простору. Поред бројних студија, написао је и неколико књига, међу којима, *Јадранско питање* („Adria-Frage“), оцењено у европској критици као једно од најбољих дела о Јадрану уопште. Сарадник је више великих немачких часописа и листова и члан је Немачке академије у Минхену. Сада ради на делу: „Raumpolitische Probleme des Südostens“. Мерц

је више пута посетио Југославију. У новој књизи „Das Königreich Südslavien“ (*Краљевина Југославија*, објављена недавно у Минхену) написао је чланак „Геополитички положај Југославије“.

Жак Ансел (Jacques Ancel), рођен 1882 у Пармену (округ Сене и Оазе). Професор је на Институту међународних високих студија париског универзитета. Бави се политичком географијом. Написао је неколико дела из историје и географије балканских земаља и Европе. Припрема два дела о геополитици и о средњој Европи. Члан је више учених друштава, међу њима и Географског друштва у Београду. Одликован је орденима југословенске круне, Св. Саве и Белог Орла с мачевима као и Цвијићевом медаљом.

Шпиро Солдо, рођен 1887 у Невесињу (Зетска бановина), главна му је струка географија. Написао је више радова из своје струке, између осталог: »Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини«. Spreма рад из привредне географије Херцеговине.

Милан Будимир, рођен 1891 у Мркоњић Граду (Врбаска бановина). Професор Универзитета у Београду, главна му је струка класична филологија и упоредна лингвистика, сарађује у стручним часописима и листовима и директор је „Revue Internationale des Etudes Balkaniques“.

Д-р Ђорђе Тасић, рођен 1892 г. у Врању, професор Универзитета у Београду. Главна струка филозофија права и државно право с администрацијом. Написао више дела из своје струке као и бројне чланке, приказе и расправе по југословенским, француским, немачким и италијанским часописима за филозофију и социологију права, и јавно право. Редовни

члан Међународног института за филозофију, права и социологију у Паризу и члан више других учених и стручних друштава. Спрема књигу о тумачењу закона и неке расправе о основним методолошким и филозофско-правним питањима и отпочео је рад на социологији нашег села.

Николас Екзархопулос (Nicolas Exarchopoulos), рођен је на острву Наксос (Циклади) год. 1874. Академик, професор и ректор универзитета у Атини. Главна му је струка експериментална педагогија из које је написао многа дела и расправе на грчком и другим језицима. Основао је 1929 г.

Експерименталну школу атинског Универзитета, а пре тога организовао је Институт за усавршавање учитеља који треба да буду доцније управитељи и надзорници основних школа. Сада ради на оној и специјалној дидактици и на делу које има да покаже еволуцију физичку и психичку код грчке деце и код деце других народа.

Речник

адаптирати	прилагодити
ad fontes	ка изворима
агнатеки, агнација	родбина, крвно сродство
архајичан	старински
артефакте	вештина
артритис деформанс	запаљење зглобова
атицистичка реформа	реформа која поставља атичке писце, Демостена, Платона и др. као једини образац књижевног језика.
Aufklärung	просвећеност
Aurea Roma iterum renovata renascitur orbi	златни Рим поново обновљен рађа се за васељену
аутократор	самодржац
берат	писмо којим се постављају наше село источно од Анкаре, значајно ради хетских ископина
Богазкеј	
curiositas	радозналост
dies Veneris	Венерин дан (петак)
дријаде	шумске виле
еклога	пастирска песма, идила
енолошки	винарски
ентомологија	наука о инсектима
фила	племе
филхеленизам	наклоност према Хеленима
genius patris familias	гениј оца породице
Гилхане-ферман	реформа султана Махмута II.
хагиографија	описивање живота светаца
хакан	кнез, владар

халштатско доба	гвоздено доба
хетанрос	друг
хетерија	тајно политичко удружење Грка у XIX веку
хомоноиа	истомишљеност, слога
humanitas renata	препорођено човечанство
иконокласт	борац против икона
клефта	грчки усташа
кодификација	утврђивање, тј. писање закона у опште; уједињење свих закона у један законик
literae renatae	препорођена наука
логотет	писац, писар, брзописац; секретар на византијском и на двору Немањића
медитативан	размишљајући
мелоди	певачи
метеорологија	наука о небесним појавама; наука о појавама у ваздуху, и о времену
монотеизам	вера у једног јединог Бога
морфологија	наука о облицима
неологизам	нова реч
нереиде	богиње мора
номенклатура	имена редом поређана, називање, давање имена
номоканон	збирка државних и црквених закона црквенога права, које је год 888 издао грчки патријарх Фотије
палеолитско	старо камено доба
пасеизам или пасатизам	култ прошлости
Pax Romana	мир који човечанству диктира Рим
порфирогенит	рођен у црвеној (пурпурној) кошуљици
посесив	присвојна заменица или придев
протозоологија	наука о праживотињама, наука о првим животињама најнижег ступња органског постања
прозелитизам	манија за наговарање других да промене веру, они који и лажним обећањима и ружним сретствима маме друге у своју веру
puer divinus	божански младић
revolutiones orbium caelestium	обртање небеских тела

senior	старији, господин
Serveti Fünun	владавина знаности
Сибила	пророчица позног старог века
силогизам	закључак
симбиоза	заједнички живот
Sine philologiae lumine caecutire arhae- ologiam	без светлости филологије, археоло- гија назире
стереотипан	непромењен
стихије	природне силе
стимулација	надражај, надражење
stirb und werde	умри и постани
субнеолитско и латенско доба	млађе камено и бронзано доба
текијка	текије су дервишки манастири
тетрархија	владавина четворице
транспозиција	пренос, преношење
Trostlosigkeit	неутешност
ујгурски	Ујгури су стари турски народ
Ур халдејски	стари град у Вавилонији
utilitas	корисност
Залмоксис	трачко божанство
ризорфименто	васкрс

Errata

Страна	Ред	Стоји:	Треба:
18	2 озго	philologiae	philologiae
31	14 оздо	Тукидидим	Тукидид
65	14 озго	Са Дарданце	За Дарданце
128	9 оздо	грађавине	грађевине
128	2 оздо	валичанствен	величанствен
132	15 оздо	бугарскм	бугарским
177	13 озго	хегемонију	хегемонију
182	10 озго	би смо	бисмо
208	19 оздо	Потроград	Петроград
222	17 оздо	пингавце	пингавце
223	10 оздо	Гчкој	Грчкој
241	13 оздо	Свега 6927	Свега 6929

На страни 273, ред 11 оздо, стоји „...*x* из старије српскохрватске латинице за *ж*, *xh* је *ц* итд.“ Ово место треба да гласи: „*x* из старије српскохрватске латинице за *ж* комбиновано са *h* (*xh*) нише се за *ц*“.

Слике

	стр.
1) Балканска племена у античко доба	28
2) Менада из Тетова	30
3) Трачки коњаник огрнут зепром	32
4) Александар Велики	36
5) Златни и сребрени новац Филипа и Александра	37
6) Преисториска колица од иловаче	59
7) Идол из Кличевца	62
8) Ситула из Вача	68
9) Цар Диоклецијан	73
10) Константин Велики	80
11) Цар Јустинијан I	85
12) Насељавање Словена на Балкану	92
13) Св. Димитрије Солунски	97
14) Цар Ираклије	98
15) Цар Константин VII Порфирогенит	99
16) Краљ Томислав	101
17) Византијски цар Василије II	105
18) Кирило и Методије	107
19) Св. Сава	108
20) Бугарски цар и његова породица	110
21) Цар Душан и царица Јелена	111
22) Манастир Високи Дечани	114
23) Мехмед II	149
24) Везир Мехмед Соколовић	151
25) Вожд Караџорђе	201
26) Девојка из Ердеља; сељаци из округа Сагараш	290
27) Куће на грчким острвима	294
28) Грчка народна ношња, вазе и златарски модели	295
29) Из грчког народног живота	298
30) Грчки народни везови	299
31) Лека Дукаџин	303
32) Народне ношње из Скадра и околине	306
33) Народне ношње у северној Арбанији	307
34) Народни обичаји у Бугарској	321
35) Народне ношње у Бугарској	324
36) Школе у данашњој Турској	331
37) Скендербег	345
38) "Тројство фразевачко-песничко на Балкану"	346
39) Л. Порадеци	347
40) Сељачке куће на Балкану	370
41) Народне ношње балканских народа	371
42) Из живота балканских сељака	379
43) Југословенске и румунске народне ношње	375
44) Карта Балканског Полуострва	411

Садржај

	страна
<i>Р. Парезанин</i> : Уводна реч	VII—XVI
<i>Т. Желински</i> : Антика, Европа и Балкан	20— 1
<i>Паул Кречмер</i> : Пренестиорија Балкана у огледалу језика	21— 27
<i>Шарл Пикар</i> : Јавни и приватни живот на Балкану у античко доба	28— 41
<i>М. Росишовцев</i> : Економски живот Балкана у староме веку	42— 51
<i>Н. Вулић</i> : Најстарије културе у Југославији	52— 69
<i>Гуљелмо Фереро</i> : Римска империја и Балкан	70— 74
<i>Ж. Зејер</i> : Ширење хришћанства на Балкану од I до V века	75— 81
<i>В. Н. Злајшарски</i> : Насељавање Словена на Балканском Полуострву	82—100
<i>Шарл Дил</i> : Балканска култура у доба Византије	101—117
<i>Д-р Ф. Делгер</i> : Средњовековна култура на Балкану	118—133
<i>Д-р Ив. Саказов</i> : Привредни живот на Балкану у средњем веку	134—146
<i>Владислав Скарић</i> : Балкан под турском влашћу	147—158
<i>С. С. Бобчев</i> : Поглед на правно уређење Балкана под турском управом	159—167
<i>Фехим Сјахо</i> : Из јавног и приватног живота у доба Турака	168—173
<i>Ежен Пишар</i> : Народи које су Турци довели на Балкан	174—178
<i>Тадеуш Ковалски</i> : О балканским Турцима	179—187
<i>В. Ђоровић</i> : Стварање независних држава на Балкану	188—212
<i>К. Сфорца</i> : Политички живот на Балкану	213—217
<i>Д-р Сава Улмански</i> : Пољопривреда Балкана	218—231
<i>Д-р Живко Тошаловић</i> : Радништво на Балкану	232—237
<i>Д-р В. Тошомианц</i> : Задругарство на Балкану (задругарство у Румунији, задружни покрет у Грчкој)	238—247
<i>Д-р Милан Мариновић</i> : Шуме и шумска привреда балканских држава	248—259
<i>Кр. Сандфелд — П. Скок</i> : Балкански језици	260—275
<i>Д-р Едмунд Шневајс</i> : Општи поглед на балкански фолклор	276—279
<i>Калми Барух</i> : Јевреји на Балкану и њихов језик	280—286
<i>Јон Мушлеа</i> : О румунском књижевном фолклору	287—292
<i>Ангелика Хаџимихали</i> : Грчка народна уметност	293—302
<i>Екрем Чабел</i> : Живот и обичаји Арбанаса	303—329
<i>Христио Вакарелски</i> : Живот и обичаји Бугара	320—328
<i>Нафи А. Кансу</i> : Народна просвета у Турској	229—333
<i>Владимир Гидионеску</i> : Народна просвета у Румунији	304—336
<i>Ајанас Илиев</i> : Наука и научни живот у Бугарској	337—343

<i>Скендер Луараси</i> : Модерна књижевност у Арбанији	344—348
<i>Хасан Али Јуџе</i> : Турска књижевност од почетка до данас	349—353
<i>Јон Бреазу</i> : Савремена књижевност у Румунији	354—360
<i>С. Скиџник</i> : Уметност у Бугарској	361—366
<i>Јозеф Мерц</i> : Балкан и његова мора	366—368
<i>Ж. Ансел</i> : Природни услови балканског јединства	369—377
<i>Широ Солдо</i> : Културни чиниоци балканског јединства	378—381
<i>Д-р Ђорђе Тасић</i> : Уставноправни развој и уставни балканских држава	382—391
<i>Николаас Екзархопулос</i> : Васпитиње балканског човека	392—399
<i>П. Скок — М. Будимир</i> : Балканска судбина	400—411
Сарадници I Књиге о Балкану	413—434
Речник	435—437
Errata	438
Слике	439

Revue Internationale des Etudes Balkaniques

„*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“, излази два пута годишње, у две свеске са 640 страница великог формата осмине. Годишња претплата стоји за балканске земље (брош.) 200.— динара, а за остали свет 120.—фр. франака. Поједина свеска стоји 120.— динара, одн. 70.—фр. франака (или протувредност у другој валути). Прво годиште (две свеске са 640 страна) у дивном платненом повезу стоји 250.— динара.

„*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ окупила је око себе око 200 сарадника, познатих научника и културних радника са Балкана, из Европе и Америке и доноси прилоге на великим западноевропским језицима.

Прво годиште „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ донело је око 70 прилога, студија, чланака и реферата о разним питањима балканске прошлости и садашњости.

Балканска и светска штампа појаву и обадве досадашње свеске овог јединог балканистичког часописа поздравила је и оценила најсрдачније и најповољније. О „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ досад је писало више стотина часописа и листова. Овде доносимо само низ кратких извода и мишљења светске штампе о „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“:

„Треба нарочито подвући важну студију о циљу и значају балканских студија коју су написали директори ревије, П. Скок и М. Будимир. Они су обухватили у једној изразитој целини балканску мисао. Ту студију треба да прочитају сви они који желе да уђу у значај великих балканских идеја чија координација отвара нове путеве за стварну сарадњу балканских народа...“

„*L'Enchaînement Roumain*“
Букурешт (28.XII.1934)

„Прва свеска садржи више од 300 страница у кварту и доноси занимљиве чланке познатих личности из научног, књижевног и економског света...“

„*La Bulgarie*“
Софија (11.XII.1934)

„На триста великих страна прве свеске заступљена је цела балканска и балканолошка наука...“

„*Messages d'Aïen*“
Атина (22.II.1934)

„Ова ревија научног карактера, без никакве политичке тенденције, може бити од велике користи и за државнике...“

„Универзул“
Букурешт (9.I.1935)

„Овај часопис строго научног карактера објављује расправе позваних балканолога, домаћих и страних, о проблемима из свих области балканистике, као и о узајамним односима балканских земаља међу собом и са осталом Европом...“

„Туркише Посџ“
Истанбул (14.I.1935)

„... Балкански Институт у Београду заслужује највећу пажњу за благородни рад који је у његовом плану. Две солидне свеске (632 стране велике осмине) садрже изванредно много података и чињеница које би требали сви да знамо“.

„Нови Дни“
Софија (15.IX.1935.)

„... Дубоко изучавање и компаративни метод у испитивању књижевности и уметности, фолклора и лингвистике, права и привреде, то је садржај овог часописа. Он може да пружи и државнику много материјала и могућности да упозна балканског човека, његову судбину и услове његова живота“.

„Уџро“
Софија (28.VIII.1935)

„Ова одлична публикација посвећена је целокупном изучавању балканских питања. Она расправља проблеме правне и економске, лингвистичке и књижевне, уметничке и историске. Она је окупила око себе најјејачије сараднике...“

„Ла Пе“
Париз (св. IX. Бр. 11-12)
Новембар-Децембар

„Балкански Институт“ у Београду објавио је >РЕВИ ЕНТЕРНАСИОНАЛ ДЕЗ ЕТИД БАЛКАНИК< која расправља на објективан начин питања из геополитике, фолклора, историје, уметности, књижевности, економског живота Балкана, итд... Више од стотину научника, који се баве питањима Балкана, одазвали су се позиву оснивача на сарадњу...“

„Тан“
Париз (17.I.1935)

„Овај часопис заснован је на строго научној основи и он треба да послужи систематском изучавању балканских питања у њиховој целини. Овај часопис је од велике користи и за политичаре и државнике јер он даје невероватно богат и непристрасан материјал за познавање и разумевање балканског човека, његове судбине, његових економских и социјалних животних услова, као и његов начин мишљења и осећања...“

„Минхенер Цајтунг“
Минхен (27.XII.1934)

„То је изучавање Балкана у свим правцима, научно утврђивање балканских стварности, изучавање односа Балкана са Европом...“

„Журнал д Женев“
Женева (9.I.1935)

„Програм је разнолик и богат у новим идејама...“

„Реву Истџорик ди Сид-Естџ Еројесн“
Букурешт (бр. 10-12 окт.-дец. 1934).

„У тишини, без многа рекламе, створено је у Београду дело које може постати од највеће важности за науку Балкана и за науку о Балкану. И преко оквира стручне науке треба ова институција да допринесе бољем упознавању балканских народа између себе и упознавању Балкана од осталог ци-

визиованог света. Сами балкански народи данас још увек боље познавају сваки други део света, него своје Полуострво, а у осталом свету владају још увек нејасни и потпуно неоправдани појмови о Балкану и балканским народима...“

„*Наје Фраје Пресе*“
Беч (30.XI.1934)

„Овај часопис испунио је осетну празнину, јер је то први покушај да се, независно од политичких струја, окупе претставници науке у балканским земљама на заједнички рад. Оснивање овог часописа значи почетак нове духовне сарадње балканских народа...“

„*Наје Цирхер Цајтунг*“
Цирих (9.I.1935)

„Прва обимна свеска РЕВИ ЕНТЕРНАСИОНАЛ ДЕЗ ЕТИД БАЛКАНИК спада у она дела која су у исто време плод и покретач једног периода. Имена као што су Меје, Јорга, Шневајс, Ансел, Бобчев, Трухелка говоре довољно убедљиво о нивоу ове ревије...“

„*Прагер Пресе*“
Праг (15.XII.1934)

„Ова прва свеска претставља стваран докуменат балканске мисли...“

„*Л Еројсен*“
Париз (14.XII.1934)

„... Овај балкански часопис треба, у ствари, да буде поздрављен од свих оних који желе да из европског јавног мишљења најзад ишчезну наонак и хрђава мишљења о земљама и народима на југоистоку Европе“.

„*Цајтширифт фир Геойолийик*“
Берлин (свеска 3 од III.1935)

„Већ прва свеска овог часописа оцењена је као једна од најзначајнијих

појава из области испитивања Балкана, његове прошлости и садашњости. Овај часопис сакупио је око себе 200 сарадника из Европе и балканских држава“.

„*Најес Винер Абендблай*“
Беч (24.VIII.1935)

„Прва свеска овог часописа побудила је велику пажњу као један од најбољих прилога за непристрасно испитивање Балкана“.

„*Венков*“
Праг (10.VIII.1935)

„... Оснивање Балканског Института у Београду значи један од најважнијих и најрадоснијих догађаја у најновијој европској науци“.

„*Славине Рундшау*“
Праг (Бр. 4 од 1935)

„... Научни радови балканолога, засновани на овако широкој основи, веома корисно ће послужити интересима балканске узајамности. Они ће у исто време, резултатима до којих ће доћи, разбити фаму која се подржава у Европи о Балкану као крају у коме нема нити је било праве цивилизације, и доказаће да је Балкан и у прошлости и у садашњости једно значајно културно огњиште, које, између осталог, има и својих специјалних заслуга за преношење, кроз столећа, културних тековина са истока на запад и са запада на исток“.

„*Народна Одбрана*“
Београд (14.II.1935)

„... Још никада досада није балканистика и балканолошка наука са овако продубљеним и проширеним системом уведена у свијест и као засебан велики програм развијена као у овој угледној едицији београдског Балканског Института...“

„*Новостии*“
Загреб (10.II.1935)

„... Већ прва књига, „РЕВИ ЕНТЕРНАЦИОНАЛ ДЕЗ ЕТИД БАЛКАНИК“, која је пре кратког времена отштампана у Београду, у ванредној опреми са знатним научним прилозима, може мирне душе да пође у далеки свет, који ће је, несумњиво, с највећим интересом и похвалом дочекати...”

„Јавности“
Београд (9.II.1935)

„Први број РЕВИЈЕ има изразит програмски карактер и значи зама-

нан, солидно и јасно изражен по-
четак...”

„Српски Књижевни Гласник“
Београд (16.I.1935)

„Већ и први број ове наше балканистичке ревије даје сведочанство о научном потхвату врло високог реда. У том послу ангажовани су најпознатији капацитети данашњице. Материјал објављен у овом броју врло је велик и разноврстан...”

„Преглед“
Сарајево (св. 133 од 1935)

Сарадници првог годишта »Revue Internationale des Etudes Balkaniques»

У првој и другој свесци »Revue Internationale des Etudes Balkaniques» објављени су прилози из пера: А. Мејеа (Париз), Н. Јорге (Букурешт), С. С. Бобчева (Софија), Н. Јокла (Беч), М. М. Васића (Београд), Н. Егзартојулоса (Атина), П. Скока (Загреб), М. Будимира (Београд), П. Панаићескуа (Букурешт), Т. Трухелке (Загреб), Кр. Сандфелда (Копенхаген), Е. Аничкова (Скопље), В. Чајкановића (Београд), Ж. Ансела (Париз), А. Мирамбела (Париз), Н. Вулића (Београд), Б. Таљавинија (Будимпешта), Е. Шневајса (Праг), А. Соловјева (Београд), С. Стефановића (Београд), Т. Кайидана (Клуж), Д. Косићића (Београд), В. Пизанија (Рим), В. Тојомианца (Софија), Б. Констаниновића (Београд), Ј. Мерца (Берлин), К. Сфорце (Брисел), Ј. Сиржиговског (Беч), Т. Желинског (Варшава), П. Кречмера (Беч), М. Росиовцева (Њу-Хавен), Ф. Новоиного (Брно), М. Нилсона (Лунд), Ж. Зелера (Париз), К. Пача (Беч), Г. Ферера (Женева), Ш. Дила (Париз), Ф. Делгера (Минхен), М. Андрејеве (Праг), В. Ђоровића (Београд), К. Баруха (Сарајево), Е. Пијара (Женева), Е. Омана (Париз), Е. Чабеја (Тирана), В. Скарића (Сарајево), В. Розенберга (Београд), Ж. Тојаловића (Београд), С. Улманског (Загреб), Л. Шинцера (Истанбул), Г. Анагносхойулоса (Атина), В. Бешевљева (Софија), Р. Марића (Београд), Ф. Кукулеса (Атина), В. Схојкова (Софија), Ф. Турфелдера (Минхен), Х. Вакарелског (Софија), А. Јелачића (Скопље), Р. Хулусиа (Истанбул), Х. Гроса (Лајпциг), Л. Саваџиана (Париз), В. Мошина (Београд).

Проспекте, детаљан садржај, поруџбенице и све остало у вези са часописом „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ тражити од „Балканског Института“, Београд, Кнез Михајлова број 17.

У припреми је друго годиште (трећа и четврта свеска) „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ и већ се рукописи сређују за штампу.

Друго годиште „*Revue Internationale des Etudes Balkaniques*“ донеће велики број нових студија, чланака, реферата и рецензија из области балканистике.

Претплату и поруџбине слати на адресу:
„БАЛКАНСКИ ИНСТИТУТ“ Београд, Кнез Михајлова 17.

„Не постоје крвне везе међу тим народима, али постоји интересовање, стварно или остварљиво, за уметничке споменике које је антика оставила на њиховој земљи. Они ће, дакле, сви бити обухваћени идејом будућег препорођаја, који ми називамо словенским једино с обзиром на већину његових покретача. И овде се наша мисао уздиже изнад данашњих борби и сукоба ка слози и блиској сарадњи: четврти препорођај постаје лозинка тог духовног братства...“

Т. Желински

„Балканско Полуострво је мост који веже Европу и Азију, Исток и Запад. Кад су Европа и Азија, Запад и Исток у борби, његова је судбина јадна јер му је суђено да постане једно од бојних поља и да га газе и раздиру оба противника. Кад се Европа и Азија, Исток и Запад, одвајају једно од другога, кад живе сваки за свој рачун, Балканско Полуострво, препуштено само себи, чини што може. Најбоља су времена за њега била кад Европа и Азија, Исток и Запад живе у миру и сарађују. Онда се Балканско Полуострво може развијати и напредовати захваљујући својим многоструким и плодним додирима са Истоком и са Западом...“

Гуљелмо Фереро

„Балкански дух захтева пре свега да се читава цивилизација, и духовна и материјална колико се има да створи на Балкану, проматра, критикује и формира не са гледишта западне Европе, него са гледишта потреба балканске отаџбине...“

П. Скок — М. Будимир

„Балкански народи имају права на своју апсолутну слободу и њихове тежње да своје ствари расправљају сами једини је услов, да се на Балкану доиста створе нормални односи. Ако има много противности међу њима, нема их мање ни међу великим силама; а балканске противности, кад се у њих не буде мешао нико са стране, неће бити немогуће савлађивати и њихова решења, била ма каква, неће повлачити за собом катастрофалне заплете ни на Балкану саму, а још мање у осталој Европи...“

В. Ђоровић

„Али ће будући Балканци сопственим рукама проћердати свој најбољи адут борбе и живота, ако буду успели само да појачају своје разлике према суседима, уместо да се опомињу свакога тренутка да је правом родољубљу, ономе које никад неће умрети, потребан само континуитет вековних емоција. Те вековне емоције на Балкану нису никад значиле међусобну мржњу, већ једино непоколебљив отпор према завојевачу и спољном експлоататору, некада Турчину који је дошао из Азије, и, још јуче, хабзбуршким феудалцима који су тако скупо платили свој презир и своје неразумевање суседа чије су основне одлике много значајније од мана насталих услед вековног ропства и угњетавања...“

К. Сфорца